नं॰ २(क)

महाभाष्यप्रदीपः १अध्याय
१६८ पत्राणि सं॰ १८२६
व्याकरण

१

पुस्तकमेतद्देवनाथपाठकीयम्

भा० कै० प्र० १

श्रीगणेशाय नमः॥ पाणिनिपतंजलिकात्यायनेभ्यो नमः सर्वाकारं निराकारं विभ्वाध्यक्षमतींद्रियं सदसद्रूपतातीतमदृश्यं माययावृतैः १ ज्ञानलोचनसंलक्ष्यं नारायणमजं विभुं प्रणम्य परमात्मानं सर्वविद्याविधायिनम् २ पुरुषाः प्रतिपद्यंते देवत्वं यदनुग्रहात् सरस्वतीं च तां नत्वा सर्वविद्याधिदेवतां ३ पदवाक्यप्रमाणानां पारं यातस्य धीमतः गुरोर्महेश्वरस्यापि कृत्वा चरणवंदनं ४ महाभाष्यार्णवावारपारीणं विवृतिप्लवम् यथागमं विधास्येहं कैय्यटो जैय्यटात्मजः ५ भाष्याब्धिः क्वातिगंभीरः क्वाहं मंदमतिस्ततः छात्राणामुपहास्यत्वं यास्यामि पिशुनात्मनाम् ६ तथा

श्रीगणेशाय नमः योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन योपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतंजलिं प्रांज
स२ लिरानतोस्मि १ अथ शब्दानुशासनम् अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते॥ ॥ ॥

पि हरिबद्धेन सारेण ग्रंथसेतुना क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्तास्मि पंगुवत् ७ भाष्यकारो विवरणकारत्वाद्व्याकरणस्य साक्षात्प्रयोजनमाह अथशब्दानुशासनमिति प्रयोजनप्रयोजनानि तु रक्षोहादीनि पश्चाद्वक्ष्यंते स्ववाक्यं व्याख्यातुं तदवयवमथशब्दं तावद्व्याचष्टे अथेत्ययमिति इति शब्दोऽथशब्दस्य स्वरूपेण स्थापनाय प्रयुक्तः एवं हि प्रत्यंतैः सामानाधिकरण्येन संबंधे सति अथशब्दो व्याख्यातुं शक्यते स्वरूपे व्यवस्थितस्य सर्वनाम्ना परामृश्यते अयमिति शब्द इति स्वरूपकथनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् अधिकारार्थ इति अधिकारः प्रस्तावः द्योतकत्वेनास्य प्रयोजनमित्यर्थः निपातानां च द्यो राम० १
८ तकत्वं वाक्यपदीये निर्णीतम्॥ ॥ ॥

अथशब्दस्याधिकारार्थत्वे योवाक्यार्थः संपद्यते तं दर्शयति शब्दानुशासनमिति अनेकक्रियाविषयस्यापि शब्दानुशासनस्यारभ्यमाणता अथशब्दसंनिधाने प्रतीयते व्याकरणस्य चेदमन्वर्थं नाम शब्दानुशासनमिति अत्र चाचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावादनुपादानादुभयप्राप्त्यभावात् नोभयप्राप्तौ कर्मणि इत्यनेन षष्ठी अपितु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनेति कर्मणि चेति समासप्रतिषेधाप्रसंगादिध्मप्रव्रश्चनादिवत्समासः शब्दः शब्दस्य सामान्यशब्दत्वाद्धिना प्रकरणादिना विशेषव्यवस्थानाभावात्तन्त्रीशब्दकाकवाशितादीनामप्यनुशासनप्रसंग इति मत्वा पृच्छति केषामिति उत्तरपदार्थान्तर्गतस्यापि पूर्वपदार्थस्य बुध्याप्रविभागात्परामर्शः यथा राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज्ञ इति सिद्धान्तवादी तु व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्सामर्थ्याद्विशेषावगतिरिति मत्वाह लौकिकाना

शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां च तत्र लौकिकास्तावत् गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति वैदिकाः खल्वपि शन्नो देवीरभिष्टये इषे त्वोर्जे त्वा अग्निमीळे पुरोहितं अग्न आयाहि वीतये इति अथ गौरित्यत्र कः शब्दः किं यत्तत्सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपं स शब्दः॥ ॥ ॥

मिति लोके विदिता इति लोकः सर्वलोका इति ठञ् अथवाभवार्थे अध्यात्मादित्वाट्ठञ् वेदे भवा वैदिकाः वैदिकानां [redacted] लौकिकत्वेपि प्राधान्यख्यापनाय पृथगुपादानं यथा ब्राह्मणा आयाताः वसिष्ठोप्यायात इति वसिष्ठस्य तेषां तु प्राधान्यं यत्नेनापभ्रंशपरिहारात् अथवा भाषाशब्दानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन निर्देशः। तत्र लोके पदानुपूर्वीनियमाभावात्पदान्येव दर्शयति गौरश्व इति वेदे त्वानुपूर्वीनियमाद्वाक्यान्युदाहरति शन्न इति अयं गौरयं शुक्ल इति शब्दार्थयोरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्धारणाय पृच्छत्यथेति गौरितिविज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्द इत्यर्थः तान्येव वस्तूनि क्रमेण दर्शयति किं यत्तदिति उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तत्तल्लिङ्गमुपाददत इति कामचारतः स शब्द इति पुल्लिङ्गेन निर्देशः॥ ॥

भा०कै०प्र० नेत्याहेति भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वान्न द्रव्यं शब्द इति प्रतीतं न पि तु द्रव्यमिति यदि हि द्रव्यानुशासनं विवक्षितमभविष्यत् अथ द्रव्यानुशासनमित्येवावक्ष्य

२ त् अनेनैव न्यायेन गुणक्रियासामान्यानां निराकृते पि शब्दत्वे प्रपंचार्थं तच्चोद्यपूर्वकं निराकरोति यत्तर्हीति गोशब्दार्थे चैषां संभवाद्व्यभिचारत्वमाशंक्य

ते परिहारस्तु पूर्ववत् तत्रेङ्गितमभिप्रायस्य सूचकः शरीरव्यापारः चेष्टितं कायपरिस्पन्दः निमिषितमक्षिव्यापारः शुक्लो नील इति द्रव्यस्य प्रागु

पन्यासात् गुणमात्राभिधायिनोऽत्र शुक्लादयो द्रष्टव्याः भिन्नेष्वभिन्नमिति अनेन सामान्यस्यैकत्वं कथ्यते छिन्नेष्वच्छिन्नमिति अनेन तु नि

त्यत्वं सामान्यभूतमिति सत्ताख्यं महासामान्यं गोत्वादेः सामान्यविशेषस्योपमानेन निर्दिष्टं सामान्यमिव सामान्यभूतं भूतशब्द उपमार्थो यथा

नेत्याह द्रव्यं नाम तत् यत्तर्हि इङ्गितं चेष्टितं निमिषितमिति स शब्दः नेत्याह क्रिया नाम सा यत्तर्हि शुक्लो नीलः कपिलः कपो

त इति स शब्दः नेत्याह गुणो नाम सः । यत्तर्हि तत् भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः नेत्याह आकृतिर्नाम सा क

स्तर्हि शब्दः येनोच्चारितेन सास्नालांगूलककुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः ॥ ॥ ॥

पितृभूत इति द्रव्यादिषु निरस्तेषु पृच्छति कस्तर्हीति उत्तरमाह येनोच्चारितेनेति वैयाकरणाः वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमि

च्छन्ति वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसंगात् ॥ आनर्थक्ये तु प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे यौगपद्येनोत्पत्त्यभावात् अभिव्यक्तिपक्षे

तु क्रमेणैवाभिव्यक्त्या समुदायाभावादेकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वे सरो रस इत्यादावर्थप्रतिपत्तिविशेषाप्रसंगात्तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभि राम०

व्यंग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापितः उच्चारितेन प्रकाशितेनेत्यर्थः ॥ ॥५॥ ॥ २

अथवेति अन्यत्र ध्वनिस्फोटयोर्भेदस्य व्यवस्थापितत्वादिहाभेदेन व्यवहारेऽपि न दोषः। इत्याद्यो न शास्त्रैर्वाच्या इत्यत्र तात्पर्यात् ध्वनिं कुर्वन्निति विधिनिषेध
योरप्रवृत्तिविषयत्वात्कथमस्य त्रिभिः संबंधः उच्यते। शब्दं कुर्वन्नपि शब्दं कुर्वित्युच्यते विरामाशंकायां तन्निवृत्तये तथानभिमतशब्दश्रवणोद्वेजितेनोच्यते मा
शब्दं कार्षीरिति कानि पुनरिति किं संध्योपासनादिवत् व्याकरणाध्ययनं नित्यं कर्म्म अथ काम्यमिति प्रश्नः पारंपर्येण पुरुषार्थसाधनतामस्याह र
क्षेति लोके लोपाद्यदृष्टं वेदे दृष्ट्वा भ्राम्येदवैयाकरणः। वैयाकरणस्तु न भ्रमति वेदार्थं चाध्यवस्यति तत्र लोपागमयोरुदाहरणं देवा अदुह्रेति दुहेर्ले

अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्दः इत्युच्यते तद्यथा शब्दं कुरु मा शब्दं कार्षीः शब्दकार्ययं माणवक इति ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते त
स्मात् ध्वनिः शब्दः कानि पुनरस्य शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनं। रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं लोपा
गमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यतीति ऊहः खल्वपि। न सर्वैर्लिङ्गैः नच सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मंत्रा निगदिताः ते चावश्यं य
ज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुं तस्मादध्येयं व्याकरणं॥ ॥ ॥

डि। झस्यादादेशे कृते लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। बहुलं छंदसीति रुडिति रूपमेतत् वर्णविकारो यथा उद्ग्राभं च निग्राभं चेति हृग्रहोर्भश्छन्द
सि हस्येति वक्तव्यमिति हकारस्य भकारः उदि ग्रह इत्यत्र उद्ग्राभं निग्राभं च छंदसि [redacted] स्रुगुद्यमननिपातनयोरिति वचनात् घञ् ऊहः खल्व
पीति इह यस्मिन्प्रयोगे इतिकर्त्तव्यतोपदिष्टा यागांतरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः येनोपजीव्यते सा विकृतिः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते
न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणः सम्यग्विजानाति। तत्राग्नेर्मंत्रोऽस्ति अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति। तत्र सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति सौर्ये चरौ

[redacted]

मा॰कै॰प्र॰ आगम इति । आगमः प्रयोजकः प्रवर्त्तको नित्यकर्मेतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति प्रयोजनशब्देन च फलं प्रयोजकं चोच्यते निष्कारण इति
२ दृष्टं कारणमनपेक्ष्येत्यर्थः । प्रधानं चेति पदपदार्थावगमस्य व्याकरणनिमित्तत्वात्तन्मूलत्वाद्वाक्यवाक्यार्थावसायस्येति भावः । ब्राह्मणेने
3 ति अध्यापनं ब्राह्मणस्य वृत्तिः । न चाशब्दस्य सम्युपश्लिष्यन्ते शिष्या इति लाघवेन शब्दज्ञानमस्य प्रयोजनं असंदेहार्थमिति संदेहस्या
गमाभावोऽत्र वेदितव्यः । ननु सध्वंसाभावः नहि वैयाकरणस्य संशय उत्पद्य विनश्यति इतरस्यैव तदुत्पादात् स्वरत इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरणद्व

आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणं प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्
भवति लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणं । ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञातुं अ =
संदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणं । याज्ञिकाः पठन्ति स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति । तस्यां संदेहः स्थूला चासौ पृषती च स्थूला
नि वा पृषन्ति यस्याः सेयं स्थूलपृषतीति । तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः अथ समासान्तोदात्त
त्वं ततस्तत्पुरुष इति इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि तेऽसुराः दुष्टः शब्दः यदधीतं यस्तु प्रयुङ्क्ते अविद्वांसः विभक्तिं कुर्व
न्ति योवा इमां चत्वारि ऊतत्वः सक्तुमिव सारस्वती दशम्यां पुत्रस्य सुदेवोऽसि वरुण इति तेऽसुराः तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराब

रुव्रीह्यर्थावसाय इत्यर्थः । मुख्यानि प्रयोजनानि प्रदर्श्य आनुषंगिकाणि प्रदर्शयति इमानि चेति भूय इति पुनरित्यर्थः आनुषंगिकत्वाच्चैषां वर्गेद्व
योपादानं तेऽसुरा हेलय इति निंदार्थवादेन न म्लेच्छितवा इति म्लेच्छनं निषिध्यते तत्र केचिदाहुः हैहे प्रयोगे हैहयोरिति प्लुते प्रकृतिभावे च कर्त्तव्येतद
करणं म्लेच्छनमिति परद्विर्वचनेकार्ये वाक्यद्विर्वचने लत्वं च म्लेच्छनमित्यपरे न म्लेच्छितवा इत्यस्य पर्यायो नापभाषितवा इति । म्लेच्छार्थ इति तै प्रसपः रा॰म॰ ३

दुष्टः शब्द इति स्वरेण स्वरतः आद्यादित्वात्तसिः मिथ्याप्रयुक्त इति यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन्नभिमतम
र्थं नाहेत्यर्थः वागेव वज्रो हिंसकत्वात् यथेन्द्रशत्रुरिति स्वरदोषाद्यजमानं हिंसितवानित्यर्थः इन्द्रस्याभिचारहेतोर्णार ब्धः तत्रेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति मन्त्र ऊ
हितः तत्रेन्द्रस्य शातयिता शमयिता वा भवेदिति क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्द आश्रितो न तु रूढिशब्दः तत्र समासयोर्हि बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थभेदः तत्रेन्द्रश
मितृत्वे सिद्धे सति इन्द्रस्य शत्रुर्भवेत्स्वार्थे प्रतिपाद्ये अन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्तत्वं कृत्वा प्रयुक्त इति अर्थान्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शातयि

तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ते ऽसुराः दुष्टः शब्दः दुष्टः श
ब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । दुष्टाञ्छब्दान्माप्र
युक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणं दुष्टः शब्दः यदधीतं यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् त
स्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणं यदधीतं यस्तु प्रयुङ्क्ते यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले सो
ऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः ॥ ॥ ॥

नासम्पन्नः इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात्सम्बोधनविभक्तेरनुवाद्यविषयत्वाद्धि न भावः यथा राजा भव युध्यस्वेति उह्यमानस्य चामन्त्रत्वाद्यज्ञक
र्मणीति जपादिप्रयुक्तस्तेन मन्त्राणामेकश्रुतिर्विधीयमाने हन भवति अविज्ञातमिति अविदितस्वार्थसंस्कारत्वादर्थापरिज्ञानाद्धि निगदेनेति पाठमा
त्रेण न तज्ज्वलतीति निष्फलं भवति अनर्थकमिति निःप्रयोजनं यस्तु प्रयुङ्क्त इति अनेनाभ्युदयहेतुत्वं व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति विशे
ष इति स एव शब्दः केचिदर्थे केनचिन्निमित्तेन प्रयुक्तः साधुः अन्यथात्वसाधुः यथा अश्वः स्वशब्दो धनाभावनिमित्तकः साधुः जातिनिमित्तकोऽसाधुः

गविचगोणीशब्दः साधर्म्योपयुक्तः साधुः जातिप्रयुक्तस्त्व
साधुः ॥०॥

भा॰कै॰प्र॰ कइति वाग्योगविदः श्रुतत्वाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः प्रश्नैव परमतमाशंक्याह वाग्योगविदेवेति एवमपशब्दज्ञाने पीति यथा श्लेष्मिकद्रव्यसेवया श्लेष्मिको व्या
४ धिर्भवतितद्विपरीतसेवयात्वारोग्यं तथात्रापियथोक्तं न्याय्य मिति भावः भूयांसोल्पीयांस इति परमतापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः यदिमन्यसे बहवः शब्दाः अल्पे
५ ऽपशब्दाः अगमूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वमितितच्च यस्माद्भूयांसोपशब्दाः अल्पीयांसंशब्दाः अज्ञानमिति तथा च तिरश्चां ब्रह्महत्यादिफलाभावः ना

कः वाग्योगविदेवकुतएतत् योहि शब्दान्जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति यथैवहि शब्दज्ञाने धर्मः एवमपशब्दज्ञानेप्यधर्मः अथ
वा भूयानधर्मः प्राप्नोति भूयांसोपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः इतिएकैकस्यशब्दस्यबहवोपभ्रंशाः। तद्यथा गौरित्यस्यगावीगोणीगोतागो
पोतलिकेत्येवमादयो ऽपभ्रंशाः अथयोऽवाग्योगवित् अज्ञानंतस्यशरणं विषमउपन्यासः नात्यंतायाज्ञानंशरणंभवितुमर्हे
ति योह्यजानन्वैब्राह्मणंहन्यात् सुरांवापिबेत् सोपिमन्येपतितःस्यात् एवंतर्हि सोऽनंतमाप्नोतिजयं परत्रवाग्योगविदुष्यतिचाप
शब्दैः॥कः॥ अवाग्योगविदेव अथयो वाग्योगविज्ञानंतस्यशरणं क्वपुनरिदंपठितं भ्राजानामश्लोकाः किंचभोः श्लोकाअपिप्र
ऽऽमाणं किंचातः। यदिप्रमाणं अयमपिप्रमाणं भवितुमर्हति॥ ॥ ॥

मंतायेतिपुरुषाणांविधिनिषेधयोरधिकारात्तत्परिज्ञाने प्रयत्नस्यन्याय्यत्वात्तत्प्रकरणात्सामर्थ्यंबलीयइत्याह अवाग्योगविदिति वाग्योगविन्न
भयज्ञोपिशब्दान्प्रयुंक्तेनापशब्दानितिज्ञानपूर्वकयोगादभ्युदयभाग्भवति श्लोकस्याप्रसिद्धत्वात्पृच्छति क्वपुनरिति प्रातिपदिकार्थेप्रश्नएवात्रगात्य ए॰म॰
र्ये किंतदस्तियत्रेदंपठितमित्यर्थः। अतएवश्लोकाइति प्रथमांतेनोक्तं। अन्यथाश्लोकेष्विति वाच्यंस्यात् आप्तोक्तत्वापरिज्ञानादाह किंचभोइति॥०॥ ४

यदुंदुंबरेति अयं श्लोकः सौत्रामणियागे सुरापाणस्य दुष्टत्वमुद्भावयति प्रमत्तगीत इति प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः। कात्यायनोपनिबद्धश्लोकमध्यपठितस्य तस्य श्रुतिरनुग्राहिका ऽस्ति एकः शब्दः सुज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवतीति स्त्रीष्विवेति प्रत्यभिवादे हि गुरूणां प्लुतः कार्यः। यस्तु प्लुतं कर्तुं न जानाति स स्त्रीवद्भवति। अभिवादये देवदत्तो ऽहमिति न त्वभिवादये देवदत्तो ऽहमित्यादिना संस्कृतवाक्येनेत्यर्थः प्रयाजा इति प्रयाजमंत्राणुच्चमानाग्निशब्दप्रकृतिविभक्तियुक्ता इत्यर्थः। यथा समिधः समिधो ऽग्न [redacted] इत्याज्यस्य वेंतु अग्निर [redacted] ग्न इति। पदं पदमिति

पद २ इति-१

यदुदुंबरवर्णानां घटीनां मंडलं महत्। पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत्क्रतुगतं नयेत् इति। प्रमत्तगीत एषः तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणं यस्तु प्रयुंक्ते अविद्वांसः अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं अविद्वांसः विभक्तिं कुर्वंति याज्ञिकाः पठंति प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति न चांतरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुं। विभक्तिं कुर्वंति यो वा इमां यो वा इमां पदशः स्वरशोक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणं यो वा इमां ॥ ॥ ॥

संख्यैकवचनादिति शस स्वरश इति स्वर उदात्तादिः अक्षरश इति अक्षरं व्यंजनसहितोच् आर्त्विजीन इति ऋत्विजमर्हत्यार्त्विजीनो यजमानः [redacted] ऋत्विक्कर्मार्हतीति याजकोप्यार्त्विजीनः यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति सूत्रेण यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसंख्यानमिति वार्त्तिकेन च खञ् विद्वान् यजेत विद्वान्याजयेदिति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात् ॥ ॥ ॥श्री॥ ॥१॥ ॥

भा० कै० पृ० चत्वारीति शब्दस्य वृषभत्वेन निरूपणं त्रयः काला इति लडादिविषयाः नित्यः कार्यश्चेति अंगप्रत्यंजकभेदेन सप्तविभक्तय इति सुप इत्यर्थः केचित्तु तिङ्गम
५ परिग्रहप्रसंगात्सहस्रशीर्षेण सप्तकारकाणि विभक्तिशब्दाभिधेयानीति व्याचक्षते वर्षणादिति कामानां ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वात् महतेति परेण ब्रह्मणेत्यर्थः। च
5 त्वारीत्यनेनैकदेशेन सदृशेन वाक्यांतरमपि सूच्यत इत्याह अपर आहेति परिमितानीति मा त्रे शेषं छंदसि बहुलमिति शेर्लोपे परिमितेति भवति परि

चत्वारि चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेशेति चत्वारि शृंगा
णि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च त्रयो अस्य पादाः त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्त्तमानाः। द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नि
त्यः कार्यश्च सप्त हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु बद्धः उरसि कंठे शिरसीति वृषभो वर्षणात् रोरवीति शब्दं करो
ति कुत एतत् रौतिः शब्दकर्मा महो देवो मर्त्यां आविवेशेति महान् देवः शब्दो मर्त्याः मरणधर्माणो मनुष्याः तानाविवेश महता दे
वेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणं अपर आह चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहा त्रीणि नि
हिता नेंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति चत्वारि वाक्परिमिता पदानि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च तानि विदुर्ब्रा
ह्मणा ये मनीषिणः मनस ईषिणो मनीषिणः॥ ॥ ॥

मितानि परिच्छिन्नान्येतावंत्येवेत्यर्थः॥ मनीषिशब्दः पृषोदरादित्वात्साधुः कथं मनीषिण इत्यवविदंतीत्याह॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ राम०
॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ ५

गुहेति अज्ञानमेव गुहा तस्यामित्यर्थः सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् व्याकरणप्रदीपेन तु तानि प्रकाशंते ततश्चतुर्णां पदजातानां एकैकस्य चतुर्भागमनुष्या अ
वैयाकरणा वदंतीति नेंगयंतीत्यस्यैव व्याख्यानं न चेष्टंते न निमिषंतीति उत त्व इति त्वशब्दोऽन्यवाची उत शब्दोऽपिशब्दस्यार्थे स च भिन्नक्रमः प्रत्यक्षेण शब्दस्व
पमुपलभमानोऽपि अर्थापरिज्ञानात् अपश्यन्नित्यर्थः उतो इति । उत उ इति निपातसमाहारः अपि हीं समाहार्ई मिति अपि द्वयलक्षणमर्थमर्दे च आहेत्यर्थः

गुहा त्रीणि निहिता नेंगयंति गुहायां त्रीणि निहितानि नेंगयंति न चेष्टंते न निमिषंतीत्यर्थः तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति तुरीयं वा एतद्वाचो य
न्मनुष्येषु वर्त्तते चतुर्थमित्यर्थः चत्वारि उत त्वः उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उश
तीसुवासाः [redacted] अपि त्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति अपि त्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोति एनामिति अपि हीं समाहार्ई उतो त्वस्मै त
न्वं विसस्रे । तनुं विवृणुते जायेव पत्य उशती सुवासाः तद्यथा जायापत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते एवं वाक् वाग्विदे स्वा
त्मानं विवृणुते । वाङ्को विवृणुयादात्मानमित्यध्येयं व्याकरणं उत त्वः सक्तुमिव सक्तुमिव तितउना पुनंतो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत अ
त्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा विपरीतात् विकसितो भवतीति तितउ परिपवनं
१ भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा धीराः ध्यानवंतो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत अकृषत ॥ ॥

सचतेरिति षच सेचने इत्यस्य दुर्धाव इति दुःशोधः यथा तितउना सक्तोः कणा अपनीयंते तथा व्याकरणेन वाचोऽपशब्दा इत्यर्थः कसतेरिति पृषोदरादि
त्वाद्वर्णव्यत्ययः ततवदिति विस्तारयुक्तमित्यर्थः । तुन्नवदिति । बहुछिद्रं । धीरा इति । वैयाकरणाः । वाचमक्रतेति अपशब्देभ्यो विविक्तां कृतवंतः । मंत्रे घसेति
१ लेलुकित्यस्य कृतेति रूपं ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰प्र॰ ६
6

अत्रासखाय इति ऋचितु नुद्येतिदीर्घः सखायः समानख्यातयोमेदयह स्य निवृत्तत्वात्सर्वमेकमितिमन्यंते सख्यानीति सायुज्यानीत्यर्थः॥एकगम्य इति
ता नेनैवप्राप्यः वाचीति वेदाख्ये ब्रह्मणि [redacted] याल क्ष्मीर्विद्वांनेषु परमार्थसंविन्लक्षणेक्ता सेषां निहितेत्यर्थः प्रायश्चित्तीयामिति भवार्थेनूद्वा छः प्रा
यश्चित्तीया इति प्रायश्चित्ता पपापशोधनाय श्रुतिस्मृति विहिताय कर्मणे हिता तत्त्विमिलो सारका॥माभूमेत्यर्थः दशम्युत्तरकालमिति दशम्या उत्त

अत्रासखायः सख्यानि जानते अत्र सखायः [redacted] संतः सख्यानि जानते [redacted] क्व य एषः दुर्गोमार्गः एकगम्यो
वाग्विषयः केपुनस्तेवैय्याकरणाः॥कुत एतत् भद्रैषांलक्ष्मीर्निहिताधिवाचि एषांवाचि भद्रालक्ष्मीर्निहिता भवति॥लक्ष्मीर्लक्षणाद्भास
नात्परिवृढाभवति सक्तुमिव सारस्वती॥याज्ञिकाः पठंति आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदितिप्रायश्चि
त्तीयामाभूमेत्यध्येयंव्याकरणं सारस्वती दशम्यां पुत्रस्य॥याज्ञिकाः पठंति दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् घोषवदा
द्यंतरंतस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा [redacted] कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति न
चांतरेण व्याकरणं कृत्तस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुं दशम्यां पुत्रस्य॥ ॥

रइति पंचमीति योगविभागात्समासः ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः क्रियाविशेषणं चैतत्॥दशदिनान्याशौचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तं येपि
गृह्यकाराः पठंति दशम्यां पुत्रस्येति तैरपि दशम्यामिति सामीप्यकमधिकरणं व्याख्येयं घोषवदादीति घोषवंतोयेवर्णाः शिक्षायां प्रदर्शिताः तदा
दि॥अंतरंतस्थमिति मध्येयरलवायस्य तदित्यर्थः त्रिपुरुषानूकमिति नामकरणेयोधिकारीपितातस्य येत्रयः पुरुषाः तांननुकायत्समभिधत्त इति
न

पा॰ ६

सुदेवोऽसीति वरुणस्येयं स्तुतिः यतो हेतोर्व्याकरणज्ञानात् वरुण सत्यदेवोसि ततो हेतोरन्येपि सत्यदेवा भवंतीत्यर्थः सिंधव इति नद्य इव विभक्तय इत्यर्थः ॥ सूर्म्यमिति सूर्मीमिति प्राप्ते अमिपूर्व इत्यत्र वा छंदसीत्यनुवृत्तः ~ अनुक्षरंतीति तालु प्राप्य प्रकाशंत इत्यर्थः ॥ सास्मिन्नुद्यत इति अनेकार्थत्वाद्धातूनामुत्क्षिप्यत इत्यर्थः ॥ ~ प्रमाणादेशः किंपुनरिति ननु कानि पुनरस्येति येन पृष्टे स एव कथं पृच्छति किंपुनरिति एवं तर्हि भाष्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य विषयविभागं दर्शयति । पुराके

सुदेवो ऽसि सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः अनुक्षरंति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव सुदेवो असि वरुण सत्यदेवो ऽसि यस्य ते सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयः अनुक्षरंति काकुदं। काकुदं तालु। काकुर्जिह्वा सास्मिन्नुद्यत इति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव। तद्यथा शोभनामूर्मिं सुषिरामग्निरंतः प्रविश्य दहति एवं ते सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयस्ताल्वनुक्षरंति तेनासि सत्यदेवः। सत्यदेवाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणं सुदेवो असि ॥ किंपुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि किंचित् ओमित्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्येवमादीन्शब्दान्पठंति पुराकल्प एतदासीत् संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते तेभ्यस्तत्र स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते तदद्यत्वे न तथा वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवंति वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः अनर्थकं व्याकरणमिति तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृद्भूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे। इमानि प्रयोजनान्यध्येयं व्याकरणमिति उक्तः शब्दः स्वरूपमप्युक्तं प्रयोजनान्यप्युक्तानि शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यं तत्कथं कर्तव्यं किं शब्दोपदेशः कर्तव्यः

ध्ययनात्पूर्वं व्याकरणमधीयते ते बाल्यात्प्रभृत्यसमर्था इति न प्रयोजनमन्वाख्येयं अद्यत्वे तु स्वल्पायुष्ट्वात्पूर्वमेव वेदं प्रधानमधीयते ततः प्रभृत्यसमर्थत्वा द्व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं पृच्छंतीत्यत्र प्रयोजनान्वाख्येयं प्रयोजनं न पुनरन्यदपीति वेदमप्यधिजिगांसमानेभ्य इत्यर्थः ॥ ओमित्युक्त्वा इति अभ्युपगम्येत्यर्थः ॥ वृत्तान्तश इति वृत्तान्तः प्रपाठक उच्यते वृत्तान्ते वृत्तान्ते पठंतीत्यर्थः । अद्यत्वे शब्दो निपातोऽस्मिन् काल इत्यस्यार्थे वर्तते त्वरिता इति विवाहादौ उभयोपदेश इति द्वयोपा दानेपदेशोऽस्य शास्त्रप्रतिपत्तिर्भवतीत्युभयोपदेश उद्भावितः यद्यपि प्रतिपत्तिः स्पष्टा गौरवं तु भवतीत्याह ॥

भा०कै०प्र० ८ अन्यतरेति शब्दापशब्दयोरित्यर्थः अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावात् द्विबहुविषये निर्द्धारणे वर्त्तेते। पंचेति अर्थित्वाद्भक्षणे प्राप्ते पंचसु नखेषु नियम्यमानं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्त्तते। न त्वयं विधिः अप्राप्तेरभावात्। किं पुनरिति उभयोपदेशात् द्वावपि प्रशस्तौ तयोः को ज्यायानित्यर्थः। इष्टेति साधुशब्दप्रयोगाद्धर्मावाप्तिरित्यर्थः। अप्यथवोपादेयोपदेशात्तस्यास्तत्प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः। बृहस्पतिरिन्द्रायेति प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वं प्रतिपाद

अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात्। तद्यथा। भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते। पंच पंचनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यत एतदतोऽन्येऽभक्ष्या इति। अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः। तद्यथा। अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युक्ते गम्यत एतदारण्यो भक्ष्य इति। एवमिहापि यदि तावच्छब्दोपदेशः क्रियते गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतद्गाव्यादयोऽपशब्दा इति। अथाप्यपशब्दोपदेशः क्रियते गाव्यादिषूपदिष्टेषु गम्यत एतद्गौरित्येष शब्द इति। किं पुनरत्र ज्यायः। लघुत्वाच्छब्दोपदेशः। लघीयाञ्छब्दोपदेशः गरीयानपशब्दोपदेशः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा। गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकादयोऽपभ्रंशाः। इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवति। अथैतस्मिञ्छब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्त्तव्यः। गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः। नेत्याह। अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। एवं हि श्रूयते बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम। बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः॥ ॥ ॥

यितुमयमर्थवादः। शब्दानामिति शब्दपारायणशब्दो योगरूढः शास्त्रविशेषस्य॥ तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणाभिधानाय गम्यमानार्थस्यापि शब्दाना रामः ८
मित्यस्य प्रयोगः एकदेशोपयोगादपि लोके उपयुक्तमित्युच्यते यथौषधसंस्कृतघृतमात्रैकदेशोपयोगे उपयुक्तं घृतमिति व्यवहारः। तथेहनेति प्रतिपा

चतुर्भिरिति आगमकालो ग्रहणकालः। स्वाध्यायकालोऽभ्यासकालः। प्रवचनकालोऽध्यापनकालः। व्यवहारो यज्ञकर्मणि। किंचिदिति सामान्यविशेषौ यस्मि
न्न तत्सामान्यविशेषवत् कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इत्यादि सकलशास्त्रव्यवच्छेदेनैकपक्षाश्रयणे न सिध्यतीति पक्षद्वयाश्रयणं प्रश्नपूर्वकं करोति
किं पुनरिति आकृतिपक्षे केवले आश्रीयमाणे सकृद्गतौ विप्रतिषेधे इत्यादि नोपपद्यते केवलेऽपि च व्यक्तिपक्षे पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति न घटते।
तस्मात् लक्ष्यसिद्धये क्वचित्प्रदेशे कश्चित्पक्षः परिगृह्यते। जातिवादिन आहुः जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते। व्यक्तीनामानन्त्यात्संबन्धग्रहणासं

न चान्तं जगाम। किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति आगमकालेन स्वाध्यायकाले
न प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति तत्र चास्यागमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात् तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपा
ठः कथं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः। किंचित् सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यं येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान्प्रतिपद्येरन् किं पु
नस्तत् उत्सर्गापवादौ। कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः कश्चिदपवादः। कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः कथंजातीयकोऽपवादः। सामान्येनोत्सर्गः
कर्तव्यः। तद्यथा कर्मण्यण् तस्य विशेषेणापवादः। तद्यथा। आतोऽनुपसर्गे कः किं पुनराकृतिः पदार्थः आहोस्वित् द्रव्यं उभयमित्याह कथं
ज्ञायते उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि आकृतिं पदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते द्रव्यं पदा

भवात् सा च जातिः सर्वव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसीयते तत्र गवादयः शब्दाः भिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति तस्यां प्रतीतायां तदावेशाच्च
तदवच्छिन्नं द्रव्यं प्रतीयते। शुक्लादयः शब्दाः गुणसमवेतां जातिमाचक्षते गुणे तु तत्संबन्धात्प्रत्ययः द्रव्ये संबन्धिसंबन्धात् संज्ञाशब्दानामुत्पत्तिप्रभृत्या
विनाशात् पिण्डस्य कौमारयौवनाद्यवस्थाभेदेऽपि स एवायमित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्तां डित्थत्वादिकां जातिर्वाच्या। क्रियास्वपि जातिर्विद्यते सैव धातुवाच्या। पठति
पठतः पठन्तीत्यादेरभिन्नस्य प्रत्ययस्य सद्भावात्तन्निमित्तजातिसमभ्युपगमः व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः शब्दस्य व्यक्तिरेवाभिधेया। जातेस्तूपलक्षणभावेनाश्रय

भा०कै०प्र० किं पुनरिति विप्रतिपत्त्या संशयः। केचिद्ध्वनिव्यंग्यं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमाहुः अन्ये वर्णव्यतिरिक्तं पदस्फोटमिच्छन्ति। वाक्यस्फोटमपरे संगिरन्ते अन्ये तु ध्वनि-
८ रेव शब्दः स च कार्यस्तद्व्यतिरेकेणान्यस्यानुपलम्भादित्येवमादिना च पक्षेण संग्रह इति। ग्रन्थविशेषे कथं पुनरिति। किमाचार्य[illegible]ष्टा शब्दार्थसंबंधानामयमन्वेतीति प्रश्नः। सि-
8 द्ध इति। तत्र नित्यः शब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा। कार्यशब्दिकानामपि प्रवाहनित्यतया अर्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वं द्रव्यपक्षे सर्वश-
ब्दानामसत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं वाच्यमिति नित्यता। प्रवाहनित्यतया वा। संबंधस्यापि व्यवहारपरंपरया अनादित्वान्नित्यता। सिद्धशब्दस्य नित्यानित्ययो-

किं पुनर्नित्यः शब्दः आहोस्वित्कार्यः। संग्रह एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति [illegible]क्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि तत्र त्वेष
निर्णयः यद्येव नित्यः अथापि कार्यः उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तं सिद्धे शब्दार्थ-
संबंधे सिद्धे शब्दे अर्थे संबंधे चेति अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः। नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः। कथं ज्ञायते यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावे-
षु वर्त्तते तद्यथा सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति ननु च भोः कार्येष्वपि वर्त्तते तद्यथा सिद्ध ओदनः। सिद्धः सूपः। सिद्धा यवागू-
रिति यावता कार्येष्वपि वर्त्तते तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणं न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति संग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्म-
न्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति इहापि तदेव॥ ॥ ॥

दर्शनात्पृच्छति। अथेति। नित्येति। नित्यलक्षणस्यार्थस्य पर्यायेण वाचकः तमेवार्थं कश्चिन्नित्यशब्द आह कश्चित्सिद्धशब्द इत्यर्थः। कूटस्थेष्विति। अविना-
शिषु॥ अविचालिष्विति। देशान्तरप्राप्तिरहितेषु। ननु चेति। सिद्धशब्दात्क्रियानिष्पन्नो पर्यो अवगम्यत इत्यर्थः। संग्रहे तावदिति। तत्र हि किं कार्यः शब्दोऽथ सिद्ध इति एम०
पक्षद्वयविचारः कृतः। तत्र कार्यप्रतिपक्षार्थोऽभिधायी सामर्थ्यात्सिद्धशब्द इति निश्चितं तत्समानतन्त्रत्वादिहापि तथैवायुक्तमित्यर्थः॥ ॥ ॥ ८

अथवेति एवशब्दप्रयोगे द्विपदमवधारणं द्योतकत्वेन एवशब्दस्यापेक्षणात् यदा तु द्योतकमन्तरेण सामर्थ्यादवधारणं गम्यते तदा तदेकपदमित्युच्य
ते. तत्र सर्व एवापो भक्षयन्तीत्यत्र भक्षश्रुतिः सामर्थ्यान्नियममवगमयति अप एवेति इहापि नित्यानित्यव्यतिरेकेण शब्दं प्रतराभावात् सिद्धशब्दोपादानान्निय
मोऽवगम्यते सिद्ध एवेति कार्याणां तु पदार्थानां प्राक् प्रध्वंसावस्थयोः सिद्धता नास्तीति न ते सिद्धा एव अथवेति कथं पुनर्देवदत्तशब्दे संज्ञात्वेन विनियुक्ते एक
देशः प्रयुज्यते नह्यसौ संज्ञात्वेन विनियुक्तः। न चैकदेशात्तस्य येमाण समुदायस्य वाचकत्वमुपपद्यते। प्रतीयमानस्य प्रत्यायकत्वासंभवात् उच्चार्यमा
णस्यैव वाचकत्वात् एवं तर्हि अनुनिष्पादिनो अवयवसरूपाः संज्ञाविनियोगकाले विनियुक्ता एव। लोपस्तु वर्णानां साधुत्वं मा भूदित्यन्वाख्यायते इहापि

अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि तद्यथा अब्भक्षो वायुभक्ष इति अप एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यते एवमिहापि सिद्ध एव
न साध्य इति अथवा पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति तद्यथा देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति अथवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति
र्न हि संदेहादलक्षणमिति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः। किं पुनरनेन वर्ण्येन किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तः। य
स्मिन्नुपादीयमानेऽसंदेहः स्यात् मङ्गलार्थं माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते मङ्गलादीनि हि
शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति॥ ॥ ॥

नित्यानित्ययोर्निष्पन्नत्वाविशेषात् सिद्धश्रुतिरुत्पत्त्यप्रकर्षं गमयति अत्यन्तसिद्ध इति न्यायाद्वा शब्दादीनां स्थितं नित्यत्वमित्याह अथवेति न हि संदेहमा
त्रादलक्षणता भवति। पुनः प्रमाणान्तरेण निश्चयोत्पादात् वर्ण्येनेति प्रयत्नव्याख्यातव्येनेत्यर्थः आगाहिताभीष्टार्थसिद्धिर्मङ्गलं तत्प्रयोजनश्चाचार्यो
माङ्गलिकः प्रथन्त इत्यध्ययनस्याविच्छेदात् वीरपुरुषकाणीति श्रोतॄणां परैरपराजयात् आयुष्मत्पुरुषकाणीति शास्त्रार्थानुष्ठानेन धर्मोपचयादायुर्वर्द्धना
ऽऽत् सिद्धार्था इति अध्ययननिष्पत्तिरेव तेषां सिद्धिः॥ ॥श्री॥ ॥

भा०कै०प्र० नावश्यमिति ततश्चाभीक्ष्ण्येनित्यशब्दः प्रयुज्यते आगोपालाङ्गनं तेषामन्वाख्यानं स्यात् नविरलप्रयोगाणां विनापिचक्रियापदप्रयोगेणाभीक्ष्ण्ये वृत्तिर्नि
९ त्यशब्दः प्रयुज्यते। यथा आश्चर्यमनित्ये नित्यशब्दप्रयोगइति अर्थेसंबंधेचेति द्रव्यपक्षेद्रव्य स्यानित्यत्वादर्थग्रहणं संबंधविशेषणार्थमुपात्तं अनित्येऽर्थेक
१

अथ यं खलु नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्त्तते किं तर्ह्याभीक्ष्ण्येपि वर्त्तते तद्यथा नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति यावता आभीक्ष्ण्येपि वर्त्तते तत्राप्यनेनैवार्थः स्यात् व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति पश्यति त्वाचार्यो मङ्गलार्थश्चैव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भविष्यति शास्त्रामिचैवं नित्यपर्यायवाचिनं वर्णयितुमिति अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः अथ कं पुनः पदार्थं मत्वा एष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे संबंधे चेति आकृतिमित्याह कुत एतत् आकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यं अथ द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रहः कर्त्तव्यः। सिद्धे शब्दे अर्थसंबंधे चेति नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसंबंधः। अथवा द्रव्य एव पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः। सिद्धे शब्देऽर्थे संबंधे चेति द्रव्यं हि नित्यं आकृतिरनित्या कथं ज्ञायते एवं हि दृश्यते लोके मृत्कयाचिदाकृत्यायुक्ता पिंडो भवति पिंडाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते घटिकाकृतिमुपमृद्य कुंडिकाः क्रियन्ते। तथा सुवर्णं कयाचिदाकृत्यायुक्तं पिंडो भवति पिंडाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते। कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते पुनरावृत्तः सुवर्णपिंडः पुनरपरयाकृत्यायुक्तः खदिराङ्गारसवर्णे कुंडले भवतः आकृतिरन्यान्या च भवति द्रव्यं पुनस्तदेव आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते आकृतावपि पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः सिद्धे शब्देऽर्थे संबंधे चेति ननु चोक्तमाकृ ९

र्थसंबंधस्य नित्यतेतिचेत् योग्यतालक्षणत्वात्संबंधस्य तस्याश्चाशब्दाश्रयत्वात् शब्दस्य च नित्यत्वाददोषः द्रव्यं हि नित्यमिति असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्र एम०
व्यशब्दवाच्यमित्यर्थः आकृतिरिति संस्थानं। ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्यत्वादनित्यत्वं आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुतिवचनात्॥ " " ९

न क्वचिदुपरतेति । अनभिव्यक्ते सत्यर्थः । अद्वैतेन न लौकिकव्यवहाराभावात् व्यवहारे चाकृतेरेकाकारपरामर्शहेतुत्वान्नित्यत्वं अथवेति असत्सत्वेपितत्वतो लोक
व्यवहाराश्रयणेन जातेर्नित्यत्वं साध्यते । त्रिविधा चानित्यता । संसर्गानित्यता यथा । स्फटिकस्य लाक्षाद्युपधाने स्वरूपतिरोधानेन पररूपप्रतिभासः उपधानापगमे
स्वरूपप्रतिभासात्परिणामाभावः । परिणामानित्यता यथा बदरीफलस्य श्यामतातिरोभावे लौहित्यस्याविर्भावः । प्रध्वंसानित्यता । सर्वात्मना विनाशः एतत्त्रि
विधानित्यताप्रतिक्षेपेण नित्यतां प्रतिपादयितुमुक्तं ध्रुवमित्यादि तत्र ध्रुवं कूटस्थमिति संसर्गानित्यता परिहृता अविचालीति परिणामानित्यता अनपाये

न क्वचिदुपरतेति कृत्स्ना सर्वत्रोपरता भवति द्रव्यांतरस्थात् उपलभ्यते अथवानेदमेव नित्यलक्षणं ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्य
नुत्पत्त्यवृद्ध्यव्यययोगि यत्तन्नित्यमिति तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते किं पुनस्तत्त्वं तस्य भावस्तत्त्वं आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते अथवा किं
न एतेन इदं नित्यमिदमनित्यमिति यन्नित्यं तत्पदार्थेम त्वेषु विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोऽर्थः संबन्धश्चे
ति लोकतः । यल्लोकेऽर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुंजते नैषां निर्वर्तने यत्नं कुर्वंति ये पुनः कार्या भावाः निर्वर्तने तावत्तेषां यत्नः क्रियते तद्यथा घटे
न कार्यं करिष्यन् कुंभकारकुलं गत्वाह कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति । न तद्वच्छब्दान्प्रयुयुक्षमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य
॰ इति ॥१०॥ ॥

सादिना प्रध्वंसानित्यता पदनित्यमिति बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थो यदा यदा शब्द उच्चरितस्तदा तदा तदर्थाकारा बुद्धिरुपजायत इति प्रवाहनित्यत्वादर्थस्य नित्यत्व
मित्यर्थः । लोकत इति अन्यथा कार्येषु वस्तुषु लोकव्यवहारोऽन्यथा नित्येषु । शाब्दश्च व्यवहारोऽनादिवृद्धव्यवहारपरंपरायुक्त इति पूर्वकं इति शब्दादीनां नित्यत्वं घटा
दयस्त्वर्थक्रियार्थिभिरन्यत आनीयंते उत्पादविनाशयुक्ताश्चोपलभ्यंते नैवं शब्दादयः॥ ॥ ॥ ॥

भा० कै० पृ० तावत्येवार्थमिति बुद्ध्यावस्थं निरूप्येत्यर्थः अत्र भाष्यकारेणासंभवंतीमप्येकवाक्यतामनाश्रित्य वाक्यत्रयं स्थापितं। सिद्धे शब्दार्थसंबंधे शास्त्रं प्रवृत्तमिति एकं वाक्यं कथं ज्ञा
१० यत इति प्रश्ने लोकतो ज्ञायत इति द्वितीयं। लोकत इत्यस्याहुत्या लोकतोऽर्थप्रयुक्त इत्यादि तृतीयं शब्दप्रयोग इति प्रयोगग्रहणेन प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादित्युक्तं भव
10 ति अर्थेनात्मप्रत्यायनाय प्रयुक्तोऽर्थप्रयुक्तः धर्माय नियम इति चतुर्थ्यन्तात् दृष्टफलप्रतिपाद्यते संबंधसामान्ये तु षष्ठीं विधाय समासः कर्त्तव्यः चतुर्थीसमासस्य प्रकृ
तिविकारभावस्यैव विधानात् धर्म्मार्थ इति धर्मार्थत्वान्नियमएव धर्मशब्देनाभिधीयत इति कर्मधारयसमासः धर्मप्रयोजन इति लिङादिविषयेण नियोगाख्येन धर्मे
णाप्रयुक्त इत्यर्थः प्रियतद्धिता इति न्यायमपशब्दः किंतु ये लोकवेदयोरर्था वाऽवयवा वास्ते लोकवेदशब्दाभ्यामभिधातुं शक्यंते आधाराधेययोरभेदोपचारात् तद्धितप्रयोगः

तावत्येवार्थमुपादाय शब्दान्प्रयुंजते यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः लोक
तोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मे नियमः क्रियते किमिदं धर्मे नियम इति धर्माय नियमो धर्मनियमः। धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः
धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः यथा लौकिकवैदिकेषु प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिके
ष्विति प्रयुंजते अथवा युक्त एवात्र तद्धितार्थः यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतांतेषु लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः अभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्यु
च्यते भक्ष्यं च नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहंतुं। तत्र नियमः क्रियते इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति॥ ०॥

प्रियतद्धितत्वनिमित्तः यथा कश्चित् देवदत्तस्य ऋतय इति प्रयुंक्ते कश्चित् देवदत्तस्यमिति समूहप्रत्ययांतं अथवेति नात्राधाराधेययोरवयवावयविभावः किंतर्हि वेदलोकव्यतिरिक्तः
सिद्धांतः शास्त्रार्थो भवतु इत्यर्थः। लौकिकः स्मृत्युपनिबद्धः वैदिकः श्रुत्युपनिबद्धः शक्यं चानेनेति शक्येः कर्मसामान्ये लिंगसर्वनामनपुंसकयुक्ते कृत्यप्रत्ययः। ततः पदांत
रसंबंधादुपजायमानमपि स्त्रीलिंगबहिरंगत्वादंतरंगसंस्कारं न बाधत इति शक्यं क्षुदित्युक्तं यदा तु पूर्वमेव विवक्षा तदा शक्या क्षुदिति भवत्येव यदा तु प्रतिघातस्यैव कर्मत्वं एम० १०
विवक्षितं तदा शक्यः क्षुत्प्रतिघातः इति शक्ये तस्य प्रतिघातः तदा क्षुधं प्रतिहंतुं शक्यमिति भवति॥ ॥ ॥

सामर्थ्यां॰

खेदादिति खेदयतीति खेदो रागः इंद्रियनिमित्तासामर्थ्यं वा खेदः पयोव्रत इति स सामर्थितायां पय एव व्रतयतीति नियमोयं नतु विधिः अर्थित्वाभावे कारणाभावा
त् समानायामिति यद्यपि साक्षादपभ्रंशा न वाचकास्तथापि स्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधानेनार्थं प्रत्याययंति। केचित्त्वपभ्रंशाः परंपरया निरूढिमागताः साधुशब्दा

तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति। समानश्च खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च तत्र नियमः क्रियते इयं गम्येयमगम्येति वेदे खल्वपि पयोव्रतो
ब्राह्मणः यवागूव्रतो राजन्यः आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुं।
तत्र नियमः क्रियते तथा बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते यूपश्च नाम पश्वनुबंधार्थमुपादीयते पाकं चानेन यत्किंचिदेव काष्ठमुच्छ्रित्या
नुच्छ्रित्य वा पशुरनुबंधुं। तत्र नियमः क्रियते तथाग्नौ कपालान्यधिश्रित्याभिमंत्रयते भृगूणामंगिरसां घर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति अंतरेणापि
मंत्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि संतापयति तत्र नियमः क्रियते एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति एवमिहापि समानायामर्थावगतौ
शब्देन चापशब्देन च। धर्मनियमः क्रियते। शब्देनैवार्थोभिधेयो नापशब्देनेति। एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति॥ अस्त्यप्रयुक्तः। संति वै
शब्दाः अप्रयुक्ताः तद्यथा ऊष। तेर। चक्र। पेचेति। किमतो यत्संत्यप्रयुक्ताः प्रयोगाद्धि भवांछब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति य इदानीमप्रयुक्ता ना

न स्मारयंत एवार्थं प्रत्याययंति अन्ये तु मन्यंते साधुशब्दवदपभ्रंशा अपि साक्षादर्थस्य वाचका इति अस्त्यप्रयुक्त इति प्रयोगमूलत्वात्स्मृतेरप्रयुक्तानामप्य
न्वाख्यानादप्रामाण्यमाशंक्यते। यथा घटादीनां विना पर्येषक्रियया सत्त्वं गम्यते नैवं शब्दानां ते हि सर्वदा व्यवहाराय प्रयुज्यमानाः संतः सत्त्वेनावसीयंत इत्याह॥ ॥

।। म॰ भा॰ ।।

इदमिति । कस्तर्हीदानीमित्युपहासपरं उत्तरं तुशब्दस्त्वर्थे अप्रयुक्ता इति प्रसज्यादिसद्भावादनुमितसत्ताः व्यवहारे तु न दृश्यन्त इत्युक्तं नत्वहं लोक इति यथा लोको घोषवगमाय शब्दं प्रयुङ्क्ते नैवं मयैते ऽर्थे प्रयुक्ताः अपि तु स्वरूपपदार्थका इत्यर्थः अर्थे शब्दप्रयोगादिति अर्थसद्भावः शब्दसद्भावे लिङ्गं । न हि विनाशब्देना

इदं तावत् विप्रतिषिद्धं यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता इति । यदि सन्ति नाप्रयुक्ताः अथाप्रयुक्ता न सन्ति सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धं प्रयुञ्जान एव खलु भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति कस्तर्हीदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात् नैतद्विप्रतिषिद्धं सन्तीति तावद्ब्रूमः । यदेतान् शास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते अप्रयुक्ता इति ब्रूमः यल्लोके ऽप्रयुक्ता इति यदप्युच्यते कस्तर्हीदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यादिति न ब्रूमो ऽस्माभिरप्रयुक्ता इति किं तर्हि लोके ऽप्रयुक्ता इति ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके अभ्यन्तरो ऽहं लोके न त्वहं लोकः । अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात् अस्त्यप्रयुक्त इति चेत्तन्न किं कारणं अर्थे शब्दप्रयोगात् अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते सन्ति चैषां शब्दानामर्थाः येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात् अप्रयोगः खल्वप्येषां शब्दानां न्याय्यः । कुतः प्रयोगान्यत्वात् यदेतेषां शब्दानामर्थे ऽन्यान् शब्दान् प्रयुञ्जते तद्यथा ऊषेत्यस्य शब्दस्यार्थे क्व यूयमुषिताः तेरेत्यस्यार्थे क्व यूयं तीर्णाः चक्रेत्यस्यार्थे क्व यूयं कृतवन्तः पेचेत्यस्यार्थे क्व यूयं पक्ववन्त इति अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत् यद्यप्यप्रयुक्ता अवश्यं दीर्घसत्रवल्लक्षणेनानुविधेयाः तद्यथा । दीर्घसत्राणि वार्षशतिकानि वार्षसहस्रिकाणि च । न चाद्यत्वे कश्चिदपि व्याहरति । केवलमृ

षिसम्प्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणानुविदधते ।

र्थे प्रत्यायनमुपपद्यते । इतरो ऽभ्युपगमसिद्धतामाह अप्रयोग इति यतो ऽन्ये तेषामर्थानां सन्ति वाचकास्ततो नैषामनुमानमुपपद्यते यद्यप्यूषेत्यस्योषिता इति समानार्थो न भवति परोक्षत्वादेर्विशेषस्यानवगम्यात् तथापि तत्प्रत्यायनाय पदान्तरसहितः प्रयुज्यते । सम्प्रत्यप्रयुज्यमानानामपि पूर्वं प्रयुक्तत्वादनुशासनं कर्तव्यमित्याह

प्रत्युक्ति

सर्व इति। इदमत्र तात्पर्यं यस्य कस्यचिद्वचनात्प्रयोगाप्रयोगौ न व्यवतिष्ठेते अपि तु शिष्टानामेव वचनात्। वाकोवाक्यशब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपो ग्रंथ उच्यते। यथा किंस्विदावपनं महद्भूमिरावपनं महदिति। पूर्ववृत्तसंकीर्त्तनमितिहासः। वंशाद्यनुकीर्त्तनं पुराणं। विकार इति जीवतोऽमृतावस्था विकारस्तत्रेत्यर्थः। किं पुनरिति। एकः

सर्वे देशान्तरे। सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते। न चैवोपलभ्यन्ते। उपलब्धौ यत्नः क्रियतां। महान्हि शब्दस्य प्रयोगविषयः। सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः सांगाः सरहस्याः बहुधा भिन्नाः एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो वेदः वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावान् शब्दस्य प्रयोगविषयः। एतावंतं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य संत्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव। एतस्मिंश्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते। तद्यथा। शवतिर्गतिकर्मा कंबोजेष्वेव भाषितो भवति विकार एनमार्या भाषन्ते शव इति। हम्मतिः सुराष्ट्रेषु रंहतिः प्राच्यमध्येषु गमिमेव त्वार्याः प्रयुंजते। दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु। दात्रमुदीच्येषु। ये चाप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दाः एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते। क्व। वेदे। तद्यथा। यद्वो रेवती रेवत्यं तमूष। यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र। यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनामिति॥ किं पुनः शब्दस्य ज्ञाने धर्मः आहोस्वित्प्रयोगे। कश्चात्र विशेषः। ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मः। ज्ञाने धर्म इति चेत् तथाऽधर्मः प्राप्नोति। यो हि शब्दान् जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति। यथैव शब्दज्ञाने धर्मः एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति भूयांसोऽपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽप

शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति श्रुतिः। तत्र किं सम्यक् ज्ञातः कामधुग्भवति सुप्रयोगात्तु सम्यक् ज्ञातत्वानुमानमित्यर्थः आहोस्वित्सुप्रयुक्तः कामधुग्भवति सुप्रयुक्तत्वं तु सम्यग्ज्ञानादित्यर्थ इति प्रश्नः ज्ञाने धर्म इति चेदिति यथाग्नेः स्पर्शः प्रकोपनं स्नेहद्रव्यं रूक्षं वायोः। तथैतदपि प्राप्नमिति भावः॥१०॥

भा०कै०प्र० आचार इति प्रयोगे ऋषिर्वेदः। न च प्रयत्न इति। यदि प्रयत्नेन विना फलं स्यात् प्रयत्नस्य वैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः। व्यतिरेक इति। परिहारः। तत्तुल्यमिति वे
१२ दः शाब्दीयस्यार्थस्य स वेदशब्दः। तस्य यथा ज्ञानानुष्ठानं तथा शब्दानामपि प्रकृत्यादिविभागज्ञानपूर्वकं प्रयोग इत्यर्थः। अपर आहेति वेदशब्दोऽसौ शब्द इति वेदशब्द इति कर्मधा
12

योहेल १

आचारे नियमः। आचारे पुनरृषिर्नियमं वेदयते तेऽसुरा हेलयो इति कुर्वन्तः पराबभूवुरिति। अस्तु तर्हि प्रयोगे। प्रयोगे सर्वलोकस्य। यदि प्रयोगे धर्मः सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत। कश्चेदानीं भवतो मत्सरः। यदि सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत। न खलु कश्चिन्मत्सरः। प्रयत्नानर्थक्यं तु भवति। फलवता च नाम प्रयत्नेन भवितव्यं। न च प्रयत्नः फलाद्व्यतिरेच्यः। ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते त एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते। व्यतिरेकोऽपि वै लक्ष्यते। दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणाः। अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः। तत्र फलव्यतिरेकोऽपि स्यात्। एवं तर्हि नापि ज्ञान एव धर्मो नापि प्रयोग एव। किं तर्हि। शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन। शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते। तत्तुल्यं वेदशब्देन। वेदशब्दा अप्येवमभिवदन्ति। योऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेवं वेद। योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद। अपर आह तत्तुल्यं वेदशब्देनेति। यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्ति। एवं यः शास्त्रपूर्वकं शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यत इति। अथवा पुनरस्तु ज्ञान एव धर्म इति। ननु
१ चोक्तं ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्म इति॥ ॥ ॥ ॥

यः। अथवेति अपशब्दज्ञानं नान्तरीयकत्वाच्छब्दज्ञानस्य एव च फलमपशब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥ ग्भ०
१ श्री॥ ॥श्री॥ ॥ ॐ १२

दोष इति। उत्कृष्टधर्मफलावाप्तौ स्वल्पमधर्मफलमुत्पन्नमप्यनुपलब्धकल्पं भवतीत्यर्थः। प्रत्यक्षधर्माण इति। योगिप्रत्यक्षेण सर्वं विदितवन्तः। परापरज्ञा इति
विद्याविद्याप्रविभागज्ञाः। अथेति। उक्तमिदं न चान्तरेण व्याकरणमित्यादि। तत्र पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनात्तदर्थप्रश्नः। पदार्थ इति द्वाभ्यामपि प्रश्नाभ्यामस्याख्या

नैष दोषः। शब्दप्रमाणका वयं। यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणं। शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह नापशब्दज्ञाने ऽधर्ममाह। यच्च पुनरशिष्टाप्रतिषिद्धं
नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय तद्यथा हिक्कितहसितकंडूयितानि नैव दोषाय भवंति नाभ्युदयाय अथवाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्द
ज्ञाने यो ह्यपशब्दान्जानाति शब्दानप्यसौ जानाति। तदेवं ज्ञाने धर्म इति ब्रुवतो ऽर्थादापन्नं भवति। अपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति अथ
वा कूपखानकवदेतद्भविष्यति तद्यथा कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि मृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवति सो ऽप्सु संजातासु तत एव तं गुणमासाद
यति। येन स च दोषो निर्हण्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवति एवमिहापि यद्यप्यपशब्दज्ञाने ऽधर्मः तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मः
तेन स च दोषो निर्घानिष्यते। भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यति यदप्युच्यते आचारे नियम इति। याज्ञे कर्मणि स नियमः अन्यत्रानिय
व मः एवं हि श्रूयते यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परापरज्ञाः विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः ते तत्रभवंतः यद्वा न इ नन्वा
ति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुंजते॥ याज्ञे पुनः कर्मणि नापभाषंते तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः अथ व्याक
रणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः। सूत्रं। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो ऽनुपपन्नः। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्रमिति। किं हि तदन्य
१ सूत्राद्व्याकरणं यस्मात्सूत्रं स्यात्॥ ॥ ॥

ख्याः प्रतिपादनाद्व्यतिरेकाभावः। सामान्यविशेषशब्दतया तु द्वयोः प्रयोगो न विरुध्यते यदा त्वष्टाध्याय्येकदेशः सूत्रशब्देनोच्यते तदा षष्ठ्यर्थो न्युपपद्यते॥०॥
१ ॥श्री॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥

शब्दाप्रतिपत्तिरिति नहि व्याख्यानरहितसूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्त इति समुदितमिति समुदायादेवार्थावसायो सा सदिस इत्यर्थः शब्द इति करणे ल्युड्विधीयते शब्द्यन्ते व्याक्रियमाणत्वाल्लक्ष्यं न तु करणमिति भावः भवे चेति शब्देष्वन्वाख्यायकत्वेन भवो योग इति चेत् मीमांसादियोगसापि शब्दं प्रति विचारकत्वाद्व्याकरणत्वप्रसं

शब्दाप्रतिपत्तिः। शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति। व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति। नहि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्यानतश्चानुच तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं। वृद्धिः आत् ऐजिति किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति एवं तर्हि शब्दः। शब्दे ल्युडर्थः। यदि शब्दे व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणं। नहि शब्देन किंचिद्व्याक्रियते। केन तर्हि सूत्रेण। भवे च तद्धितो नोपपद्यते व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति नहि शब्दे भवो योगः क्व तर्हि सूत्रे। प्रोक्तादयश्च तद्धिताः प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते पाणिना प्रोक्तं पाणिनीयं आपिशलं काशकृत्स्नमिति नहि पाणिना शब्दाः प्रोक्ताः किं तर्हि सूत्रं किमर्थमिदमुभयमुच्यते भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति। न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव भवेपि [redacted]तद्धितश्चोदितः स्यात् पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे [redacted] इति तत्पठितं तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति तदपि पठितं न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति अयं तावददोषः यदुच्यते शब्दे ल्युडर्थ इति नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड्विधीयते किं तर्हि अन्येष्वपि कारकेषु। कृत्यल्युटो बहुलमिति तद्यथा प्रस्कन्दनं प्रपतनमिति॥ ॥

गः न चेदानीमिति लक्षणप्रपंचाभ्यां मूलसूत्रवद्वार्त्तिकानामुपपत्तदोषाभावः प्रस्कन्दनमिति यद्यप्ययं भीमादिः तथापि कृत्यल्युटो बहुलमिस्यस्यैव भीमादयो पादान इत्ययं प्रपंच इति भावः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ष॥ ॥

गौरित्युक्ते इति। सास्नादिमति यदा केचित्प्रसयं गौरित्युच्यते तदान्तरवाचकानां तरणानां निवृत्तिः कृता भवति। एवमेकस्मिन्नुदाहरणे उपन्यस्ते सर्वाणि तत्सदृशानि शब्दान्त
राणि प्रतीयन्ते। सर्वे पञ्चाला इति। जनपदान्तरनिवृत्तिविवक्षायामेकदेशेऽपि समुदायरूपाणां प्रयोगः। तैलमिति। यद्येषु घृतसंसृष्टता घृततैलमात्रा भवति तदेतदुदाहरणं। आरू
तिवाचित्वे तु घृततैलशब्दयोः संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा सर्वत्र मुख्या वृत्तिः। शुक्ल इति। अशुक्लेऽप्यवयवे अवयवान्तरस्य शौक्ल्यात्समुदायस्य शुक्लत्वे सत्यारोपात्प्रयोगः

अथवा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते तद्यथा गौरित्युक्ते सर्वे सन्देहा निवर्तन्ते नाश्वो न गर्दभ इति। अयं तर्हि दोषः। भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति। एवं तर्हि लक्ष्यलक्ष
णे व्याकरणं। लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति। किं पुनर्लक्ष्यं किं लक्षणं। शब्दो लक्ष्यः। सूत्रं लक्षणं। एवमप्ययं दोषः। समुदाये व्याकरणशब्दः
प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते। सूत्राणि चाप्यधीयान इष्यते वैयाकरण इति। नैष दोषः। समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते। तद्यथा सर्वे पंचालाः
उत्तरे पं[redacted]चालाः। तैलं भुक्तं घृतं भुक्तं शुक्लो नीलः [redacted]कृष्ण इति। एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेऽपि वर्तते। अथवा पुनरस्तु सूत्रं। ननु चोक्तं
सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति। नैष दोषः। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। यदप्युच्यते शब्दाप्रतिपत्तिरिति। न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते। किं तर्हि व्याख्या
नतश्चेति परिहृतमेतत्। तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति। ननु चोक्तं न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति। किं तर्हि उदाहरणं प्र
त्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति। अविजानत एतदेवं भवति॥ सूत्रत एव हि शब्दान्प्रतिपद्यन्ते॥ ॥ ॥

व्यपदेशिवद्भावेनेति। यथा राहोः शिर इत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि शब्दार्थभेदाद्भेदव्यवहारः। एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते
सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते। सूत्रत एवेति। पदच्छेदादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यंजनात्॥ ॥श्री॥ ॥

भा० कै० प्र०
१४
14

आत इति । निपातः । अतश्च हेतोरित्यर्थः । नाद इति । नैतदित्यर्थः । अथवा नादोऽर्थरहितत्वाद्घोषमात्रमेव गृह्येतेत्यर्थः । किमर्थ इति । न हि वर्णोपदेशेन कस्यचित्सा-
धुशब्दस्यानुशासनमिति भावः । वृत्तिसमवायार्थ इति । लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । धर्मे नियमवृत्तसमासः । र इत्यर्थ इति । शास्त्रप्रवृत्तिप्रसाधनत्वं समवायस्य दर्श-
यति । इग्यण इत्यादौ हि यथासंख्यशास्त्रं वर्णसंनिवेशमात्रादेवावतिष्ठते । वृत्तिप्रयोजन इति । पारंपर्येण शास्त्रप्रवृत्त्यावस्यागत्वं । सति हि समवाय इत्संज्ञा तत आदि-

आतश्च सूत्रत एव वयोऽप्युत्सृष्टं कथयेन्नान्तरेण त्वेन । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः । वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः । वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्त्त-
व्यः । किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति । वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः । का पुनर्वृत्तिः ।
शास्त्रप्रवृत्तिः । अथ कः समवायः । वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः । अथ क उपदेशः । उच्चारणं । कुत एतत् । दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाह
उपदिष्टा इमे वर्णा इति । अनुबन्धकरणार्थश्च । अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्त्तव्यः । अनुबन्धानासङ्क्ष्यामीति । न ह्यनुपदिश्य वर्णाननु-
बन्धाः शक्या आसंक्तुं । स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च । वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थं प्रत्याहारो वृत्त्य-
र्थः ॥ इष्टबुद्ध्यर्थश्च । इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः । इष्टान्वर्णान्भोत्स्यामह इति । न ह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णाः शक्या विज्ञातुं । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चे-
दुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कर्त्तव्यः । एवंगुणा अ-
नानुदा

रंसेनेति । ततो वृत्लोप इत्यादि शास्त्रप्रवृत्तिः । प्रत्याहारार्थमिति । प्रत्याहारशब्देन अणादिकाः संज्ञा उच्यन्ते । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति । सन्निधापदेशोऽकलादिदोषरहिता ये वर्णा नि- एप० १४
र्दिष्टास्तत्तथैव प्रयोक्तव्या इत्युक्तं भवति । एकश्रुत्या सूत्राणां पाठात्स्वरवैशिष्ट्यमुदात्तादीनामुपदेशः कर्त्तव्य इत्याह । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदिति ॥ ॥ ॥

आॡसुपदेशादिति उपानोपिविशेषो नांतरीयकत्वात् जातिप्राधान्यविवक्षायांन विवक्ष्यत इत्यर्थः संवृतादीनामिति आकारादीनांसंवृतत्वंदोषो न त्वकारस्यसं
वृतगुणत्वात्। तत्रसंध्यक्षरेषुविवृततमेषूच्चार्येषुसंवृतत्वंदोषः कलः स्थानांतरनिष्पन्नः काकलिकत्वेप्रसिद्धः। ध्मातः श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोपिदीर्घ इवलक्ष्य
ते एणीकृतोः विशिष्टः किमयमोकारः औकारो वा इति यत्रसंदेहः अंबूकृतो योव्यक्तो पि अंतर्मुखमिव श्रूयते अर्द्धकोदीर्घोपिह्रस्व इव। ग्रस्तो जिह्वामूलेनिगृ
हीतः अव्यक्तइत्यपरे निरस्तो निष्ठुरः प्रगीतः सामवदुच्चरितः उपगीतः समीपवर्णांतरगीत्यानुरक्तः क्ष्विण्णः कंपमानइव। रोमशोगंभीरः अवलंबितोन

आॡसुपदेशात्सिद्धं अवर्णाकृतिरुपदिष्टासर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः आॡसुपदेशात्सिद्धमितिचेत्सं
वृतादीनांप्रतिषेधः। आॡसुपदेशात्सिद्धमितिचेत्संवृतादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः। केपुनः संवृतादयः। संवृतः कलोध्मातः एणीकृतो अंबूकृतो
अर्द्धको ग्रस्तो निरस्तः प्रगीत उपगीतः क्ष्विण्णो रोमश इति अपर आह ग्रस्तं निरस्तमवलंबितं निर्हतमंबूकृतं ध्मातमथो विकंपितं संदष्टमेणी
कृतमर्द्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावना इति अतोन्ये व्यंजनदोषाः नैष दोषः गर्गादिबिदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति अ
स्त्यन्यद्गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनं किं समुदायानां साधुत्वं यथास्यादिति एवं तर्ह्यष्टादशधाभिन्नां निवृत्तकलादिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि

सोंतरसंभिन्नाः निर्हतो रूक्षः। संदष्टोवर्द्धितइव विकीर्णोवर्णांतरे प्रसृतः एकोप्यनेकनिर्भासीत्यपरे स्वरदोषभावनाइति स्वरदोषगोत्राणि अनंताहि दोषाः प्रशक्ति
प्रमादकृताः अस्त्यन्यदिति गर्गाइत्यादिनैवसंनिवेशेन गर्गादीनां साधुत्वं यथास्यात् गार्ग्यइत्यादीनांमाभूत् ततश्च नद्रुतानामेवा ... कारादीनां दोषनिवृत्तिः कृ
तास्यात् न तु समुदायांतरस्थानां। यद्यपि प्रत्ययविधौ योगर्गादीनां पाठः तथापि प्रसंगात्समुदायसाधुत्वापि भवति निवृत्तकलादिकामिति अकारस्यसंवृतत्वा
निवृत्तसंवृतत्वादिकामितिनोक्तं अकारस्यनिदर्शनार्थत्वात्सर्ववर्णानां शास्त्रांते प्रत्यापत्तिरित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

यदनुबंधैरिति यथास्वरितत्वमधिकारार्थं एवमात्मनेपदार्थं कृत्त्वादिकं प्रतिज्ञाय कृत्वा आत्मनेपदमित्यादि करिष्यते न त्वनुदात्तङित इत्यादि ननु चानुबंधा
भावे कथमणादिकाः संज्ञा उपपद्यंते आदिरंत्येन सहेता इत्यादिक त्वोसहे सुप्त्वा इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यंते। स्वरसंधिस्था संदेहाय न करिष्यत इत्यदोषः उभय

लिंगार्थो तु प्रसापत्तिः लिंगार्थो मा तर्हि भवतु। नन्वर्हि वक्तव्यं यद्यपेत उच्यते अपवैतर्हि अनेकमनुबंधशतं नोच्चार्यं इत्संज्ञा च न वक्त
व्या लोपश्च न वक्तव्यः यदनुबंधैः क्रियते तत्कृत्त्वादिभिः करिष्यते सिध्यत्येवं अपाणिनीयं तु भवति यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं आ
कृत्सुपदेशात् सिद्धमिति चेत्संहितादीनां प्रतिषेध इति परिहृतमेतत् गर्गादिबिदादिपाठात् संहितादीनां निवृत्तिर्भविष्यति ननु चान्यद्गर्गादि
बिदादिपाठे प्रयोजनमुक्तं किं समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते कृत्त्वादयश्च निवर्त्यंते
कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यं लभ्यमित्याह द्विगता अपि हेतवो भवंति। तद्यथा आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता इति तथा वा
क्यान्यपि द्विष्ठानि भवंति श्वेतो धावति अलंबुसानां यातेति॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥

मिति यथाभूता गर्गादिस्था अकारादयस्तथाभूता एव सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति प्रतिपाद्यत इत्यर्थः द्विगता इति द्वावर्थौ गताः प्रयोजनद्वयस्य संपादका इ
त्यर्थः॥ तथा वाक्यान्यपीति शब्दस्याप्यर्थवत् द्विगतत्वमित्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः अइउण् सर्ववर्णानविशेषेण विचार्य विशेषेणात्र विचारः क्रियते अकारस्येति
अत्राकारादीनां स्वरूपेणानुकार्येण वा सतोप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वाद्विभक्त्यनुपपत्तिः स्वर
संधिश्च न प्रवर्त्तते वर्णोपदेशः जात्यादिसंज्ञानामनिष्पादनात् न चाकारस्य संवृतत्वाद्दीर्घप्लु
तयोर्विवृतत्वात्प्रयत्नभेदात्सवर्णसंज्ञाया अप्रसंगादुपदेशेप्यकारेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं न स्यात्।
अइउण् अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः अकारस्य विवृतोपदेशः कर्त्तव्यः
किं प्रयोजनं आकारग्रहणार्थः अकारः सवर्णग्रहणेनाकारमपि गृह्णीयात्
प्रातिइति विवृतत्वमस्योपदिश्यते विवृतत्वस्य गुणस्योपदेशो विवृतोपदेशः न तु गुणस्या
नित्यसापेक्षत्वादकारापेक्षित्वेपि समासः यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति आकारग्रहणा
र्थ इति विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति सामानाधिकरण्येन निर्देशादाकारग्रहणे विवृ
तोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामर्थ्यादवगमाद्बाधारूपमुक्तं न भवतीति न चोदनीयं सव

सवर्णग्रहणेनेति ... नेनकारेणेत्यर्थः

ग्रहणेनेति येन ... दिक्सवर्णस्य तेन ...

किंचकारणमिति आकृतिपदाश्रयेणग्रहणकशास्त्रस्यप्रत्याख्यानादाकारस्याप्यत्रजातिसद्भा॰
वात्सिद्धंग्रहणमितिभावः अत्रचनिमित्तकारणहेतुषु सर्वासांप्रायदर्शनमितिप्रथमाकृता
नेनकस्मात्कारणादित्यर्थः संपद्यते विचारभेदादित्यत्रतुकारणशब्दप्रयोगाभावान्नाप्यग्रह

किंचकारणंनगृह्णीयात् विचारभेदात् किमुच्यतेविचारभेदादिति नपुनःकाल
भेदादिति यथैवह्ययंविचारभिन्नःएवंकालभिन्नोपि ॥ ॥

णात्सर्वनाम्नोवाप्रथमाद्वितीययोरभावाद्विभाषागुणेस्त्रियामितिपंचमीविहिता विचारयतिवि
कासयतिप्रासमितिविचारःप्रयत्नःक्षिपतेग्रहणकशास्त्रारंभाद्दोषापत्तिःक्षिपतेभेदात
रसद्भावादाह किमुच्यतइति ॥

वाद्यश्चेति प्रयत्नाभिनिर्वृत्तत्वात्कालस्याप्रयत्नत्वमभ्युपगम्य वाद्यत्वेन परिहारः प्रसिद्धपरिमाणवस्त्वन्तरा-
भा॰वै॰ गतपरिच्छेदकक्रियान्तरापेक्षणात्कालव्यवहारस्य वाद्यत्वं कालस्य यथा व्रीहेः प्रस्थादिव्यवहारः परि-
माणद्रव्यकृतः एवं मात्रादिव्यपदेशो निमेषादिक्रियाकृतः अथवा नाभिप्रदेशाण्वविशिष्टप्रयत्नाद
२
2

सत्यमेवमेतत् वक्ष्यति तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्रास्यग्रहणस्य प्रयोजनं आस्ये येषां तुल्या
देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञका भवंति वाद्यश्च पुनरास्यात्कालः तेन तस्मादेव कालभिन्ना-
स्यग्रहणं न पुनर्विकारभिन्नस्य ॥

भाष्ये दीर्घादिनिष्पत्त्या नाभेश्चास्याद्बाह्यत्वात्कालस्य बाह्यत्वं विवृततादीनां चास्य वर्ज्जिप्रयत्ननिष्पाद्य-
त्वादाभ्यन्तरत्वं उनादिवृत्तयस्तु यथा न भेदिकास्तथा नपरं कृते वक्ष्यति ॥

२

किंपुनरिति किंसूत्रकारेणैव विहृतेनोपदेशाः कृतो वार्त्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तं अथवा।
कृत एव विहृतेनोपदेशो वार्त्तिककृता चोदितेनोपन्यस्तश्च नित्यप्रश्नः उक्तवचनात्वादुपदिष्टोऽपि।

किंपुनरिदं विहृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते आहोस्वित्संहृतस्योप।
दिश्यमानस्य विहृतेनोपदेशः क्रियते विहृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वा।
ख्यायते कथंज्ञायते यदयं अयं ग्रन्थकारस्य विहृतस्य संहृतत्वापत्तिं शास्ति नै।
नदास्तिज्ञापकं

विहृतेनोपाख्यानेन विना न शक्यते ज्ञातुमिति यस्त्वेष प्रकारे प्रश्नोऽयं नामसमं ज्ञस्तः तत्र प्रत्यायना
पूर्वः पदस्याश्रितः अन्यथा शास्त्रेण ते प्रत्यापत्तिवचनं अनर्थकं स्यात् स्वरूपप्रत्ययाभावात्।

भा॰कै॰ २ 3

अस्त्यन्यदिति प्रयोगएव प्राप्ते विवृतत्वे संवृतप्रत्यापत्तिः स्यादिति नज्ञापकमेतदित्यर्थः न
न्विहास्तीति विवृतोपदेशस्य वैयर्थ्याभावादकारस्याग्रहणाद्दीर्घाभावात्कथमतिखट्व इति ह्रस्वः
नैषदोषः उदीर्यमानःस्यादिति ज्ञापकादङ्गवत्त्याकारस्य ह्रस्वः नैवलोक इति प्रयुक्तानामनु

अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किं अतिखट्वः अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य वि।
वृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः नैतदस्ति नैव लोके नैव वेदे अकारो।
विवृतोऽस्ति कस्तर्हि संवृतः योऽस्ति स भविष्यति नचैतस्य प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्य
ति विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते इति कः पुनरत्र विशेषः विवृत।
स्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायेत संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्य।
त इति न खल्लु कश्चिद्विशेषः

शास्त्रान्तप्रयोगेच विवृतस्याकारस्यासंभवात्संवृत एव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापिकैव कः पुन १
रिति विवृतोपदेश इत्यत्र कृत इति वा कर्तव्य इति वा वाक्याध्याहारेण कश्चिद्विशेष इत्यर्थः

३

आद्गुणऋषिकेति अद्गोऽस्य अद्गुणऋषकुत्वद्वेकारवानद्गोअगुणधालस्याभावइतिमनोत्तादिनाद्गुज् अद्वेका
रवत्वमित्यर्थः तस्येति यदा प्रत्याहारे विवृतोकार उपदिष्टस्तदा प्रयत्नभेदात्तेन संवृतस्याकार
स्य ग्रहणाभावात् स्वकार्यं न स्यादिति तत्सिद्धये सर्वस्याकारस्य विवृतत्वं कर्तव्यमित्यर्थः तेन शास्त्र
आद्गुणऋषिकामात्वं तत्र भवानाह संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशः क्रियते इति वयं तद्ब्रू
मो विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते इति तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृ
तोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः तस्येन स्यात् अक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्र विवृतो
पदेशः कर्तव्यः क्वान्यत्र धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातनस्थस्य किं प्रयोजनं सवर्णग्रह
णार्थः आक्षरसमाम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात् किंच कारणं न स्यात् विवारभेदादे
नत् आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यादक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादिस्थस्य ग्रहणमिति
तीत्यादेः दीर्घादिसिद्ध्यति ननु च सर्वेषामकाराणां यत्नामा मात्यत दृढुकरणमत्राकारः तस्य च वि
वृतत्वे प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तथात्वनतात्त्वं भवतीति किमुच्यते तस्य विवृतोपदेशादिति एवं तर्हि
यदा कस्यचिदेवाकारस्येदमनुकरणं स्वरूपपदार्थको वा अकारः तदेदमुच्यते इत्यदोषः ॥

पि॰

पदद्वयमिति अत्र ह्रस्विककारेण विवृतेन अस्याह्लादस्या विवृतो निर्दिष्टः तेन संवृतस्याग्रहणे इकः स
भा॰के॰ वर्णा इति वक्तव्यं तद्धि ह्रस्वयोरिति यद्यप्येको विवृतो नास्ति तथाप्युद्धायिष्टानन्वादेकादेशस्य ह्र।
४ योरित्युक्तं नैतदस्तीति अकार इत्यकारेण विवृतेन दीर्घस्य विवृतस्य ग्रहणाद् ज्ञापकमेतदित्य।

यदयमकः सवर्णे दीर्घ इति अस्याद्धारेऽको ग्रहणं करोति कथं ज्ञापकत्वाज्ज्ञापकं तद्धि
योरान्तरसमाम्नायिकयोर्गुणपत्त्यमवस्थानमस्ति नैतदस्तिज्ञापकं अस्ति प्रय।
टेतस्यवचनेप्रयोजनं किं यस्मात् आन्तरसमाम्नायिके न ग्रहणमस्ति तदर्थमेतत् तस्मात्
खट्वाढक मालाढकमिति सति प्रयोजने ज्ञापकं न भवति तस्माद्विवृतोपदेशः
कर्तव्यः कपषयत्नस्थाघते विवृतोपदेशो नाम विवृतो वा यादि शेषेन संवृतो वा को
व्वत्र विशेषः सपषमर्वपवमर्थापत्तः क्रियते
र्थः कपषयत्न इति याह्लादयः पठिताः तत्राकारो विवृतः पद्ध्यन्तां नाद्यो गोरवं भवतीत।
किमुच्यते तत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्य इति प्रश्नः ४

यानीति प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वात्तस्याविहितोपदेशादित्यनेन सर्वस्याकारस्याविहितोपदेशः का
र्येनपायोच्यतेइत्यर्थः यात्वादिस्याइति अग्रहणप्रातिपदिकार्थेविहितत्वेऽवश्यचोदनीये

यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेशः क्रियते तदुक्तं भव।
ति तस्मादुक्तंयथा यात्वादिस्याअविहिताइति दीर्घप्लुतवचने च संहितनिहत्यर्थः दी।
र्घप्लुतवचने च संहितनिहत्यर्थो ऽविहितोपदेशः कर्त्तव्यः दीर्घप्लुतौ तासंहितो माभूता।
मिति हृत्वाभ्यांदेवदत्ताइति ॥

यात्वादिष्वस्यापिसंहितस्यैवपठितस्यकार्यार्थंविहितत्वंप्रतिज्ञेयं अन्यथादोषरूपविहितो
च्चारणप्रपन्नस्यगौरवंस्यात् विहितत्वज्ञानेप्रयोजनंनानरमाह दीर्घेति असतिविहितत्व
प्रतिज्ञानेसंहितस्याकारस्यस्थानेसावर्ण्यात्संहितयोरेवदीर्घप्लुतयोः प्रसंगइत्यर्थः

नैवलोक इति असत्यपि सावर्ण्ये लिंगादकारस्य संवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ नो भविष्यतः यद्वयमेतो।
भा॰कै॰ ५ दीर्घोपि जिघ्रतो गोरप्लुतात् प्लुत इत्याहोति भावः सनत्कत्रेति अशक्यत्वात् दीर्घप्लुतयोः संवृतयो ५ च्चारणस्य सर्वथैवन२
नैव लोके नैव वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः कौ नर्हि विवृतौ यौ स्तः तौ भविष्यतः स्थानी प्रक
ल्पयेदेतावतस्वारो यथायथं संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत् अनुस्वारो।
यथायथं तद्यथा सर्पंता संवत्सरः यल्लोकं तल्लोकमिति अनुस्वारस्थानीयणमनुना।
सिकं प्रकल्पयति विषम उपन्यासः युक्तं यत्सतस्तत्र प्रकृतिर्भवति सतिह्रियणः सानुनासि
कांतिरनुनासिका दीर्घप्लुतौ नैव लोके नैव च वेदे संवृतौ स्तः कौ नर्हि विवृतौ यौ स्तौ तौ
भविष्यतः एवमपि कृतएतनत्तत्वल्पस्थानेप्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः न पुनस्तत्वल्पप्रयत्नौ स्थान
ॐ४ भिन्नौ स्यातां ईकार उकारो वेति वद्यति स्थानेंतरतमस्त्वनुवर्तमाने पुनः स्थानग्रहणस्य प्र
योजनं यत्रानेकविधमांतर्यं तत्र स्थानत आंतर्यं बलीयो भवतीति। ल्वारणस्थानस्पर्श्यः एवम
पीति असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य संवृतावेव ईकारोकारो स्यातां नः स्वनः संवृतास्य।
स्थाभवसामन्त इति के त्रिदीकारोकारयोः संवृतत्वस्याभ्युपगमात्

५

तत्रानुवृत्तिनिर्देशा इति अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादौ अणेवाकारो गृह्यत इति ककारादिना विच्छेदेन।
ज्ञायते ततश्चाणत्वात्तस्य ग्राहकत्वमस्तु अस्य च्वावित्यादौ तकारस्यानणत्वाद्ग्राहकत्वेन प्राप्तो।
तीत्यर्थः वृत्तिः शास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः तदनुगतो निर्देशोऽनुवृत्तिनिर्देशः एकत्वादकारस्येति

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात् तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्रा
प्नोति अस्य च्वावीप्सति च किंकारणं अनण्त्वात् न ह्येतेऽणः येऽनुवृत्तौ के तर्हि येऽक्षर
समाम्नाय उपदिश्यन्ते एकत्वादकारस्य सिद्धं एकोऽयमकारो यश्चाक्षरसमाम्नाये य।
श्चानुवृत्तौ यश्चातो धात्वादिषु अनुबंधसंकरस्तु अनुबंधसंकरस्तु प्राप्नोति कर्मण्यण्
आतोऽनुपसर्गे क इति केण्णिकृतं प्राप्नोति

एकैवाकारव्यक्तिः उदात्तादिभेदप्रतिभासस्तु व्यंजकध्वनिकृतः खड्गतैलादर्शादिभेदप्रतिबिंब
इति बिंबवत् अकारस्यातिदेशनार्थत्वात् दिकारादीनामप्येवं द्रष्टव्य अनुबंधसंकर इति एकत्वे।
काणटकारादीनां भेदाभावात् ज्ञातादौ ङीबादिः प्राप्नोति   कं प   रामः

किंविशेणोति नगोश्वमावर्णोतिप्रतिषेधाट्टकारोनोदाहृतः घटेनेति एकएवाकारोद्विरुच्चार्यतइतिद्युः
श्वा र ॐ भावः ठल्लवाड्डकादिष्वकृतार्थं द्रव्यवदिति उपचारोव्यवहारः यथैकेनघटेनोदकाहरणादिक्रि

भा॰ के॰ ६
यकाजनेकाजग्रहणेषुचानुपपत्तिः एकाजनेकाजग्रहणेषुचानुपपत्तिर्भवति नचैकोदो
षः किंविशेषणादिविशेषणएकाजलक्षणमेताटानंशुप्राप्नोति गुरुत्ववत्घटेनतरन्तिघटिकइतिद्युः
६ ज्लत्वणएषुनप्राप्नोति द्रव्यवत्वोपचारः द्रव्यवत्वोपचाराः प्राप्नुवंति नयथाद्रव्येणनैकेनघ
म४ टेनानेकोयुगपत्कार्यंकरोति एवमिमकारेणानेकोयुगपदुच्चारयेत विषयेणतुनानालिं
गकरणात्सिद्धं यत्स्यंविषयेविषयेनानालिंगमकारंकरोति कर्मणापरा प्रातोनुपसर्गेक. ट
इति तेनन्यायेननानुवंचयमकरोमीति यदिद्धिस्यात्ननानालिंगकरणमनर्थकंस्यात् एकमे वि

यंस्युगपदनेकोनकरोतितथैवैकमकारंयुगपदनेकोनोच्चारयेदित्यर्थः विषयेणेति वार्तिककारेण
करणत्वेनसामान्यरूपतयावाभेदेनविषयोनिर्दिष्टः भाष्यकारस्तयधिकरणात्वव्यक्तिभेदाद्वीप्सांच

प्रदीपोद्योतविवरणे ४५

६

सर्वगुणामिति गुणाश्चानुबंधाः कार्यार्थास्तेनत्वादुपकारकत्वात्तत्रकर्माणिकहितिनिर्भूपादित्य॰
र्थः शल्यकवदिति शल्यकः प्राणिविशेषः सयथाकंटकतुल्यैः परैर्व्याप्यते नैवंसर्वेनुबंध
युक्ताः कारः शाकेशानिर्दिष्टं आद्यंतयोरेवेत्संज्ञाविधानमध्यपतितानामश्रवणप्रसंगादित्सैवाय

सर्वगुणमुच्चारयेत् नैतदस्तिज्ञापकं इत्संज्ञाप्रकल्पसामर्थ्यमेतस्मात् न ह्ययमनुबंधैः
शल्यकवत्कश्चउपचेत इत्संज्ञायां हि दोषः स्यात् आयमस्यादिह्ययोरित्संज्ञा स्यात्क॰
योः आद्यंतयोः एवं न हि विषयेणानुपुनर्लिंगकरणात्सिद्धं पदस्यविषयेविषयेपुन
र्लिंगमकारेकरोतिप्रागदीव्यतोणशिवादिभ्योणिति तेनत्वायतेनानुबंधसंकरोस्ती॰
ति यदिदिस्यात्पुनर्लिंगकरणमनर्थकं स्यात्

छन्देव्याप्रियतेनुरोककर्तृकत्वादायमस्त्वनुक्तं एवं न हीति विषयेणानन्यथाव्याचष्टे तातापाहम
पनीयपुनः प्राप्तिपतिव्यायघञनुबंधसंकरः स्यादकारमेवशिवादिभ्योविदध्यात् अथोच्यतेणि
त्कृतमेव यथास्यात् नित्कृतमाभूदिति नियमार्थमेतत्स्मात् न च नियमाद्वियेर्विलीपस्यात्

भा॰कै॰ ७

अथवेति नह्यमः सर्वेगुणागुद्धारयेदिति किंतर्हि यथा लोके ऽद्रमुंडो भवेद्भवऽद्रजटिलो भवेद्भद्र
न मुंडो भवेन्ति यद्गुणो क्रियते सोच्यते न गुणाक एव तत्र भवति एवमिहापि यया प्रकृतिभ्यो यद्गुणवे
प विशिष्टो विधीयते तस्य तत्तदगुणं यन्निमित्तमेव कार्यं संपादयति आवृत्तिसंख्यानादिति यथा
अथवा पुनरस्तु विषये णान्तपुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धमित्येव ननु चोक्तं ऽत्र स्त्र
ये तत्स्यात इति नैष दोषः लोकतएतत्सिद्धं तद्यथा लोके कश्चिद्देवदत्तमाह ऽर
द्रमुंडो भव ऽद्रजटिलो भव ऽद्रशिखी भवेति यल्लिंगाय तत्राप तत्रोच्यते न ह्लिंगस्तत्रा
पतिष्ठते एवमयमकारो यल्लिंगायतत्रोच्यते नह्लिंगस्तत्रोपतिष्ठते यदप्युच्यते एको
जनेकाज्ग्रहणेष्ववानुपपत्तिरिति एकाजनेकाज्ग्रहणेष्वावृत्तिसंख्यानात् ए
काजनेकाज्ग्रहणेष्वावृत्तेः संख्यानादनेकाजभविष्यति । ॥ विकृतिस्थानेत्रयोदशा।
सामिये ऽर्थः नमयोपाविशाहत्यामसमदशासंपद्यते न याचटेननर ऽतीतिद्रुजलक्षणाष्टनभवति
ननु गुणाविषयेकृनार्थनाह्वचनस्य गोणेत्वास्यकस्यकार्यनिमित्त उच्यते गोदावरस्यत्रासश

प्रप्य मो॰ ३ घुं॰ १

नु प्रतिषेधाल्लिंगाद्यावृत्तिभेदेनापि मेरा
श्रयकार्यप्रवृत्तिः

भवेदिति तिरिगिरिणस्यादावाहृतिभेदेपि गुणस्यैकार्थत्वं न निवर्त्तते इति भावः एतदपीति लोके सर्वसंख्या
संख्यानेन गुणेन गुणेन वक्ष्यते इत्यर्थः ऋषिसहस्रमिति विंशतिःकेनाप्येकैकदत्वा सहस्रद
तद्यथा समदशशतानि येन्यो भवन्तीति त्रिः प्रथममन्वाहेति ऋजमासमित्याहुतितः सम
दशत्वं भवति एवमिहाप्याहुतितोऽनेकार्थत्वं भविष्यति भवेदाहुतिकार्यपरिहृतं इ
हतु खलु किरिणागिरिणेत्येकार्थलक्षणम् मन्त्रोदात्तत्वं प्राप्नोत्येव एतदपीपि
हकंच लोकतः तद्यथा ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रं कृत्वा दत्वा
तया सर्वेते सहस्रदक्षिणाः संपन्नाः एवमिहाप्यनेकार्थत्वं भविष्यतीति यदप्युच्यते
द्रव्यत्वोपचाराः प्राप्नुवन्तीति भवेद्यदसंभविकार्यं तत्त्वानेकार्थं युगपत्कुर्यात् यत्तु
खलु संभविकार्यमनेकार्थं यत्तद्युगपत्करोति तद्यथा घटस्य दर्शनस्पर्शनं वा
दक्षिणा ऋषयः संपन्ना इत्यर्थः ऋषयः सहस्रमिति कर्मधारये समानाधिकरणे ऋषिभिः संबंधः षष्ठीस
मासे तु सामर्थ्यलक्षणः संबंधः यथा ब्राह्मणशतं भोजयन्नामिति भुक्तिब्राह्मणैः ॥

भा॰कै॰ ८

संभवि वेति ... कारस्य युगपत्स्थानेन क...णातिष्ठन्न स्थानिभेदं गपन्नात् सर्वैर्वितर्क्यः एवं परि
हृतेऽपि दोष एतन्न न्यायेनाकारस्य भेदं साधयति अन्यभावमिति अन्यस्य भावोऽन्यभावः ननो...णा॰
संभवि चेदं कार्यमकारस्योच्चारणे नामाने कोऽपि न युगपत्करिष्यते अन्यभावं तु कालशब्द
व्यवायात् अन्यभावं त्वकारस्य कुतः कालव्यवायात् शब्दव्यवायाच्च कालव्यवायात् द
ण्डाग्रं शब्दव्यवायात् दंडः न चैकस्यात्मनो व्यवायेन भवितव्यं भवति चेद्भवत्यन्यभावम
कारस्य युगपद्बहुदेशदृष्टत्वदर्शनात् युगपद्देशदृष्टत्वदर्शनात्मन्यामदेशान्यभा
वमकारस्येति यद्ययं देशदृष्टत्वेनोपलभ्यते अश्वः अर्कः अर्थ इति न ह्येको देवदत्तो
दिपुरार्थविधानार्थान्याऽऽदानत्वाद्व्यर्थप्रसङ्गः ॥ ॥युगपत्तु चेत्तदेव भवतिमयूराभ्याश्च गमः
अथवा न्याभावोऽन्यद्भक्तत्वमस्य भाव इति भावेऽण् इह कालशब्दाभ्यां व्यवधानं दृष्टं यथाऽस्यं हि
ता याश्चउउन्मार्शनाकालव्यवायः दृतितिम्योदोऽशब्दव्यवायः नकारेणाकारे कार्यव्यवधानात् ए
कत्वेतु व्यवधानेन दृष्टं यथास्य इति केवलाकार उच्चार्यमाणे न स्या उदात्तादि भेदात् कालशब्दव्यवायाश्च ना

यदिपुनरिति कालशब्दाभ्यां व्यंजकानामेव ध्वनीनां व्यवायेतव्यंग्यस्येति व्यक्तिस्फोटवादिनो भावः
यथा शाकुनिः पंक्तेः गतौ स्थितस्याशुसंचारात्तदैनं भवति एवं व्यंजकध्वनिसन्निधानासन्निधाना
भ्यां प्रकारस्यानुपलम्भादित्यर्थः जातिस्फोटवादी व्यक्तिस्फोटवादिनं पर्यनुयुंक्ते अनित्यत्व।

यदिपुनरिमे वर्णाः शाकुनिवत्स्युः न यथा शाकुनयस्याशुगामित्वादुत्पतितः पश्चादह
श्यन्ते एवमकारो दृश्यत्वं दृष्टोऽदृश्यत्वं दृश्यते नैव शाकंः अनित्यत्वमेवं स्यात् ति।
त्याः शब्दाः नित्यत्वे शब्दे कूटस्थस्याविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारैः।
भिः यदि चायं दृश्यत्वं दृष्टोऽदृश्यत्वं दृश्यते नायं कूटस्थः स्यात्

मिति भवता जातिस्तावन्नाभ्युपगम्यते व्यक्तेरेवैकत्वनित्यप्रतिज्ञानात्तेष्वेकं नित्यत्वेनोपपद्यते देव
दत्तयुदात्तानुदात्तभेदेन भिन्नत्वान्नह्येकस्यैवोदात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वयुक्तं रूपान्तरपरिग्रहा
दनित्यत्वं प्रसंगात् न स्यादिहावप्येवं नित्यापयवाकारा व्यक्त्यभिन्नास्तत्त्वनिर्वचनेन तज्जातिस्फोटपक्षोऽत्रास्ति दि

व्यक्तिस्फोटवाघात् अकारमपीति श्रोत्रोपलब्धिरिति श्रोत्रोपलब्धा आकाशदेशान्तं प्रतिपाद
यति आकाशप्रदेशविशेषस्य श्रोत्रत्वात् इन्द्रियाणामसंबद्धविषयाग्रहणात् श्रोत्रस्य निष्क्रियत्वा
भा॰ के॰ द्गमनाभावादाकाशदेशान्तेशाहृस्यावस्थस्य स्वरूपेण बुद्धिनिर्ग्राह्य इति सर्वे सर्वं ध्वनयः सादिनाभिव्य।
२ १

यदि पुनरिमे वर्णा आदित्यवत्स्युः न यथा एक आदित्योनेकाधिकरणो देशदेशेष्व
नेकेषूपलभ्यते विषम उपन्यासः नैकोप्यसावादित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद्देशदे
शस्थेषूपलभते अकारं पुनरुपलभते अकारमपि नोपलभते किं कारणं श्रोत्रोपल
ब्धिबुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलितः आकाशदेशः शब्दः एकं च पुनराकाशं

क्रियाजनितसंस्कारपरंपराप्राप्तपरिपाकान्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्य इत्यर्थः प्रयोगेणेति प्रयुज्यत इति प्रयो
गो ध्वनिः तेनाभिव्यक्तः देशाभेदेन न तु प्रतिभासोऽभिन्नदेशावस्थितपुरुषादीनामभिव्यंजकः।
ध्वनिकृतः भेदवाघात् २८

आकाशादेशा इति यथा घटस्थितोऽणकोऽपि बहुमयूरादिदेशव्यवहारः एवमाकाशस्यासंयोगित्वादि
पदार्थावच्छेदेन व्यवहार इत्यर्थः एवं व्यक्तिस्फोटपक्षेऽपि आकृतेर्जातिस्फोटपक्ष एवाश्रीयते आकृ
तिग्रहणादिति आकारजातिः सर्वप्रदेशेषु निर्दिश्यते नान्तरीयकस्तु व्यक्तिनिर्देशो नाका

आकाशादेशा व्यवहरवः आवनावहवः तस्मादान्याभाव्यमकारस्य आकृतिग्रहणात्सिद्धं
सवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वसवर्णमवर्णाकुलं ग्रहीष्यति नेध्यवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः न
ह्रस्वत्वपरकरणं एवं च ह्रस्वत्वाल्पराः क्रियेते आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति ननु च स
ऽर्थे वर्णग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा तपराः क्रियेरन् अन्याय्यमेतेन तत्सवर्णग्रहणम्।
परिभाष्यमाकृतिग्रहणादणप्तं त्वेति

तत्र प्रत्याहारेऽकारजातेर्निर्देशात्तस्याश्च विहृततत्प्रतिज्ञानाद्व्यासत्वेन तस्यावप्रतिपत्तिविधानं त
देवं जातिनिर्देशादनुवृत्तिनिर्देशेऽस्यनाकारेण ग्रहणमकारस्येति सिद्धं अप्रत्यत्वाविभक्तावित्यत्रस
स्यत्र सत्यपि जातिनिर्देशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्तु स्यस्य ग्रहणं न भवि

भा० कै०
१०
10

अन्यथाद्ध्रस्वमेवोच्चारयेत् प्लुतश्चविषयेस्मृत इति न्यायात् प्लुतस्याग्रहणं न ह्रस्वेति मन्यआकृतिपक्षे
यत्रास्तितत्रैवतत् अथवावस्थितमेतत् नत्वन्यायेनाकृतिपक्षस्यस्यापितत्वात्तत्परेष्वपिसर्वपतः स्थि
तइत्यर्थः हल्ग्रहणंचेति अवर्णाश्रयणीयत्वमाकृतिपक्षस्यदर्शयति व्यक्तिपक्षेप्येकस्यैव।

हल्ग्रहणेषुचकिं आकृतिग्रहणात्सिद्धमित्येव कृत्वाऽलि अवर्णोऽवर्णान्तं अवर्णान्तं प
ञ्चैतन्नास्ति अणःसवर्णान्गृह्णातीति रूपसामान्याद्वा रूपसामान्याद्वासिद्धमेतत् न।
यथातानेवशाटकानाच्छादयामः येमथुरायां तानेवशालीन्भुंज्महे येमगधेषु नदेवदे
भवतःकार्षापणंयन्मथुरायांगृहीतं अन्यस्मिंश्चान्यरूपसामान्यात्तदेवेदमिति एवमि।
हापिरूपसामान्यात्सिद्धं राम·

नकारस्यानुकरणंत्वपृक्तथितवत्त्रत इति ह्रयोस्तकारयोरेकत्वेनस्यात् अपित्वेकस्यैवेत्यत्रावाना
मित्यत्रासिद्धलोपोनस्यात् अभिव्यक्त्यादावेवस्यात् रूपसामान्यादिति व्यक्तिनिर्देशेऽपिभेदापरा
पर्यन्तलोकवदभेदव्यवहारोस्तीतिसिद्धमिष्टंव्यक्तिव्यतिरिक्तसामान्यंभवतुवामाभूत्सर्वथालोक३

ऋऌक् ऋल्पीयानिति ऋकारापेक्षयाप्रकर्षः ऋकारस्याल्पःप्रयोगस्ततोप्यल्पतरऌकारस्तदर्थः अ
ल्पप्रयोगार्थमणुपदेशः कृतवत्क्लृप्तशिखाद् यस्त्रापीति तत्र ऋकारावस्थायामेवोदात्तादिषु

ऋऌक् अथऌकारोपदेशः किमर्थः किंविशेषेणऌकारोपदेशश्चोद्यतेनपुनरन्येषाम
पिवर्णानामुपदेशश्चोद्यते यदिकिंचिदन्येषामपिवर्णानामुपदेशेप्रयोजनमस्तिऌकारो
पदेशस्यापितद्भवितुमर्हति कोवाविशेषः अयमस्तिविशेषः अस्यहिऌकारस्याल्पीयां
श्चैवप्रयोगविषयः यश्चापिप्रयोगविषयःसोपिक्लृपिस्थस्य क्लृपेश्चलत्वमसिद्धं तस्यासि
द्धत्वादृकारस्यैवाच्कार्याणिभविष्यन्तिनार्थऌकारोपदेशेन अतउत्तरंपठति ऌकारो
पदेशो राम

कृतेषुस्यान्नेतनमश्रुतिस्यान्निसदृशेऌकारोभविष्यति रामायरामचंद्रायनमः राम राम
ॐनमोभगवतेवासुदेवायनमः श्रीरामलक्ष्मणायनमः रामः श्रीराम श्रीराम १
ॐरामायनमः

भा·कै·

यदृच्छेति अर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य यः शब्दः प्रयोक्त्रभिप्रायेणैव प्रवर्त्तते स यदृच्छाशब्दो डित्थादिः
ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिविषयस्य वार्त्तिककारवाक्यत्वात् सूत्रकारेणानाश्रितत्वात् तत्र ऌकारोपदेशः
कृतः ऋवर्णवत्तत्रारम्भाभावाद्बहुव्याप्यत्वाद्यदृच्छाशब्दाः सन्तीत्यवगम्यते गवादीनां तु गवादिनिवर्तितत्वा
यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थः ऌकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दार्थोऽशक्तिजानु
करणार्थः प्लुत्याद्यर्थश्च यदृच्छाशब्दार्थस्तावत् यदृच्छया कश्चिद्ऌतको नाम तस्मिन्नृत्कार्या
णि यथा स्युः दध्य्ऌतकाय देहि मध्व्ऌतकाय देहि उदङ्ङ्ऌतको गमत् चतस्रो हि शब्दानां
प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः अशक्तिजानुकरणार्थः अ
शक्त्या कयाचिद्ब्राह्मण्या ऋतक इति प्रयोक्तव्ये ऌतक इति प्रयुक्तं तस्यानुकरणं ब्राह्मण्य
ऌतक इत्याह कुमार्य्य ऌतक इत्याह प्लुत्याद्यर्थश्च ऌकारोपदेशः कर्त्तव्यः के पुनः प्लुत्यादयः
प्लुतिद्विर्वचनस्वरिताः क्लृ३प्तशिख क्लृप्तः प्रक्लृप्तः प्लुत्यादिषु कार्येषु क्लृपेर्लत्वमसिद्धं तस्य
दसायुक्तं ऋतकशब्दस्यार्थं प्रयोगेणैव विनियुक्त इति ऋतकशब्दस्यानिर्वचकः अशक्तिजानुकरणं
स जातिशब्दत्वमिच्छति यस्मात्तु क्रियमाणे शब्दे या जातिः सा सर्वेनानन्त्यवद्गमनकार्यमनुकरणं

प्रत्यदृतको गमत

कृ

त्याप्यभावादिति अतनकशब्दोऽन्याप्यः कृदंतं नामकुर्यादिति स्वतावुक्तत्वात् अतति सौत्रो धातुः तत
स्मै राणादिकः क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति क्वुन् प्रत्ययः संज्ञादिष्विति आदिशब्देनैतद्दर्शयति निग जाति
ण क्रियानिमित्ता अपि शास्त्रान्विताः प्रयोक्तव्या इति सर्वशब्देषु न्यतिपदेशे किमर्थवत्त्वं ज्ञेयेणेति

नैतानि संति प्रयोजनानि त्याप्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु त्याप्यस्य अतनकशब्दस्य १
भावात्कल्पनं संज्ञादिषु साधुमन्यंते अतनक एवासौ नल्तनक इति अपर आह त्या
प्य अतनकशब्दः शास्त्रान्वितो ऽस्ति स कल्पयितव्यः साधुः संज्ञादिषु अतनक एवासौ नल्त
नकः

वेत् शिष्टप्रयुक्तानामनुमतिपदेऽप्यस्तीति ज्ञापनार्थमर्थवत्सूत्रोपादानं अनुकरणशब्दानामनु
त्पन्नत्वात् तदर्थं च अपर आहेति एवमुक्तं अतनकशब्द एव न्याप्यत्वात्प्रयोक्तव्यः न तु नल्तनकशब्दः
इति इदानीं तु अतनकशब्दस्यैवायमपभ्रंशोऽशक्तिजत्वात् नल्तनक इत्युच्यते [illegible]

अयंतर्हीति अनेकशब्दोपादानात्स्यातत्त्वाद्वत्तुवाल्लनकशब्दस्यानिवर्तकः अरपिङ् अरपिडुश्चेनैतानवत्वा
भा·कै· त्वानावितिकथंलृफिड्लृफिडुश्चेत्यनयोर्निवर्तकोस्यानामितिभावः पृषोपीति उणादयोबहुल
१२ मित्येवान्वाख्यानादित्यर्थः अर्तिप्रहातिरिति अर्तेः प्रकृतित्वेनग्रहणमितित्यर्थः नसंतीति अथवे
12

अयंतर्हियदृच्छाशब्दाऽपरिहार्यः लृफिड्डुःलृपिड्डुश्चेति पृषोपित्र्यफिडःऋफिडुश्च
कथं अर्तिप्रवृत्तिश्चैवलोकेलक्ष्यतेफिड्डफिड्डुश्चौणादिकोप्रत्ययौ त्रयीचशब्दानांप्रवृत्तिः
जातिशब्दागुणशब्दाःक्रियाशब्दाइति नसंतियदृच्छाशब्दाः अन्यथाकृत्वाप्रयोजनमुक्तमन्य।
थाकृत्वापरिहारःसंतियदृच्छाशब्दाइतिकृत्वाप्रयोजनमुक्तं नसंतीतिकृत्वापरिहारः

पियदृच्छानामक्रियत्वेनतद्धामशस्यरूपाक्रियागुणोवाध्यारोप्यतइतिभावः अन्यथाकृत्वेति अन्यथा।
तिपदाप्रयोगाचार्येणापाठश्लृकारःवार्तिककारस्तुअत्यनिपदाप्रयोगमन्वाचष्टे ॥ग॥ १२

समानेचेति इहचभिन्नार्थत्वं ल्टनकशब्दोहियदासंज्ञात्वेनविनियुज्यतेक्वचिविशिष्टेनतदानक्वचित्स्वरूपाख्या
सः अन्तकेनविपर्ययाःभिन्नस्वरूपौचेनौ शब्दौउत्तिभावः पर्याप्तानेरपीति यथाद्रव्यपदेसमरूपाः

समानेचार्थेशास्त्रान्वितोऽप्यास्तुान्वितस्यनिवर्त्तकोभवति तद्यथा देवदत्तश
ब्दोदेवदिस्मशब्दंनिवर्त्तयति नगाव्यादीन् नैषदोषः पर्यन्ताद्रेरपिप
विहारोभवति स्वतन्त्रकरणाशिष्टाशिष्टप्रतिषिद्धेषुयथालौकिकवैदिकेषु

स्व
णमित्यस्यारंभः जातिपदेतुप्रत्याख्याने एवमस्यापीत्यर्थः अशुद्ध त्वसंज्ञाशब्दपदेष्वपिपार्यपर्यायाः
नाःशिष्टप्रयुक्ताएवंसंज्ञाःकर्तव्याःप्रयोजनान्तरमपिवार्त्तिककारःप्रत्याचष्टे ॥न॥ ५

५१

भा॰कै॰ १३ 13

यत्तु करणमिति अनुकार्यस्य दुष्टत्वादनुकरणस्यापि दुष्टत्वं मन्यते सुरापानानुकरणवत् विषमइति नह्यनु
कार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दुष्टत्वं विहितनकरणं हुमी[illegible]ति: पतितविद्वा वयमाचार्यमीमांसाति: न त्वनुमाने
अनुकरणं हि शिष्टस्यमायुभवति अशिष्टप्रतिषिद्धस्य वा नैव तद्दोषायनाभ्युदयाय यथा लौ
किकवैदिकेषु यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च वृत्तान्तेषु लोके तावत् यथैवमसौ ददातीति यथैवमसौ य
जते यथैवमसावधीत इति तस्यानुकुर्वन्न ददाति न च यजते न चाप्यभ्युदयेन युज्यते वेदेऽपि यथैवं विश्वसृ
जः सत्राण्यासत इति तेषामनुकुर्वन्न तत्सत्राण्यासीतो नाभ्युदयं युज्यते अशिष्टप्रतिषिद्धं यथैव
मसौ हिनस्ति यथैवमसौ हन्ति यथैवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन् हिनस्ति न च कण्डूयते नैव
= तद्दोषायनाभ्युदयाय यस्तु बिल्वमसौ ब्राह्मणं हन्ति यथैवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्म
णं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्येत पतितः स्यात् विषम उपन्यासः यथैवं वदन्ति यथा ब्राह्मणं हन्ति उभौ
तौ हतः यश्चापि पिबति यश्चानुपिबति उभौ तौ पिबतः यस्तु बिल्वं वा ब्राह्मणं हन्ति सुरां वा पिब
न यथा यथेयोर्भवेष्यति मन्यते सुरापानादौ न तस्यैव क्रियायाः अनुष्ठानं तस्मात् दशपाभावान्नास्त्यनुकरण
ने दानादीनां सामान्यान्वाहलौकिकत्वं मन्यते स्वातानुलिमइति स्वस्थे विनतं दर्शयति असत्येन दिविनन
हि अनुकार्यं क्रियते

येन६ प

३८ ठः कदलीस्तंभं छिंद्यात् पयो वा पिबेत् न सेमं पतितः स्यात् एवमिहापि य एवमसता वपपाद्यं प्र-
न्यो २

माल्यगुणकं वइति लोकमध्ये प्रकाशनेइत्यर्थः अकार्यं कार्यं यद्यप्रकाशं क्रियते ऌतक शब्दो पि यदा त्वत्र
कार्ये प्रयुज्यते तेन तदा पशब्दः यदा त्वनुकार्यं प्रत्याययति तदा साधुरेव अर्थभेदात् अस्वगोण्यादिवत् ...ष ,प २

माल्यगुणकेष्वेके इति तस्मात् अनुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुंजीत नासौ अपशब्दभाक् स्यात् अयं त्वेषामपशब्दप
दार्थकः शब्दो यद्दर्शमुपदेशः कर्तव्यः नचापशब्दपदार्थकः शब्दो पशब्दो भवति अवश्यं चैतदेव
विज्ञेयं योहि मन्यते ऽपशब्दपदार्थकः शब्दो पशब्दो भवतीति अपशब्द इत्येष तस्यापशब्दः स्या
त् नचैषापशब्दः २० अयं त्वल्वापि भूयो नुकरणशब्दो ऽपविद्धार्थः यद्दर्थउपदेशः कर्तव्यः
मा ऌकारमर्थीति मा ऌकारमधीत इति कस्य स्यमपुनरेनेदनुकरणं ऌपिस्यस्य यदि ऌपि
स्य स्य ऌपे अलत्वमसिद्धं तस्मात् सिद्धत्वात् ऌकारं पवाच्च कार्याणि भविष्यन्ति भवेत्तर्थेन तार्थः हि
स्यात् अयं त्वन्यः ऌपिस्यपदार्थकः शब्दः यद्दर्थउपदेशः कर्तव्यः नकर्तव्यः इदमवश्यकर्त

शब्द इत्येवेति अस्य हि गाव्यादयो ऽपभ्रंशाः वाच्याः अयमिति असाधोरनुकरणमित्येतदप्यत्र नास्ती
तिभावः भवेदिति प्रयोगस्यैतदनुकरणं प्रयोगे च नास्ति सर्वत्रासिद्धमिति भावः रामः
रामचंद्रायनमः

प्रकृतिवदिति न च यथा स्वरूपे लत्वमस्यासिद्धत्वाद् अकारहकारेण ऌकारस्याख्यायते तथानुकरणस्यापीत्यर्थः ।
द्विरिति पचेत्तु पचेतित्यि कृन विङके द्विः पचेतित्यनुकरणं। एतच्च क्रियासाधनाद्यनभिधायानात्तिङः तेन भ
वति एवमग्नी इत्यनुकरणं द्व्यर्थानभिधानात्त्वाद्विवचनेति ननु गल्ल्ट्ल्ट्र इत्यादिष्वप्ययदानुकरणन
टाकंस्य प्रकृतिभावः गुणाद्युदित्तस्य ऌकारे परतो यणादेशकरणादि न्नेनानुवादाश्च यथावत्तु वंयमल्ल।
प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति किं प्रयोजनं द्विः पचेत्त्वित्याह तिङ् तिङ इति निघातो यथा स्यात्
अग्नी इत्याह ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं भवतीति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात् यदि प्रकृतिवदनुकर
णं भवतीत्युच्यते अपशब्दोपदेशो भवति कुमार्ष्टिनकरुन्यादृक्षाल्लाष्टनकरुन्यादृ अपशब्दो ह्यस
स्य प्रकृतिः न चापशब्दः प्रकृतिः न ह्यपशब्दा उपदिश्यन्ते न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति एकदेश।
विकृतस्यानन्यत्वात्स्लुन्यादस्यः एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति स्लुन्यादेयापि भविष्यति पर्यक
कारस्यानुबन्धकार्याण्यनुमीयन्ते न तस्यानुकरणस्यासिद्धः प्रकृति ।। देशविकृतमनन्यवद्भवतीत्युच्य
वद्भावः न चापशब्द इति सिद्धान्तवादी प्रकरणाद्धि शास्त्रीया प्रकृतिराश्रीयते शास्त्रनिर्वर्त्यं च कार्यमिति
दिश्यते अपशब्दाश्च न शास्त्रीयप्रकृतिरनुपदिष्टत्वात् न चापशब्देन शास्त्रीयं कार्यं नापि न हतिदेशश।
कं न हि माथोरसायुक्तानिर्देशोपपत्तिमान् एवं भाष्यकारेणाशक्तिजानुकरणं यथेत्ल्ट्कारोपदेशस्यापि

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति राज्ञः कश्चेत्यत्र राजन् शब्दः षष्ठीनिर्दिष्टः न त्वन इति लोपाभावः यद्येवं ऋपो रो ल इत्यत्रा।
पि ऋकारः षष्ठ्या न निर्दिष्ट इत्यनन्यत्वं प्राप्नोतीत्याह यदीति अथवेति षष्ठीनिर्दिष्टस्येति नापेक्ष्यते ।

एकदेशविकृतमनन्यवत् षष्ठीनिर्दिष्टस्य यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्योच्यते ल्कृ इत्यत्र शिव इति स्त्र
नो न प्राप्नोति न ह्यत्र ऋकारः षष्ठीनिर्दिष्टः कस्तर्हि रेफः ऋकारोप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः कथं
अविभक्तिको निर्देशः ऋपउः रः लः ऋपो रो ल इति अथवा पुनरस्तु अविशेषेण। ननु चोक्तं राज्ञः
कश्च राजकीयं अल्लोपोन इति प्राप्नोति नैष दोषः वक्ष्यत्येतत् श्वादीनां संप्रसारणे नकारा
न्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते अल्लोपोनः कारान्तस्ये न
ति इह तर्हि ल्कृत शिवः अन्नत इति प्रतिषेधः प्राप्नोति रवत्प्रतिषेधा

नकारान्तस्येति नच राजन्शब्दः कादेशो कृते न नकारान्तो भवति खेवृ पुंख्को क्विन्द्रे पुरुख वानिति भावः ॥
रामः रामचंद्राय नमः

श्रावनइति योस्याग्निर्नित्यमितिनित्ययोगेमत्वर्थेनेनऋकारणवावानन्तत्ववर्त्तकइत्यादावकारः नखवा
नश्रावानितिसमासः नित्ययोगप्रतिपादनायबहुव्रीहिर्नेहकृतः गुरोररस्येति ह्रस्वस्येति तेनह्रस्वस्येव
भा॰कै॰ रवतः प्लुतनिषेधोनदीर्घस्य वार्त्तिककारस्यल्कारप्रत्याख्यानेनिः प्रयोजनमित्याहुः सैषेति पश्चाद्
१५
15

ह्वारवत्प्लुतनिषेधश्चैतन्निस्यति गुरोररवतइतिवक्ष्यामि यद्यरवतइत्युच्यते होतृल्कारः
होतृकारः अत्रनप्राप्नोति गुरोररवतः ह्रस्वस्येतिवक्ष्यामि सएषसूत्रभेदेनल्कारोपदेशः
प्लुत्याद्यर्थः सत्प्रत्याख्यायतेसैषमहतोवंशस्तंवाल्लुक्स्त्रुतकृष्यते पश्चाद् पश्चाच इदंवि
चार्यते इमानिसंध्यक्षराणिनपराचोपदिशेयरन् पतञ्जोनङ्- पेत श्रोतचइति अत
पराणिवायथान्यासमिति सम

पश्चाच इदंविचार्यतेइति नपरानपरसंध्यक्षरोपदेशो विचार्यत इत्यर्थः तत्रोपदिष्टेपरत्नित्यत्रा
सत्वमतायद्यपिक्रियाभिधीयतेतथापिवृथ्याप्रसरप्रसत्वरूपतामापादितौविचारक्रियायाक
र्मभावमवभवति यथापश्पसरोगायावनीतिसरणदर्शने १५

कस्मान्नेति कार्यकोविशेष इत्यर्थः। निषेधः नपरोपदेशश्चेदिति यथा पुपदेशः उच्चारणं न स्थापितपरोप
देशफलं वेदितव्यं ततः परोच्चारणं कर्तव्यमित्यर्थः। संध्यक्षराणीत्यन्वर्थात् एवाचार्यसंज्ञा संधीयमाना
प्लु ३ वयवत्वात् प्लुत्यादिष्विति प्लुतमभ्युपगम्याच्कार्याणि न सिध्यन्तीत्युच्यते प्लुतपदं न प्राप्नोति।

कस्मान्नविशेषः संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत् परोच्चारणं संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत् परो।
च्चारणं कर्तव्यं प्लुतादिष्वज्विधिः प्लुतादिष्वजाद्यो विधिर्न सिध्यतीति गौ३त्रातः नौ३त्रातः।
इत्यत्रानवि च अचः उत्तरस्य परो हि भवत इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति इह प्रत्यै३ इति कायनः
उदै३ इ३ पद्गव इति अचीति ङ प्लुतशेषान्न प्राप्नोति प्लुतसंज्ञा च प्लुतसंज्ञा च न सिध्यतीति ए
इति कायनः औ३पगवः ऊकालोऽज्ह्रस्वदीर्घप्लुत संज्ञा भवतीति प्लुतसंज्ञा न प्राप्नोति ॥

निदर्शयितुमाह प्लुतसंज्ञा चेति त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञा विधीयते तपरत्वे च त्रिमात्रस्याग्रहणाद
ग्रहणाभावः नत्वेचां प्लुतताविधीयमानः इकारोकाराभ्यां गृहीत ईकार ऊकार स्वरस्यात्

राम: राम: ॥

कारिका १

अतपर इति असन्निहितपरत्वेऽप्येकारौकाराभ्यां मात्रिकयोर्वर्णैकदेशयोर्ग्रहणात् ह्रस्वादिर्यान्तःस्यादिति सूत्रैक
तेव तपरत्वेन तयोरग्रहणात् अस्याभावः ननु च इति सूत्रारम्भप्रतिज्ञा कस्मिन्नहि प्रयोजनमिति शेषः अर्थः अतपरत्वं च

भाष्ये संवृतग्रहणं तपराणि अतपरत्वे च इग्ग्रहणादेशे यदि तपराणि एच इग्घ्रस्वादेश इति वक्तव्यं किं
२६ प्रयोजनं एचो ह्रस्वशासनेषु ह्रस्व एकारस्य अर्धे ओकारो वा मा भूदिति ननु च यस्यापि तपरा
16 णि तेनाप्येतद्वक्तव्यं इमौ वै चासमाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णावर्णयोः तयोः
तयोः ह्रस्वादेशशासनेषु कदाचिदवर्णः स्यात् कदाचिदिवर्णोवर्णौ मा कदाचिदवर्णो
भूदिति प्रत्याख्यायते यतत् एचो ह्रस्वान्तरं भूयस्त्वादिति यदि प्रत्याख्यानपक्षः इद
मपि प्रत्याख्यायते ॥

इति वक्तव्यं तपरत्वे च इति तयोर्विश्लिष्टवर्णत्वात् श्लिष्टवर्णवदेकारार्धे ओकारो भवतः एचोरि
ति अर्धमात्रावर्णस्य अर्धमात्रेवर्णावर्णयोः भूयस्त्वाद्व्यपदेशाः मल्लग्रामादिति ईकारौकारावेवभावि १६

सिद्धमेङः इति अर्द्धएकारार्द्धौकारौ न स्तः तत्र तालव्यएकारस्यौष्ठ्यओकार इति तयोः स्थाने इकारोकारावेव भविष्यतः नावेवेति नाभ्यामुपदिष्टाभ्यां दीर्घस्तु तयोरपि ग्रहणं स्थितमिति भावः गुणसंज्ञायां तु दीर्घ।

सिद्धमेङः सस्थानत्वादिति ननु चैङः सस्थानतरावर्द्धएकारोऽर्द्धओकारः न तौ स्तः यदि हि
तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत् ननु च भोः छंदोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेका
रमर्द्धमोकारं चाधीयते सुजातेएअश्वसूनृते अध्वर्योओअद्रिभिः सुतं शुक्रं तेएअन्यद्यजतं तेएअ।
न्यदिति पार्षदकृतिरेषा तत्रभवतां नैव हि लोके नान्यस्मिन्वेदेऽर्द्धएकारोऽर्द्ध।
ओकारो वास्ति एकादेशे दीर्घग्रहणं एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यं आद्गुणे दी
र्घाद्दीर्घे विदीर्घे इति किंप्रयोजनं रामाय नमः ॥

कारौ २

वेकारौकारौ निर्दिश्येते सुजाते इति [illegible]तः पादस्य स्थाने परस्याकारस्यार्द्धमेकमर्द्धमौकारं च विदधति पार्ष
दकृतिरिति गीतिवशात्तथोच्चारणमित्यर्थः रामाय राम चंद्र नमः

कै॰ भा॰

१७

17

अंतर्यत इति अन्यस्यासंभवादिदमत्र नास्ति स्तुतस्य विषये स्तन इति अनेक इति प्रत्ययोरिति सिद्धे प
न्तदपि किमर्थमुच्यते इति चेन्न वाक्केदसीन्यत्रानुवृत्त्यर्थं तस्मात्सर्वं श्रुतिः सर्वरूपार्थमेवोत्तरत्रानुव।

अंतर्यतस्त्रिमात्रे चतुर्मात्राणामस्थानित्वात्त्रिमात्रे चतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति स्विद्धा३इद्धः
स्विद्धे३इद्धः स्विद्धा३उस्के स्विद्धा३दकं स्विद्धा३ईषा स्विद्धे३षा स्विद्धा३ऊढा स्विद्धे३ढा स्विद्धा३पलका स्विद्धे३ल
का स्विद्धा३ओदनः स्विद्धौ३दनः स्विद्धा३पतिकायनः स्विद्धे३तिकायनः स्विद्धा३औपगवः स्विद्धौ३पग
व इति ततर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यं उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते एकः सवर्णेऽपि एको भव
ति ततो दीर्घः दीर्घस्य संभवति यः स एकः सर्वपरयोरित्येव निर्दिष्ट इति इहापि तर्हि प्राप्नो
ति पश्च विद्धपचं तीति नैष दोषः इहतावत्पशुमिति अस्येक इतीयता सिद्धं सोऽयमेवं सिद्धे स
ति यत्सर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकः सर्वस्तथाजातीयक उभयोर्यथा स्या

न्न इति विद्धमिति सर्वरूपं भविष्यति रामाय नमः रामचंद्राय नमः रामः ॥

अथवेति विधिनियमसंभवे च विधिरेव वलीयानिति विधिर्वलवत्वान्नियमो न भवति हलपदीर्घत्वं यथा।
स्यात्तु उनङ्‌त्यादेशो मा भूदिति तपरेऽइति तपरसंज्ञिमह्यचरितेगुणवृद्धिसंज्ञे इत्यर्थः नादपीति तत्रन्याया
अथवाप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन संप्रसारणादीर्घो भवतीति यदयं हलउत्तरस्य संप्रसार
णस्य दीर्घत्वं शास्ति पचंतीत्यत्र तेणऽत्तीयतासिद्धे सोयमेवसिद्धे सति यद्ग्रहणं करोतीति।
स्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकं परस्परूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्यादिति अक्षुनहिवेद्व
शेषामालुर्ण्यइति दीर्घवचनादकारो न भवेनान्तर्यादेकारोन तत्र को दोषः विगृहीतस्यश्र
वणं प्रसज्येत न ब्रूमो यत्र क्रियमाणे दोषः तत्र कर्तव्यमिति किं तर्हि यत्र क्रियमाणे न दोषः तत्र
कर्तव्यमिति क्वच क्रियमाणे न दोषः संज्ञाविधौ वृद्धिरादैच् दीर्घः अदेङ्गुण इति तत्तर्हि दी
र्घग्रहणं कर्तव्यं कस्मादेवानर्थेन स्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न
भवंति तपरेगुणवृद्धी ननु च तः परो यस्मात्सोयं तपरः नेत्याह तादपि परस्तपर इति यदि
तादपि परस्तपरः ऋदोरविनीत्येवस्यात् पवः स्तवः लवः पव इत्यत्र न स्यात् नैष तकारः कः
अयणादेकस्यवृद्धिशक्तित्वादेकशेषाश्रयणाद्वा अनेकथा भिया नोमित्तिभावः वृद्धिरादिवादीचाद्य

कै॰भा॰ १८ किमिदकार इति समासद्वयवादीनं प्रत्याह अथ किं तकार इति तत्र केवलबहुव्रीहिवादिनो नि(ष्प्र)योजनं
तपरत्वं ऋकारस्थानपत्वाद्भिन्नकालानां ग्रहणप्रसंगाद्गुणानां चाभेदकत्वात् अण्प्रत्याहारत्वाभावात्
अथवा संदेहार्थं सावर्ण्यार्थं लकार एवं दकार इत्यर्थः तस्मादितमिति भाष्यस्य विरोधः तत्र हि
ण
मुख

किमिदकारे प्रयोजनं अथ किं तकारे यद्यसंदेहार्थः लकारः इकारोपि अथ मुखसुखार्थः लकारः तर्हि इकारोपि ॥

तितिलिप्रभृतयश्च इदंवाचादितं इहमाभूत दिव उत् पुम्यामिति ततो दिताश्रयो न प्रत्याख्यातं तपर
सूत्रे दकारश्रुत्यभूतो निर्दिश्यते तेन च कालस्य ग्राहको दकार इत्युक्तं इह च दकाराभ्युपगमेन त
लवादिष्टदोषः परिहृतः अत्राहुः यकारस्थानिको यकारस्थानिको वा दकारो न विवक्षितः कस्मात्तर्हि द हि

१८

नरसमानाकृतय इति आकारादिष्वकारादिसदृशावयवा ऋकारऌकारयो रेफलकारसदृशावयवा
वौ संध्यक्षरेष्वकारेकारोकारसदृशाः तत्र केवलवर्णकार्यमवयवेषु भवति न वेति विचारः इहादि
समुदायानपीति ऋऌप ऐ आप ऐ आ इति अवयवानपीति अरुणा रल्लगीति तत्र समुदायपरे
निर्देशे सन्निहिता अप्यवयवा नान्तरीयकत्वादेजादिसंज्ञां न लभन्ते अवयवपरे निर्देशे समुदा।

इदं विचार्यते य एतेषु वर्णेषु वर्णैकदेशा वर्णा नरसमानाकृतयः एतेषामव
यवग्रहणं स्याद्वा न वेति कुतः पुनरियं विचारणा इह हि समुदाया एवोपदिश्यन्ते

यो न संज्ञाभाक् यथा स्थवेत्यादावनच्कस्य हलो ङः स्विनोद्वार्यत्वान्निर्दिष्टो ऽप्यकारो ऽन्यत्र प्राधान्येन
निर्देशाद्धलादिसंज्ञां न प्रतिपद्यते इति द्व्यचेत्यादावनच्क एव यणादेशः प्रवर्तते तत्रास्यामप्यजा
दिसंज्ञायामयादयः समुदायादेशा अपि नान्तरीयकत्वादवयवान्निवर्तयन्ति एवं स्थिते अग्न इन्द्र इत्या
दौ यत्रावयवकार्यं प्राप्तं समुदायकार्यं च न तत्रान्तरङ्गत्वात् तत्र च समानाश्रितत्वाद्वा हि न त्वात्मस्य लक्षणान्तरबाधा।

के॰भा॰
११८
१७

इन१

अवयवावगतिपूर्वकत्वाद्धि समुदायार्थावगमस्य समुदायकार्यं बहिरङ्गं आयादीनां चावकाशः आ॰आ।
याटीति नन्वत्र यणादेशावयवस्य प्राप्नोति येन नाप्राप्ते इति वा मध्येपवादा इति वा यणापवादा आयादयो
वाधकाः स्युः तत्र यथा दध्यीहत इत्यत्र दधिशब्दस्य ईकारः सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते एवमेकारस्यापि
प्रतिपद्येत प्रत्याहारेण ओङ् ऐ औजित्यत्रावयवानां प्राधान्येनानिर्देशादित्येवं ग्रहणपक्षे शङ्का।

अवयवा अपि अर्थवन्तः समुदायेऽवयवः तद्यथा वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति तत्र
समुदायस्य स्वावयवस्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा नवेति जायते विचारणा कस्मात्र विशेषः

बीजमुपन्यस्तं इदानीमग्रहणपक्षे शङ्का बीजमुपन्यस्यते अर्थवन्ति तु अपि तिरोहितत्वादवयवानां समुदा
यकार्ये पारतन्त्र्यात् स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वात् नरसिंहवज्जात्यन्तरयोगाद्ग्रहणेन रसाहयमात्रेण तत्का
र्यप्रवर्तनादित्यर्थः

१८

समानात्तरेति समानशब्देन सर्वाचार्यनिर्देशादेकोभिधीयते दशसमानाइति वचनात्तेन सवर्णाकार्यं प्राप्नोति

वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्संध्यक्षराणां समानात्तरविधिप्रतिषेधः वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चे

त्संध्यक्षरे समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः अग्ने इन्द्र वायो उदकं अकः सवर्णे दीर्घ

इति दीर्घत्वं प्राप्नोति दीर्घह्रस्वविधिप्रतिषेधः दीर्घह्रस्वाश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः

आलूय प्रलूय ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति नैष दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा

पयति न दीर्घह्रस्वाश्रयो विधिर्भवतीति यदयं दीर्घाच्छे तुकं शास्ति नैतदस्ति ज्ञापकं अ

स्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किं पदान्ताद्वेति विभाषां वक्ष्यामीति यत्तर्हि योगविभागं करोति

इतरथा हि दीर्घात्पदान्ताद्वेत्येव ब्रूयात् इदं तर्हि खट्वाभिः मालाभिः अतो भिस ऐस्भिस ऐस्भावः

प्राप्नोति नपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति इदं तर्हि याता वाता अतो लोप आर्धधातुके इत्य

कारलोपः प्राप्नोति न च वात्रापि तपरकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्र

योजनं किं सर्वस्य लोपो माभूदिति अथ क्रियमाणे ऽपि तपरे [illegible] लोपे कृते एवं सत्यकसान्न भवति

परलोपस्य स्थानिवत्वाद् असिद्धत्वाच्च एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न आकारस्य आकारस्य

न्यथः असिद्धत्वाच्चेति असिद्धवदत्राभादित्यनेन ॥

स्व२ प२ स्कं पे२

कै·भा
१०

यत्तर्हीति नत्वस्यानिकित्वे आकारस्य स्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपस्य याद्वे अर्मनवज्ञवा
च्छेदो गायेत्यत्रोतो थातोस्त्याकारलोपप्रसंगात् नैष दोषः सन्निपातपरिभाषया लोपो न भविष्यति
आकारयोश्चित्यत्र आह् ः कृतो लोपस्यानिमित्तं दीर्घत्वं तु कस्मायेति निपातनाद्भवति एकवर्णदिति

परस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेणासिद्धं रूपं स्यात् गोदः कंबलद इति प
एव [illegible] तित्वाचार्यः नाकारस्य स्याकारस्य लोपः स्यादिति अतः ककारमनुबंधं करोति ने
नरत्निमपकं उत्तरार्थमेतत्स्यात् तद्दशाकपाः परिमृजापनुदोर्पीरिति यत्तर्हि गापो
ष्टगित्यत्रार्थं ककारमनुबंधं करोति एकवर्णवच्च एकवर्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्तव्य
किं प्रयोजनं वाचा तरुतिति द्वाउल्लद्रणाहृन्माभूदिति इहच वाचोतिमित्तरस्यानिमित्तं से
योगान्यानाविनिद्वाउल्लदणायन्माभूदिति अत्रापि मोमाग्रहणात् यकं दीर्घाद्वाउल्लव
अवमवसंख्या आश्रयेणानवाकुशब्दस्य ग्रहणात् निमित्तं कार्यं प्राप्नोति एकवर्णवदित्यतिदेशः क्रियते
गोनाग्रहणं ज्ञापकमिति सामान्येन ज्ञापकं वर्णविधावाश्रयकार्याभावस्य अग्रपदीत्वादावेङः पदा

दा २

अथवेति नरसिंहवद्ग्रहणं न कल्माल्मा ह श्याबप्रत्यभित्तानानतेवासिष्यार्हएथ्यगुपलव्यानंवर्णानां

अथवा पुनर्नगृह्यते अग्रहणं चेत्तुद्धिपिलादेशाविनामेष ऋकार ग्रहणं अग्रहणं चे
त्तुद्धिपिलादेशाविनामेष ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यं तस्मात्तुद्धिहलः ऋकारे चेति वक्त
व्यं उह्रापियथास्यात् आन्तयतः आन्त्युरिति यस्यपुनर्गृह्यते हिहलश्रत्येवन
स्यास्तिहं यस्यापि न गृह्यते तस्याप्येष न दोषः हिहल्ग्रहणं न करिष्यते तस्मात्तु
डभवतीत्येव यदि न क्रियते आटतुः आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति अग्रोतिग्रहणं
नियमार्थं भविष्यति अग्नोतेरेवावर्णोपधस्य नान्यस्यावर्णोपधस्येति लादेश
च ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यं क्लृप्यारोलः ऋकारस्य चेति वक्तव्यं उह्रापियथास्यात् क्लृ
प्तवानिति यस्यपुनर्गृह्यते ऋत्येवतस्यास्तिहं यस्यापि न गृह्यते तस्याप्येष न दोषः
समुदायेनास्तिसंबंधः समुदायवाचोयुक्तिरपितत्र वर्णान्तरेरन नाविकीर्भानिवशात्वय

ऌ पृ: ३

कै. भा. ३१

२५

अविवक्षित इति तत्र ऋकारनिर्देशसामर्थ्याद्विभागप्रकल्प्यादेशो विधीयते स्फोटमात्र
मिति जातिस्फोट इत्यर्थः तत्रस्थान्तर्भूतैस्तैः फलकारं त्वेवं सामान्यस्य [illegible] न्यादेशाभावेन
अविभक्तिको निर्देशः ऋपउः रः लः ऋये गोल इति अथवा उभयतः स्फोटमात्रं
निर्दिश्यते रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीति विनापि ऋकारग्रहणे कृतेऽरषाभ्यां नो णः समानपदे
ऋकाराच्चेति वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात् मातॄणां पितॄणामिति यस्य पुनः [illegible] णः स
मानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्ये इहापि यथा स्यात् मातॄणां पितॄणामिति यस्य पुनर्गृह्यते
रषाभ्यामित्येव तस्य सिद्धं न सिध्यति यत्र रेफान्तरभक्तिः तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोतीति मा भूदे
वं अड्व्यवाय इत्येवं न सिध्यति वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते येऽव्यपवृक्ता अपि वर्णा
भवन्ति यच्चापि रेफान्तरभक्तिः न तत्क्वचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते एवं तर्हि योगविभागः क
रिष्यते रषाभ्यां नो णः समानपदे ततोऽड्व्यवाये अड्व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति नैतद
स्ति पितॄयतेऽयनादिति रेफ इक्केति समानाधिकरणेन पंचम्या अड्व्यवाय इति ऋकारेण यथा दीर्घो भवति
नेयं वस्वकारभागापीत्यर्थः न सिध्यतीति तस्य भागस्य स्फुटप्रतिभासाविषयत्वाज्जात्यभिव्यक्तिहे

२ पद्वापि नमनशब्दं पठति

गुणेष्टिरिति पेकारोगरुल्लस्पटेरितिसिद्धं तेत्रमायायाश्रयणात्तु गुणेवपि स्थानेस्तुनोभवतिदेवदत्तेइत्ये
ति क्रियतेमासमपवेति अवश्यकर्त्तव्यमेतां दर्शयति अपहृतकेपि भागयोर्विवृततरत्वात् मपत्न

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्स्वकारोच्चारणत्वमिति यदयं तु रिषुनन्दनमनशब्दं पा भ्रा १
ठति नैतद्स्तिज्ञापकं वृथ्यर्थमेतत्स्यात् नार्तमनिः यत्तर्हि लिमातिशब्दं पठति नन्तुवो
केवृथ्यर्थमेतत्स्यात् नबहिरंगाद्वृद्धिः अन्तरंगात्वं असिद्धबहिरंगमन्तरंगे अथ्या
वाउपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते ऋतः नोणभवति ततस्क्वन्दसवग्रहात् ऋतः
इत्येवस्तुनावेचउडुलो पतत्त्ववक्तव्यमस्पष्टतरदिद्युतेनरथेनेष्टिरित्येवस्तुनातस्य
सिद्धं यस्मापिनरदृश्येतेतस्पाष्टमदोषः क्रियतेमासमपवतुल्यरूपेसेयोगोहिस्वजनः

भेदादिकारोकाराभ्यामग्रहणादर्शनाभावात् तुल्यरूपेइति तुल्यरूपावयवत्वात्संयोगस्तुल्य २

ह्वा १

रूपः तस्यैकवर्णीभावं पूर्वपरयोः सिद्धांतेतत्त्वर्णद्वयरूपेण अस्मद्व्यारणात्तु भ्रांतमेकत्वज्ञानमि

विधिः तुल्यरूपे संयोगो हि व्यंजनं स्वरो वा विधिर्न सिध्यति कुक्कुटः पिप्पलकः पित्तमि

कै॰भा॰ २२ 22 ति यस्य पुनर्दर्घं तेन तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ यस्यापि न दर्घं तेन तस्या

क पि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ कथं मात्राकालो त्वगम्यते न च मात्रिकं व्यंजनम

स्ति अनुपदिष्टस्वरकंपशंकाविज्ञाने अस्वरकंपशंकाप्रतिपत्ते यद्यपि तावदत्रे

तच्छक्यते वक्तुं येन त्वामपि समवर्णान्तरद्वत्तान्तीति उदाहरणं सर्पत मरुत्

रः यद्वाक्यमिति येनेन दत्वामपि समवर्णान्तरद्वत्तान्तीति अत्रापि मात्राकालो दृष्ट

ने न च मात्रिकं व्यंजनमस्ति अनुपदिष्टस्वरकंपशंकाविज्ञाने प्रस्वरकंपशंकाप्र

तिपिष्टसमाचारः अत्रापीति मातुनासिकमिरनुनासिकावत्रवर्णविनिर्णयः २३२

कै

नाव्यपवृक्तस्येति अपवर्गो व्यपवृक्तं भेदः तेनाव्यपवृक्तस्याभिन्नबुद्धिविषयस्यैकतालंबनज्ञान
ग्राह्यस्य समुदायस्यैवावयवत्वमिष्टं बुद्धिरिति एषा गमकत्ववाणी विधिर्न भवतीत्यर्थः अव्यपवृक्तस्य
समुदायस्यैवावयवत्वस्येत्यर्थः नहि संभवमात्रेण कार्याणि क्रियंते ऽपितु यत्र तद्बुद्धिरस्ति तत्रै

नाव्यपवृक्तस्यावयवेन बुद्धिर्विधिर्यथा द्रूमेषु नाव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाश्रयो विधिर्यथा
यथा द्रूमेषु नाव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाश्रयो विधिर्यथा द्रूमेषु नव्यापाद्रूमेषु समद
शस्वामिधेयत्वाभवतीति न समदशाव्रतिमात्रं कार्यमग्रावस्थाधीयते विषमउपन्या
सः प्रत्यक्षे चैव हि तत्कर्म चोद्यते असंभवश्चाभावे बाध
वेत्यर्थः माषा न भोक्तव्या इति निषिद्धस्वामिश्रमपि प्रवर्तनं तेन तत्र तद्बुद्धि तु उत्पादनं संभावा
न समदशेति स्वामित्वेनोशब्दस्य चावाचक उपचारात्कार्येषु वर्तनं तेन तत्र समदशाहस्य का
र्ये समदशाकार्यानीतिषु ह्वेरभावान्न स्वामिधानं असंभव इति अर्हेश्चतुर्दशाह्विवदि

कै॰ भा॰ २३ 23

यद्यत्र तर्हीति अल्पप्रमाणत्वात्स्थानासंभवइत्यर्थः अवयवपक्षमिति अवयवस्याभावेनेत्यर्थः य
त्र तर्हीति ऐश्वाउ इत्यत्र हि स्फोटे ऐकारप्रतिभासोस्ति विवृततत्वादिति अकारस्य विवृतोपदे

यद्यन्तर्हि समदशप्रादेशमात्रीराश्वत्थीः सामिधेनीरभ्यादधीतेति न समदशप्रादेश
मात्रकाष्ठमयाय्यप्याधीयते अत्रापि प्रतिपत्तावेकमेवोद्यते तत्संभ्रमसंभवोऽस्मा
वेद्याचा। यद्यन्तर्हि तैलं न विक्रेतव्यम् मांसं न विक्रेतव्यमिति अपवृक्तं गावः सर्पि
श्च विक्रीयन्ते नेध्यालेमिनावसष्टष्टाशोचकं तैल्यमिति अपवृक्तं सवृक्तं च न विक्री
यते अवयवस्तु हानियोगः कर्तव्यः अवयवपक्षे कामचारः यत्र तर्हि अपवर्गोस्ति
क्व च अपवर्गोस्ति संध्यक्षरेषु संध्यक्षरेषु विवृततत्वात् संध्यक्षरेषु यदवर्णं वि
॥वृततरं तदन्यस्मादवर्णाद्यथो

प्रादत्र प्रकर्षो विवदितस्तदाह विवृततरमिति
न त्वसन्धयतत्वाभेदादस्माद्वर्णात्पारकारेण सन्ध्यक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः न तदेवमाकारा

२।

हयवरट् सर्वत्रेति सर्वपरोच्चारणक्रियाभेदादेकस्यैव हकारस्य सर्वपरत्वव्यपदेशः शक्याटी।

हयवरट्

हयवरट् सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टाः अयं हकारो द्विरुपदिश्यते सर्वत्रैव परत्र्य प
दिष्टुनः सर्वेण्वापदिश्यतपरेषत्र वा कस्मात्र विशेषाद्धकारस्य परोपदेशः अर्हणाद्र्
ग्रहणे हकारस्य परोपदेशः अर्हणेषु ग्रहणं कर्तव्यं आतो दितिमित्यहकारदीर्घाददाटि।
समानपादे हकारे चेति वक्तव्यं महाह्रिमः उक्तं च उक्तं च हकारग्रहणं कर्तव्यं आ
तोगेव शक्याटि स्वताद्स्तुताद्स्तुतेद्विशिच हकारे चेति वक्तव्यं अल्पापिय्यास्या
न् धक् घोहसति ब्राह्मणोहसती तिमासकु नर्हि पूर्वोपदेशः पूर्वोपिद
फू किल्वसक्वसे ड्रं चियोसल्
ति हकारपरशकारस्यासंभवंतत्प्रसंगोच्चारितमेतत् उक्तं चेति ॥ राम·

अशक्तार्थमपिवक्तव्यंभोहसतीतिनिरर्थकार्थं यदिकिंचिति

कै. मा. २८ २५

ग्रहणानि यदिसर्वोपदेशः किंतद्विधेयं स्निहिता स्निहिताः स्निस्निहिषति सि

स्निहिषति रेन्नाद्युपधाहलादेरितिकिंतन्नप्नोमाति क्तावियिः क्तश्वविधेयः अ

युदपत् अलिदपत् शलउगुपधादनिटः क्सइतिक्वान प्नोमाति ऋद्विधिः ऋद्वि

धेयः कृदिहि सृपिहि बलादिलक्षणउगन्तमप्नोमाति कलग्रहणानिच किं

अहकाराणामुः तत्रकोदोषः कलोकली नोहनस्मात् अलागथाश्चदोषं

तस्मात्सर्वएवोपदेशः परत्र यदिचकिंचिदन्यत्राप्युपदेशेप्रयोजनमस्तिन

प्रयोजनार्थोहि वर्णानामुपदेशोनस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ २६॥

इद्मिति उभयत्रापि दोषप्रयोजनसद्भावात्स्वर्ण्नः स्वर्नयतीति एकारोऽत्र प्राप्नोति नस्मत्र सवर्णग्रहणं

इदं विचार्यते अयं रेफो यकारवकाराभ्यां पूर्वं पठ्यते उपदिश्येत हयवरडिति पर एवं वाय।

याम्यासमिति कस्मात्र विशेषः रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचन परसवर्णप्र।

तिषेधः रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानाम्प्रतिषेधो वक्तव्यः अनुना

सिकस्य स्वर्नयति प्रातर्नयति भ्रातर्नयति यशोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यनुनासिकः प्रा

प्नोति द्विर्वचनस्य मद्द्रुहो भद्र्हूदः परञ्चेति द्विर्वचनं प्राप्नोति

एमस्ति मद्द्रुह इति द्विर्वचने कृते न

स्मासिद्धत्वाद्रो रीति रेफलोपो नास्ति हलो यमामिति लोपस्य या तिकरतिपदे रेफस्य पसवर्णप्रसङ्गः॥

वि भा. ऊर्ण्वँ रथेति अनुनासिकेनैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियमाभावाद्रेफः प्राप्नोति तस्य च

इति परसवर्णः

कै. ट. परसवर्णस्य ऊर्ण्वं रथेन वर्ण्वं रथेन अनुस्वारस्य यदि परसवर्णः प्राप्नोति अस्तु तर्हि पूर्वोपदे-

२५ शः पूर्वोपदेशे किन्त्वप्रतिषेधो यलोपवचनञ्च यदि पूर्वोपदेशः किन्त्वप्रतिषेध्यम् देविन्वा

25 दिदेविषतीति रलोव्युपधादिति किन्त्वप्राप्नोति नैष दोषः नैवं विज्ञायते रलः व्युपधादिति

किन्तर्हि रलः अवव्युपधादिति किमिदमवव्युपधादिति अवकारान्तात् व्युपधादिति यलोपव-

चनञ्चैवमर्थं लोपो वक्रक्वः जीवेरदानुक् जीरदानुः गोधेरः पचेरन् यजेरन् वलीति लोपो न

प्राप्नोति नैष दोषः रेफोऽत्र निर्दिश्यते लोपो व्योर्वलीति रेफे च वलि चेति अथवा पुनरस्तु प-

रोपदेशः ननु चोक्तं रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः इति अनुनासिक-

परसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः ॥

सिद्धत्वाद्दोरीति रेफलोपो नास्ति ॥

२५

रेफोष्मणामिति अनुनासिकपरसवर्णविधाने द्विस्थानेऽन्तरतम इतिपरिभाषो प

रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति ॥ ८०॥

९०

स्थानाद्दोषाभावः नहि रेफस्य णकारोऽन्तरतमो नाप्यनुस्वारस्य रेफः॥

नेमौरहाविति॥ हकारवद्देफोपि नकार्यीसर्थः। तत्रैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविध्योर्लोकव्यवहारादेव शब्दार्थसंबंध परिज्ञानात्सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बोधकः। प्रस
क्तस्य विशेषविधिः। सामान्यविधिस्त्वनुमेय इतिरेफस्य कार्यित्वं निमित्तत्वेन बाध्यते। रध्युरुकादौ तु स्थानित्वे ननिमित्तत्वमिकः तस्मादिसुत्तरस्ये सादि ज्ञापकान्न बाध्यते।
लक्ष्यस्थितिसपेक्षणाद्वा बाध्यबाधकभावे नक्वचिदपेक्षानास्ति। यथा चिचीषतीति दीर्घत्वद्विर्वचनयोः। इम इति। विधानादेषां साधुत्वं स्यात् प्रत्याहारप्रतिबद्धं तु कार्य

द्विर्वचनेपिनेमौरहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य। किं तर्हि निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य तद्यथा। ब्राह्मणाभोज्यंतां माठरकौंडिन्यौपरि वेविष्टा मितिनेहा
नीतौ भुंजाते। इदं विचार्यते। इमे अयोगवाहाः नक्वचिदुपदिश्यंते श्रूयंते च। तेषां कार्यार्थ उपदेशः कर्तव्यः। के पुनरयोगवाहाः विसर्जनीयजिह्वामूली
योपध्मानीयानुस्वार [redacted] यमाः। कथं पुनरयोगवाहाः। यदयुक्ता वहंति। अनुपदिष्टाश्च श्रूयंते। क्व पुनरेषामुपदेशः कर्तव्यः। अयोगवाहाना
मट्सु णत्वं। अयोगवाहानामट्सूपदेशः कर्तव्यः। किं प्रयोजनं। णत्वं। उरः केण। उरँकेण। उरः पेण। उरं पेण। अड्व्यवाय इति णत्वं सिद्धं भवति। श
र्षु जश्भावषत्वे। शर्षूपदेशः कर्तव्यः। किं प्रयोजनं। जश्भावषत्वे। अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते। तस्य जश्त्वेकृते उब्जिता उब्जितुमित्येतद्रू
पं यथा स्यात्॥ ॥ ॥ ॥

नप्राप्नोति। के पुनरिति। तत्स्वरूपप्रश्नः। कथमिति। प्रवृत्ति निमित्तप्रश्नः। अयुक्ता इति। असैव हेतुकथनं। अनुपदिष्टाश्चेति। अयुक्ताः प्रत्याहारलक्षणेन। पाठाभा
वादसंबद्धा इत्यर्थः। उपदेशो द्विविधः। पाठो ग्रहणकशास्त्रेण प्रत्यायनं च। सद्विविधोप्येषां नास्तीत्यर्थः। चशब्दो हेतौ। यतोऽनुपदिष्टास्ततोऽयुक्ता इत्यर्थः। क्वचित्तु चशब्दोन
पठ्यते। शर्ष्विति। शर्षु पाठे रुत्वमिति रुत्वं जश्रुत्वमिति जश्त्वं सिध्यति॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥

मा०कै०प्र० ३१ ३१ उपध्मानीयादेरिति॥ यदि द्विर्वचने पूर्वत्रकर्त्तव्ये जश्त्वमसिद्धं। अथापि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति सिद्धं सर्वथा विब्लिषतीति प्राप्नोति। निपातनादिति। द्विर्वचनं क
र्थं निपातनाद्वाकशेषोनुमीयते असिद्धवत्करणात्तो ष्टुरिसत्त्रो ब्जे भ इति। तत्र नन्द्रा इति दकारस्य द्विर्वचनमिति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इस स्याप्रहृत्ताभत्वस्यासिद्ध

×र्वचन निषेधः कर्त्तव्यो न तु द्वि×

पद्युब्जि स्यपध्मानीयोपधः पठ्यते उब्जि जिषतीत्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति। दकारोपधे पुन नेन्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधः सिद्धो भव
ति। यदि दकारोपधः पठ्यते कारूप सिद्धिः। उब्जिता उब्जितुमिति। असिद्धे भ उब्जेः। इदमस्तित्तो ष्टुना ष्टुरिति ततो वक्ष्यामि। भउब्जेः। उब्जेः ष्टुनास
न्निपाते भो भवतीति। तत्रहि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। निपातनात्सिद्धं। किं निपातनं। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। अभ्यु
द्गः समुद्गः इति। अकुत्वविषये निपातनं। अथवा नैतदुब्जेरूपं गमेरेतद्गुपसर्गोद्गोविधीयते। अभ्युद्गतः अभ्युद्गः। समुद्गतः समुद्ग इति। ष
त्वं च प्रयोजनं। सर्पिः सुधनुः सु। प्राप्नोत्यवाय इति षत्वं सिद्धं भवति। नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीति नीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। नुमश्चापि तर्हि ग्रह
णं शक्यमकर्त्तुं। कथं सर्पींषि धनूंषि। अनुस्वारे कृते शर्व्यवाय इत्येव सिद्धं। अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्त्तव्यं। अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणं। नुमो यो
॥ नुस्वारस्तत्र यथा स्यात् इह मा भूत् पुंस्विति॥ ×विसर्ज्ज×२ ॥ ॥

त्वादिषु द्विर्वचनसिद्धिः। अथापि न वाक्यशेषानुमानं निपातनमेव प्रतिपादकं। तथापि दकारोपदेशसामर्थ्याद् द्विर्वचने कृते दकारस्य बलं प्रवर्त्तते। अकुत्वविषय
इति। विशिष्टविषयमनुमानमित्यर्थः। अवश्यमिति। अनुस्वारस्य शर्व्यवाये षत्वे सिद्धे नुम्ग्रहणं नियमार्थं। नुमो योनुस्वारस्तत्रैव यथा स्यादन्यत्र मा भूत् पुं ग्म० ३१
॥ स्विति॥ ॥ ॥

अविशेषेणेति॥ प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्य सकलप्रयोजनोद्देशेन यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनसिद्धिस्तत्र तत्रोपदेशः कार्य इत्यर्थः। उब्जुक इति। उपध्मानीयस्य जश्त्वे संयोग

अथवा अविशेषेणोपदेशः कर्त्तव्यः। किं प्रयोजनं। अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञा लोंसद्धिर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधः। अविशेषेण संयोगसंज्ञा प्रयोजनं

उब्जुकः। हलोनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो भवति। उपधासंज्ञा च प्रयोजनं। दुष्कृतं। निष्कृतं। दुष्पीतं निष्पीतं।

इदुदुपधस्येति षत्वं सिद्धं भवति। नैतदस्ति प्रयोजनं। न इदुदुपधग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्यते किं तर्हि सकारो विशेष्यते॥ इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय

इति। अथवोपधाग्रहणं न करिष्यते। इदुद्भ्यां तु परं विसर्जनीयं विशेषयिष्यामः॥ इदुद्भ्यामुत्तरस्य विसर्जनीयस्येति। अलोंसविधिश्च प्रयोजनं। वृक्षस्त इति

वृक्षस्त इति। अलोंसस्य विधयो भवन्तीसं [illegible] सस्य सत्वं सिद्धं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति।

द्विर्वचनं प्रयोजनं। उरः कः। उरः पः। अनचि च। अचउत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति। स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च प्रयोजनं। यथेह भवति उ

रः केण। उरः पेण सडुवाय इति णत्वं। एवमिहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। पूर्वेरस्केन महोरस्केनेति। तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः सिद्धो भवति॥ ०॥

संज्ञायां तस्मादिदुत्वात्संयोगसंज्ञाभावाद्गुरुत्वाभावात्प्लुतो न स्यात्। महोरस्केनेति। पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति निषेधः अचः परस्मिन्पूर्वविधाविसस्य न तु स्थानिव

भावा१

१ द्वादेशाउसस्य॥ ॥ ॥

इदानीमन्यदृष्टिवर्णगतं वस्तु विचार्यते। किं पुनरिति। पक्षद्वयेपि प्रतिवर्णं विभक्त्यनुसन्धिज्ञानं विचारस्य प्रयोजनं। वर्णव्यत्यय इति। एकवर्णस्या[redacted]पगमे

अर्थवन्त इति। शक्तात्वेनार्थनिरूपितसंबंधेन संबंधिन इत्यर्थः। अर्थदर्शनादिति। अर्थविषयप्रतीतिजननादित्यर्थः। तथाचैवं प्रयोगः। वर्णाः अर्थवन्तः अर्थप्रतीतिजनकत्वादेकवर्णधात्वादिवदिति वर्णपक्षकं अर्थसंबंधसाधकं अर्थप्रतीतिजनकत्वहेतुकमनुमानमिति भावः। तत्र हेतोः पक्षवृत्ति

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः। अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्। धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते एति। अध्येति। अधीत इति। प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति। आभ्यां। एभिः। एषु। प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः। औपगवः कापटवः। निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः। अ अपेहि। इ इन्द्रं पश्य। उ उत्तिष्ठ। आ अपक्राम। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति। वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात्। वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति। कूपः सूपो यूप इति। कूप इति सककारकेण कश्चिदर्थो गम्यते। सूप इति ककारापाये सकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते। यूप इति ककारसकारापाये यकारोपजने अर्थान्तरं गम्यते। तेन मन्यामहे यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः [redacted] सूपे सूपार्थः स सकारस्य। यः यूपे यूपार्थः स यकारस्येति। वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः। वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति। वृक्षः ऋक्षः कांडीरः आंडीरः। वृक्ष इति सवकारेण कश्चिदर्थो गम्यते ऋक्ष इति वकारापाये सोर्थो न गम्यते। कांडीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते आंडीर इति ककारापाये सोर्थो

नानार्थेषु।।०।।

तस्य ककारस्यैव अन्वयव्यतिरेकौ अनुवर्तितव्यौ इति अनुविधत्ते अनुकरोति अर्थावसायो बोधः ककारानुवृत्तिनिमित्तं वर्णितकारणत्वात् वैतत्स्यमपि भावनीति सार्थः।।१६

नोपगमो व्यत्ययः सककारस्येति। तस्यैवान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते अर्थावसाय इत्यर्थः। वर्णानुपलब्धौ चेति। अर्थान्तरावगमात्प्रकृतोर्थो न गम्यत इति

विवक्षितं।। ।।०।।

= भाष्ये येषामिति। अत्रैवं प्रयोगः। पृथगनुपलभ्यमानार्थकाः संघातघटका वर्णाः पक्षः। अर्थवत्त्वं साध्यं। संघातार्थवत्त्वं हेतुः। तत्र हेतोरप्रयोजकत्वमाशंक्य यदि समुदायार्थो अवयवार्थमनिचायी स्यात् अवयवार्थपूर्वको न स्यादिति तर्केण परिहरति। अवयवार्थसमुदायार्थयोः कार्यकारणभावमाह। येषामिति॥ ६ =

इतरस्त्वर्थावगसभावं मन्येनोक्तमिति मत्वा पृच्छति। किं तर्हीति। साधीय इति॥ परमतापेक्षया प्रकर्षः उपारोप्यते। यथा न किंचिदयं करोतीत्युक्ते कश्चिदाह स तु तरामयं करोतीति। एवं तर्हीति। प्रकृतोर्थो न गम्यते इत्यर्थः। तस्यार्थ इति। वर्णस्य परं प्रति वर्णेनामर्थवत्त्वमसिद्धमिति कथं न स्येति वर्णाः परामृश्यन्ते इत्याह। सोर्थ इति। प्रकृतोर्थ इत्यर्थः।

मात्र २४ अर्थांतरं तु गम्यत ४१ — ती २

किं तर्ह्युच्यतेऽनर्थगतेरिति। न साधीयोऽत्रार्थस्य गतिर्भवति। एवं तर्हीदं पठितव्यं स्यात् वर्णानुपलब्धौ चातदर्थगतेरिति। किमिदमतदर्थगते रिति। तस्यार्थस्तदर्थः। तदर्थस्य गतिः तदर्थगतिः। न तदर्थगतिः अतदर्थगतिः। अतदर्थगतेरिति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः। खरमुखः। एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति। संघातार्थवत्त्वाच्च। संघातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति यदेषां संघाता अर्थवंतः [redacted]। येषां ह्यवयवा अनर्थवंतः समुदाया अपि तेषामनर्थवंतः। तद्यथा। एकश्चक्षुष्मान् दर्शने समर्थः तत्समुदायश्च शतमपि समर्थं। एकश्च तिलस्तैलदाने समर्थः तत्समुदायश्च खारीशतमपि समर्थम्॥ ॥ ॥

× तदर्थस्य गतिः तदर्थगतिः न तदर्थगतिः अतदर्थगतिः अतदर्थगतेरिति अथवा मोर्थस्तदर्थः ×

उष्ट्रमुख इति। गतार्थत्वादप्रयोग एव द्वितीयमुखशब्दस्य लोपोभिधीयते। अत्र हि उष्ट्रो मुखमस्येत्येव विग्रहः। न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखं भवतीति विशिष्टावयववृत्तिरुष्ट्रशब्दः सादृश्यान्मुखं विशिनष्टि। एवमिहाप्यनर्थगतेरित्यत्रार्थशब्देन प्रकृतोर्थ उच्यते। न त्वर्थमात्रमित्यर्थः॥ ॥ ॥

नलोपादीनीति॥ अवर्णाविभक्तेर्न भवति। यतो यदेवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञाप्रवर्तते तेनैव समुदायस्यापि। तत्र तदन्तर्गतत्वाद्विभक्तेर्लुकाभवितव्यं। समासग्र
हणं नच तुल्यजातीयस्य सुबन्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा निवार्यते [redacted] नलर्थवत्समुदायमात्रस्य येनैवार्थेन समुदायार्थवत्त्वं तेनैव तदवयवानामपी
ति विभक्त्युत्पत्तिश्चोद्यते। अत्र परिहारमाह। संघातस्येति। वृक्षस्त्वस्यैकत्वे विभक्त्या द्योत्यते। तच्चैकमित्येकविभक्तिरुत्पद्यते। यथा बहवो दृष्टाः दृषमर्थे मे

येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः। तद्यथा। एकोधो दृशोनेः समर्थस्तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थं। एकाच सिक
ता तैलदाने ऽसमर्था तत्समुदायश्च खारीशतमप्यसमर्थं। यदि तर्हीमे वर्णा अर्थवन्तः अर्थवत्कृतानि प्राप्नुवन्ति। कानि। अर्थवत्प्रातिपदिकमिति
प्रातिपदिकसंज्ञा। प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः। सुबन्तमिति पदसंज्ञा। तत्र को दोषः। पदस्येति नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति। धनं वनमिति। संघात
स्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णात्। संघातस्यैकत्वमर्थः तेन वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति। अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः। अनर्थकास्तु
वर्णाः। कुतः। प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः। नहि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते। किमिदं प्रतिवर्णमिति। वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम्॥ ॥

केनैव प्रदीपेन पश्यन्ति। सा चोत्पद्यमाना समुदायादेवान्तरेणास वर्णानुयाहिणत्पद्यते। समुदायद्विर्वचनवत्पदसंज्ञा तु समुदायस्यैव भवति नत्वसेकं यस्मात्प्रत्ययवि
धिरित्यनुवर्तनादत्सुबन्तत्वात्। अनर्थकास्त्विति। धात्वादिव्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षीक्रियन्ते। अन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति। किमिदमिति। असमासशंकया प्रश्नः। स
मासेन तत्तु तरं। तेनैव वीप्साद्योतितेति द्विर्वचनं न भवति॥ ॥

अनैकान्तिकत्वमिति वर्णव्यत्यये चेत्यादिनोक्तयोरन्वयव्यतिरेकयोरनैकान्तिकत्वं व्यभिचारित्वमित्यर्थः।१।

वर्णव्यत्यये इति। यदुक्तं वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेरिति तस्यानैकान्तिकत्वमुद्भाव्यते। उभयमित्याहेति। यच्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थेव

वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात्। वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहे अनर्थका वर्णा इति। वर्णव्यत्यये। कृतेस्तर्कुः। कसेः
सिकताः। हिंसेः सिंहः। वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः। अपायो लोपः। घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन्। वर्णापायो नार्थापायः। उपजनस्त्वागमः। लविता। लवितुं। वर्णो
पजनो नार्थोपजनः। विकार आदेशः। घातयति। घातकः। वर्णविकारो नार्थविकारः। यथैव वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवन्ति तद्वदर्थव्यत्य
यापायोपजनविकारैर्भवितव्यं। न चेह तद्वत्। अतो मन्यामहे अनर्थका वर्णा इति। उभयमिदं वर्णेषूक्तं। अर्थवन्तो अनर्थकाश्चेति च। किमत्र न्याय्यं।
उभयमित्याह। कुतः। स्वभावतः। तद्यथा। समानमीहमानानां चाधीयानानां केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न। न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैर
र्थवद्भिः शक्यं भवितुं। कश्चिद्वानर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः। तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं यद्धातुप्रत्ययप्रातिपदिकनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तः अतोन्ये
ऽनर्थका इति। स्वाभाविकमेतत्। कथं य एष भवता वर्णानामर्थवत्तायां हेतुरुपदिष्टः। अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानाम न
र्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्चेति॥ ॥ ॥ ॥

त्ता शक्यते कल्पयितुं तत्रैवासावभ्युपगन्तव्या न सर्वत्रेत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥ श्री॥ ॥

संघातांतरात्णीति। तदुक्तं। नकूपसूपयूपानामन्वयोर्थस्यविद्यते। अतोर्थांतरवाचित्वंसंघातस्यैवगम्यतेइति। एतस्यापीति। दृष्टाश्च तदर्थेनगुणेनगुणिनोर्थे
वत्तास्तुगणवद्दृश्यांगवद्वेति। आचारादिति। आचारोव्यवहारः। तथिमृषिप्रभृतेरितियएनकृतः। अप्रधानत्वादिति। प्रधानाप्रधानसन्निधौप्रधानमेवकार्याणां

संघातांतराण्येवैतान्येवंजातीयकानि अर्थांतरेषुवर्त्तंते। कूपःसूपोयूपइतियदिहिवर्णव्यत्ययकृतमर्थांतरगमनंस्यात्कूपिष्टःकूपार्थः सूपेस्या
त्सूपार्थश्चकूपे कूपार्थश्च यूपेयूपार्थश्चकूपेयूपार्थश्चसूपे। यतस्तुखलुनकिंचित्कूपस्यवासूपेसूपस्यवाकूपेयूपस्यवासूपे अतोमन्यामहे
संघातांतराण्येतान्येवंजातीयकान्यर्थांतरेषुवर्त्तंतइति। इदंखल्वपिभवतावर्णानामर्थवत्त्वंब्रुवतासाधीयोनर्थकत्वंद्योतितं। योहिमन्यतेय
: कूपेकूपार्थःसककारस्यायः सूपेसूपार्थःसकारस्ययोयूपेयूपार्थःसयकारस्येति। अपशब्दस्त्वस्यानर्थकःस्यात्। तत्रेदमपरिहृतंसंघाता
र्थवत्त्वाच्चेति। एतस्यापिप्रातिपदिकसंज्ञायांपरिहारंवक्ष्यति। अइउण्ऋऌक्एओङ्ऐऔच्। प्रत्याहारेष्वनुबंधानांकथमज्ग्रहणेषुनाय ए
तेः क्षुप्रत्याहारार्थाअनुबंधाःक्रियंतेएतेषामज्ग्रहणेनग्रहणंकस्मान्नभवति। किंचस्यात्। दधिणकारीयतिमधुणकारीयति। इकोयणचीतिय
णादेशःप्रसज्येत। आचारात्। किमिदमाचारादिति। आचार्याणामुपचारात्। नैतेष्वाचार्योऽच्कार्याणिकृतवंतः। अप्रधानत्वात्। अप्रधानत्वाच्च। नखल्वप्ये

×७ [illegible]

×सूपार्थश्चयूपे×६ ^८तेषामक्षुप्राधान्येनोपदेशःक्रियते। क्वतर्हिहल्षु। कुतएतत्॥ ×कूपस्यवायूपेयूपस्यवा

प्रयोजकमितिपरार्थानामनुबंधानामचसंज्ञानप्रवर्त्ततइत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

शैलीति। शीलमस्याः शैली समवधानपूर्विका प्रवृत्तिः। यथा लोके ब्राह्मणैः सह ब्राह्मणा भोज्यन्ते क्षत्रियैः सह क्षत्रिया इति। एवमिहाप्याचार्येण वर्णा निर्दिष्टा इत्यर्थः। लोपश्चेति परत्वान्नित्यत्वाद्वा। आदिरन्त्येन सहेतेत्यनेनाच्संज्ञाविधानकाले ऽनुबन्धानां लोपादसन्निधानादच्संज्ञा न प्रवर्तेत। अनुबन्धास्तूच्चारणार्था एव सन्ति। इत्संज्ञाप्रतिबद्धं कार्यमसंजातमेव प्रतिपाद्यन्ते। स्वतस्तु न किंचित्कार्यं प्रतिपद्यन्ते। ऊकालोऽजिति। सिद्धं च्वे योगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्याच्त्वं नियम्यते। ततोऽनुबन्धानामूकालत्वाभावादच्त्वाभावः। एव

एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते। यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति। अचोऽक्षु हलो हल्षु। लोपश्च बलवत्तरः। लोपः खल्वपि तावद्भवति। ऊकालोऽजिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत्। अचां ग्रहणमेवाच्कार्यं तेनैषां न भविष्यति। अथवा योगविभागः करिष्यते। ऊकालोऽच्। उ ऊ उ३ इत्येवं कालोऽज्भवति। ततो ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञश्च भवति। ऊकालोऽच्। एवमपि कुक्कुट इत्यत्र प्राप्नोति। तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः। एष एवार्थः। अपर आह। ह्रस्वादीनां प्रागपवादवद्वा योगोऽस्तु। अच्कार्याणि यथा स्युः। तत्कालेष्वच्सु कार्याणि। अथ किमर्थमनया नाम रामूपदेशः क्रियते। इह सँय्यन्ता सँव्वत्सरः यँल्लोकं तँल्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यैव द्विर्वचनं। तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यय्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनं। वक्ष्यत्येतत्। द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यमिति। यावता सिद्धत्वमुच्यते परसवर्ण एव तावद्भवति। परसवर्णे तर्हि कृते

तस्य यय्ग्रहणेन ग्रहणं द्विर्वचनं यथा स्यात्॥ ॥ ॥

मपीति। [क] काराकृतेरुपदेशान्मात्रिकस्याच्त्वं मन्यते। अत्र च यद्यप्ययं परिहारोऽस्ति द्वावेतौ ककारौ न च वर्णद्वये नैका जातिर्व्यज्यते इति। तथापि पूर्वमेवमात्राकालोऽनुगम्यते न च मात्रिकं व्यंजनमस्तीत्युक्त्वा पुनरिह नोक्तः। अथ किमर्थमिति। अनुदित्सवर्णस्येति कस्मान्न कृत इति प्रश्नः। इण्ग्रहणे ग्रहणार्थं त्वन्तस्थानामत्रावश्य

ककारेष्वुपदेशः गीर्ष्वित्यादौ मूर्द्धन्यो यथा स्यादिति॥ ॥ ॥

भा०कै० प्र०
३५
35

ननुचभेदइति॥ श्रुतिकृतोस्त्येवभेदः सूक्ष्मत्वात्तु उपलक्ष्यः। नदेतदिति। ज्ञापकत्वमस्यविघटयति। आचार्योपदेशपारंपर्यात्तु ज्ञायते अनुवर्त्तते विभाषेति। तस्मात्त्रियंजनस्

माभूत् द्विर्वचनं। ननुचभेदो भवति। सतिद्विर्वचनेत्रियकारकं असतिद्विर्वचनेद्वियकारकं। नास्तिभेदः। सत्यपिद्विर्वचनेद्वियकारकमेव। कथं ह लोयमायमि
लोइत्येवमेकस्यलोपेन भवितव्यं। एवमपिभेदः। सतिद्विर्वचने कदाचिद्द्वियकारकं कदाचित्त्रियकारकं। असतिद्वियकारकमेव। स एष कथं भेदो न स्यात् य
दि निसो लोपः स्यात् विभाषा च सलोपः। यथा भेदस्तथास्तु। अनुवर्त्तते विभाषा शरोचि यद्वा यस यं द्विलं। यदयं शरोचीति द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति।
तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अनुवर्त्तते विभाषेति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषिद्धार्थो न कश्चित्स्यात्। यदि निसो लोपः स्यात् प्रतिषेधवचनमन
र्थकं स्यात्। अस्त्वत्र द्विर्वचनं। रूरोरु रिस वर्णो इति लोपो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यः विभाषा सलोप इति। तो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञा
पकं। नित्येपि तस्य लोपे सप्रतिषेधो वक्तव्यः। यदेतदचो रहाभ्यामिति द्विर्वचनं लोपापवादः स विज्ञायते। कथं। पर इत्युच्यते। एतावंतमत्र पूर्वपरः। यदु
तरोवायमो वा। यदि चात्र लोपः स्याद्द्विर्वचनमनर्थकं स्यात्। किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणं परकृते द्विर्वचने त्रियं जनः संयोगः। प्रतं[illegible]वर्त्तं आदिषः
इहेदानीं कर्त्तो हर्त्तेति द्विर्वचनसामर्थ्यात् लोपो न भवति। एवमिहापि लोपो न स्यात् कर्षेति हर्षेतीति। तस्मान्नित्येपि लोपे वक्तव्यः सप्रतिषेधो वक्तव्यः। तदेतद
स्तत्संदिग्धं वर्त्तते आचार्याणां विभाषानुवर्त्तते न वेति॥ ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

यो ग्रहणं याणुदितिणकारेण प्रसारः कृतो न चकारेणेति स्थितं॥ ॥श्री॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम० ३५

लण्॥ ॥संदेहो भवतीति। किं प्रत्यासत्तिराश्रीयते। यथाप्राप्तिरिति संदेहः॥ नहि केपर इति। नन्वस्मोपानरुपानलेकेति ह्रस्वे कृते त्येन होध इत्यस्य सिद्धत्वाद्दत्ति केपरत्नोह

लण्॥ ॥अयं णकारो द्विरनुबध्यते। पूर्वश्चैव परश्च। तत्राणग्रहणेष्विण्ग्रहणेषु च सन्देहो भवति पूर्वेण वा स्युः परेण वेति। कतमस्मिंस्तावदण्
ग्रहणे सन्देहः। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति। असंदिग्धं पूर्वेणान परेण। कुत एतत्। पराभावात्। नहि ढ्रलोपे परेणाः संति। ननु चायमस्ति। आतृढ
इपावृढ इति। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण। यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो च इत्येव ब्रूयात्॥ अथ वैतदपि न
ब्रूयात्। अचो ह्येतद्भवति। ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः केण इति। असंदिग्धं पूर्वेणान परेण। कुत एतत्। पराभावात्। न
हि के परेणाः संति। ननु चायमस्ति णिकानौकेति। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण। यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। के च इत्ये
व ब्रूयात्। अथ वैतदपि न ब्रूयात्। अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः। अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति। असं
दिग्धं पूर्वेणान परेण। कुत एतत्। पराभावात्॥ ॥ ॥ ॥

कार॥ अत्राकुः॥ न मुनइ इसत्रने तियोगविभागेन धत्वादीनामसिद्धत्वाभावात्तेषु च कृतेषु हकारादीनामभावः॥ ४ तथा गी के सावै रेफः॥ ४॥ ॥७४॥

नहि पदान्ताइति॥ ननु च भो भगो इत्यत्र ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते। वृक्षवृकरोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपो माभूदिति तल्लप्यमुच्यते नहि पदान्ता इति। उच्य
ते। अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनाच एवानुनासिकेन भाव्यं ननु हल्लइत्युक्तेन हि पदान्ताइ कार्यभाज इत्यर्थः। अचोप्रगृह्यस्येति। हलो हि न भाव्य मित्यत्र ग्रहणसा
मर्थ्यात्सर्वेणेति स्थितं। तत्र वृक्षं वृश्चतीति क्विपि कृते वृक्षवृश्च माचष्ट इति णिचि टिलोपे च कृते वृक्षवयते विचि कृते वृक्षव इति भवति। क्विपि तु कोलुप्तं क्वौ विधिं प्र

नहि पदान्ताः परेऽणः सन्ति। ननु चायमस्ति। कर्त्रे हर्त्रे। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण। यदि हि परेण स्यात् अणग्रहणमनर्थकं स्या
त्। अचोप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात्। अथ वैतदपि न ब्रूयात्। अच एव हि प्रगृह्या भवन्ति। अस्मिंस्तर्ह्यणग्रहणे सन्देहः। उर
ण्रपर इति। अ संदिग्धं पूर्वेण न परेण। कुत एतत् पराभावात्। नह्युः स्थाने परेणः सन्ति। ननु चायमस्ति। कर्त्रर्थं हर्त्रर्थमिति। किंच
स्यात्। यद्यत्र रपरत्वं स्यात्। द्वयोरेफयोः श्रवणं प्रसज्येत। हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्यात्र लोपो भविष्यतीति विभाषा स लोपः वि
भाषा श्रवणं प्रसज्येत। अयेतर्हि निसोल्लोपः रोरीति। परान्तस्यैवेवंसः। नशक्यः सपदान्तस्येत्येवं विज्ञातुं। इहहि लोपो न स्यात्। जर्गर्धेले

॥ ॥ अजर्घाः। पास्पर्द्धः। अपास्पा इति॥ ॥ ॥

ति च न स्थानिवद्भवतीति निषेधात्संप्रसारणप्रसंगः। लोपो व्योर्वलीति लोपप्रसंगश्च। क्विपि तु स्थानिवद्भावाद्वल्निमित्तो लोपो न भवति। हलि सर्वेषामित्येनेन तु
लोपे क्रियमाणे पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवल्लनिषेधाद्वलोपः प्राप्नोत्यग्रहणानुवृत्त्या निवर्त्यते। अजर्घा इति। गृधेर्यङ्लुगन्ते गमे भ्यासस्यपक्ते लङि सिपि पा०म०

॥ शब्लुक्गुणरपरत्वसिब्लोपभष्भावजश्त्वरलोपदीर्घत्वे सुरूपं॥ ॥ ॥ ३६

इहापि तर्हीति। धातुग्रहणेन हि लिङ्गेनाधातोरेव परत्वं निवर्त्तितं। धातोस्तु रपरत्वे सत्सनं सत्वान्न प्राप्नोतीति प्रश्नः॥ इहापीति। तस्माद्धातुग्रहणस्य सप्रयोज
नत्वान्न ज्ञापकत्वमित्यर्थः सवर्णे इति। उच्चीकृतदिति ऋकारस्य ऋकार एव यथा स्यात् ऋकारो मा भूदित्येवमर्थं तपरत्वं क्रियते। यदि च पूर्वेण णकारेण णग्रहणं स्या

इह तर्हि मातॄणां पितॄणामिति रपरत्वं प्रसज्येत। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र रपरत्वं भवतीति। यदयमृत इद्धातोरिति धातुग्रहणं करोति। क
थं कृत्वा ज्ञापकं। धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं इह मा भूत्। मातॄणां पितॄणां इति। यदि चात्र रपरत्वं स्याद्धातुग्रहणमनर्थकं स्यात्। रपरत्वे कृतेऽनं
सत्वादित्वं न भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यः नात्र रपरत्वं भवतीति ततो धातुग्रहणं करोति। इहापि तर्हि इत्वं न प्राप्नोति। चिकीर्षति जिहीर्षतीति।
मा भूदेवं। उपधायाश्चेत्येवं भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति मातॄणां पितॄणामिति। तस्मादत्र धातुग्रहणं कर्त्तव्यं। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण
न परेण। यदि परेण स्यात् अणग्रहणमनर्थकं स्यात्। उरण्रपर इत्येव ब्रूयात्। अस्मिंस्तर्ह्यणग्रहणे संदेहः। अणुदित्सवर्णस्य चाप्र
त्यय इति। असंदिग्धं परेण न पूर्वेण। कुत एतत्। सवर्णेऽणग्रहणं तपरे स्युर्न्नेत। यदयमुरृदित्यकारे तपरकरणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः
॥ परेणान पूर्वेणेति॥ ॥ ॥ ॥

हकारेन णत्वाङ्गिन्नकालस्य ग्राहक एव न भवतीति ऋकारो नैव स्थानी नाप्यादेशः प्रसज्जतीति किं तपरत्वे नाकृतेन तज्ज्ञापकं परेण णग्रहणस्य॥
१ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

अर्द्धं च तत्स्वर इति ॥ अर्द्धं न च तत्स्वरः चतुर्थी हि मात्रा तत्रार्द्धेति। किं पुनरिति। वर्णोत्तरमिति वर्णैकदेशः। वर्णान्तरमनुबन्धः किं न क्रियत इत्यर्थः। व्याख्यानत इति। न्या

इणग्रहणे पुनर्हि सन्देहः। अत्र सन्दिग्धं परेणान्यपूर्वेण। कुत एतत्। ण्वोरन्यत्र परेणेणस्मात्। यत्र च्छत्विपूर्वेण संप्रत्ययग्रहणं तत्र करोति च्वोरिति।
न च गुरु भवति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। तत्र विभक्तिनिर्देशे संप्रत्ययग्रहणे अर्द्धं च तत्स्त्री मात्राः। प्रत्याहारग्रहणे पुनस्तिस्रो मात्राः। सोयमेवं ल
घीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेणान्यपूर्वेणेति। किं पुनर्वर्णोत्तरत्वाविवार्ये णकारो द्विरनुब
ध्यते। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा परिभाषा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति। अणुदित्सवर्णस्य पूर्वेणाणाय र्णपरिहा॰
हणं परेणेणग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ॥ ॥ ञमङणनम् ॥ झभञ् ॥ ॥ किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनावुभावनुबध्येते। न
ञकार एवानुबध्येत। कथं यानि मकारेण ग्रहणानि हलो यमां यमि लोप इति। सन्तु ञकारेण हलो यञां यञि लोप इति। नैवं शक्यं। झका
रभकारपरयोः यि झकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत। न झकारभकारौ झकारभकारयोस्तः। कथं पुमः खय्यम्पर इति। एतदप्यस्तु ञकारेण
पुमः खय्यञ्पर इति। नैवं शक्यं। झकारभकारपरे यि हि खयि रुः प्रसज्येत। न झकारभकारपरः खयस्ति॥ ॥ ॥

यादृगागमाद्वा शब्दशक्तिरनुसरणीयेत्यर्थः॥ ॥ झभञ्॥ ॥ न झकार इति भकारस्य परत्वं तस्य जश्त्वेन भाव्यमिति तस्याभावः। उज्झे ऊकारः संयोगान्तस्येति एम॰ ३८
लुप्यते इति तस्याप्यभावः॥ ॥श्री॥ ॥

सन्तु तावदिति॥ उद्देशानुदेशाभ्यां संख्यासाम्याद्यथासंख्येन त्वेवं यस्यागमस्यागमी विधीयते स प्रवर्त्तते नान्य इत्यर्थः॥ किमिदमिति॥ अक्षरसमाम्नाय इति व्यवहा
रो घोषवाद्युपमां स्वरघोषाक्षरशब्दे दिक्चोक्तत्वात् अयमः॥ अक्षरं न क्षरमिति॥ क्रियाशब्दोयं नित्यस्यार्थस्य वाचक इति दर्शयति॥ अत्र श्लियः क्षरुनेर्वा विनाशार्थस्य
न स्पूर्वस्य रूपं॥ तच्च ब्रह्मतत्त्वं परमार्थतो नित्यं॥ व्यवहारे नित्यता पानुवर्णपदवाक्यस्फोटानां जातिस्फोटस्य वा॥ अश्नोतेर्वेति॥ सरन्प्रत्ययस्या उव्बंध स्तोपेक्ष
प्रयोगे नित्यत्वं

कथं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति। एतदप्यस्तु ञकारे णङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति। नैवं शक्यं ञकारमकारयोरपि हि पठ्यन्तयोर्ङ
कारमकारयोरागमौ स्यातां। ञकारमकारौ पठ्यन्तौ स्तः। एवमपि पंचागमास्त्रय आगमिनः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। सन्तु तावद्येषामाग
मानामागमिनः सन्ति। ञकारमकारौ पठ्यन्तौ न स्त इति कृत्वा आगमावपि न भविष्यतः। अथ किमिदमक्षरमिति। अक्षरं न क्षरं विद्यात्। न
क्षीयते न क्षरतीति वाक्षरं। अश्नोतेर्वा सरोक्षरं। अश्नोतेर्वा पुनरयमौणादिकः सरन्प्रत्ययः। अश्नुत इत्यक्षरं। वर्णं वाहुः पूर्वसू
त्रे। अथवा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते। किमर्थमुपदिश्यते। अथ किमर्थमुपदेशः क्रियते॥ ॥ ॥

तेऽनुकरणं सरः इति। तत्रार्थमश्नुते व्याप्नोतीत्यक्षरं पदं वाक्यं वा। वर्णं वाहुरिति। रूढिरियं वर्णस्येत्यर्थः। पूर्वसूत्रे इति। व्याकरणान्तरे वर्णेऽक्षरशब्दस्य प्रसिद्धिरिति
तिवचनात्। किमर्थमिति। वर्णानां साधुत्वसर्वप्रतिपाद्यत्वात्सदसैव साधुत्वान्वाख्यानात्प्रश्नः॥ ॥श्री॥ ॥

भा०कै०प्र० वर्णज्ञानमिति। वर्णा येन शास्त्रेण ज्ञायन्ते तेन तद्वाचो विषयः शास्त्रेणावागम्यते। स्यावध्यते। शास्त्रेणानन्तरस्याः परिज्ञानादित्यर्थः। यत्र चेति। ब्रह्म वेदः। प्रवर्त्ते
३८ ते। तस्य च शास्त्रं विषयः लौकिकानां वैदिकानां च शास्त्रं विषय इत्यर्थः। तदर्थमिति। शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः। इष्टबुद्ध्यर्थमिति। कालादिदोषरहितवर्णज्ञा
३४ नार्थमित्यर्थः। लघ्वर्थमिति। अनुबन्धकरणार्थमित्यर्थः। वाक्समाम्नाय इति। एतावद्भिरेव वर्णैर्वाग्व्यवहार इत्यर्थः। पुष्पितः फलित इति। दृष्टादृष्टफला

वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्त्तते। तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते। सोयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलि
तश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः। सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति। मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते
॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतं[जलि]विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥ ॥ ॥

प्याभ्युदयनिःश्रेयसाप्त्यां चा। चन्द्रतारकवदिति। सूर्यादिवन्निर्मलं वाग्व्यवहारस्य सूचयति। ब्रह्मराशिरिति। ब्रह्मतत्त्वमेव पारमार्थिकतया प्रतिभाती
त्यर्थः। सर्ववेदेति। सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः। मातापितराविति। माहात्म्यातिशयः शास्त्रस्य प्रसादहारमात्रफलाख्यानद्वा
रेणान्वाख्यायते। महीयेते इति। महीयशब्दः कण्ड्वादिषु पठितः॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमा रा०म० ३८
पूज्येते इत्यर्थः। १ ह्निकं॥ ॥ संवत् १८२२ ॥ ॥

वृद्धिरादैचा कुत्वं कस्मान्न भवतीति। अनेकशाक्तेः शाब्दस्य प्राक्प्रवच्छेदेन संज्ञि निर्दिनियं। सन्निसत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादादैच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वा

वृद्धिरादैचा कुत्वं कस्मान्न भवति। चोः कुः पदस्येति। भत्वात्। कथं भसंज्ञा। अयस्मयादीनि छन्दसीति। छन्दसी तु च्यते। न चेदं छन्दः॥
छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति। यदि भसंज्ञा वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति जश्त्वमपि न प्राप्नोति। उभयसंज्ञान्यपि छन्दसि दृश्यन्ते॥
न यथा। स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन। पदत्वात्कुत्वम्। भत्वाज्जश्त्वं न भवति। एवमिहापि पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वं [redacted]
ए[redacted]न भविष्यति॥ ॥ ॥

ज्ञातिशब्दत्वाद्वा शास्त्रप्राप्तिरस्तीति प्रश्नः। तत्र कुशब्दः पंचसु वर्णेषु व्याप्तकरूपो वा चकत्वेन विनियुक्त इति। शब्दस्वरूपे प्रवर्त्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः॥
छंदोवदिति॥ न वैशेषिकसूत्राणि॥ अपितु गलाद्याकरणसूत्राण्येव॥ इति शेषे यं छंदोवदिति॥ ॥

भा०कै०प्र० किंपुनरिति। उभयथा शास्त्रे दर्शनात्संशयः द्वयेऽपि च दोषसंभवात्प्रश्नः॥ उत्तरपदस्येत्येवमिति। तत्र हि रञ्जौ सर्वचेलु च्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तरपदत्वाभावात्सामर्थ्याद्वृद्धिम
३९ उत्तरपदं ग्रहीष्यत इति निर्दिश्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारमवगमयति। वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति। निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्व्यधिकरणप

39

किंपुनरिदं तद्भावितग्रहणं वृद्धिरित्येवं ये आकारैकारौकाराणामाख्यं ते तेषां ग्रहणमाहोस्वित् आदैज्मात्रस्य किंचातः। यदि तद्भावितग्रहणं शालीयो
मालीय इति। वृद्धिलक्षणः छो न प्राप्नोति। आम्रमयं शालमयं वृद्धिलक्षणो मयण्न प्राप्नोति। आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः। वृद्धिलक्षणः फि
ञ्न प्राप्नोति। अथादैज्मात्रस्य ग्रहणं। सर्वो भासः सर्वभासः इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोति। इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्यः वृद्धिनि
मित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि आदैज्मात्रस्य ग्रहणं। ननु चोक्तं सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोतीति। नैष दो
षः। नैवं विज्ञायते उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति कथं तर्हि। उत्तरपदस्येत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्वदुत्तरपदे इत्येवं विज्ञायते। अव
श्यं चैतदेवं विज्ञेयं। तद्भावितग्रहणे सत्यपि इह प्रसज्येत। सर्वः कारकः सर्वकारक इति। यदप्युच्यते। इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्य इति
वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति। कथं तर्हि वृद्धेर्निमित्तं यस्मि
न्सोऽयं वृद्धिनिमित्तः। वृद्धिनिमित्तस्येति। किं च वृद्धेर्निमित्तं। योऽसौ ककारो ञकारो णकारो वा॥ ॥ ॥ ॥

ऽत्र बहुव्रीहिराश्रीयते। अन्यथा वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव ब्रूयात्। वृद्धिनिमित्तत्वाच्च तद्धितानां तद्धित एव वृद्धिशब्देनाभिधायिष्यते। अथवा वृद्धेः संबन्धी यस्त राम०
द्धित इति वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रयिष्यते। योऽसौ ककार इति। कञ्णेषु सत्सु वृद्धिर्भवतीति तेषामेव निमित्तत्वम्॥ ॥ ॥ ३९

अर्थवेति। निमित्तशब्दोपादानादेवाभिन्नवद्भुत्वसंख्यो वृद्धिशब्दः समस्यते वृद्धीनां निमित्तमिति। संज्ञाधिकार इति। वार्त्तिकं। तस्य व्याख्यानमर्थसंज्ञेसेवमिति। अर्थश ब्दः संज्ञायाः प्रस्तावद्योतनार्थः। वृद्ध्यादीनामिति। संप्रसारणय इत्येतदपेक्षया कर्मणि षष्ठी। वृद्ध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयेरन्निति अर्थः। यथा लोक इति। का सा यत्नेनाहं प्रसये लोको दृष्टांतत्वेनोपात्तः। भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारेणानर्थक्ये लोके दृष्टांतत्वेन योजयति। बहुसूत्रमिति। बहुव्रीहिः प्रकरणं चास्य पदार्थः। समाहारे द्विगुर्वा। अर्थवन्ति

अथवा यः कृत्स्नायाः वृद्धेर्निमित्तं। कः पुनः कृत्स्नायाः वृद्धेर्निमित्तं। यस्त्रयाणामाकारैकारौकाराणां। संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः। अथ संज्ञेसेवं प्रकृतस्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः। किं प्रयोजनं। संज्ञासंप्रत्ययार्थः। वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेसेषसंप्रत्ययो यथा स्यात्। इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके। अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां संज्ञा इत्येषसंप्रत्ययो न स्यात्। इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात्। अनर्थकमित्याह। कथं यथा लोके। लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते। अर्थवन्ति तावत्। देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति। अनर्थकानि। दशदाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति संज्ञासंज्ञिसंदेहश्च। क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्यः। कुतो ह्येतत्। वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति। न पुनरादैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञी इति। यत्तावदुच्यते संज्ञाधिकारः कर्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इति। न कर्तव्यः॥ ॥

तिर

चेति। यथा लोकोऽर्थवन्ति प्रयुङ्क्ते एवमनर्थकान्यपीत्यर्थः। यावदाप्तत्वमाचार्यस्य न साधितं तावदनर्थकत्वशंका। फडिति समन्वयानवगमाद्वा। दशदाडिमानीति। पदार्थानां समन्वयाभावादत्रानर्थकं॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ॐ॥

आचार्योचारादिति। आचार्याणांमव्यवहारादित्यर्थः। वृद्धिशब्दः संज्ञेति। वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायनशक्तिर्व्याख्यानेनैव प्रकाश्यते। यथादैचां वर्णानामिति वर्णत्वं। अपर इति॥

आचार्योचारात्संज्ञासिद्धिः। किमिदमाचार्योचारादिति। आचार्याणामुपचारात्। यथा लौकिक वैदिकेषु। तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृत्ते वकाशे नाम कुर्वाते देवदत्तो यज्ञदत्त इति। तयोरुपचारादन्येपि जानन्तीयमस्य संज्ञेति। वेदेपि याज्ञिकाः संज्ञां स्फ्यो यूपश्चषाल इति। तत्र भवतामुपचारादन्येपि जानन्तीयमस्य संज्ञेति। एवमिहापि। इहैव तावत्केचिद्व्याचक्षाणा आहुः। वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति। अपरे पुनः सिचि वृद्धिरित्युक्त्वा आकारैकारौकारानुदाहरन्ति। ते मन्यामहे यया प्रत्याय्यन्ते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति॥ ×कुर्वन्ति×२॥ ॥७॥ ॥

×आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति×५

प्रदेशाः कासंज्ञा [illegible] भिव्यक्तिः संज्ञासूत्रार्थो द्वाप्रदेशार्थे व्यवस्थेति भावः॥ ॥ श्री ॥७॥ ॥

अनाकृतिरिति। आकृत्यासाहचर्याद्देहो लक्ष्यते। तेनायमर्थः। वृद्धिशब्दः एकत्वात्संज्ञा। आदैचां बहुत्वात्संज्ञित्वं। लाघवार्थं हि संज्ञाकरणं। यथा सर्वादीनि सर्वनामानी
त्यनेकस्यैकासंज्ञा क्रियते न त्वेकस्यानेकासंज्ञा प्रयोजनाभावात्। आकृतिमत इति। अवस्थाभेदेष्वपि समवायमिति प्रत्यभिज्ञानिमित्तं देवदत्तत्वादिकं सामान्यमस्ती

यदप्युच्यते। क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्य इति संज्ञासंज्ञस्यसंदेहश्चासंज्ञासंज्ञिनोश्चासंदेहः सिद्धः कुत आचार्याचारादेव उक्तः आ
चार्याचारः। अनाकृतिः। अथवा अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः। लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते। लिंगेन वा। अथ
वा किंचिल्लिंगमासज्य वक्ष्यामीत्थंलिंगा संज्ञेति। वृद्धिशब्दे च तल्लिंगं करिष्यते नादैच्छब्दे। इदं तावदयुक्तं यदुच्यते आचार्याचारादिति। किमत्रायुक्तं।
तमेवोपालभ्यागमकं ते सूत्रमिति तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमिसेतदयुक्तं। अपरितुष्यन्नवत्त्वपि भवाननेन परिहारेणानाकृतिर्लिंगेन वेत्याह॥

साकृतिमत इत्युक्तं। लिंगेन वेति। कृत्वादिना वृणोद्दोपेणेत्यर्थः॥ तमेवोपालभ्येति। यो हि सूत्रकारमुपालभते ऽगमकं ते सूत्रमिति स कथं वृत्तिकारादीन्प्रामाणे
नाश्रयत इत्यर्थः॥ अपरितुष्यन्निति। त्वयापि परिहारान्तरं ब्रुवता आचार्याचारेण प्रमाणत्वेनाश्रित इत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

तच्चापीति। लिंगेन वेत्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः। अनाकृतिः संज्ञेत्येतन्न्यायसिद्धत्वान्न वक्तव्यं। अथ पवैतर्हीति। एवं सतीत्यर्थः। ङ.कारादिष्वनुबंधेषु कत्वादिकमासं
ख्यते। ततस्तेषां संज्ञात्वे सति ङ.दात्मनेपदमिति क्रियते। संज्ञा च संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्त्तत इति संज्ञालोपश्च न वक्तव्यो भवतीत्यर्थः। प्रमाणभूत इति। प्रामाण्यं प्रा

तच्चापि वक्तव्यं। यद्यप्येतदुच्यते। अथ वैतर्हि इत्संज्ञा न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः। संज्ञालिङ्गमनुबंधेषु करिष्यते। न च
संज्ञायाः निवृत्तिरुच्यते स्वभावतः संज्ञिनं प्रत्याय्य संज्ञा निवर्त्तते। तेनानुबंधानामपि निवृत्तिः सिद्ध्यत्येवं। अपाणिनीयं
तु भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं संज्ञाधिकारः कर्त्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोक इति।
न च लोके तथा व्याकरणे। प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्रं प्रण-
यति स्म। तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण ॥ ×र्भविष्यति× ३ ॥
यथा २

ण्यं भूः प्राप्तावित्यस्यापवादेति णिजभावे सति रूपं। वृत्तिविषये च प्रमाणशब्दः प्रामाण्ये वर्त्तते। दर्भपवित्रेति। प्रमादाभावं दर्शयति। प्राङ्मुख इति। प्राच्यामभ्युदयहे- राम०
तुत्वात्। महतेति। मनःप्रणिधानं दर्शयति। एतच्च सर्वमागमाद्बोद्धव्यं॥ ॥श्री ॥ ॥ ॥ ४१

एवमानर्थक्ये परिहृते संज्ञासंप्रत्ययाय प्रश्नांतरमाशिप्य प्रश्नमुखेन प्रक्षिपति। किमत इति। कृतमनयोरिति- आदैच्छब्दस्य द्वंद्वत्वादनयोरिति द्विवचननिर्देशः। आदैच इति। ने
षांच द्वंद्वनिर्देशो यमादैच्छब्द इत्यर्थः। प्रयोगनियमार्थमिति। आदैज्वृद्धिरिति प्रयोगो मा भूदित्यर्थः। नेहेति। प्रयुज्यत इति प्रयोगस्तस्य स्वांतस्य पदस्य प्रयुज्यमानस्य निय
मो नारभ्यते। अपितु प्रत्यवयवस्य प्रकृतिप्रत्ययागमादिरूपस्य। लोके च केवल एव वृद्धिशब्दः प्रयुज्यत इति न तस्यानेन नियमः क्रियते। लोके प्रयुक्तानां हीदमनुशासनं। प

×अतः संज्ञासंज्ञिनावेव ×१ प्रकृतिपाठे ×२

किमतो यदशक्यं। कुतो नु खल्वेतत्संज्ञासंज्ञिनावेवेति। न पुनः साध्वनुशासनेऽस्मिन्शास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते। कृतमनयोः साधुत्वं।
कथं वृद्धिरित्यस्याय विशेषेणोपदिष्टः। तस्मात्संज्ञिप्रत्ययः। आदैचोऽप्यक्षरसमाम्नाये उपदिष्टाः। प्रयोगनियमार्थं तर्हीदं स्यात्। वृद्धिशब्दा
त्पर आदैचः प्रयोक्तव्या इति। नेह प्रयोगनियम आरभ्यते किं तर्हि संस्कृतस्य संस्कृतस्य पदस्यान्वाख्यानं तेनेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति। तद्य
था। आहर पात्रं पात्रमाहरेति। आदैशास्तर्हीमे स्युः। वृद्धिशब्दस्यादैच आदेशाः। षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यंते। न चात्र षष्ठी पश्यामः॥

ष्ठीनिर्दिष्टस्येति। स्थानशब्दोऽर्थवाची। तिष्ठत्यस्मिन्नाशब्दा इति स्थानं। न च वृद्धिशब्दार्थमादैचो वक्तुं शक्तास्तेनात्र षष्ठ्यर्थो भावादिति तात्पर्यं। तथाहि। षष्ठ्यभावेऽपि तदर्थ
सद्भावाद्भवत्येव स्थान्यादेशभावो यथा नाभिनभं चेति। परस्त्री परशुं चेति॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥

भा०कै०प्र० आगमा अपीति। अत्राप्यर्थोऽपेक्ष्यते। अनागमकानामर्थे सागमका इत्यर्थः। लिङ्गं न चेति। देशविशेषप्रतिपत्त्यर्थे टकारादि लिङ्गं तत्र क्रियत इत्यर्थः। इदं खल्वपीति। वि
४२ शेषणविशेष्यभावनिराकरणेन संज्ञापक्षं स्थापयति। देवदत्तः पचतीत्यत्र सामानाधिकरण्यं न त्वेकविभक्तित्वं। गौरश्व इति अत्रैकविभक्तित्वं न तु सामानाधि
42 करण्यमित्युभयोरुपादानं। संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वं प्रसिद्धाप्रसिद्धिवशात्तु भेदेनोपादानं। तच्च सामानाधिकरण्यं प्रायः कैश्चिदिष्टमिति। द्वाभ्यां शब्दा
योरेव १

आगमास्तर्हीमे स्युः। वृद्धिशब्दस्यादैच आगमाः। आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते। लिङ्गे न च। न चात्र षष्ठी न खल्वप्यागम
लिङ्गं पश्यामः। इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं च द्वयोश्चैतद्भवति। कयोर्विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा।
तत्रैतत्स्याद्विशेषणविशेष्ये इति। तच्च न द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्विशेषणविशेष्यभावो भवति। न चादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः॥ त
॥स्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव॥ ॥भवति॥ ॥

भ्यां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामेकस्याधिकरणस्याभिधेयस्य प्रतिपादनाद्विशेषणविशेष्यार्थप्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वं। अन्ये तु नीलोत्पलमिति प्रवृत्ति
निमित्तयोर्जातिगुणयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावं वार्थयोरेव मन्यन्ते। न चादैच्छब्द इति। न ह्यस्य कश्चिल्लौकिकोऽर्थः प्रसिद्ध इत्य एप०
॥र्थः॥ ॥ ॥ ४२

आवर्त्तिन्य इति। देवदत्तादि शब्दो हि तदानादि प्रति पादनाय आवर्त्तते। अथवेति। सतसति वा संज्ञिनि बुध्या विषयीकृते शब्देन पूर्वं निर्दिष्टे संज्ञाप्रवर्त्तत इत्यर्थः। तत्र
ष्वादेङ्गुणादसादावदेङादयः संज्ञिनो गुणादयः संज्ञाः। इहतु मंगलार्थोन्यथा पाठक्रमः। आर्थस्त्वन्यं क्रमः। अन्ये तु हेतवो भविष्यन्ति॥ अण्एकाल् इति परिभाषानसं
ज्ञिष्ठि १

तत्र त्वेतावान्संदेहः कः संज्ञी का संज्ञेति। स चापि क्कसंदेहः। यत्रोभे समानाक्षरे॥ यत्र त्वन्यतरल्लघु सा संज्ञा॥ यद्गुरु स संज्ञी॥ कुत एतत्॥ लघ्वर्थं हि
संज्ञाकरणम्॥ तत्राप्ययं नावश्यं गुरुलघुतामेवोपलक्षयितुमर्हति॥ किं तर्हि॥ अनाकृतिताम् अपि। अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः॥ लो
केपि स्याकृतिमतो मांसपिंडस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते॥ अथवा आवर्त्तिन्यः संज्ञाः भवन्ति॥ वृद्धि शब्दश्चावर्त्तते नादैच्छब्दः॥ तद्यथा इतरत्रा
पि देवदत्तशब्द आवर्त्तते। न मांसपिण्डः॥ अथवा पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा॥ कुत एतत्॥ सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यं॥ तद्यथा इ
तरत्रापि सतो मांसपिंडस्य देवदत्त इति क्रियते॥ कथं वृद्धिरादैजिति॥ एतदेकम् आचार्यस्य मंगलार्थं मृष्यतां॥ माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मंग
लार्थं वृद्धि शब्दमादितः प्रयुंक्ते॥ मंगलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि आयुष्मत्पुरुषकाणि च भवन्ति अध्येतारश्च वृद्धियुक्ताः स्युरिति।
सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा॥ अदेङ्गुण इति यथा॥ शेषवाक्यत्वल्वपि संज्ञाधिकारः। अष्टमे पि हि संज्ञाः क्रियन्ते तत्रापीदमनुवर्त्त
संज्ञा
× तस्य परमाम्रेडितमिति ×१
ज्ञा इति नास्ति व्यभिचारः। अण्एक शब्देनैकाकीकल्प्यते इत्यनेना नियमेन ग्रहणे प्राप्ते नियमः क्रियते॥ ॥श्री॥ ॥ ॥०॥

भा०कै०प्र० ४३ अस्थान इति॰ अंतरेणापि संज्ञाकरणं प्रयोगं लोकव्यवहारवदत्र संज्ञासंज्ञिसंबंधः सिध्यतीत्यर्थः॥ सतो वृध्यादिष्विति। विधौ चायं दोषो नानुवादे वृद्धिर्यस्येत्यादौ चरि
तत्र संज्ञा

अथ वा अस्थानेयं यत्नः क्रियते॥ नहीदं लोकाद्विद्यते॥ यदीदं लोकाद्विद्येत ततो यत्नार्हं स्यात्॥ न ह्यथा अपगोज्ञापकं किंचिदंशस्य निक
र्षो वा गृहीत्वोपदिशति अयं गौरिति॥ न चास्मै आचष्टे॥ भवति चास्य संप्रत्ययः॥ तद्वैतस्मात्कृतस्य पर्वैरभिसंबंध इति॥ इहापि कृतः पूर्वै
रभिसंबंधः। कैः आचार्यैः॥ तद्वैतस्मात्॥ यस्मै तद्धि संप्रत्युपदिशति॥ तस्मात्कृत इति॥ लोकेवृध्यादिषु संज्ञाभावात् इतरेतराश्रये इतरेतराश्र
यत्वादप्रसिद्धिः। सतः संज्ञिनः संज्ञाभावात् तदाश्रयैः संज्ञिनि वृध्यादिष्वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः॥ का इतरेतराश्रयता॥ सता मादैचां सं
ज्ञया भवितव्यं संज्ञया चादैचो भाव्यंते॥ तदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्प्यंते॥ तद्यथा नौर्नौ विबद्धा ने
×इयमस्य संज्ञेति×४×पि ह्ययस्मै संप्रत्युपदिशति तस्मात्कृतः अपतत्कृतः इहापि कृतो द्रष्टव्यः॥ सतो×३×संज्ञाश्रये×२॥ तरत्राणाय भवति॥

नार्थत्वात् मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिशब्द एवादेशः प्राप्नोति॥ ॥ श्री॥ ॥श्री॥ ॥ राम० ४३

ननु च मोऽ इति। नौ शकटस्याभिमतदेशान्तरप्राप्तिरितरेतराश्रये इति चोद्यं। सामर्थ्यं तरणानुप्रवेशेन चोत्तरं। सिद्धं त्विति। न हि मृजेरस्य सर्वत्राकारो भाव्यते किं तु म
जावुपदिष्टे मार्ष्टी मार्ष्टि नाम साधुबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वान्वाख्यानं क्रियते। प्रत्येकमिति। यद्यपि नित्यशब्दत्वे नैतदपि भवति एतत्तथापि प्रत्युत्सादना

ननु च मोऽ इतरेतराश्रयाणि पपिकार्याणि दृश्यन्ते॥ तद्यथा॥ नौः शकटं वहति॥ शकटं च नावं वहति॥ अन्यदपि तत्र किंचिद्भव
ति॥ जलं स्थलं वा॥ स्थले शकटं नावं वहति। जले नौः शकटं वहति॥ यथा तर्हि त्रिविष्टब्धकं॥ तत्रापि तन्तुः सूत्रकं भवति॥ इदं पुन
रितरेतराश्रयमेव॥ सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्॥ सिद्धमेतत्॥ कथं॥ नित्यशब्दत्वात्॥ नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु सतामादैचां संज्ञा
क्रियते॥ न संज्ञया आदैचो भाव्यन्ते। यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रं॥ किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धं॥ निव
र्तकं शास्त्रं॥ कथं॥ मृजिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः। तस्य सर्वत्र मृजिबुद्धिः प्रसक्ता॥ तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते॥ मृजेरकित्सु
प्रत्ययेषु मृजिप्रसंगे मार्जिः साधुर्भवतीति॥ प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं॥ समुदाये मा भूतामिति॥०॥

योपन्यासः। समुदाये मा भूतामिति॥ अन्यथा मृजेर्वृद्धिरित्यादौ समुदायस्यादेशः प्राप्नोति। समुदायावयवसन्निधौ क्व तात्पर्यम् कस्य च नान्तरीयकत्वमि
ति विचार्यते॥ ॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० अन्यत्रेति॥ यत्र साध्यासमुदायप्रतिपत्तिरिति यत्नाभावेनं वर्तीत्यर्थः। ननु सहग्रहणं नियमार्थं स्यात् समुदायस्यैव समाससंज्ञा यथा स्यात् स्यान्मावयवानामिति॥ नैतदस्ति॥
४४ उभयत्र तावत्प्राप्त्योर्भावाद्गुणप्रदुभयत्र प्रसंगाभावाल्लिङ्गत्वमेव सहग्रहणस्यान्यत्र समुदायेतावत्यर्थं नास्तीत्यस्यार्थस्य उभे अभ्यस्तं सहेसत्र सहग्रहणं वार्त्तिककारस्य
५५ कर्त्तेयत्नेन स्थितं॥ भाष्यकारस्तु भेग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं स्थापयिष्यति॥ प्रत्यवयवं चेति॥ अत्र वाक्यशाहेन वाक्यार्थः फलमुच्यते। नच्च देवदत्तादीनां भोजनं॥ तस्यैव तदे

अन्यत्र सहवचनात्समुदाये संज्ञाप्रसंगः अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोरप्रसंगः॥ यत्रेच्छति सहभूतानां का-
र्यं करोति तत्र सहग्रहणं॥ तद्यथा॥ सहसुपा॥ उभे अभ्यस्तं सहेति॥ प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तेः॥ प्रत्यवयवं वाक्य-
परिसमाप्तिर्दृश्यते॥ तद्यथा॥ देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यंतामिति॥ नचोच्यते प्रत्येकमिति॥ प्रत्येकं च भुंजिः परि-
समाप्यते॥ ननु चायमप्यस्ति समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति॥ तद्यथा॥ ॥ ॥

दृष्टांतः१

गरूपं यत्प्रत्येकं परिसमाप्या संपद्यते। अन्नादेनादिरूपत्वात्तृप्तिफलत्वाच्च भोजनस्य। नाद्यक्रियातु समुदाये समाप्यते। गीतादिक्रियासमुदायरूपत्वात्तस्याः ॥ राम०
संयोगसंज्ञा तन्वर्थत्वात्समुदाये प्रवर्त्तते॥ वृद्धिसंज्ञानुलक्ष्ये एव गार्ग्यादेश्चादर्शनान्मालादीनां चेति लिङ्गाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते॥ " ॥ ४४

म गर्गा

गर्गाः शतं दंडं तामिति॥ अत्र शतस्येप्सिततमत्वात्प्राधान्यं पादानस्यानं प्राप्तां गुणकर्म॥ नचगुणाभेदे प्रधानस्य भेद इति शतदण्डनं समूहे परिसमाप्यते॥
अर्थिनश्चेति॥ शतस्य प्राधान्यं प्रतिपाद्यते॥ दंडपरा पां हि चोदना यां शतस्य प्राधान्यमतो वा क्यादवगम्यते॥ अथ तत्रा न्तरेणेति॥ न्यायादन्वर्थत्वाच्च स
मास संज्ञायाः समुदाय परिसमाप्तौ सिद्धायां योगविभागार्थं तत्र सहग्रहणं स्थिं मिति तत्रांतरेणेत्युक्तं॥ अथ किमर्थमिति॥ किमाकृतिपक्षे भिन्नकाल

गर्गाः शतं दण्डं [redacted] तामिति॥ अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति॥ नच प्रत्येकं दण्डयंति॥ सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रह
णं क्रियते॥ इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम्॥ अथ तत्रांतरेण सहग्रहणं करोति॥ इहापि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन॥ अथ कि
मर्थमाकारस्तपरः क्रियते॥ आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थं॥ आकारस्य तपरकरणं क्रियते॥ किं प्रयोजनं॥ तपरस्तत्का
लस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्॥ के षां उदात्तानुदात्त स्वरितानां। किंच कारणं न स्यात्॥ भेदकत्वात्स्वरस्य॥ ०॥
× सवर्णानांकार्यं × ३ × सवर्णार्थं × २

ग्रहणार्थं २

नि वृत्त्यर्थमथ व्यक्तिपक्षे गुणांतरयुक्तानामिति प्रश्नः॥ आकारस्येति॥ व्यक्तिः पदार्थो भेदका इति दर्शने यद् गुणस्या च्छाणं तद्गुणस्यैव संज्ञा प्रसंगे गुणान्त
र युक्तानामपि संज्ञा प्रतिपत्त्यर्थं तपरकरणमि[redacted] सत्यर्थः किञ्च कारणमिति॥ अभेदका हि गुणाः॥ मुंडेन हि कृते चोर्ये कुन्तलिकावस्थायामपि चौरोयमिति
॥
अगुणा २ ९ अपदिश्यत इति प्रश्नः॥ ॥

भेदकत्वादिति॥ सर्वेगुणसंग्रहार्थं गुणग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ एकोयमिति॥ उदकत्वजातियोगाद्द्वैकत्वं नविवक्षितं किंतर्हि विशिष्टभाजनस्थमेकमुदकद्रव्यं तदेव
चगुणान्तरयोगादन्यत्वेन लोके व्यपदिश्यते॥ उभयमिति॥ आम्नाय शब्दानियतस्वरा इतिवेदे[redacted]गुणानां भेदकत्वं॥ लोके तूभयथा व्यवहारः॥ गोपिंडोहिव

भेदकाउदात्तादयः॥ कथं पुनर्ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति॥ एवं हि दृश्यते लोके॥ य उदात्ते कर्त्तव्ये अनुदात्तं करोति खंडिकोपाध्यायस्त
स्मैचपेटां ददाति अन्यत्वं करोषीति॥ अस्तिप्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। भेदकत्वाद्गुणस्येतिवक्तव्यं॥ किं प्रयोजनं॥ आनुनासिक्यं नामगु
णः तद्भिन्नस्यापि यथा स्यात्। किंच कारणं न स्यात्। भेदकत्वाद्गुणस्य॥ भेदकागुणाः। कथं पुनर्ज्ञायते भेदकागुणा इति॥ एवं
गुण२ हि दृश्यते लोके। एकोयमात्मा उदकंनाम। तस्यभेदादन्यत्वं भवति। अन्यदिदं शीतं अन्यदिदमुष्णमिति॥ ननु च भोः अभेदका
अपिगुणा दृश्यन्ते॥ तद्यथा॥ देवदत्तोमुंड्यपि जट्यपि शिख्यपिस्वामाख्यां न जहाति। तथाबालो युवा वृद्धः वत्सोदम्यो बलीवर्द
इति॥ उभयमिदं गुणेषूक्तं। अभेदकाभेदकाइति॥ किं पुनरत्रन्याय्यं। अभेदका इत्येवन्याय्यं। कुतएतत्॥ यदयमस्थिदधिस
क्थ्यक्ष्णामनङ्उदात्त इत्युदात्तग्रहणं करोति। यदि भेदकागुणाः स्युः उदात्तमेवोच्चारयेत॥ ॥

त्साद्युभयथा मेदार्तक्रयविक्रयादिषु मूल्यादिभेदादेनव्यवह्रियते॥ सएवायमितिप्रत्यभिज्ञानादभेदेनापीतिप्रश्नः॥ किंपुनरितिं॥ अत्रेतिशास्त्रे॥ ॥ ॥ एम०
४५
॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

उदात्तमेवेति ॥ तस्माद्गुणरहितस्योच्चारणमात्रान्तरीयकत्वादुच्चार्यमाणोऽपि गुणः प्रयत्नमन्तरेण न विवक्ष्यते इत्यर्थः । यद्येवं कथमन्यत्रोक्तमुदात्तनिपातनं करिष्यत इति यावता तत्राप्यविवक्षा प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ॥ तत्रापि स्थानेन्तरतमवचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं प्रयत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायते ॥ एवमनुनासिकस्य प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणं तद्विवक्षार्थमेव । उञः ऊँ इति यथा ॥ अन्ये त्वाहुः ॥ एकश्रुत्या सूत्राणि पठ्यन्ते इति क्वचिदुदात्तोच्चारणं

यदि तर्ह्येभेदका गुणाः अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च य उच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितं [redacted] ताच्च माप्नोति ॥ नैष दोषः ॥ आश्रीयमाणेषु गुणेषु भेदको भवति ॥ तद्यथा ॥ शुक्लमालभेत कृष्णमालभेत । तत्र यः शुक्लकृष्णालब्धव्ये कृष्णमालभते न हि तेन यथोक्तं कृतं भवति ॥ अपसन्देहार्थस्तर्हि तकारः ॥ ऐजित्सु च्यमाने हि सन्देहः स्यात् किमिमावैचावेवाहोस्विदाकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते ॥ सन्देहमात्रमेतद्भवति ॥ सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते ॥ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति ॥ तयाराग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । अन्यत्रापि विषयमेवं जातीयकेषु सन्देहेषु न किञ्चिद्यत्नं करोति ॥ तद्यथा ॥ औतोऽम्शसोरिति ॥ ॥ ॥

तद्विवक्षार्थमिति ॥ अनुदात्तादेरिति ॥ अनुपलक्षणार्थोऽनुदात्तश्रुतिः स्यादिति प्रश्नः ॥ उत्तरेत्वग्रहणमेव कुर्यादित्यभिप्रायः । व्याख्यानत इति ॥ प्रस्थेहद्भिसाधुदात्तत्वं मालादीनां चेति मालाशब्दस्य हकार्यत्वादुपादानस्याकारप्रश्लेषनिश्चय इत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥
सिद्धे १

इदं तर्हीति। ननु भाष्यमानत्वादेचोऽत्र ग्राहकान् भविष्यंति॥ नैतदस्ति॥ न ह्यत्र संज्ञाविधावादेचो भाव्यंते। किं तर्हि एजिति स्पृष्टत्वात्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां ग्रहणात्संज्ञा
प्रसंगाद्वृद्धिगुणविधौ च तेषामपि प्रसंगात्तन्निषेधाय तपरत्वं॥ एवं स्थिते चोदयंति। यद्येवमर्थस्तकारस्तेनाकारस्य संबंधाभावात्कथमादिसेतत्परं॥ उच्यते॥ तात्पर्येऽपि

इदं तर्हि प्रयोजनं॥ आंतर्येन त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति॥ खट्वा इंद्रः। खट्वेंद्रः। खट्वा उदकं
खट्वोदकं॥ खट्वा ईषा खट्वेषा। खट्वा ऊढा खट्वोढा। खट्वा एलका खट्वैलका॥ खट्वा ओदनः खट्वौदनः। खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिका-
यनः। खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति॥ अथ क्रि[illegible]यमाणेऽपि तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मा-
त्रा आदेशा न भवंति॥ तपरस्तत्कालस्येति नियमात्। ननु तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः। नेत्याह। तादपि परस्तपरः। यदि तात्परस्त-
पः ऋदोरबिति इहैव स्यात्। यवः स्तवः लवः पव इत्यत्र न स्यात्। नैष तकारः। कस्तर्हि। दकारः। किमत्र दकारे प्रयोजनं। अथ किं
तकारे। यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोऽपि। अथ मुखसुखार्थस्तकारः दकारोऽपि॥ वृद्धिरादैच्॥ ॥ ॥

जर्थत्वं [illegible] तकारस्योच्यते। आनुषंगिकं त्वाकारार्थत्वं तकारस्योच्यते। ज्ञापकाद्धारेफाकारप्रश्लेषे विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवति। सति तु तकारे आकारस्वरूपप्रतिपत्तिः स्प- राम०
ष्टा भवतीति तकारसहितस्याकारस्यासंदिग्धानुकार्यप्रतिपादनार्थत्वात्क्षिप्रम् ज्ञुसज्ञौ सत्त्वामादिसेतत्परं सिद्धम्॥ ॥ ॥ ४६

इको गुणवृद्धी॥ इग्ग्रहणमिति॥ वक्ष्यमाणज्ञापकवशा[redacted]दाकारादिनिरासादिक एव गुणो भविष्यतीति प्रश्नः। आ संध्यक्षरेति। आकारादीनां स्थानित्वस्य निवृ
त्त्यर्थमिति भावः। आकारस्यांगांतस्य वृद्धिविधावभावाद्विशेषाभावाच्चाकारस्य चातो लोप इति लोपविधानादाकारस्य गुणप्रसंगमुदाहरति॥ यातेति॥ ग्लायतीति। एचां वृद्धिमात्रत्वा
वृद्धी२

इको गुणवृद्धी॥ इग्ग्रहणं किमर्थम्॥ इग्ग्रहणमात्संध्यक्षरव्यंजननिवृत्त्यर्थम्॥ इग्ग्रहणं क्रियते किं प्रयोजनं। आकारनिवृत्त्यर्थं संध्यक्ष
रनिवृत्त्यर्थं व्यंजननिवृत्त्यर्थं च॥ आकारनिवृत्त्यर्थं तावत्॥ याता वाता। आकारस्य गुणः प्राप्नोति। इग्ग्रहणान्न भवति॥ संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं
॥ ग्लायति॥ म्लायति॥ संध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति इग्ग्रहणान्न भवति॥ व्यंजननिवृत्त्यर्थं॥ उंभिता। उंभितुं॥ व्यंजनस्य गुणः प्राप्नोति॥
इग्ग्रहणान्न भवति॥ आकारनिवृत्त्यर्थेन तावदर्थः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणो भवतीति॥ यदयमातोनुपसर्गे क इति
ककारमनुबंधं करोति॥ कथं कृत्वा ज्ञापकं। कित्करणे एतत्प्रयोजनं किति आकारलोपो यथा स्यात्॥ यदि चाकारस्य गुणः स्यात् कित्क
रणमनर्थकं स्यात्। गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात् गोदः कंबलद इति। पश्यति त्वाचार्यः नाकारस्य गुणो भवतीति॥
१ ततः ककारमनुबंधं करोति॥ ॥

विशेषात् प्रयत्नाधिक्याभावादैकारोपदेशेप्यैकारो गुणः स्यात्। उंभितेति। भकारस्यौष्ठ्यत्वादोकारो गुणः स्यात्॥ पररूपेणेति। अतो लोपस्तु न भवति॥ आर्द्धधातुको
पदेशे यदकारांतं तस्य लोपविधानात्॥ ॥श्री॥ ॥७१॥ ॥

उपदेशसामर्थ्यादिति। प्रतिपत्तिलाघवार्थमेवारम्भे वोपदिष्टो दित्यर्थः। पदयं जनेरिति॥ यद्येवमिदेर्गुणो विधीयमानो ज्ञापकेन व्यंजनस्य निरस्तत्वादिग्ग्रहणाभावाच्च सर्वो
देशः प्राप्नोति। मिदेरिग्दिरित्यस्य ग्रहणादिकारस्य भविष्यतीत्यदोषः। यत्तावदिति। विशेषप्रतिपादनाय सकलज्ञापकाक्षेपः। केचिदाहुः॥ टकः किल्वेन ज्ञापकेनाका

संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः॥ उपदेशसामर्थ्यात् संध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यति॥ व्यंजननिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। द्व्या
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न व्यंजनस्य गुणो भवतीति॥ यदयं जनेर्ई शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकं॥ उत्कारणैतत्प्रयोजनं इती
ति दिलोपो यथा स्यात्। यदि व्यंजनस्य गुणः स्यादुत्कारणमनर्थकं स्यात्। गुणे कृते त्रयाणां मकाराणां पररूपेण सिद्धं
रूपं स्यात्। उपर्य् जोमं उरजइति। पश्यति त्वाचार्यः। न व्यंजनस्य गुणो भवतीति। ततो जनेर्ई शास्ति॥ नैतानि संति ज्ञा
पकानि॥ यत्तावदुच्यते॥ किल्करणं ज्ञापकं। नाकारस्य गुणो भवतीति॥ उत्तरार्थमेतत्स्यात्॥ नुदृशोकयोः पश्मजापनुदोरि
ति॥ यत्तर्हि गापोष्टगिति ककारमनुबंधं करोति॥ ×अनन्तार्थं×॥ ॥ ॥ ॥

रनिवृत्त्यर्थत्वेनिणा कृतेयदप्युच्यत इति ज्ञापकाक्षेपो यं यच्छायां न युज्यति। तस्मादार्थे न क्रमेण सर्वे ज्ञापकभंगोपन्यासं कृत्वा यथासंभवं ज्ञापकसमर्थनं कर्तव्य
॥ म॥ ॥ ॥

आयादयो पीति। ऐकारोच्चारणस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः। यं विधिमिति। आपादेशस्यैकारएव निमित्तमिति। आयादेशो न बाध्यते। न हि तत्रापि सेवं पाठः शक्यः
कर्तुं। त्वयास्त्रायत इति रूपासिद्धिप्रसंगात्। व्याख्येति निपातनाच्चात्वं गुणवत्त्वं बाधिष्यते। पररूपेणेति। रूपग्रहणस्येदमेव प्रयोजनं यादृक्पररूपं तादृगेव यथा स्यादिति॥

आदि

यदप्युच्यते॥ उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यतीति॥ यदियद्यत्संध्यक्षरस्य प्राप्नोति तत्र उपदेशसामर्थ्याद्बाध्यते॥ आया
दयोपि तर्हि न प्राप्नुवंति॥ नैष दोषः॥ यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। गुणं च प्रत्युपदेशो
नर्थकः॥ आयादीनां पुनर्निमित्तमेव॥ यदप्युच्यते जनेर्ड वचनं ज्ञापकं न व्यंजनस्य गुणो भवतीति। सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापका
र्थो भवति। न च जनेर्गुणेन सिध्यति॥ कुतो ह्येतत्। जनेर्गुण उच्यमान अ[redacted]कारो भवति। न पुनरेकारो वास्यादेकारो वेति। अंतर्य
तोऽर्धमात्रिकस्य व्यंजनस्य मात्रिकोऽकारो भविष्यति। एवमप्यनुनासिकः प्राप्नोति पररूपेण शुद्धो भविष्यति। एवं तर्हि गमेरप्ययं
डोवक्तव्यः गमेश्च गुण उच्यमाने ओकारः प्राप्नोति। तस्माद्विग्रहणं कर्तव्यं॥ ×आंतर्यत× ॥ ॥

गमेरप्ययमिति। सप्तम्यां जनेर्ड इत्यतोऽन्येष्वपि दृश्यत इत्यतो डोनुवर्तमानो गमेरपि विधीयत इत्यस्य ज्ञापकं डित्वमिति यं जन निरसंस्तत्र स्थितं॥ ॥

भा०कै०प्र० संज्ञयेत्तिग्गुणवृद्ध्यनुवृत्तैव गुणवृद्ध्योरिकः सिद्धत्वात् द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमाश्रितगुणवृद्धिशब्दव्यापार [redacted] र्थं विज्ञायते। तेन गुण इत्येवं योगे गुणः वृद्धिरित्येवं यावद्वृ
४८ द्धिरिति विज्ञायते। अथवा गुणवृद्धिमात्रग्रहणे गुणवृद्ध्यधिकारादेव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दव्यापाराश्रयार्थं विज्ञायते। अदेङ्गुणमिति॥ पूर्वसूत्रे सं [redacted]
48 ज्ञेति संबंधायोपात्तो यादृशो वृद्धिशब्दस्तादृशएवोत्तरत्रानुवर्त्तते इत्यदेङ्गुणमित्युक्तं॥ तेनैतन्न चोदनीयं। वृद्धिशब्दो ऽनुवर्त्तमान आदैच इत्यस्योपरि सादैचां गुणसंज्ञा मा

यद्वीग्ग्रहणं क्रियते। द्यौः पंथाः सइममिति एतेपीकः प्राप्नुवंति॥ संज्ञया विधाने नियमः। संज्ञया ये विधीयंते तेषु नियमः। किं वक्तव्यमेत
त्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात्॥ कथं पुनरंतरेण गुणवृद्धिग्रहणमिकोगुणवृद्धी स्यातां॥ प्रकृतं गुणवृद्धि
ग्रहणमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतं॥ वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति। यदि तदनुवर्त्तते। अदेङ्गुणो वृद्धिश्चेत्यदेङां वृद्धिसंज्ञा प्राप्नोति। संबंधमनुवर्त्ति
गुण२ ष्यते। वृद्धिरादैच् अदेङ्गुणः वृद्धिरादैच्। ततइकोगुणवृद्धी। वृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते। आदैज्ग्रहणं निवृत्तम्। अथवा मंडूकगतयो
ऽधिकाराः। यथा मंडूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छंति तद्वदधिकाराः। अथवा एकयोगः करिष्यते वृद्धिरादैजदेङ्गुणः ततइकोगुणवृद्धी नचैक
‹ योगेनुवृत्तिर्भवति॥ ॥ ॥ ॥

मौ(ती)ति॥ संबंधमिति। संबध्यत इति संबंधं। कर्मणि घञ्॥ नपुंसकस्या [redacted] मिधेयत्वान्नपुंसकनिर्देशः॥ आदै ज्ग्रहणसंबद्धं वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुव
र्त्तते। तेनादेङ्गुणेनं संबध्यते। इह त्वनुवृत्ते आदैचोजहाति। कांतारेत्तरणाय सार्थेस्येव सार्थोपादाने। अथवेति। वृद्धिशब्दस्येहाकांक्षावशादुपस्थानं नत्वदेङः सत्राऽत्र
यवैक योग इति। एको भवति रध्याह्रियते वृद्धिरादैजदेङ्गुणो भवतीत्येकवाक्यत्वं संपद्यते। यद्यपि प्रतिकाले भवति क्रियाभिधीयते तथाप्येककालत्वामतिपत्तिरिसादैचसं एम०
‹ बद्धा वृद्धिसंज्ञा अदेङः संबद्धा गुणसंज्ञेति ना स्ति वृद्धिसंज्ञाया अदेङ्भिः संबंधः॥ ॥ ४८

तरस्मात्त्वमित्तितिसूत्रस्थे
नभाष्ये नयप्रधानविरोधस्त
थातत्रैके पट·

अथवान्यवचनादिति॥ यथा कप्रत्ययेनाण् बाध्यते॥ असंदिग्धत्वादनवकाशत्वाच्चासर्या[illegible]च्चकविधेरणस्तु विपर्ययो मा भूदेवमदेङ्गुणाद्दृश्यच्च वृद्धिग्रहणमनुवर्तनेन संदिह्यते
किमुत्तरार्थं वेहास्यानुवृत्तिरथेहापीति। सावकाशा च वृद्धिसंज्ञा तस्यां च नास्ति गुणसंज्ञानुतासर्यादसंदेहान्निरवकाशत्वाच्च वृद्धिसंबंधमदेङ्बाधते। प्रत्ययसंज्ञा तु सं
ज्ञिविशेषेण संयुक्ताधिकारेणोपविधीयमानाकृता रिसंज्ञाविषयेऽपि प्रवर्तते॥ अथवेति॥ विभाषा तिलमाषेत्यत्र रघुमाभंगयोरद्धान्यत्वात्त्वन्यप्राप्तौ चोदितायां खत्व

अथवान्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति॥
अन्यस्याः संज्ञाया वचनाच्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतायाः वृद्धिसंज्ञायाः गुणसंज्ञा बाधिका
भविष्यति॥ अथवा वक्ष्य[illegible]त्येतत्। अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति॥ किं तर्हि य
त्नाद्भवन्तीति॥ अथवा उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे॥×यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति× ॥

ग्रहणानुवृत्तिराश्रिता। अनुवर्तमानश्च खत्वं यत्नाभावाद्व्रीहिशाल्यादिभिर्न संबध्यते। अपि तु विभाषाग्रुसायत्नेन तिलादिभिरेव संबध्यते। तथेहापि वृद्धि
ग्रहणमदेङ्गुणादित्यत्रानुवर्तमानमपि यत्नाभावाददेङ्भिर्न संबध्यते। इह तु पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्नो भव[illegible]ति॥ अथवेति॥ अपेक्षालक्षणं लौकिकमधिकारमा
श्रयति। समुदायस्य चापेक्षायां नास्त्येतदनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे[illegible]ति गुणस्यैवापेक्षायुक्तेति समुदायस्य भेदाभावात्॥ ॥ ॥

किंपुनरिति॥ उभयथासंभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। तत्राङ्गस्य गुण इति षष्ठीनिर्देशात् किंगणदत्वलोन्त्यस्ये सुपतिष्ठते गुणश्रुत्या विक इति॥ तत्र यदि पूर्वं मिकांगं विशेष्यते इग्भागस्य
गुणो भवतीति सच भवन्नलोन्त्यस्येति संस्तस्य भवति तदा सोस्य शेषो भवति। यदा त्वङ्गस्येति पूर्वमेवासमत्वषष्ठी नीयते। इकोंगस्य गुण इति। पश्चादिको लोन्त्य विशेष्यते तदा चायं त
स्य विशेषणत्वा च्छेषो भवति। अथ त्वङ्गस्येति गुणवृद्धिविधौ न स्थानषष्ठी किं तर्हि इग्रूपेक्षयाऽवयवषष्ठी। तदा स्थानषष्ठ्यभावादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमिति तदपवादप
क्षो भवति॥ अथवास्त्यनुमानमेव हि बाधो वचनेन प्राप्तस्य बाधायोगात्। तत्रश्चाद्धव पर्यस्य यत्र तत्र स्थितस्येको गुणवृद्धी इत्यर्थः संपद्यते। समुच्चयस्त्वसंभवान्नोपन्यस्तः॥

किंपुनरयमलोन्त्यशेषः॥ आहोस्विदलोन्त्यापवादः॥ कथं चायं तच्छेषः स्यात् कथं वा तदपवादः॥ यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च।
अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति। इको गुणवृद्धी। अलोन्त्यस्येति॥ ततोऽयं तच्छेषः। अथ नानावाक्यं। अलोन्त्यस्य विधयो भ
वन्ति इको गुणवृद्धी अन्त्यस्य वा अनन्त्यस्य वेति॥ ततोऽयं तदपवादः॥ कश्चात्र विशेषः॥ ॥ ॥

नहि युगपद्द्वे षष्ठ्यर्थौ संभवतः स्थानेयोगोऽवयवयोगश्चेति। विकल्पोपि न भवति। एकत्वात्तु षष्ठ्यर्थस्य। तस्मान्न च्छेषतदपवादपक्षावेवात्र शंकितौ॥ यद्येकमिति॥ अनेक
योगत्वव हियोरप्येकस्मिन्कार्यप्रदेशे सत्त्वनिमित्तसन्निधापितयोरंगांगिभावाद्विशेषणविशेष्यभावादेकवाक्यत्वोपपत्तिः। अथ नानेति॥ अङ्गस्येतीगपेक्षायामवयवष
ष्ठ्यामिकः स्थानित्वान्न द्विशेषणत्वादंगस्यानुपस्थानमलोन्त्यस्येत्यस्य। ततश्चानयोर्भिन्नविषयत्वान्नानावाक्यत्वम्॥ ॥ ॥ एम० ४९

वृद्धिगुणाविति। मिदादीनामनिर्गतत्वादलोन्त्यस्येत्येतदग्निग्रहणं न संनिपततीति तेषु प्रदेशेष्विग्ग्रहणं कर्तव्यं। दोषान्तरमथाह। सर्वादेशप्रसंगश्चेति॥ अंगस्येसे

वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येतिचेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं॥ वृद्धिगुणावलोन्त्यस्य इति चेत् मिदिमृजिपुगन्तलघू
पधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं कर्तव्यं॥ मिदेर्गुणः इक इति वक्तव्यं। अनेनसत्वादिन प्राप्नोति॥ मृजेर्वृद्धिः इक इति वक्तव्यं। अनेनस
त्वादिन प्राप्नोति॥ पुगन्तलघूपधस्य गुणः। इक इति वक्तव्यं। अनेनसत्वादिन प्राप्नोति। ऋच्छेर्लिटि गुणः इक इति वक्तव्यं। अनेनसत्वादि
न प्राप्नोति॥ ऋदृशोऽङि गुणः इक इति वक्तव्यं। अनेनसत्वादिन प्राप्नोति॥ क्षिप्रक्षुद्रयोर्गुणः इक इति वक्तव्यं। अनेनसत्वादिन प्राप्नोति॥
सर्वादेशप्रसंगश्चानिगन्तस्य॥ सर्वादेशश्च गुणोऽनिगन्तस्य प्राप्नोति॥ याता। वाता। किं कारणं॥ अलोन्त्यस्येति षष्ठी चैव ह्यन्त्यमिकमुपसं
क्रान्ता॥ अंगस्येति च स्थानषष्ठी॥ तद्यदिदानीमनिगन्तमंगं तस्य सर्वादेशः प्राप्नोति॥ नैष दोषः॥ ॥

गुणः १

णः १

तद्देन सर्वाङ्गेषु व्याप्रियते। तत्र इगन्ते चैवालोन्त्यस्य विधिः। अन्यत्र तु षष्ठ्यैं सेत्यनुपसंहारणा याता वातेति सर्वादेशो गुणः प्राप्नोति॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० यथैव हीति॥ उंगस्येतिष छुच्छारितैवासमलंनी तेतिनास्या अपरं रूपमस्तीति नास्ति सर्वो देशगुणप्रसंगः पूर्वोपेक्षोयमिति॥ मिदादिषिग्ग्रहणं कर्तेमम्मितस्तत्रैवार्थेहेतु
५०
50

यथैव घल्लोंसस्येति षष्ठीत्वंसमिकमुपसंक्रांतास्ववमंगस्येसपिस्थानषष्ठी॥ तद्यदिदानीमनिगंतं उंगं तत्र षष्ठ्येवनास्तिकुतो
गुणः कुतः सर्वो देशः॥ एवंतर्हि नायं दोषसमुच्चयः॥ पूर्वापेक्षोयं दोषः॥ ह्यर्थेचायं चः पठितः॥ मिदिमृजिपुगंतलघूपधर्छिदृशिक्षि
प्रक्षुद्रे षिग्ग्रहणं सर्वोदेशप्रसंगोह्य निगंतस्येति॥ मिदेर्गुण इति वचनाद्दंसस्यन॥ उं सस्येतिवचनादिकोन॥ उच्यते च गुणः सम
र्वोदेशः प्राप्नोतीति॥ एवंसर्वत्र॥ अस्तु तर्हि तदपवादः॥ इक्ष्वात्रस्येतिचेज्जुसिसार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनंतरप्रति
पृथः॥ इक्ष्वात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनंतरप्रतिषेधो [redacted]
जु वक्तव्यः॥ जुसिगुणः सयघेहमवतिस्म हवुः॥ स विभयुः॥ एवमनेनिजुंपर्यवेविषुरितत्रापि प्राप्नोति॥ सार्वधातुकार्द्धधातुकयो
गुणः सयघेहमवतिकर्त्तोनयतितरतिभवति एवमीहितार्ईहिंतुर्ईहितव्यमितत्रापि प्राप्नोति॥ ॥ ॥

तेनेदमुपात्तमितस्यार्थः॥ उच्यतेचेति॥ मिदेर्गुरितिचोदनायां॥ इक्ष्वात्रस्येति॥ यद्यंगस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठीतदालोंसस्येसस्यनिमित्ताभावादनुपस्थानंस्थानषष्ठीहितस्यो ॥ एम०
उपस्थाननिमित्तंततद्यागवयवस्यालस्यानंसस्यवेको गुणः प्राप्नोतीतिदोषः॥ ५०

ह्रस्वस्य गुण इति॥ समानन्यायत्वादेतदुक्तं॥ अंगस्यावयवयोर्ह्रस्वस्य गुण इति। नत्वेवमुपरिभाषोपतिष्ठते निर्दिष्टस्थानिकत्वात्॥ अन्ये त्वाहुः॥ अत्रापीद भाषो
पस्थाने सति ह्रस्वे नेग्विशेष्यते। ह्रस्वस्येको गुणो यथा स्यान्न दीर्घस्य माभूदिति॥ ओर्गुण इत्यत्रापि यस्या उपस्थानमनेनैतस्या उकारस्य गुणार्थम्॥ असति त्वस्या उपस्था
नेंगस्येति स्थाने षष्ठी स्यात्। अंगं चोकारेण विशेष्येत इत्युकारान्तस्यैव गुणः स्यात्॥ पुगंतेति॥ मेनेसारौ गुणे सिद्धे पुनः श्रुतिर्नियमार्थे त्विगुलघूपधस्येहितेसारेण भवि

ह्रस्वस्य गुणः सयथेह भवति। हे अग्ने हे वायो इति। एवं हे अग्निचित् हे सोमसुत् इत्यत्रापि प्राप्नोति॥ जसि गुणः सयथेह भवति॥
अग्नयो वायव इति। एवं अग्निचितः सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति॥ ऋतोङि सर्वनामस्थानयोर्गुणः सयथेह भवति। कर्तरि क
र्तारौ कर्तार इति। एवं सुकृति सुकृतौ सुकृत इत्यत्रापि प्राप्नोति॥ घेर्ङिति गुणः सयथेह भवति॥ अग्नये वायवे इति॥ एवमग्नि
चिते सोमसुते इत्यत्रापि प्राप्नोति॥ ओर्गुणः सयथेह भवति बाभ्रव्यो मांडव्य इति॥ एवं सुसुत् सौसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति। [redacted]
नेषदोषः॥ पुगंतलघूपधग्रहणमनंत्यनियमार्थं। पुगंतलघूपधग्रहणमनंत्यनियमार्थं भविष्यति॥ पुगंतस्य लघूपध
॥स्यैवानंत्यस्यनान्यस्यानंत्यस्येति॥ ॥ ॥

ष्यति॥ नापि हे अग्निचिदित्यादौ उभयनियमाश्रयणादिति भावः॥ ननु भेत्ते तिरकारस्य दृष्ट्यतीति पकारस्य यथा स्यादिति विध्यर्थमेतत्स्यात्। नैतदस्ति॥ पुक्ि
अंतः पुगंतो लघ्वी उपधा लघूपधा ततः समाहारद्वंद्व निर्देश इत्यंसस्य गुणेननभाव्यम्॥ ॥८॥ ॥

प्रकृतस्येति। एकेन वाक्येन नियमद्वयस्यालाभात्प्रकृतस्यैव गुणस्य नियमः स्यात्पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति नतु सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्ये
५१ ति॥ अथापीति। अनन्तरस्य विधिर्वेति परिभाषा यदि नाश्रीयत इत्यर्थः॥ अथापीति। अभ्युपगमवादे नोच्यते। आदरसादिन्यायाश्रयेण वा। एकस्मिंस्तु वाक्ये नियमद्व
५। यं न लभ्यते॥ अनेनिजुरिति। अत्र लघूपधं चाङ्गं सार्वधातुकं चास्तीति जुसि चेति गुणः प्राप्नोति॥ हेतुद्वे पि च वर्णं बुद्ध्य इत्यादौ चालघूपधत्वादनेनस्य गुणः परिहृतः।

प्रकृतस्यैष नियमः स्यात्। किं च प्रकृतं॥ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति॥ तेन मवेदिह नियमान्न स्यात् ईहिता ईहितुं ईहितव्यमि
ति॥ ह्रस्वाद्योर्गुणो नियतः सोनन्तस्यापि प्राप्नोति॥ अथाप्येवं नियमः स्यात्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्ये
ति॥ एवमपि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो नियतः सोनन्तस्यापि प्राप्नोति॥ ईहिता ईहितुं ईहितव्यमिति॥ अथाप्युभयतो नि
यमः स्यात्। पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्ध [redacted] धातुकयोः सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति॥ एवमपि
जुसि गुणो नियतः सोनन्तस्यापि प्राप्नोति॥ अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति॥ एवं तर्हि नायं तच्छेषः नापि तदपवादः। अन्यदेवे
दं परिभाषान्तरमसंबद्धमनया परिभाषया॥ ॥ ॥

एवं तर्हीति॥ परस्परानपेक्षयोः स्वनिमित्तप्रयुक्तसन्निधानयोर्द्वयोः परिभाषयोः प्रदेशेषु स्वकार्यप्रतिपादनं। तत्र क्वचिदेकविषयसन्निपातो भवति नैतावता
ता परस्परापेक्षा भवतीत्यर्थः। अन्यदेवेति। अन्तरशब्दो विशेषवाची सन्नान्तरशब्दयोरविरुद्धः प्रयोगो पर्यायत्वात्॥ ॥ ॥ ॥

चयनमिति। अलोंत्यस परिभाषायाः प्रयोजनाभावादत्रानुपस्थानमित्याशयः। चायक इति॥ कथमिकपरिभाषात्रोपतिष्ठते। यावता वृ इति स्थानीनिर्दिष्टः। अत्राह। अच
इत्यस्यांगविशेषणतया उपयोगादचः स्थानित्वाभावाद्विग्रहणेन लिंगेनेकः परिभाषात्राप्युपतिष्ठत एव॥ मेघतीति। इक इति च नादि कारस्य प्राप्नोति॥ अलोंत्यस्येति

परिभाषान्तरमिति मत्वाकोष्ठीयाः पठन्ति। नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति॥ यदि चायं तच्छेषः स्यात्तेनैव तस्याप्युक्तो वि
प्रतिषेधः। अथापि तदपवादः। उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। तत्र नियमस्यावकाशः। एजः कृच॥ राजकीयं। इको गुण
वृद्धी इत्यस्यावकाशः। चयनं। चायकः। लवनं। लावक इति॥ इहोभयं प्राप्नोति मेद्यति मार्ष्टीति॥ इको गुणवृद्धी इत्येतद्भवति विप्रतिषेधे
न॥ नैषयुक्तो विप्रतिषेधः विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वश्चायं योगः परो नियमः॥ इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदि
ष्टं तद्भवतीति॥ एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तर्ह्यसंभवोपि
(१ स चात्रास्त्यत्रासंभवः॥ कोसावसंभवः॥ ×नचात्रैको द्विकार्ययुक्तः×॥ ॥

इति-१
वचनादकारस्य। नैषयुक्तं इष्टसिद्धय इत्यर्थः। यथोद्देशपक्षे च परिभाषयोः पौर्वापर्येण तु कार्यकालतायां। द्विकार्ययोग इति। द्वाभ्यां कार्याभ्यां योगोस्मिन्निति विषयत्वाद्वि
प्रतिषेधः। नावश्यमिति॥ द्विकार्ययोगत्वाभावे केवलोप्यसंभवो विप्रतिषेध इत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ×स्थानिनः सविप्र×१ ॥ ॥

इहतावदिति। दीर्घत्वं यण्पनंतरे विधीयते। एत्वं च ऊत्सनंतरे। न च संभवोस्ति यत्तद्वयोः स्थेन स्थेन निमित्तेनानंतर्यं स्यात्॥ इहेदानीमिति। मिदेरिति सेकाषष्ठीमय घवयव
संबंधेन देकारस्य गुणेन भाव्यं। अथ स्थानषष्ठी तदानीं तस्येति वचनाद्देकारस्य। न चास्ति संभवो युगपदुभयोर्गुणस्येत्यर्थः। एवमपीति। यदीदं नारभ्येत गुणवृद्धीकस्य

इह तावद् वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्यः एकः स्थानी द्वावादेशौ॥ न चास्ति संभवः यदेकस्य स्थानिनो द्वावादेशौ स्यातां। इहेदानीं मेद्यति मेद्यतः मे-
द्यन्तीति द्वौ स्थानिनौ एक आदेशः। न चास्ति संभवः द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशः स्यादिति सोऽसंभवः। एतस्मिं युक्तो विप्रतिषेधः।
एवमप्ययुक्तः। द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति। अनवकाशश्चायं योगः। ननु चेदानीमेव सावकाशः लू-
नः चयनं चायकोऽलवनं लावक इति॥ अत्रापि नियमः प्राप्नोति। नाप्राप्ते नियमेऽयं योग आरभ्यते। यावता च नाप्राप्ते नियमेऽ-
यं योग आरभ्यते तत्तस्यापवादोऽयं योगो भवति॥ उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। अथापि कथंचिदिकोऽगुणवृद्धी सावकाशः स्यात्
कास्यात्। एवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो भवति। मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्तीति एवमिहापि प्राप्नोति अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति॥
एवं तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यत्र ब्रूयात् इक इति तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। किं कृतं भवति। द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते। तत्र कामचारः। गृह्य-
माणेन वेकं विशेषयितुं इका वा गृह्यमाणं। यावता कामचारः॥ ॥×न्त्यसंभवे×६॥

स्यातां। अन्त्यालोऽन्त्यस्येति चेदं वेन नाप्राप्तिन्यायेन तदपवादत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः। एवं च कोष्टीयमतमसंबद्धपरिभाषाणां निराकरणोपपद्यते॥ एवं तर्हीति। प्रदेशा-
र्थत्वादनयोः परिभाषयोर्गुणत्वासारस्यारेण संबंधाभावात्प्रदेशवाक्यपर्यालोचनया वाक्यार्थे स्थानस्थानमिति सर्वार्थः॥ पक्ष १॥ ॥

अपघ्वेति। तच्छेषपक्षोक्तदोषपरिहारः। क्षिप्रक्षुद्रयोरपीति॥ अत्र च योगविभागः क्रियते स्थूलादीनां यणादिपरं लुप्यते। ततः पूर्वस्य च गुणः। अत्र च स्वरितत्वात् क्षि
प्रक्षुद्रशब्दावनुवर्तेते स्थूलादयो निवृत्तास्तेषां तु यणादिलोपे सति ओर्गुण इति गुणो भवति। असिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वमनित्यत्वान्न भवति॥ तत्र क्षिप्रक्षुद्रयोरा
र्यण १

इह तावन्मिदेरिमञ्जिपुगन्तलघूपधच्छिदि क्षिप्रक्षुद्रेषु गुणस्य प्रमाणेन कं विशेषयिष्यामः। एतेषां य इगिति॥ इहेदानीं जुसि सार्वधातुका
र्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणो द्विकागस्थमाणं विशेषयिष्यामः। एतेषां गुणो भवति इकः इगन्तानामिति॥ अथ वा सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्य
ते॥ इह तावन्मिदेरिति सविभक्तिको निर्देशः। मिद एः मिदेः मिदेरिति। अथ वा षष्ठी समासो भविष्यति॥ मिद इः मिदिः मिदेरिति। पुगन्त
लघूपधस्येति नैवं विज्ञायते। पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति। कथं तर्हि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघू
पधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं। अङ्गविशेषणे सति इह प्रसज्येत॥ भिनत्ति छिनत्तीति॥ अ
छेदिप्रश्लिष्टनिर्देशोयं। ऋच्छति ऋ ॠ ॠतां ऋच्छत्यॄतामिति। दृशेरपि योगविभागः करिष्यते। ऋदृशः। गुणः। ततो दृशेश्चाङि गुणो
भवति। उसि सेवा। क्षिप्रक्षुद्रयोरपि यणादिपरं गुण इतीयता सिद्धं। सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं इको यथा स्याद्धनि
॰ कौ माभूदिति॥ ×:। दृशे×२ ॥

दिः पकारो रेफकारश्च तस्माद्यणादेः परं लुप्यते तस्मादेव च यणादेः पूर्वस्य गुण इति सिद्धं क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इति। यणादिपरमिति पञ्चमी समासः। यदि तर्हि पुगन्तलघू
पधस्येति स्थानी निर्दिश्यते। तच्छेषपक्षाश्रयणाच्चात्र परिभाषा नोपतिष्ठते तदास्य गुणस्य निर्लक्षणत्वात् भिन्नं छिन्नमित्यादौ क्ङिति चेति गुणनिषेधो न प्राप्नोति। यथा
॰ लैगवायन इति॥ नैष दोषः॥ क्नुसनोः किद्विधानाज्ज्ञापकात् अनिर्लक्षणत्वेपि लघूपधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति॥ ०॥

गुणविधावि ति। क्वचिन्नोद्दिश्यत इतिन ओयवहितेनसंबंधः क्वचिन्निर्दिश्यत एव। ओगुण इत्यादौ॥ मृजेर्वृद्धिरिति॥ अत्र सूत्रे मिमत स्थान्यनुपादानाद्लोंसपरिभाषयो

निर

अप्यवृद्धिग्रहणं किमर्थं॥ किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते न पुनर्गुणग्रहणमपि। यदि किंचिद्गुणग्रहणप्रयोजनमस्ति वृद्धिग्रहणस्या
पि तद्भवितुमर्हति॥ कोवा विशेषः। अयमस्ति विशेषः॥ गुणविधौ न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते। तत्रावश्यं स्थानिनिर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यं॥
वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते॥ अचो ञ्णिति। अत उपधायाः तद्धितेष्वचामादेरिति॥ अत उत्तरं पठति। वृद्धिग्रहणमुत्तरा
र्थं॥ वृद्धिग्रहणं क्रियते। किं प्रयोजनं। उत्तरार्थं क्ङिति प्रतिषेधं वक्ष्यति स वृद्धेरपि यथा स्यात्। कस्येदानीं क्ङित्प्रत्यये वृद्धेः प्रसंगः। अया
वतामञ्णितीत्युच्यते। नच मृज्यर्थं। मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते। साक्ङितिमाभूत्॥ मृष्टः। मृष्टवानिति। इहार्थं चापि मृज्यर्थं वृद्धिग्रहणं
कर्तव्यं। मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते। सेकोयथास्याद् निकोमाभूदिति। मृज्यर्थमितिचेद्योगविभागात्सिद्धं। मृज्यर्थमितिचेद्योगविभागः
करिष्यते॥ मृजेर्वृद्धिरचः। ततो ञ्णिति। त्रिनिमित्तानिचवृद्धिर्भवति॥ अच इत्येव। यद्यचो वृद्धिरुच्यते। न्यमार्ट्। अटोपि वृद्धिः प्राप्नोति॥ अ
टिचोक्तं। किमुक्तं। अनन्तस्य विकारे सप्तदेशस्य कार्यं भवतीति॥ ॥ ॥

सस्यैव स्यादित्यर्थः। अटोपीति। नन्वङागमात्पूर्वमेव परत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीतिलक्षणस्य प्रवृत्तत्वादटि कृते पुनर्लक्षणं न प्र[redacted]वर्तिष्यते। एवं तर्हि
विप्रतिषेधानपेक्षयैवात्र चोद्यपरिहारावुक्तौ॥ ॥ ॥

अचिकीर्षदिति। पूर्वविप्रतिषेधादतो लोपो यथा चिकीर्षक इत्यादौ। अयासीदित्यत्र परत्वादत्र सिच्योः कृतयोरनंतरत्वादाकारस्य नास्ति वृद्धिप्रसंग इति यद्यपि परिहा

वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्विकग्रहणात्॥ वृद्धेस्तु प्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणं। इक्प्रकरणात्। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः
प्रतिषेधः। न चैवं सति मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति। तस्मान्मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिरेषितव्या। एवं तर्हि इहान्येवं पाकरणं मृजेरजा
दौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभंते। परिमृजंति। परिमार्जंति। परिममृजतुः। परिममार्जतुरित्याद्यर्थं। तदिहापि साध्यं। तस्मि
न्साध्ये योगविभागः करिष्यते। मृजेर्वृद्धिरचो भवति। ततो चिक्ङिति। अजादौ क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति। परिमार्जंति। परिमार्जतु। दो ४
किमर्थमिदं। नियमार्थं। अजादावेव क्ङिति नान्यत्र। क्वान्यत्र मा भूत्। मृष्टः। मृष्टवानिति। ततो वा। वा चि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भव
ति। परिमृजंति। परिमार्जंति। परिममृजतुः। परिममार्जतुरिति। इहार्थमेव तर्हि सिजर्थे वृद्धिग्रहणं कर्तव्यं। सिचि वृद्धिर
विशेषेणोच्यते। सेको यथा स्यात् दनिको मा भूदिति। कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति। आकारस्य। अचिकीर्षीत्। अजिहीर्षी
त्॥ नैतदस्ति। लोपोऽत्र बाधको भविष्यति। आकारस्य तर्हि प्राप्नोति। अयासीत्। अवासीत्। नास्त्यत्र विशेषः। सत्यां वृद्धाव
सत्यां वा। संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति। नैव संध्यक्षरमंतमस्ति॥ ॥ ॥ ॥

रोऽस्ति तथापि विशेषाभावेन परिहृतत्वात्त्यायमाश्रितः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॐ

उद्वोढमिति॥ ढलोपादी नाम सिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिस्ततो ढलोपादिषु कृतेषु [redacted] ढलोपस्या सिद्धत्वादोकारस्य न भविष्यति गोशब्दाद्दाचारे क्विपि कृते ऽगवीदिति स्य
ध्य क्षरमन्त्यमस्ति तस्य कस्माद् वृद्धिर्न भवति॥ उच्यते॥ सिचि वृद्धिरित्यत्र धातुग्रहणमनुवर्तते इह तो रिस्तन्त्रौ परे शिकधातुग्रहणार्थमनुवर्त्तते इत्यदोषः लक्षणं ही ति॥ ने
टीति लक्षणाम विशेषेण वृद्धिग्रहणमात्रस्य निषेधं कथयतीति ध्वनतीत्युच्यते। योऽस्य यत्नं कथयति ध्वनतीत्युच्यते। एवमिहापि न्यास्या एव वृद्धेर्निषेध इति

ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते उद्वोढां उद्वोढं उद्वोढेति॥ नैतदस्ति॥ असिद्धो ढलोपः। तस्यासिद्धत्वान्नैतदं त्यं भवति। यो जनसात
र्हि प्राप्नोति। अमैत्सीत्। अच्छैत्सीत्। हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति। यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते नेटीति। अकोषीत् अ
मोषीत्। सिचिवृद्धेरप्येष प्रतिषेधः। कथं॥ लक्षणं हि नाम ध्वनति। भ्रमति मुहूर्त्तमपि नावतिष्ठते। अथवा सिचि वृद्धिः पर
स्मैपदेष्विति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति। तस्या हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका। तस्या अपि नेटीति प्रतिषेधः। अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रा
पि अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोऽपि न भवति। असीसाह॥ सुजाते अश्वसूनृते। अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं मुक्तं ते अन्य इति॥
॥ एवं रूपे प्रतिषिद्धेऽप्यादयोऽपि न भवन्ति॥ ॥ ॥

नास्ति व्यक्तिः। स्यादेतत्॥ प्रतिषेधस्यैकनिषेध्ये चरितार्थत्वात्पुनः प्रतिषेधान्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादिसाहृ। भ्रमतीति। सर्वत्र व्याप्रियत इत्यर्थः। स्यादेतत्। यावदेकनिषेधेऽस्य
व्यापारस्तावदेव क्षितीयो विधिः प्रवृत्तस्य च निषेधो शक्यः कर्तुमिसाह। मुहूर्त्तमिपिति। उभयत्रापि व्यापारान्नैकत्र विश्राम्यतीत्यर्थः। तस्मादपीति। अपि शब्दात्सिचि वृद्धेरपि। असीसा
हेति॥ नान्तः पादमव्यपर इति पाठमाश्रित्यैवमुक्तं। यद्येवं हस्वादिसत्रना दिचीसनेनपूर्वे सवर्णे दीर्घे निषिद्धे हृद्धेरपि निषेधप्रसंगः॥ नैष दोषः। संघोद्धौदेज्ञोपकारं नं

॥ नरस्यैनादिचीति निषेधात्॥ x दिवा x ॥

अंतरंगत्वादिति। उवङादेशः सिच मेवापेक्षते। वृद्धिस्तु सिच्यरस्मैपदे। लुप्तनिर्दिष्टइति। लोपो व्योर्वलीति भावः॥ किमत्र प्रमाणमिति चेत्। अप्रियुक्तस्मरणमेव॥ति

=उत्तरार्थमेवेति। अयं भावः। अचैवीदित्यादौ बाधकांतरबाधितस्येवन्यनुवीदित्यादौ कृतिचेनिवा[redacted]धकांतरबाधितस्यापि गुणस्य विषयसद्भावमात्रेणनाप्राप्तबाधेनाचै[redacted]पीदित्यादौ चरितार्था न्यनुवीदित्यादौ प्रवृत्तावुवङ्क्षमपि

उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थे वृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यं। सिचि वृद्धिर विशेषेणोच्यते। सा क्रितिमाभूत्॥ न्यनुवीत्। न्यधुवीत्। नैतदस्ति प्रयो जनं। अंतरंगत्वादत्रोवङादेशे [redacted] हलंतेः नेसलाद्वृद्धिर्न भविष्यति। यदि तर्हि सिच्यंतरंगं भवति। अकार्षीत्। गुणे कृते रपरत्वे चा नेसलाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति॥ माभूदेवं हलंतस्येत्येवं भविष्यति। इह तर्हि न्यस्तारीत्। न्यदारीत्। गुणे कृते रपरत्वे चानेसलाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति। हलंतलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः। माभूदेवं। ल्रांतस्येत्येवं भविष्यति। इह तर्हि अपलावीत्। अयावीत्। गुणे कृतेः वादेशे चानेस लाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति। हलंतलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः। माभूदेवं। ल्रांतस्येत्येवं भविष्यति। ल्रांतस्येत्युच्यते। न चेदं ल्रांतं। ल्रांते सत्र वका रोपि निर्दिश्यते। किं वकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो वकारः। यद्येवं माभवानवीत्। माभवानमवीत्। अत्रापि प्राप्नोति। अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि। तदवश्यं। न वक्तव्यमणिश्विभ्यां तौ निमातव्यौ यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति। गुणे कृतेः

१ यादेशे चयांतानां नेत्येवं प्रतिषेधो भविष्यति॥ ॥ ॥

=...कावन्त्येति सोयः। अंतस्य न प्राप्नोति। स नेनांतस्य व्यंजनस्य प्राप्नोति निदेशांतस्यापि स्वपति=

=नेत्येवं भविष्यतीति-हलंतलक्षणायाश्च व्यंजनस्य सिचि वृद्धिरपि न भविष्यतीति दोषांतरस्याप्यभाव इति भावः। ५=

श्विभ्यामिति। णिश्विग्रहणमकृत्वा अविमवी प्रतिषेधार्थं वक्तव्यौ एवं सति गौरवाभावः॥ निमातव्याविति॥ मेदो हृश्या परिवर्त्तनीयाविसर्थः॥ ॥ ॥

मा०कै०प्र० नसिचीति। न्यायोंऽद्‌प्येतत्सिध्यति। येन नाप्राप्तिन्याये नांतरंगस्य वृद्ध्या बाधनात्। प्रयोजनं च चिरिरिजियोर्यङ्लुगंतानां चनयसादीनां। अचिरायीत्। अजिरायीत्। अनेनायीत्।
५५ अचेचायीत्। इत्यादौ सिचि वृद्धिः। अन्यथा गुणयादेशयोः कृतयोर्यांतत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः स्यात्। षष्ठ्या इति ॥ स्वतंत्रमिदं गुणवृद्ध्योर्विधायकमिति पूर्वः पक्षः।

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नसिचंतरंगं भवतीति॥ यदयमतो हलादेर्लघोरिति सकारग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं। इह मा भूत्॥ अकोषीत्। अमोषीत्। यदि सिचंतरंगं स्यात् अकारग्रहणमनर्थकं स्यात्। गुणे कृते अलघुत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यः। न सिचंतरंगं भवतीति। ततोऽकारग्रहणं करोति॥ नैतदस्ति ज्ञापकं। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं॥ किं। यत्र गुणः प्रतिषिध्यते तदर्थमेतत्स्यात्। न्यकुटीत्॥ न्यपुटीत्॥ यत्तर्हि क्ङिति च्व्योः प्रतिषेधं शास्ति तेन नेहांतरंगमस्तीति दर्शयति। यच्च करोति सकारग्रहणं लघोरिति कृतेऽपि। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरास्थेया। षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वादिदिङ्वृत्तिः। षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वात्सर्वेषां इकां निवृत्तिः प्राप्नोति॥ अस्यापि मा प्रापत्। दधि। मधु। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। अन्यतरार्थं पुनर्वचनं। अन्यतरार्थमेतत्स्यात्। सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुण एवेति॥ ॥ ॥

अन्यतरार्थमिति। नन्वनिकोऽपि यथा स्यादिति विध्यर्थं स्यात् ननु नियमार्थे। नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात्। एवमप्यन्ते द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते॥ तेन वृद्धिप्रदेशेषु राम० इकः इत्यस्योपस्थानान्नास्त्यनिकः प्रसंगः॥ ॥ ॥ ५५

प्रसारणे चेति॥ तुल्यन्यायत्वादुपन्यासः॥ इग्यण इत्यत्र यण इति स्थाने षष्ठी। तेन यणः स्थाने इग्भवतीति स च संप्रसारणसंज्ञ इति वाक्यार्थः स्यात्॥ वाक्यभेदे न च कार्यद्वयं विधीयते॥ कर्त्रे हर्त्रे इति॥ अन्तरतमस्याभावात्सर्वेष्वणः पर्यायेण प्राप्नुवन्तीति। सिद्धमिति॥ स्थानेऽन्तरतमे षष्ठी निवर्त्तयति। तेन यत्र षष्ठी तत्रैषामुपस्थानं। आगमस्वच्यादीनां अन्तरङ्ग इद्धातोरि स्यादे॥ इमावपीति। स्वरितत्वादनयोरन्तरणत्ववर्जिभिष्ठायोग्यत्वात्संबन्धाभावः॥ अथवेति॥ षष्ठीस्थानेयोगेत्यत्र योगविभागः करिष्यते। षष्ठीपदेन हनुक्तं तेन यत्र षष्ठी तत्रोपतिष्ठत इत्यर्थः॥ तत्रयोग्यत्वादनयोरेवापेक्षा नान्येषां। ततः स्थानेयोगेति। षष्ठीसेनउपतिष्ठते। अथवेति॥ अन्यतरार्थे पुनरितिवचनात्स्व

प्रसारणे च॥ प्रसारणे च सर्वेषां यणां निवृत्तिः प्राप्नोति॥ अस्यापि प्राप्नोति॥ यातावाता पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्॥ विषयार्थं पुनर्वचने॥ विषयार्थमेतत्स्यात्। वचिस्वपियजादीनां किं स्यादिति। उरण्परे च। उरण्परे च [redacted] सर्वेषामकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति॥ कर्त्रे। हर्त्रे॥ सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात्। सिद्धमेतत्॥ कथं॥ षष्ठ्यधिकारे इमे योगाः कर्त्तव्याः॥ एकस्तावत्क्रियते। तत्रैवेमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्त्तिष्येते॥ अथवा षष्ठ्यधिकारे इमौ योगावपेक्षिष्यामहे॥ अथ वेदं तावदयं प्रष्टव्यः॥ सार्वधातुकयोर्गुणो भवतीति॥ इह कस्मान्न भवति। याता। वाता। इदं तत्रापेक्षिष्यते। इको गुणवृद्धी इति। यथैव तर्हि इदं तत्रापेक्षिष्यते। एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिको गुणवृद्धी इति॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्यास्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥

आर्द्धधातुक

ध्याय

अयमेवं संबन्धः कर्त्तव्यः यत्र गुणवृद्धिशब्दोच्चारणेन गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेकमुपतिष्ठत इति॥ अन्यथा यातावातेत्यादिषु विध्यर्थत्वे संभवति कथमन्यतरार्थं पुनर्वचनं स्यादित्युच्येत। अवश्यकर्त्तव्यायां एकवाक्यतयैवापेक्षास्तु॥ तेनैकरूप एवार्थो न तु वाक्यभेदेन स्थानेऽन्तरं पारतन्त्र्यं च तदपेक्षिष्यामह इति। अस्य स्थानेऽन्तरं निरसितुमित्यर्थः॥ ॥
इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकं॥ ॥१॥ ॥१॥ ॥

वापेक्षायां२

भा०कै०प्र०
५६
56

न धातुलोप आर्द्धधातुके॥ गुणवृद्ध्योः प्राधान्यादयं निषेधो न तु तद्गुणभावादिकं परिभाषायाः दीधीवेवीटामिति चात्र संबध्यते भाष्यनिषेधे स्यात् गल्लत्वस्य धातोर्लोपे गुणवृद्धिप्रसंगाभावादनर्थको निषेधः स्यादिति सामर्थ्याद्धात्वेकदेशलोपोऽत्र धातुलोपोऽभिमतः। अवयवक्रियया हि समुदायस्य व्यपदेशदर्शनात्। यथा पटो दग्ध इति। अथ वा समुदायशब्दोऽवयवेषु रूपारोपाद्वर्त्तते॥ धातुग्रहणमिति॥ उपसर्जनस्यापि यथा परामर्शः स्यात् अवकाशो नामिसत्र प्रतिपादितः॥ विनापि धातुग्रहणेन लोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं विज्ञास्यते अनुबन्धलोपस्य चानैमित्तिकत्वाद्विवेचेति गुणनिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः॥ सिद्धान्ते तु गुणवृद्धिविशेषणमा

न धातुलोप आर्द्धधातुके॥ धातुग्रहणं किमर्थं। इह मा भूत्॥ लूञ्। लविता लवितुं॥ पूञ्। पविता। पवितुं॥ आर्द्धधातुक इति किमर्थं त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति॥ किं पुनरिदमार्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं। आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुत इति। आहोस्विद्गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं। धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति॥ ॥

तेन भवत ४९

र्द्धधातुकग्रहणमिति सभिप्रायः। अनुबन्धो न धात्वेकदेशः। यस्मादुपदेश एवेत्संज्ञा प्रयोगे तु लूशब्द एव धातुसंज्ञः केवलमसौ नित्यकार्यं लभते। लूशब्दस्य हि क्रियावाचित्वमिति तस्यैव धातुसंज्ञा युक्ता। रोरवीति॥ सत्यार्द्धधातुकग्रहणे शब्दवत्त्वादन्यपदार्थस्य बहुव्रीहिः संदिग्धोपवृत्तिना न्यथा क्रमेण सूत्रप्रत्याख्यानायार्द्धधातुकस्य च लोपविशेषणत्वे धातुग्रहणानर्थक्यप्रतिपादनाय प्रस्तुतग्रहणोपन्यासः। किं पुनरिति। आर्द्धधातुकं लोपविशेषणं गुणवृद्धिविशेषणं वा। बहुव्रीहिग्रहणेऽन्यतरविशेषणं वेति प्रश्नत्रयं सं

तीर ग्रहणं१ १ भवातस्यमः॥ ग्रहणे२ ॥ ॥

राम०
५६

प्रेद्ध इति। नन्वाद्गुणोऽनिर्लक्षण इति तन्निषेधो न भविष्यति। परिहारांतरमपि ध्वनयति। तन्नाश्रितमपि सदोषः। बहिरंग इति। यदा पूर्वं प्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधोऽन्त
रंगः। यदा तु पूर्वमुपसर्गयोगस्तदा गुणोऽन्तरंगः पश्चात्प्रत्ययोत्पत्तौ निषेधो बहिरंगः। सर्वथा बहिरंगस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिः। ननु नाजानंतर्य इति निषेधात्कथं परिभाषाप्र
वृत्तिः। यत्र कार्यविधावानंतर्येण चाश्रयणं तत्र निषेधादनुपस्थानं परिभाषायां यथा स्युत्रिरिति। तत्र हीको यणाचीति वचनादिग्चो राश्रयणात्। अस्मिंस्तु प्रतिषेधस्य
रंगः। गुणस्तु बहिर

किं चातः। यदि लोपविशेषणं उपेद्धः प्रेद्धः अत्रापि प्राप्नोति। अथ गुणवृद्धिविशेषणं क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति॥ यथेच्छसि तथास्तु॥ अस्तु लो
पविशेषणं कथं। उपेद्धः प्रेद्ध इति। बहिरंगो गुणोऽन्तरंगः प्रतिषेधः। असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे। यद्येवं नार्थो धातुग्रहणेन। इह कस्मान्न भवति। लू
न्। लविता। लवितुं। आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। न चैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः॥ अथवा पुनरस्तु गुणवृद्धिविशेषणं। ननु
चोक्तं। क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति। नैष दोषः। निपातनात्सिद्धं। किं निपातनं। चेलेक्नोपेरिति॥ परिगणनं कर्त्तव्यं॥ यञ्चक्यवलोपे प्र
तिषेधः। यञ्चक्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः। यङ्। बेभिदिता। मरीमृजः। यक्। कुस्तुभिता मगधकः। क्य। समिधिता दृषदकः। वलोपे।
जीरदानुः। किं प्रयोजनं॥ ॥ ॥

त्रेनास्य चोराश्रयणमिसदोषः। यञ्चक्यवलोप इति। वइ सत्राकारोऽपि विवक्षितः। तेन धातुपाठेयोऽकारांतः पठितस्तस्य ग्रहणं। अन्यथा त्रिविंक्कथं निवार्येत। बेभि
दितेति। बेभिद्यशब्दात्तृच्। यस्य हल इति यलोपः। मरीमृज इति। यङोऽचि चेति यङो लुक्। कुस्तुभमगध शब्दौ कंड्वादिगणे पठितौ धातू ताभ्यां यक्। ण्वुल्तृचौ। यस्य
हल इति यलोपः। समिध् दृषद् शब्दाभ्यां क्यजन्ताभ्यां प्रत्ययः। क्यस्य विभाषा इति यलोपः॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० नुम्लोप इति। नुमिति नकारस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा। उपबर्हणमिति। वृहि वृद्धौ। इदित्वान्नुम्। वृंहेरच्यनिटीति वा णिजन्ते नलोपः। आस्रेमाणमिति। अस्रेमाणमित्यपि वेदे पाठ
५७ ते। तत्र न पूर्वान्त्विवेर्मनिन् प्रत्ययः। ऊडादेशश्छान्दसत्वान्न भवति। पुरिगणने सति धातुग्रहणं न कर्तव्यं भवति इत्यनुबन्धलोपः प्रयोजनत्वेन पठितः। इक्प्रकरणादि

57

नुम्लोपस्त्रिव्यनुबंधलोपेऽप्रतिषेधार्थं। नुम्लोपे स्त्रिव्यनुबंधलोपे च प्रतिषेधो मा भूदिति। नुम्लोपे। अभाजि। रागः। उपबर्हणं। स्त्रिवेः। आस्रे
माणं। अनुबंधलोपे। लूञ्। लविता। लवितुं॥ यदि पुरिगणनं क्रियते। स्यन्दः। प्रश्रथः। हिमश्रथ इत्यत्राप्राप्नोति॥ वक्ष्यसे तत्। निपातना
त्स्यन्दादिष्विति। तत्र हि पुरिगणनं कर्तव्यं। न कर्तव्यं। नुम्लोपे कस्मान्न भवति। इक्प्रकरणान्नुम्लोपे वृद्धिः। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषे
धः। न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः। यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। स्यन्दः। प्रश्रथः। हिमश्रथ इत्यत्र न प्राप्नोति। इह च प्राप्नोति। अ
वोदः। एधः। ओद्म इति। निपातनात्स्यन्दादिषु। निपातनात्स्यन्दादिषु प्रतिषेधो भविष्यति। न च भविष्यति। यदीग्लक्षणयोर्गुणवृ
द्ध्योः प्रतिषेधः। स्त्रिव्यनुबंधलोपे कथं। प्रत्ययाश्रयत्वादत्र सिद्धं। आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। न चैष आर्द्धधातुकनिमि
त्तो लोपः। यद्यार्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। जीरदानुः। अत्र न प्राप्नोति। रकि ज्यः संप्रसारणं। जै तज्जीवे रूपं। रकेन ज्यः संप्रसारणं भव
ति। यावता चेदानीं रकि जीवेरपि सिद्धं भवति। कथमुपबर्हणं। वृहिः प्रकृत्यन्तरं। कथं विज्ञायते वृहिः प्रकृत्यन्तरमिति॥ " "

ति। तेन यत्रेक्परिभाषास्थानं तत्र निवृत्तये व्याप्रियते तत्रायं निषेधः। प्रत्ययाश्रयत्वादिति। लोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यर्थः। जीरदानुरिति। वर्णनिमित्तोऽत्र वका रा०म०
रलोपो न प्रत्ययनिमित्तः। रकि ज्य इति। एवं च जीरे सवग्रहः सिद्ध्यति। बहुव्रीहित्वाच्च जीरदानुशब्दे रेफाकार उदात्तः। वृहिरिति। वृहि वृद्धाविति पाठात्॥ " ५७

हह१

मेघतइतिगुणेणिलोपश्चार्द्धधातुकनिमित्तइतिपक्षद्वयेपिदोषः।अपवादविषयपरिहारश्चांतरंगेपिगुणेत्रनप्रवर्त्ततइत्युपन्यासः।कथंतर्हीतिवक्तुर्मीहैससेव्वा

अचीतिहिलोपउच्यते।अनजादावपिदृश्यते।निवह्यते।अनिटीतिचोच्यते।इडादावपिदृश्यते।निबर्हिता।।निबर्हितुमिति।अजादाव
पिनदृश्यते।बृंहयति।बृंहकः।तस्मान्नार्थः परिगणनेन।।यदिपरिगणनंनक्रियते।मेघतेछेद्यते।अत्रापिप्राप्नोति।।नैषदोषः।धातुलो
पइतिनैवंविज्ञायते।धातोर्लोपोधातुलोपोधातुलोपइति।कथंतर्हि।धातोर्लोपोयस्मिन्निदंधातुलोपंधातुलोपइति।।तस्मादिग्लक्षणा
वृद्धिः।यदितर्हिइग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः।पापचकः।पापठकः।मगधकः।दृपदकः।अत्रनप्राप्नोति।अह्लोपस्यस्थानिवत्त्वा
त्।अकारलोपेकृतेतस्यस्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धीनभविष्यतः।अनारंभोवा।अनारंभोवापुनरस्ययोगस्यन्याय्यः।कथंवेदितोकुषुभितास्स मरीमृजकः५
मिथिताइति।अत्राप्यकारलोपेकृतेतस्यस्थानिवद्भावाद्गुणोनास्ति।यत्रहलचोरादेशः।लोलुवः।पोपुवः।मरीमृजः।सरीसृपइति।अत्रा
प्यकारलोपेकृतेतस्यस्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धीनभविष्यतः।।लुकिकृतेनप्राप्नोति।इदमिहसंप्रधार्यं।लुक्क्रियतामल्लोपइति।किम
त्रकर्तव्यं।परत्वादल्लोपः।।निसोलुक्।।कृतेप्यल्लोपेप्राप्नोत्यस्यकृतेपिप्राप्नोति।।लुगप्यनित्यः।कथं।अन्यस्यकृतेप्राप्नोति।अन्यस्याकृते।श ।।
×द्धीनभविष्यतः।यत्रतर्हिस्थानिवद्भावोनास्तितदर्थमयंयोगोवक्तव्यः।कस्यस्थानिवद्भावो× ।।(अंतरंगस्यचप्राकुवन्विधिरतिलोमवति।।

र्द्धधातुकनिमित्तत्वंलोपस्यगुणवृद्ध्योस्त्वाश्रितमितिमेघतेइत्यादौभिन्ननिमित्तत्वाद्गुणोनिषिध्यते।यत्रहलचोरादेशइति।लुकालस्लोपइ-लुप्यतइत्याशयः।
\ अत्रापीति।कृतेयकारलोपेएकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीतियकारोपसंज्ञोभवत्येवेतिभावः।निसोलुगिति।लुक्शास्त्रप्रवृत्तिर्निसा।।०।।

र:प्रत्य२

भा०कै०प्र० अनवकाश इति॥ नाप्राप्ते लोपे लुगारंभात्। सावकाश इति। भिन्नविषयौ लुल्लोपौ अकारस्य लोपो यकारस्य लुक्। ततश्च नास्ति येन नाप्राप्तिन्यायः। अथापीति।
५८ यञोश्चेति चेत्तत्र यकारस्य प्रत्ययस्य यङ इति निर्दिष्टस्य विवक्षितत्वाद्बहुवचने च यङ् इत्यपदेशस्य गौणत्वादिति भावः। समानाश्रय इति। तुल्यकालत्वादिति भावः। नोनावेत्य
58 त्तुबकुल [redacted] य हणा नु हसा अनैमित्तिकोन्तरंगो लुक्प्राग्वेव प्रसक्तयोः सन्ने भवति॥ निकुचित इति। किसंयोगेन न लोपे सति उपध

अनवकाशत्वं हि लुक्॥ सावकाशो लुक्। को वकाशः। अवशिष्टः। अथापि कथंचिदनवकाशो लुक् स्यादेवमपि न दोषः। अल्लोपे योग विभाग
ः क्रियते। अतो लोपः। ततो यस्य। यस्य च लोपो भवति। अत इत्येव। किमर्थमिदम्। लुकं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम्। ततो हलः। हल उत्तरस्य यस्य च लो
पो भवति॥ इह तर्हि परत्वाद्योगविभागाद्वा लोपः लुकं बाधेत। लुक्स्तोनोनावरुद्धमोयदीदं। नोनूयते नैनो नाव समानाश्रयो लुल्लोपेन बाध्यते॥
कस्य समानाश्रयः। यः प्रत्ययाश्रयः। अत्र च प्रागेव प्रसक्तयोः सन्ने लुग्भवति। कथं सदः। प्रत्ययः। हिमश्रयः। जीरदानुः। निकुचित इति
उक्ते शेषे किमुक्तं। निपातनात्स्यदादिषु। [redacted]। किञ्चः संप्रसारणं निकुचिते प्युक्ते किं सच्चिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्वि
घातस्येति॥ ॥ ॥

त्वमिति निमित्तमकित्त्वस्य न भवति। यदि तर्ह्यकारलोपः क्रियते तदा जंगमइत्यत्र तस्य स्थानिवद्भावाद् उपधालोपः प्राप्नोति। नैष दोषः॥ अनदीति प्रतिषेधात्। अनर्थ
कोयमदिति चेत्। लोपस्यापि तर्ह्यप्राप्तिः॥ अजादौ प्रत्यये तस्य विधानात्। ननु लोलुवादिष्ववरुद्ध इयः स्थानिवद्भावेन न सिध्यंतीति तेषां स्थानिवद्दर्शना [redacted] त्संभवमात्रेणापत्ति एम०
देशो भवतीत्यदोषः॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥ ५८

क्ङिति च॥ क्ङिति प्रतिषेध इति। इकोऽस्यानुवर्त्तनेन गुणवृद्धी इति चानन्तरयदीक् क्ङितीसमानेन विशेष्यते क्ङिति परतो य इग्गितिः न दातस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषो-
पस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्य चानेन तयोर्थेत्वाच्चितं स्तुतमित्यादावेव निषेधः स्यात् न तु भिन्नं भिन्नवानिति तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यं। यदा तु क्ङिद्ग्रहणं गुणवृद्धिविशे-
षणं तदा परसप्तम्याश्रयसंग एव नहि विहितयोर्निषेधः। अपि च न भिन्नं तयोरेवेति परिभाषानुपस्थानान्निमित्तसप्तम्येव क्ङितीति भवति क्ङिन्निमित्ता हि तयोः

क्ङिति च॥ क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं॥ क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यं। क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यं।
किं प्रयोजनं। उपधारोरवीसार्थं उपधार्थं रोरवीसार्थं च। उपधार्थं तावत्। भिन्नः। भिन्नवानिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। क्ङितीत्यु-
च्यते। यत्र क्ङित्संनन्तरो गुणभाव्यस्ति। तत्रैव स्यात्। चितं। स्तुतं। इह तु न स्यात्। भिन्नः। भिन्नवानिति॥ ननु च यस्य गुण उच्यते त-
क्ङित्परं लेन विशेषयिष्यामः। पुगन्तलघूपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तच्चात्र क्ङित्परं॥ पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्ता-
ङ्गस्य लघूपधस्य चेति। कथं तर्हि। पुकि योऽन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघू-
पधस्येति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं। अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत। भिनत्ति। छिनत्तीति॥ ॥ ॥

प्रवृत्तिः। उपधारोरवीसार्थमिति। उपधायाः अपीकः प्रतिषेधार्थं रोरवीते यङ्. निमित्तप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्। अत्र हि तिपि निमित्ते गुणो न यङ्निमित्तः। ननु
चेति॥ आकांक्षया पुगन्तलघूपधस्येति सन्निधानं मन्यते। तथा हि। क्ङिति गुणवृद्धी न भवत इत्युक्ते कस्येत्याकांक्षायां यस्य प्राप्ते इत्यस्ति पुगन्तलघूपधस्यापेक्षा
। अथवा क्ङितीति प्रसज्यग्रहणात् सप्तम्यन्तेनाङ्गस्याभिधाने तन्त्र क्ङिति भिन्नमित्यादौ लघूपधस्यानन्तर्यात् सिद्धो निषेधः। लघूपधेति तेनैतत् समुदायानिर्देशा-
देव पदस्येको यदव्यवधानानन्तरस्य ऐ वा प्राप्तिरित्यर्थः॥ तन्निमित्तपक्षस्यापि दुष्टतामाह॥ ॥

भा०कौ० पू०
५९
57

अचुरं, ते दोष इति। सार्वधातुकनिमित्तस्य गुणस्य निषेधे क्ङित्लघूपधलक्षणनिषेधाप्रसंगः इत्यर्थः। रियति पियतीति। रिपिगतौ धिधारणे इति तुदादौ पाठः। हतो हृष्य इति। पथे
वादिप्रभृतिभ्यः शप इति शप्निवर्त्स्यते एवमकारेऽपि निषेधे न निवर्त्स्यते स्याशयः। न ... निलक्षणोयं गुणो न भवतीति निषेधाप्रसंगः। स्तम्॥ परिहारान्तरसंभवान्न
तदाश्रितं॥ प्रसक्तस्येति॥ सामान्यलक्षणेन विशेषलक्षणपरामर्शेन यत्प्राप्तं पुनर्विशेषलक्षणपरामर्शनाद्यत्स्वरूपेणानभिनिर्वृत्तं तस्य निवृत्तिः क्रियते।
परमार्थतस्तु सर्गापवादयोरेकवाक्यतया मयाप्यनुमाने बोध इति सिद्धान्तः। चिन्तमित्यादौ चप्रसक्तानभिनिर्वृत्तगुणनिषेधे वचनस्य चरितार्थत्वादुतो हय इतिभूत्वा

रोरवीसध्येम्॥ त्रिधाबद्धो वृषभो रोरवीति॥ यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते॥ अचुरं, ते दोषः॥ रियति। पियति। धियति। प्रा उ दुवत। प्रास्तुस्तुव
त॥ अत्र न प्राप्नोति॥ अचुरं, तस्यांतरंगलक्षणत्वात्॥ अन्तरंगत्वादत्रेयङुवङोः कृतयोरलघूपधत्वाद्गुणो न भविष्यति॥ एवं क्रियते चे
दं तन्निमित्तग्रहणं। न चैकश्चिद्दोषो भवति॥ इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि॥ हतो हृष्यः। उपोयते। औयत। लौयमानिः।
पौयमानिः। नेनिक्त इति॥ नैतानि संति प्रयोजनानि॥ इह तावत् हतो हृष्य इति। प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः श
क्या कर्तुं॥ अयं धातूपदेशावस्थायामेवाकारः। इह चोपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिरिति। बहिरंगे गुणवृद्धी। अन्तरंगः प्रतिषेधः
। असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे। नेनिक्त इति पररूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति॥ ॥ ॥

कारनिवृत्तावपारः। दिवादिप्रभृतिभ्य इत्यनेनानुगसंतत्राभावात्सन्नेव प्रक्रियादशायां शप्निवर्त्स्यते। नन्वेवं भवतु इत्यादौ प्रसक्तोऽनभिनिर्वृत्त एव शबकारः कस्मादनेनन
निवर्त्स्यते। नैष दोषः॥ शब्भवतीत्यस्यां चोदनायां गुणरूपेण चोदनाश्चायं गुणनिषेधविषयः॥ उपोयत इति। वेञोयङि संप्रसारणे कृते उभयपदाश्रितत्वाद्बहिरंगो गु
णः। औयत इत्यादौ बहिरंगा अयत्वाद्वृद्धिर्बहिरंगा। नेनिक्त इति। किं सरलेनांगस्य विशेषणाद् इकः सच कार्यित्वात्पूर्वपक्षः॥ उत्तरं त्वभ्यासकार्यित्वात्तस्य च पररूपेण व्यव एम०
॥ धानादिति॥ ॥ ॥ ५९

धातुं क्ङित्सरत्वेनेति। न धातुलोप इत्यत्रोपसर्जनेऽपि धातौ धातुशब्दमात्रस्य सद्भावादिहानुवृत्तिरित्यर्थः॥ यदीति। क्ङित्सन्नंतरस्य धातोर्गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थे मत्वा प्रश्नः। धातोरेवेति। धातोर्विहितस्य क्ङितः सन्नंतरे नेति मत्वा प्रश्नः॥ धातोर्विहितेनेति। धातोर्विहिते क्ङिति सन्नंतरे यो धातुर्विकरणो वा तस्य प्रतिषेध इत्यर्थः। अथवेति। यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र क्ङितीति नेत्युपतिष्ठत इत्येवमियं परिभाषा भवति। तत्र पुगंतलघूपधस्य संज्ञास्या उपस्थाने सति येन नाव्यवधानमिति भिन्नमित्यादौ निषेधो भविष्य

उपधार्थेन तावन्नार्थः। धातोरिति वर्त्तते। धातुं क्ङित्सरत्वे न विशेषयिष्यामः॥ यदि धातुर्विशेष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति। चिनुतः। सुनुतः। लुनीतः। पुनीत इति। नैष दोषः। विहितविशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यो विहित इति। धातोरेव तर्हि न प्राप्नोति। नैवं विज्ञायते धातोर्विहितस्य क्ङितीति। कथं तर्हि धातोर्विहिते क्ङितीति। अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं। यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं। पुगंतलघूपधस्य सुपस्थितमिदं भवति। क्ङितिनेति। अथवा यदेतस्मिन्योगे क्ङिद्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति। यदयं त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः। इको झल्। हलंताच्चेति क्नुसनौ कितौ करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। कित्करणे एतत्प्रयोजनं गुणः कथं न स्यादिति। यदि चात्र गुणप्रतिषेधो न स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो भवत्युपधालक्षणस्यापि गुणस्य प्रतिषेध इति। ततः क्नुसनौ कितौ करोति॥ ॥ ॥

ति। अथवेति। माभूत्परिभाषा तथापि प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यापेक्षायां यावंतो यादृशाः प्रतिषेद्धव्यास्तावंति प्रतिषेधसूत्राणीति पुगंतलघूपधगुणे प्रतिषेध्ये नवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितेऽपि प्रवर्त्तते। अथवा यथोद्देशपक्षाश्रयेण भाष्यं। तथा हि प्रधानान्यात्मसंस्कारायसंनिधीयमानानि गुणभेदं प्रयुंजत इति यदेतस्मिन्नित्युक्तं। अथवेति। लिंगान्निर्दिष्टांगविकल्पात्तस्मिन्निति परिभाषा प्रतिष्ठत इत्यर्थः। अनेकपरिहारोपन्यासोऽन्यायवस्तुसाधनार्थः॥ ॥ ॥

न्नि

बहिरंग इति। ततश्चासिद्धत्वान्निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः। अथवेति। ननु वृकु ब्रीत्यर्थमुभयविधेषु गुणाया र्द्धधातुकग्रहणं स्यादिति कथमनवकाशत्वम्। उच्यते। विनाप्यार्द्ध
धातुकग्रहणेन वृकु ब्रीहि लभ्यते यथेकाचो द्वे इत्यत्र गोरवीसन्नानिमित्तकत्वा ह्लोपस्य गुणनिषेधः पूर्वेण न प्राप्नोति सार्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्स्त्राः तरप्राप्तोपि निषे
धो बाध्यत इत्यर्थः। यद्विमित्तस्य निषेधोंतरंगत्वाद्बाध्यते न सार्वधातुक निमित्त इति गेरुत इत्यादौ निषेधो भवत्येव। एतच्च सां दसत्वमभ्युपेत्य यदुक्तं भाष्यकारेण

गोरवीसर्थे नापि नार्थः। क्ङिती सुच्यते। न चात्र क्ङितं रि.ते वापश्यामः॥ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति। न लुमतास्मिन्निति प्रत्ययलक्षण
प्रतिषेधः। अथापि लुमतां गस्य लुच्यते एवमपि न दोषः। कथं। न लुमतालुमतां लुङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते। किं तर्हि यो सौ लु
मतालुप्यते तस्मिन्यदंगं तस्य यत्कार्यं तन्न भवतीति। अथ्याप्यंगाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते एवमपि न दोषः। कथं कार्यकालं संज्ञा
परिभाषं। यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवति इत्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति। अथवा छांदसमेतत्। द
ष्टानुविधिश्छंदसि भवति। अथवा बहिरंगो गुणो[redacted]तरंगः प्रतिषेधः। असिद्धं बहिरंगमंतरंगे। अथवा पूर्वस्मिन्योगे यदार्द्धधा
तुकग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्गुणो भविष्यति। इह कस्मान्न भवति। लैगवायनःकामयते। नद्धितकाम्योरिक्प्रकार
(णात्। इत्लक्षणायोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। नचैते इत्लक्षणे॥ ॥

क्ङामाषाविषयत्वेतु यदुक्तं वृकृ निष्प्रयोजनत्वादार्द्धधातुकग्रहणस्य संभवति। तोतोर्त्ति। [redacted] रोरोर्त्ति। शेशोर्त्ति। जोजोर्त्ति। मोमोर्त्ति। इत्यादिषु तुर्वीर्धुर्वीत्या
दिष्वो यदुक्तं क्ङितिषि वकारछकारयोरूठ् प्रसज्यते लोपे कृते सत्यार्द्धधातुकग्रहणेन वृकु ब्रीहावुपाश्रिते न धातुलोप इति गुणनिषेधः प्राप्नोति स मा भूदित्येवमर्
थमार्द्धधातुकग्रहणं स्यात्। अनेन चात्र सवधानान्नास्ति निषेध इति प्रयोजनेकथमनवकाशं स्यात्। इत्लक्षणयोरिति। इकइत्येवं येगुणवृद्धी तयोर्निषेध इत्यर्थः॥०॥
मति०

एम०
६०

लकारस्येति॥ अनुबंधइत्संज्ञकस्तल्लोपात्स्थानिनि सन्निधीयत इत्यल्विधावितिनिषेधोनप्रवर्त्तते। पिच्चादि. त्वंभवतीति दि. त्यपि त्वं भवतीति भाष्यकारस्य कल्पनं वा^णा
र्त्तिककारस्येति दोषोपन्यासः। कथंनिसंदि. तइति। ननु दि. तो लकारस्येति तत्रार्थः स्थितो ननु दि. त आदेशस्येति। अन्यथा पचावः पचेतेतीतिलोपः स्यात् एवं मन्यते। यासु
टो दि. त्वेन ज्ञापके न स्थानिन एव लकारस्य दि. त्वपदेश उच्छिद्यते। ङ.कारोच्चारणं तु लुङ्. लङ्. लृङ्. क्ष्विति साङ्गो विशेषणार्थं स्यात्। ङि. तो यदि ति। स्थानिवद्भावेन लादेशे दि.
तियत्कार्यं प्रवृत्तेस्तत्त्वं भवतीति ज्ञाप्यते न तु स्थानिन एव दि. त्वपदेश उच्छिद्यते॥ अन्यथा निसंदि. तइति निर्विषयं स्यात्। यासुट एवेति। दि. तो यत्कार्यं तत्र यासुटो न किंचि

लकारस्य दि. त्वाद्दादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसंगः। लकारस्य ङि. त्वाद्दादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति। अचिनवं। असुनवं। अकरवं। लकार
स्य दि. त्वाद्दादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसंग इति चेद्यासुटो दि. द्वचनात्सिद्धं। यदयं यासुटो दि. द्वचनं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यो न दि. द्दादेशाः
दि. तो भवंतीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं निसंदि. तइतस्थेति। दि. तो यत्कार्यं तद्भवति दि. ति यत्कार्यं तन्न भवतीति। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। क
थमनुच्यमानं गंस्यते। यासुट एव दि. द्वचनात्। अपर्याप्तश्चैव हि यासुट् समुदायस्य दि. त्वे दि. त्वे चैनं करोति। तस्यैतत्प्रयोजनं दि. तो यत्का
र्यं तद्यथा स्यात् दि. ति यत्कार्यं तन्मा भूदिति। क्ङितिच॥ ॥ ॥

दतिदेष्टव्यमस्ति किंतु दि. ति यत्कार्यं विधीयते संप्रसारणादिकं तद्गतिदिश्यते। तच्चेत्स्थानिवद्भावात्स्यादतिदेशोऽनर्थकः स्यादिसतिदेशः क्रियमाणो दि. ति यत्कार्यं तद्भावस्यै
व ज्ञापकः। अपर्याप्तश्चेति। समुदायस्य दि. त्वपदेशे कर्त्तव्ये यासुडसमर्थः। यासुट एव तु घने न दि. त्वं क्रियते न समुदायस्य। क्ङिति चेत्सत्र निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यानात
लादगुणनिमित्तेपियासुटि दि. ति गुणनिषेधः सिध्यति। यदि समुदाये स्थानिवद्भावेन दि. त्कार्यमभविष्यत् यासुटो दि. त्वं न व्यधास्यत् विहितं^तत् ज्ञापयति। दि. ति य
त्कार्यं तल्लादेशे न भवतीति केषांचित्पाठः सुपर्याप्तश्चैव हीति॥ तत्रावयवद्वि. त्वद्वारेण समुदायदि. त्वं विधीयत इति व्याख्येयं॥ एवं हि क्ङितीति निमित्तसप्तमीपक्षेपिगु

भा०कै०प्र०
६१
61

दीधीवेवीटाम्॥ छन्दोविषयत्वादिति। भाषायामेतयोः प्रयोगाभावात्॥ दृष्टानुविधित्वाच्चेति। यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध इति न्यायात्
तथाप्यादीध्यनमित्यादिप्रयोगश्छन्दसि नास्ति दृष्टस्यैव छन्दस्यनुविधानमित्यर्थः॥ ननु छन्दस्येव दृष्टानुविधानमिति। अथवा दृष्टानुविधिरित्यस्यायमर्थः॥ गुणश्छन्द

दीधीवेवीटाम्॥ किमर्थमिदमुच्यते गुणवृद्धी मा भूतामिति। आदीध्यनम्। आदीध्यकः। आवेवनम्। आवेवकः। अयं योगः शक्योऽकर्तुं
म्। कथम्। दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वात् दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः। आदीध्ये दीधयुरिति गुणादर्शनादप्रतिषेधः। दीधीवेव्योश्छन्दोविष
यो। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः। आदीधे दीधयुरिति च गुणस्यादर्शनादप्र
तिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः। प्रजापतिर्वै यत्किंचिन्मनसा आदीधेत्। होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्। आदीधयुर्दी
शाणे हृतासः॥ भवेदिदं प्रयुक्तमुदाहरणम् आदीध्ये इति। इदं त्वयुक्तम् आदीधयुरिति। अयं जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स य
थैव क्ङिति चेत्येतं बाधते। एवमेनमपि बाधेत। जुसि गुणं प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं बाधते। क्ङितु
ल्यजातीयः प्रसयाश्रयः श्रयपश्चायं। अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते क्ङिति चेत्येतस्मिन्प्रतिषेधे जुसि गुण आ
प्रक्लृप्ता रभ्यते। अस्मिंस्तु नः प्राप्ते चाप्राप्ते च। यदि तर्ह्ययं योगो नारभ्यते॥ ॥

नैषदोषः २

सिद्धप्रयतेन तु सर्वत्र गुणनिषेध इति। आदीधेरिति। लङ्‌ः प्रथमस्यैकवचने तिपि। आदीधयुरिति। जक्षित्यादयः षडिति सम्प्रसारणाज्जुसादेशे गुणे प्रकृतसाश्रयस्य न्यायमिति॥ राम० ६१
ततस्थानिरगत्वादनेनैव भाव्यमित्यर्थः। येन नाप्राप्त इति॥ कार्यविशेषचिंतापेक्षायामयं न्यायो न तु कार्यसामान्यं बाध्यमित्यस्यापेक्षायां न्यायावतारः॥०॥ मेत

×पिपठीरिति·४१

कथं दीध्यदिति। ले इति पइ तश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपः। लेटोऽडाटाविल्यडागमः॥ श्यपन्न्यसये नेति। श्यपनोरि. त्वाडुणाभावः। यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरि
तीकारलोपः। क्वचित्तु शब्यसये नेति पाठः। तत्र शप्युरि. त्वाडुणाभावः। एरनेकाच इति यणादेशः॥ इदितिवर्त्तमाने इति। नेड्वशि कृति इति सतः। पिपठिषतेः क्विप्। अ
तो लोप इति सकारलोपः षत्वस्यासिद्धत्वात् ससजुषो रुरिति रुत्वं। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति अल्लोपस्य रुत्वे स्थानिवद्भावाभावः। आगममिति। अंगस्येत्यनुवर्त्तनादंगा
धिकारविहितं पद्मं तामितिः तदेव निवार्यते इड्डे वयथा स्यादिति नियमेनेत्यर्थः। वों रुपधाया इति च दीर्घत्वं नागं यत्तु यहोलिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं तद्धचना

कथं दीध्यदितिः। दीध्यदितिच श्यपन्न्यसये नदीध्यदिति च श्यपन्न्यसयेन भविष्यति। इटश्चापि ग्रहणां ध्याकामकर्त्तु। कथमकणि पुमरणीषं क
णीताश्चो रणिताश्च इति। आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्र इडित्यनुवर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य प्रयोजनं। इट् इड्डेव यथा स्यात् यदन्यत्प्राप्नोति तन्न
मा भूदिति। किंचान्यत्प्राप्नोति। गुणः। यदि नियमः क्रियते। पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः दीर्घत्वं न प्राप्नोति। नैष दोषः। आंगं यत्कार्यं तन्नि
यम्यते न चैतदांगं। अथवा असिद्धं दीर्घत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति॥ ॥ ॥

द्भविष्यति। पिपठिषि ब्रास्मणकुलानीत्यत्र सकारलोपस्य स्थानिवद्भावात् झलं तत्त्वाभावान्नुमभावस्तेन पिपठीषीति कथं। सांतमहतः संयोगस्येति दीर्घत्वमिति न चो
दनीयं। क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यापि व्यवस्था प्रतिपाद्यते॥ ननु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति॥ अथ वेति। इड्डेवेत्यस्मिन्नियमे दीर्घत्वस्यासिद्धत्वान्नास्ति नियमेन व्याहतिः।
ततश्च शास्त्रदृष्ट्या अविकृतरूपत्वे द्व्यप्रयोगं न तु विकृतः॥ अल्लावीत्यत्र तु सिज्लोपस्य कादेशे सिद्धे इस सिद्धत्व निषेधवचनात् सवर्णदीर्घत्वं भवति॥ ॥

भा० कै० प्र०
६२
62

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ॥ कथमिति ॥ किमन्तरशब्दस्यानन्तात् बहुव्रीहिः अथ ... अन्तरशब्दस्येति प्रश्नः ॥ अन्तरं विवरं व्यवधानं न अन्यकालः इत्यर्थः ॥ अविद्यमाना इति प्रश्नेये
षामन्ये वर्णाः अविद्यमाना इत्याधेयस्य निषेधो नत्वाधारस्य ॥ अवग्रह इति ॥ अर्धमात्राकालो ऽवग्रह इष्यते ॥ अर्धमात्राकालं स्थित्वा वर्णान्तरं समुच्चार्यते ॥ तत्र गुरोरनृ
त इति सूत्रेण न भवेत् ॥ नैव दोष इति । दोषनिवृत्तये संज्ञाक्रियते प्रयोजनाभिनिर्वृत्तये वा इह चोभयाभावः ॥ अधिकरणं हि तत्रेदं राद्भूतं संबन्धाभावात् । विचार्यमाणं ना

×अनन्तरा इति×
हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ कथमिदं विज्ञायते । अविद्यमानं अन्तरं एषामिति । आहोस्विद् अविद्यमाना अन्तरा एषामिति ॥ किंचातः । यदि विज्ञा
यते अविद्यमानं अन्तरं एषामिति अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति । अप्स्विति अप्सु इति विद्यते ह्यत्रान्तरमिति ॥ अथ विज्ञायते अविद्यमाना
अन्तरा एषामिति न दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथास्तु । अथवा पुनरस्तु अविद्यमानं अन्तरं एषामिति । ननु चोक्तं । अवग्रहे संयोगसं
ज्ञा न प्राप्नोति ॥ अप्स्विति अप्सु इति विद्यते ह्यत्रान्तरमिति ॥ नैव दोषो न प्रयोजनं ॥ संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथान्यत्र । संयोगसंज्ञा
यां सहग्रहणं कर्तव्यं । हलोऽनन्तराः संयोगः सह इति वक्तव्यं । किं प्रयोजनम् ॥ सहभूतानां संयोगसंज्ञा स्यात् एकैकस्य माभूदिति ॥ य
थान्यत्र । तद्यथा । अन्यत्रापि यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोतीति तत्र सहग्रहणं तद्यथा । सह सुपा । उभे अभ्यस्तं सहेति ॥ ॥

मित्याद्यैरनुवाकस्य दैरिस्तनुवर्जने तेन गुरोरनृत इति । अप्सव्यवधाने दोष इति चेत् नैवं विधे विषये प्रत्यवयवस्यावग्रहं परकाराः कुर्वन्ति ॥ अप्सुयोनिरित्यादावपि समा
सघटकपदानाम् अन्ते ऽवग्रह इष्यते इति सुशब्दान्तस्यैवस्यानास्यावग्रहः ॥ संयोगसंज्ञायामिति ॥ वृद्धिसंज्ञावदानन्तर्येण व्यवस्थितानां हलां प्रत्येकं संयोगसंज्ञा प्राप्नोति ॥ ॥ राम०
६२

किंचस्यादिति। इयोः [illegible]न्तर्येएकैकस्यापिसंयोगसंज्ञायांगुरुसंज्ञाप्रतिबद्धकार्येसिद्धिरितिप्रश्नः॥ निर्यायादिति॥ मतिरेवंप्रकारः संयोगइत्येतत्प्राप्तिः। ननु समुदायस्या
पिसंज्ञित्वेऽप्यचोरहाभ्यांद्वे इति यकारस्य द्विर्वचने कृते कस्मादेतन्न भवति। यथास्येयादिति। एतेकतरेष्वेषु र्वेत्रासिद्धमिति। द्विर्वचनस्यासिद्धत्वान्नायंदोषः। शक्येति। तकारे
कृलिपरतः ककारः संयोगेभवस्यादिच्छेतिलोपप्रसंगः। संयोगाविति। कथं पुनर्द्वेत्वानुपसर्जनार्थस्य द्वित्वावगतिरितिचेत्। इत्यादिग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथासंयोगा

किंचस्यात्। यद्येकैकस्यसंयोगसंज्ञास्यात्। इह निर्यायात्। निर्वायात्। वाम्यस्यसंयोगादेरित्येत्वंप्रसज्येत। इह च संहृषीष्ट अनतक्षसंयोगादेरिती
ट्प्रसज्येत। इह च संह्रियत इति गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरितिगुणः प्रसज्येत। इह च दृषत्करोति समित्करोतिसंयोगान्तस्येतिलोपः प्रसज्येत। इ
ह च शक्नोवस्तेति स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति लोपः प्रसज्येत॥ इह च निर्यातो निर्वातः संयोगादेरातोधातोरिति निष्ठानत्वंप्रसज्येत॥ नैष
दोषः॥ यत्तावदुच्यते इह तावन्निर्यायात् निर्वायात्। वाम्यस्यसंयोगादेरित्येत्वंप्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते। संयोगआदिर्यस्यसोयं संयोगादिः
संयोगादेरिति। कथं तर्हि संयोगआदिर्यस्यसोयंसंयोगादेरिति। एवं तावत्सर्वेषांगपरिहृतं। यदप्युच्यते। इह च दृषत्करोति समित्करोति। संयो
गान्तस्येतिलोपः प्रसज्येतेति नैवं विज्ञायते संयोगोन्तोयस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति। कथं तर्हि संयोगावन्तावस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति॥
गादिः संयो॰

रिति वक्तव्यं स्यात्। संयोगासरोय अाकारस्तदन्तस्यांगसेत्वमिसर्पेत्वाभावात्॥ संयोगावन्ताविति। अत्रापिसंयोगान्तलोपइत्येवं योगेनपदस्यविशेषणात्तदन्तविधौलब्धे
तद्ग्रहणमाश्रितसंख्याभेदः संयोगेयथाग्रहणेतेसेवमर्थेविज्ञायते॥ ॥श्री॥ स॰ सं॰ ॥श्री॥ ॥

भा०कै०प्र०
६३
63

संयोगाद्योरिति ।। षष्ठीसमास आश्रीयते इत्यर्थः । संयोगाद्योरिति द्विवचननिर्देशः स्कोर्द्विलात् न समीपयोरपि हलोर्द्विलात् । तेनायमर्थः । झलि परतोऽन्ते च यः सं-
योगस्तस्यादिः समीपौ यौ ककारसकारौ तयोर्लोप इति । न चैवं सति शक्त इत्यत्र लोपः प्राप्नोति । संयोगादेरन्त इत्यत्रापि संयोगादन्त इत्येवं संयोगस्यैरोपः प्राकारस्तद्-

यदप्युच्यते । इह च शक्तावस्त्रेति स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते संयोगावादी संयोगादी संयोगाद्योरिति । कथं त-
र्हि संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति । यदप्युच्यते ।। इह च निर्यातो निर्वात इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं प्रसज्येते-
ति नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्यायं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि संयोगावादीयस्यासौ यं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं कृत्वा
एकैकस्य [redacted] संयोगसंज्ञा प्राप्नोति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः स-
मुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन् दृ-
ष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः इहापि नार्थः सहग्र-
हणेन ।। ॥ ॥ ॥

तावदात्रोर्नत्वमिति सिद्धे आदिग्रहणं द्वित्वसंख्याश्रयणार्थं ।। कथं कृत्वेति । संयोगसंज्ञाया अन्वर्थत्वात् संयुज्यन्तेऽस्मिन्वर्णा इति समुदायः संयोग इत्यस्याश्र- ॥ प्र०
यणात्संहतानकर्तव्यमित्यर्थः ।। ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ ॥ ६३
हयः

बहुवचन

सविशेष

ऽपाहे स्विदिति॥ द्वयोरित्सुस्ता नाश्रयणा द्वह्रूनामेवेसंयोगः। यथा पापाचे सत्र समुदायस्य द्विर्वचनं नावयवस्यैकाचः। यदातु द्वयोरेव हलोरणं नर्य्यं नदाह्वयो र्भवसे वहलइतिजानौ नि दृश्शातमं केनिम स्विनशो ऽल्लीतिनु मिक्लेनेन सज्ञानां संयोगसंज्ञा नतु सजयोरिति सल्लोपा प्रसंगः। निर्म्लेयादिति। यः संयोगो नासावंगादिः पश्चाद्गादिर्गकाराल्लकारस

ऽपथ्ययत्रव हूनामानंतर्य्ये किं तत्र द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवतु नित्याहोस्विद्विशेषेण। कश्चात्र विशेषः। समुदाये संयोगादिल्लोपो मस्जेः॥ समुदा येसंयोगादिल्लोपो मस्जेनेसिद्ध्यति। मङ्क्ता। मङ्क्तुं। इहच निर्म्लेयात् निग्लायात् निर्म्लेयात् निर्ग्लायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति। इहचसं स्वरिषीष्ट ऋतश्च संयोगादेरिति गुणे न प्राप्नोति॥ इहच संस्क्रियते गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति॥ इहच गोमान्करोति। यवमान्करोति। संयोगांतस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति। इहच निर्ग्लानो निर्म्लानइति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि द्वयो द्वयोः संयोगः। द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनं। द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनं न सिध्यति॥ इंद्रमिच्छति इंद्रीयति। इंद्रीयतेः सन्॥ इंदि द्रीयिष ति। न न्द्राः संयोगादय इति द्विर्वचने न प्राप्नोति। नवाजविधेः। नवा एष दोषः। किं कारणं। अज्विधेः। न्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यंते। अजादेरिति वर्त्तते॥

मुदायोनासौ संयोगः। इंदि द्रीयिषतीति। अवद्धौ संयोगो नहौ दरौ च। तत्र दकारस्य संयोगादित्वाद्द्विर्वचननिषेधप्रसंगः। नवाज्विधेरिति। अजाश्रयः प्रतिषेधविधिः। अजादेरिति कर्मधारयः। तेनाचः परो यो दकारः परो नंतरान्द्रान द्विरुच्यंते। इंद्रशब्दे तु नकारेणाव्यवहितत्वात् द्विरुच्यत एव॥ ॥ ॥

दकारे

भा॰कै॰प्र॰ अविद्यमानमिति॥ बहूनां चानंतराले समुदायद्विर्वचनवत् बहूनामेव संयोगसंज्ञा न द्वयोर्द्वयोः॥ अविद्यमाना इति॥ मध्येयत्र्याधेयः सः द्वयो[redacted]रेव मध्ये भवतीति संसर्गो
६४ बुद्धिप्रयोगस्यापि विशेषो गतिहेतुत्वात् बहुषु द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा मा भूदिति प्रश्नः॥ द्वयोर्द्वयोर्वान्तरेति॥ अंतरान्तरेण युक्ते इति द्वितीया कस्मादत्र न भवति॥ उच्यते॥ य
64 दा मध्यापेक्षया नियतावधित्वता विवक्ष्यते तदा च मां चान्तरा कमंडलुः इत्यत्र अंतराधवसंश्वनंतरेति तत्र द्वितीया॥ यदा तु नियतावधित्वं न विवक्ष्यते अपितु संबंध
मात्रं तदा षष्ठ्येव भवति तदा हि न ज्ञायते किं तयोरेवावधित्वं उतान्यस्य हि तयोरिव संधि नियमाभावाद्द्वितीयायुक्ताग्रहणा न्नियतावधिविवक्षाविषयायाः
अभावः॥ यान्हीति॥ एषामिति बहुवचननिर्देशादिति न बोद्धव्यं। बहुत्वस्याविवक्षणात्। अन्यथा शिष्टे स्यादेव द्वयोर्न स्यात्॥ तस्माद्योसावंतरा स द्वयोर्भव

अपाययद्येवं बहूनां संयोगसंज्ञा अथापि द्वयोर्द्वयोः किं गतमेतदियता सूत्रेण आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यं गतमित्याह। कथं
यदा तावद्बहूनां संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते। अविद्यमानमंतरमेषामिति। यदा द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते। [redacted] अविद्यमाना अंतरा एषामिति। द्वयोर्द्वयोर्वांतरा कश्चिद्विद्यते वा
न वा। एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति। यानृहि भक्तानन्त्रषष्ठ्या प्रतिनिर्दिशति एतेषामन्येन व्यवाये न भवितव्यं। अस्तु तर्हि समुदाये संज्ञा।
ननु चोक्तं। समुदाये संयोगादिलोपो न स्यादिति। नैष दोषः। वक्ष्यत्येतत् अंतसात्सर्वोमस्ते मिदनुषंगसंयोगादिलोपार्थमिति॥ अथ वा॰ विशेषेण
संयोगसंज्ञा विज्ञास्यते द्वयोरपि बहूनामपि तत्र द्वयोर्या संज्ञा तदाश्रयो लोपो भविष्यति॥ ॥ ॥

द्वयो तिनवेति यदुक्तं तत्रोच्यते। यदा द्वयोरंतरा न भवति तदा बहूनां नंतराइति तेषामेव प्राप्नोति॥ यदा हि बहूनां मध्ये भिन्नजातीयो न्म भवति तदा मा भूत्। तदभावे तु प्रवर्तितव्यमे
व बहूनां संज्ञया समुदायद्विर्वचनवदित्यर्थः॥ अंतसात्सर्वेइति। तत्रानुषंग[redacted]लोपार्थमवश्यं वक्तव्यं। अंसाद्यचः परे तु मिसनु पधात्वान्मयहइ सत्रनंलोपो न स्यात्। एतेपि
संयोगे रिलोपेत स्यादिति दत्तावत्तु पधात्वमेवास्य। अविशेषेणेति। बहुष्वनन्तरेषु द्वयोर्द्वयोरपि भवति बहूनामपीत्यपमिदानीमविशेषः। कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञायाविशेषाभावा ॥ राम॰
नकार॰ ॰देकयासंज्ञयासर्वेषामनुग्रहात्सिद्धा द्विर्वचनेनवैषम्याद्विसुक्तं॥ ॥ ६४

बहूनां संनिधौ बहूनामेव संयोगसंज्ञेस स्मिन्पक्षे ऽपाश्रीयमाणो मस्जेर्दोषो न्त्यात्पूर्वइति परिहृतः। गदोषान्तदोषान्परिहर्तुमाह। यदप्युच्यत इति। पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति मस्जेरन्त्यात्पूर्व इत्यस्यानन्तरमिदं द्रष्टव्यं। निर्ग्लेपादिस्ता दिषु यद्यपि त्रयो हलः संनिहिता स्तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञाया द्विषु च कार्याभावाद्गपरधा
त्ववयवसंयोगस्य तेषु लक्षणेषु ऽनाश्रितत्वात्समुदाये कार्याभावे चावयवानां स्वकार्याभावात् द्वयोरेव संज्ञा प्रवर्त्तेत इति भाष्यार्थः। व्याख्यानान्तरम् व्यक्तिपक्षे
तेषु
यदप्युच्यत इह च निर्ग्लायात् निर्ग्लेयात् निर्ग्लापात् निर्म्लेयात्। वाम्यस्य संयोगादेरिति सेत्वं न प्राप्नोतीति। ऽयंगे न संयोगादिं विशेषयिष्यामः ऽयंग
स्य संयोगादेरिति। एवं तावत्सर्वमोंगं परिहृतं। यदप्युच्यते इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोतीति। पदे
पवि॰१ न संयोगान्तं विशेषयिष्यामः पदस्य संयोगान्तस्येति यदप्युच्यते इह निर्ग्लानो निर्म्लानः संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोतीति धातु
नासंयोगादिं विशेषयिष्यामः धातोः संयोगादेरिति। स्वरानन्तर्हितवचनं। स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं व्यव
हितानां मा भूत् पचति पनसं। ननु चानन्तरा इत्युच्यते। तेन व्यवहितानां न भविष्यति। दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेपि व्यवहितेप्यनन्तरशब्दो दृश्यते। भ॰
तद्यथा अनन्तराविमौ ग्रामावित्युच्यते। तयोश्चैवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्ति यदि तर्हि व्यवहितेप्यनन्तरशब्दो भवति आनन्तर्यवचनमिदा
नीं किमर्थं स्यात्। आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थं। एकस्य हलः संयोगसंज्ञा मा भूदिति किं च स्यात्। यद्येकस्य हलः संयोगसंज्ञा
ऽऽस्यात् इयेष उवोष इजादेर्गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम्प्रसज्येत॥ ॥ ॥
स्योक्तं पचति पनसमिति। हल इति वचनाद्वा सह सकारमकारयोर्मोभूत्संज्ञा तयोरेव तु माप्नोतिततश्च सलोपप्रसंगः॥ एकप्रतिषेधार्थमिति अनन्तरा इत्स्य
न संज्ञाया विषयो निर्दिश्यते यत्रानन्तरव्यवहारस्तत्र संज्ञा न चैकाकिन्यनन्तरव्यवहार इति भावः। एकप्रतिषेधस्य च प्रयोजनं इयेषेत्यादावजादेरित्याम्नो निवृत्तिः
ऽऽगुरुमद्वचनमिथायेत्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात्॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० हपत्तकुलमिति यद्यपि ब्राह्मणकुलमपि तयोर्व्यवधायकं तथापि भिन्नजातीयमव्यवधायकमिति यदुक्तं तदनेन निरस्यते। ग्रामशब्दोयमिति। केचिदर्थभे

६५ देन शब्दभेदमिच्छन्तिमस्माभिस्तानं तु सामान्यनिबन्धनं अन्ये त्वेकशब्दत्वं। [redacted] तत्र चानेकशक्तियोगः एकशक्तित्वं वेति दर्शनविकल्पः तत्रैकप्रदाए

65 कशब्दत्वपक्षः तदा तद्यं साधारणक इति भाष्यं शक्तिभेदादुपचरितभेदमाश्रयं भेदपक्षेतु ग्रामशब्दोयं बह्वर्थ इति भाष्यं अभिन्नसामान्यनिमित्तं कृत्वा व्यवसा

नवातज्जातीयव्यवायात् नवाएषदोषः किं कारणं अतज्जातीयस्य व्यवायात् अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति। कथं पुनर्ज्ञायते अ

तज्जातीयकं लोके व्यवधायकं भवतीति एवं हि कंचित्कश्चित्पृच्छति अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति स आह नानन्तरे वृषलकुलमनयोरन्तरे इति। किं

पुनः कारणं क्वचिदतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति। क्वचिन्न सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति कथं नन्तराविमौ ग्रामाविति। ग्राम

शब्दोयं बह्वर्थः अस्त्येव शालासमुदायेवर्त्तते। तद्यथा ग्रामो दग्ध इति। अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्त्तते। तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति अस्ति मनुष्ये

षुवर्त्तते तद्यथा ग्रामो गतो ग्राम आगत इति अस्ति साऽरण्यकेससीमके सस्थण्डिलके वर्त्तते। तद्यथा ग्रामो लब्ध इति तद्यः साऽरण्यके स

सीमके सस्थण्डिलके वर्त्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते अनन्तराविमौ ग्रामाविति सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति॥ ॥

याश्रयं। तद्यः साऽरण्यक इति ततश्च ग्रामशब्दार्थे नद्यादीनां पर्वतानां चान्तर्भावाद्व्यवधायकत्वाभावादानन्तर्यं ग्रामयोरुच्यते। ग्रामेनाध्येयमित्यत्र तु ग्रा एम०

मशब्दो वाटपरिक्षेपवृत्तिः मुख्यो देशो ध्ययनप्रतिषेधे न ताडयोतः ततः सीमन्यधीयत एव॥ ॥श्री॥ ॥ ६५

मुखनासिकावचनोनुनासिकः। आरंभगत्वा स्समाहारद्वंद्वैकवत्वलेन भाव्यं। अकवचनमिति न स्समासाश्रयणेन धौ न संगच्छत इति प्रश्नः॥ किमिदमिति। निपातनादिति प्रसंगेनास्य लौकि
कशब्दस्य साधुत्वं क्रियते। निपातनानां च बाधकत्वान्मुखनासिकवचनमिति न भाव्यं। अबाधकपक्षे तु भाव्यमेव। ईषद्वचनमिति। भागस्य मुखेनोच्चारणाद्भागस्य नासिकयोच्च
स्मिन्पक्षे मुखनासिकवचन इत्यपि भवतीति यो हि ईषदुच्यते स उच्यत एव। यथेषच्छुक्लोपि शुक्ल एव। मुखद्वितीयेति। मुखसहाये सप्तमीतत्र नासिकामुखसाहचर्यान्मु
खशब्देनोच्यते। मुखं च तन्नासिका च मुखनासिका सा वचनमस्येति। मुखोपसंहितेति। मुखस्य च नासिकायाश्च यदंतरालं स्थानांतरमेवानुनासिकस्येदृशेय
ति। तत्र सामीप्यान्मुखं च तन्नासिका चेत्युभाभ्यामन्तरालं च परिदृश्यते। पदसंस्कारपक्षे मुखनासिकापदनिरपेक्षं वचनमिस्येतत्सदं लिंग सर्वनामनपुंसका श्र

मुखनासिकावचनोनुनासिकः। किमिदं मुखनासिकावचन इति॥ मुखं च नासिका च मुखनासिकं मुखनासिकं वचनमस्य सो यं मुखनासि
कावचनः। यद्येवं मुखनासिकवचन इति प्राप्नोति निपातनाद्दीर्घत्वं भविष्यति अथवा मुखनासिकमावचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः
[redacted] अथ किमिदमावचनमिति ईषद्वचनमाचनं किंचिन्मुखवचनं किंचिन्नासिकावचनं। मुखद्वितीया वा नासिका
वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः॥ मुखोपसंहिता वा नासिकावचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः॥ ॥ ॥

येणसंस्क्रियते। पश्चात्तद्वीत्वस्य पदांतरसंबंधेन प्रतीयमानत्वाद्बहिरंगत्वात्तदीर्घप्रसंयोन भवति। यद्वानुद्वीत्वाश्रयेणावचनीति पदं व्युत्पाद्यते तदा मुखनासिका
वचनीक इति भवस्येव। अत्र चानेकं दर्शनं अनुनासिकस्य शब्दः परो वा भागो मुखेनोच्चार्यते भागो नासिकया तत्र नासिकावचनेन भागानुरणनवशात् मुखवच [redacted] नोपि भागो नासिकावचन इत्युच्यते। यथा सप्पते स त्वानुनासिकयंकारानुरणनादकौ नुनासिक इव प्रतिभाति। अत्र च प्रासादवासिन्या
यो नास्ति भागस्यैव मुखेन नासिकया चोच्चारणात् न तु समग्रस्य। अन्ये षां तु दर्शनं मुखनासिकान्तरालं स्थानांतरमेवानुनासिकस्येति। अत्रापि नास्ति
प्रासादवासिन्यायः पदानुसर्वेएव वर्णो मुखेनोच्चार्यते नासिकया च तदा प्रसादवासिन्यायेन भाष्यकारो मुखग्रहणं प्रसाधयेत् पाश्चात्यो वर्णः स्वयाच पक्षः स्तूपउ

भा० कै० प्र० ६६ यमानुस्वाराणामिवेति प्रासादवासिन्यायानवतारप्रसङ्ग इति भावः ॥ तत्र विधिप्रदेशेषु यमानुस्वारा एवादेशाः स्युः विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यादिषु तु वाद
प्रदेशेषु यमानुस्वाराणामसंभवाद प्रतिपत्तिः स्यात् । कचटतपानामिति । पक्षमिति चकारलोपप्रसङ्गः ओदनपचिस्त्वनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिती

66

अथ मुखग्रहणं किमर्थं । नासिकावचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो
भवति । अथ नासिकाग्रहणं किमर्थं मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येत नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे
न दोषो भवति मुखग्रहणं शक्यमकर्तुं केनेदानीमुभयवचनानां भविष्यति प्रासादवासिन्यायेन तद्यथा केचित्प्रासादवासिनः केचिद्भूमिवासिनः केचि
दुभयवासिनः । ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन [redacted]
ये उभयवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः केचिन्नासिकावचनाः केचिदु
भयवचनाः । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन य उभयवचना गृह्यन्ते एवं ते मुखग्रहणेन
नासिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनानां सिद्धं ॥ यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति नैव दोषो न प्रयोजनं । इतरेतराश्रयं तु भवति का इतरेतराश्रयता सतो
ऽनुनासिकस्य संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चानुनासिको भाव्यते तदेतदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते अनुनासिकसंज्ञा
यां इतरेतराश्रये युक्तं किमुक्तं सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति नित्याः शब्दाः नित्येषु च शब्देषु सतोऽनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयानुनासिको भाव्यते यदि त
र्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धं निवर्तकं शास्त्रं कथं आङ् स्याविशेषेणोपदिष्टः अननुनासिकं तस्य सर्वत्रानुनासि
कबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते छन्दस्यपि परत आङ् अननुनासिकस्य प्रसङ्गे अनुनासिकं साधु भवतीति ॥ ॥ ॥
त्ति दीर्घप्रसंगः । प्रासादवासिन्यायेनेति । अयं न्यायः क्रियाशब्देष्वेव न तु द्रव्यशब्देषु नैव दोष इति । अनुवादे तावद्यमानुस्वाराणामसंभवः विधावप्यान्तरतम्यान्मुखवच प्र० ६६

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं॥ चत्वारो ऽत्र पक्षाः संभवन्ति द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः॥ त्रिपदो बहुव्रीहिः॥ तुल्यास्यशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः॥ आस्यप्रयत्नशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो ब
हुव्रीहिरिति॥ तत्र द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिरिति पक्षे वार्त्तिकस्यावतार इति तमेव भाष्यकारः पूर्वं दर्शयति॥ तुलया संमितमिति॥ मुख स्त्वर्थमेव तुल्योपादीयते रूढिशब्दस्त्व
यं सदृशपर्यायः यथा प्रवीणः कुशलं प्रतिलोमो ऽनुलोम इत्यवयवार्थाभावः एवं तुल्यशब्दो ऽपि॥ किं पुनरास्यमिति॥ किं मुखमथ यत्ने ऽत्र भवन्ताल्वादिकं स्थानमिति प्रश्नः॥
लौकिकमिति॥ यथपुरपलं देवतेस्यादिव्यसिद्धमित्यर्थः यद्यपि ताल्वादिकमपि लौकिकमास्यं तथापि तत्र योगवशादास्यशब्दो वर्त्तत इति रूढिरिति न तत्प्रसिद्धमिति मु

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं॥ तुलया संमितं तुल्यं आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नं तुल्यास्यं तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवति किं पु
नरास्यं लौकिकमास्यं ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात् कथं पुनरास्यं अस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यं अन्नमेतदास्यन्दत इति
१वा आस्य॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

एवमेव प्रसिद्धत्वाल्लौकिकमित्युक्तं न तस्यैव वचप्राधान्यात् रूढं पुनरुक्तमित्यर्थः ओष्ठादिति॥ काकलकं नाम ग्रीवाया मुन्नतप्रदेशः कथं पुनरिति यदि निमित्तवशात्प्रवर्त्तेत त
नस्ताल्वादिष्वपि प्रवर्त्तिष्यत इति प्रश्नः अस्यन्त्यनेनेति सत्यपि निमित्ते रूढिवशान्मुख एव वर्त्तते न ताल्वादिष्वित्यर्थः करणे ल्युट इति करणे एष त असनमत्र व्यक्तिस्फो
टपक्षे ऽभिव्यक्तिर्जातिस्फोटपक्षे तूत्पत्तिः अन्नमेतदिति आङ्पूर्वात्स्यन्दतेरन्येष्वपि दृश्यत इति डः एतदास्यं कर्म अन्नं कर्तृ आस्यन्दते द्रवीकरोति अन्नप्रक्षेपे
१ण मुखस्य द्रवत्वोत्पादनात्॥ ॥ ॥

भा० कै० प्र० कः प्रयत्न इति ॥ किं प्रयतनं प्रयत्नः = प्रथमारंभो यत्नस्येति प्रश्नः ॥ भावसाधन इति भावेऽभिधेये नङ् प्रत्ययः क्रियते तेन नशब्दस्य भावः साधनं भवति ॥ किमास्योपादा

६७ न इति ॥ = आस्य एव सर्ववर्णानां निष्पादादिति भावः नासिकापि न वा स्याद्वर्णोत्पत्तिनिमित्तं किं तर्हि = आस्यांतस्थमेव विततमस्ति न तत्सर्वं वक्तारे स्वा नासिकान्तस्थां वाय्वभिघाताद्वर्णो

67

= प्रयत्नः प्रयत्नः प्रयतनं प्रयत्नः प्रपूर्वो यततेर्भावसाधनो नङ् प्रत्ययः यदि लौकिकमास्यं ॥ किमा

स्योपादाने प्रयोजनं सर्वेषां हि तत्तुल्यं वक्ष्यते तत्प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति सवर्णसं

ज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसंगः प्रयत्नसामान्यात् सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसंगो भवति ज

बगडदशां किंकाराणां प्रयत्नसामान्यात् एतेषां हि समानः प्रयत्नः सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं

सवर्णं सिद्धमेतत्कथं = आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवंतीति वक्तव्यं ॥ ॥

सन्निः विसर्जनीयस्यैकीयमते नोरस्यत्वात् सावर्ण्ये भावेऽपि न दोषः वक्ष्यतीति नास्य परीक्षावसर इति भावः सवर्णसंज्ञायामिति द्वंद्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणं नतुरुक्ष

यत्नयोस्तुल्यत्वाद्भिन्नस्थानानामपि प्रसंगः भाष्ये शकारः प्रत्याहारपाठवशात् पठितः = अत्र प्रत्याहारे जबगडदशां ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः शकारस्य तु विवृतत्वात्स्पर्शानां एम० ६७

= सप्तास्य ग्रहणेऽपि विसर्जनीयस्योरस्यत्वेनानास्यत्वात् सावर्ण्याभावे न दोषः तथा अन्यथा मतांतरेण कंठ्यत्वाद्वर्णसंज्ञाभाव इति भावः ॥२= ॥ स्पृष्टत्वाद्प्रसंग एव तत्र ऊर्जन इत्यादौ कृ रीतिलोपप्रसंगः ॥ ॥

एवमपीति॥ आस्ये येषां तुल्यो देश इत्यास्येन देशो विशेष्यते तेन तु व्यभिचाराभावादास्येन देशस्य विशेषणमयुक्तमित्यर्थः॥ प्रयत्नविशेषणमिति॥ तस्यासंभवव्यभिचारसद्भावादित्यर्थः बाह्यप्रयत्नचतुर्दशसाच्चत्वारः आभ्यंतरास्तु स्पृष्टतेषत्स्पृष्टतासंवृततताविवृतताख्याः॥ बाह्यं त्वास्यादिति॥ काकलकस्याधस्तादुपजत्रुस्थान

शालना·महा२ सत्व१

एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनं सर्वेषां हि तत्तुल्यं प्रयत्नविशेषणमास्योपादानं संति ह्यास्यात् बाह्याः प्रयत्नाः तेह्यपिताभवंति तेषु सत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिद्धा भवति के पुनस्ते विवारसंवारौ श्वासनादौ घोषवदघोषता अल्पप्राणता इति तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकंठाः श्वासानुप्रदानाः अघोषाश्च एके अल्पप्राणाः इतरे महाप्राणाः तृतीयचतुर्थाः संवृतकंठाः नादानुप्रदाना घोषवंतः एके अल्पप्राणाः अपरे महाप्राणाः यथा तृतीयास्तथा पंचमाः॥ आनुनासिक्यं तु ञमानुनासिकसमेषामधिको गुणः एवमप्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति बाह्यं ह्यास्यात् स्थानमवर्णस्य सर्वमुखस्थानमवर्णमेकं इच्छंति एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते। आस्ये येषां तुल्यो देश इति व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसंगः प्रयत्नसामान्यादिति॥ ॥ ॥

मवर्णस्यैकं इच्छंति सति च बाह्यदेशसंभवे तद्व्यवच्छेदायास्येन देशो विशेष्यते इति प्रश्नः सर्वमुखेति अवर्णनिष्पत्तौ सर्वमेव मुखं व्याप्रियत इति नास्य बाह्यस्थानता एवमपीति अवर्णस्यास्यमेव देशो न त्वास्ये देशः॥ व्यपदेशिवद्भावेनेति॥ सर्वावस्थास्युक्तमास्यमास्यशब्देनोच्यते देशशब्देन तु विशिष्टैवावस्थावर्णस्योत्पादने हेतुः तत्र बु((द्धिकृतमेदाश्रयेण व्यपदेशः॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र०
६८
68

नहीति॥ प्राथमकल्पिकमित्यर्थः यौगिकस्य तु अव्यवहितस्य ग्रहणं। स्थानमिति॥ ताल्वादिकारणमिति स्पष्टतार्थं जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि वा ग्राह्याणि एवं प्रयत्नग्रह
णं न कर्त्तव्यं तस्याप्यास्ये भवत्वादास्यग्रहणेन ग्रहणात् सत्यमेतत् प्रत्येकं तु व्यापारविशेषार्थमुभयोरुपादानं तेन द्वयोस्तुल्यत्वे सवर्णसंज्ञा भवति अविशेषितइति। आ
स्येनेत्यर्थः इदं द्वयप्रक्षेप एवास्थितइतिप्रश्नः ततश्च बाह्याः प्रयत्ना न सङ्ग्राह्याः स्युः॥ प्रारंभोयत्नस्येति। अत्र शर्वस्य स्पष्टतार्थप्रयत्नाः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणा र्णोत्पत्तेः
ख्ये वायौ विवारादयो बाह्या एकादशप्रयत्ना उत्पद्यन्ते इत्यमपीति। संध्यक्षरेषु प्रथमभागस्याकारेण सादृश्यात् सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरितिप्रश्नः॥ प्रश्लिष्टावर्णाविति॥ नात्र भा

नैषदोषः॥ नहि लौकिकमास्यं किं तर्हि तद्वितान्तमास्यं आस्ये भवमास्यं शरीरावयवाद्यत् किं पुनरास्ये भवं स्थानं करणं च एवमपि प्रयत्नः
अविशेषितो भवति। प्रयत्नश्च विशेषितः कथं नहि प्रयतनं प्रयत्नः किं तर्हि प्रारंभो यत्नस्य प्रयत्नः यदि प्रारंभो यत्नस्य प्रयत्नः एवमप्य
वर्णस्य एङोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति प्रश्लिष्टवर्णावेतौ अवर्णस्य तद्वद्ध्यैं चोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति विवृततरावर्णावेतौ एतयोरेव तर्हि मि
थः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति नैतौ तुल्यस्थानौ॥ उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति अभेदका उदात्तादयः॥ ॥

यद्विवेकोस्तियांस्तूदकवदित्यर्थः अवर्णस्येति। विभागोऽत्र स्युलक्ष्यइतिप्रश्नः ततश्च नाव्यमितियत्स्येतिलोपप्रसंगः एतयोरितिततश्च एतएङ्सैतकारेपि स्यात् माव्य
मानस्यापि क्वचित्सवर्णग्रहणादर्शनात्। अभेदका उतिलिंगेन प्रतिपादितं नशास्त्रेएतेस्वशब्दोपादानमंतरेणाकार्येषु भिद्यंत इतितेन प्रारंभभेदेपि उदात्तादीनां मिथः सवर्ण राम०
संज्ञा भविष्यति॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ६८

यत्समानमिति॥ स्पृष्टत्वस्य समानत्वाद्वर्गीयाणां बाह्यप्रयत्नभेदेऽपि सवर्णसंज्ञा भविष्यति किं सतीति। स्पृष्टताद्यभेदाद्विवारादिभेदेऽपि यथा भवति तथास्पृष्टतादिभेदेऽपि विवाराद्यभेदात्प्राप्नोतीति प्रश्नः। सत्येवेति। ऋ ऌ इत्येवान्यथा ब्रूयात् यथा संख्यनिरासार्थं तत्र सवर्णग्रहणं कृतं शिशण्ढी स्वइउकारस्य ढकारे परतो लोपार्थे। यदि च यत्र सर्वं समानं तत्रैव सवर्णसंज्ञा स्यात् उकारढकारयोर्भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात् सर्वमिति वर्गाणां प्रथमद्वितीयाद्इत्सस्यां शिक्षायां पठितमघोष

अस्मार्कं

अथवाकिंतेनैतेन॥ आरंभोयत्नः प्रयत्न इति प्रयतनमेव प्रयत्नः तदेव तद्धितांतमास्यं यत्समानं तदाश्रयिष्याम इः किं सति भेदे सतीत्याह। सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यं कुत एतत् भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा। यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात् सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात्। यदि तर्हि सति भेदे किंचित्समानमिति कृत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति। शकारछकारयोः षकारठकारयोः सकारथकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति एतेषां हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्जं एवं तर्हि प्रयतनमेव प्रयत्नं तदेव हि तद्धितांतमास्यं न त्वयं द्वंद्वः आस्ये च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नमिति किं तर्हि त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः तुल्य आस्ये प्रयत्नः एषामिति अथ पूर्वस्तत्पुरुषः ततो बहुव्रीहिः तुल्य आस्ये तुल्यास्यः तुल्यास्यः प्रयत्न एषामिति अथवा परस्तत्पुरुषः ततो बहुव्रीहिः आस्ये प्रयत्नः तुल्य आस्यप्रयत्नः ए

आस्यप्रयत्नः

त्वादिकरणानां तु भिन्नं त्वर्गीयाणां स्पृष्टत्वादूष्मणां च विवृतत्वात् सति सवर्णत्वे निष्ठ्यूतनिष्ठुरं निष्ठ्यानमिति ऋ ऌ इति लोपः प्राप्नोति। छत्रघ्नो निष्क्रांतमिति प्रादिसमासः अनचि चेति धकारस्य द्विर्वचनं तुल्यास्यप्रयत्न इति तद्धितांत आस्य शब्दो न त्वां गवाद्येव समूहस्तकादिसलुक् भवति॥ तद्धितांतास्यशब्दाश्रयणसामर्थ्याद्देवास्यरसेकत्वं विवक्ष्यते तेनैतस्मिन्नेव स्थानेऽययोस्तुल्यः प्रयत्न इत्यास्त्रीयते अथवेति मयूरव्यंसकादित्वात्समासो नरपदस्तत्पुरुषः॥ ॥

=तदाश्रयं सवर्णाश्रयं अन्यस्य-न्यपेक्षयातुल्यास्यप्रयत्नत्वं ततोन्यस्य-स्यात सेत्याशंक्य [redacted] तिभावः।१= भिन्नमर्थ इति-रेफस्य तुल्यास्यप्रयत्नाभावात् अणंपंचधाप्रयत्नांगीकारेण तुल्यास्यप्रयत्नाभावात्सावर्ण्यमिसिद्धेर्दिति भावः।२=

भा॰कै॰प्र॰ तस्येति॥ यत्र द्वौ निरूपाभिसंबंधादाहुर्योयस्येति-अन्यथा वर्णानामपेक्षया तुल्यास्यप्रयत्नत्वेन सवर्णत्वे लॢत्वे तदाश्रयमन्यस्यापि कार्यं प्राप्नोतिऋत्वाद्ङमत्कारे रेफोष्मणां निवृत्त्यर्थः स्यात्तस्यावचनमिति। तस्येत्यप्रयमनुकरणशब्दः तस्येस्स्यावचनमित्यर्थः सवर्णसंज्ञावचनमिति नचरेफोष्मणां निवृत्त्यर्थं वचनं रेफस्यापि रेफः
६९
69

तस्य तस्येतिनुवक्तव्यं किं प्रयोजनं। योयस्यतुल्यास्यप्रयत्नः सततस्य सवर्णसंज्ञोयथास्यात् अन्यस्यतुल्यास्यप्रयत्नः अन्यस्य सवर्णसंज्ञो माभूत् नस्यावचनं वचनप्रामाण्यात् तस्येति नवक्तव्यं अन्यस्यतुल्यास्यप्रयत्नोन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्मान्न भवति वचनप्रामाण्यात् सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात् यदि ह्यन्यस्यतुल्यास्यप्रयत्नोन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात् सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात्। संबंधिशब्दैर्वा तुल्यं संबंधिशब्दैर्वा पुनस्तुल्यमेतत् तद्यथा संबंधिशब्दाः मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति। नचोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरीति। संबंधाच्चैतद्गम्यते यायस्यमाता यश्च यस्यपितेति एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र संबंधिशब्दावेतौ तत्र संबंधादेतद्गंतव्यं यत्प्रतियत्तुल्यास्यप्रयत्नं तत्प्रतितत्सवर्णसंज्ञं भवतीति॥ ॥

×भवसेव-एवमत्रापसु इदमं-एवं×१
सवर्णो वचनसामर्थ्याद्दोषं परिहृत्य शास्त्रन्यायेन परिहर्तुमाह। संबंधिशब्दैरिति। तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य संबंधिशब्दत्वात्तत्समानार्थोपि प्रदेशवाक्यस्थः सवर्णशब्दः संबंधिशब्दः यथातुल्यायकन्यां दद्यात्तत्वेसुकेनशूद्रेणतुल्याय ब्राह्मणः कन्यां ददातिअपितु स्वेनातद्येहापीत्यर्थः॥ ॥ राम॰ ६९

=एवमितिआक्षमतेपंचधाप्रयत्नांगीकारेसजातीयः सवर्णः-सत्रमते विजातीयो दीर्घकारादिः सवर्णेण्वसेवेतिभावः।२=

=कालोऽत्रिसवर्णे प्रसिद्धत्वादिति भावः। रूपद्वयमिति। दीर्घऋलृ अनुवर्तते ऋलृकारौ सेति भावः॥४=

ऋकारलृकारयोरिति॥ स्थानेऽभेदान्न प्राप्नोतीत्यारंभः। अत्र चानयोरेव श्रुतत्वान्मिथः सवर्णसंज्ञा विज्ञायते नत्वेतयोरन्येन सहेति बोद्धव्यं॥ वक्ष्यमाणेति। तत्र लृवा वचन
मित्यत्र दीर्घ इत्यनुवर्तते तेन ऋलृति लृ शब्दे विकल्पितेऽप्राप्त एव पक्षे दीर्घो भविष्यति स च भवन् लृवर्णस्य दीर्घाभावादृवर्णः स्यान्तरतमो दीर्घऋकारो भविष्यति। तत्सव
र्णे इति यद्यविधाय सवर्णसंज्ञां न उच्यते अप्राप्तस्य लृति तत्कार्यं स्यात् दध्यृलृकार इति। तस्माद्विधेया सवर्णसंज्ञा॥ अत इति वक्ष्यामीति॥ ऋकारस्य ऋकार ए
व सवर्ण इति असे एव भविष्यति ततः लृति अत इत्येव इदं चासवर्णार्थं तेन लृति रूपद्वयं सिद्धं तेऽत्रा संहितायां अकारे होतृ ऋकार इति रूपं संहितायामपि ऋ सक
इति शाकल्याभावे होतृकारो होतृकार इति॥ तत्र वक्तव्यमिति॥ द्वाव्रूपे तौ दीर्घौ ऋलृ इति॥ तत्र ऋ कल्पं हृतिभावे एतदेव रूपं शाकल्याभावे होतृकारो होतृ

ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः॥ ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया होतृ लृकारः होतृकारः किं प्रयोजनं अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं यथा
स्यात् नेतदस्ति प्रयोजनं वक्ष्यमाणेन तत्सवर्णे दीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनं लृति लृ वा वचनमिति तत्सवर्णो यथा स्यात् इह मा भूत् दध्यृलृकारः म
ध्वृलृकार इति यदेतत्सवर्णदीर्घत्वे ऋती ति एतदृत इति वक्ष्यामि ततः लृति लृकारे परतः लृकारो वा भवतीति अत इत्येव तत्र वक्तव्यं भवति अपरूपे तद्वक्तव्यं कु
कालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत संज्ञो भवतीसुच्यते। न च ऋकारलृकारौ वाजस्ति ऋकारस्य लृकारस्य च प्लुतं वक्ष्यामि द्वावपि वक्तव्यं प्लुतो यथा स्यात् होतृ
"ऋकारः होतृकारः होतृ ३ कार इति होतृलृकारः होतृकारः होतृ ३ कार॥ ॥ ॥

=कालोऽज्ञिनियोगविभागेन ज कालस्यैवाऽसंज्ञाविधानादिति भावः॥२=

कार इति रूपद्वयं लृकारे संहितायां संहितायां च शाकल्ये होतृ लृकार इति शा कारे कदाचित् ऋ दीर्घः कदाचित् ऋ लृकारे पि ऋ लृ इत्येतौ भविष्यतः स सां सवर्ण
संज्ञायामिति भावः॥ न चेति। अर्द्धतृतीयमात्रत्वादिति केचिदाहुः अन्ये तु ईषत्स्पृष्टकरणत्वादनयोऽर्ऋकारलृकारयोः श्रुतिकृतत्वाज्जात्यन्तरत्वमाहुः अत्र
वक्ष्यामीति सत्यपि द्वौ दीर्घसंज्ञा तयोर्भविष्यति येषां तु मतमर्द्धतृतीयमात्राविति तेषां मते सत्यपि द्विमात्रत्वाभावाद्वेतयोः दीर्घसंज्ञा न प्राप्नोति तस्माद्द्विमात्रावे
वैतौ व्यपुपगंतव्यौ तत्राावश्यमिति लयापि ऋ वा वचनं लृ वा वचनमिति ब्रुवता स्वमतनयोर्वक्तव्यं अन्यथा विधानमात्रमेवानयोः स्यात् नाच कार्यं प्लुतः स्यादिति त्वय
लेनाभ्यां त्रिमात्रयोर्विसावर्ण्यो ऊहतो सति प्लुत संज्ञा भवतीति प्लुत सिद्धं॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० किंपुनरिति॥ एकैकस्मिन्संहितायां शाकल्यभावपक्षे ऽनृपद्वयं साध्यं तत्रोभयथापि सिध्यतीति तत्र सवर्णसंज्ञायामसत्यां यथा सिध्यति तथा पूर्वमेवोक्तं सत्यां तु यथा सिध्यतीति
७० प्रोच्यते इह द्वयोः ऋकारयोरेकद्वयपुक्तत्वाद्विहतत्वाच्च कदाचिदेकद्वयपुक्तऋ भवति कदाचिद्विहतऋकारः ऌकारेपि कदाचिदृकारान्तरतमऋकारः कदाचित्ऌकारान्त
70 रतमऌकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः ऌपरत्वमिति॥ व्याख्यास्यामीत्यर्थः रपर इत्यत्र र इति ऌ इति ऌकारो रकारे रात्परस्याहार इत्याश्रीयते तन्नान्तरतम्यादृकारस्यारपर

किंपुनरत्र न्यायः। सवर्णसंज्ञावचनमेव न्यायः दीर्घत्वं चैव वृद्धिः सिद्धं भवति अपि च ऋकारग्रहणे ऌकारग्रहणं सन्निहितं भवति [redacted] ऋसकः ख
दु ऋश्यमाल ऋस्थः इदमपि सिद्धं भवति खट्वऌकारो [redacted] मालल्लकार इति वा सुप्यापिशलेः उपकारीयति उपाकारीयतीति इदमपि सिद्धं भ
वति उपकारीयति उपाकारीयतीत्यत्र हि ऋकारग्रहणे ऌकारग्रहणं सन्निहितं भवति उरण् परः ऌकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति ऌकारस्य लपरत्वं वक्ष्या
मि तत्त्वावश्यं वक्तव्यं असत्यां सवर्णसंज्ञायां विध्यर्थं तदेव सत्यां रेफवाधनार्थं भविष्यति इह तर्हि रषाभ्यां नो णः समानपद इत्यत्र ऋकारग्रहणं चोदि
तं मातॄणामिति वृत्यर्थं तदिहापि प्राप्नोति क्लृप्यमाने पश्येति अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञायामिह कस्मान्न भवति प्रक्लृप्यमाने पश्येति चेत् उक्तं लशव्य
वायेनेति वक्ष्यामि अपर आह त्रिभिः स्व मध्यमैर्वर्गैर्लशसैः स्वव्यवायेनेति वक्ष्यामि वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति योसौ ऌकारे लकारः तदाश्र
यः प्रतिषेधो भविष्यतीति यद्येवं नार्थो रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणेन वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति योसौ ऋकारे रेफः तदाश्रयं णत्वं भविष्यति॥०॥

ऌकारस्य लपरः॥ असत्यामिति असत्यां सवर्णसंज्ञायां उरण् परइत्यत्र ऌकारग्रहणं कर्तव्यं भवति प्रक्लृप्यमानमिति कस्य च इति णत्वप्रसंगः त्रिभिश्चेति॥ पूर्वस्मा
द्यं विशेषः पूर्वत्र शरन्तर्भूतोपि षकारः साक्षाण्णत्वनिमित्तत्वाद्व्यवधायकत्वेन नाश्रीयते इह तु तस्यानुपादानमेव वर्णैकदेशा इति अवयवस्य स्वव्यापारानिवर्तनात् अ राम०
ग्रहणपक्षे तु स्वरभक्तेरण्कतिगणत्वात्तत्त्वाभावः अदितां ऌदितां च भेदेनानुबंधनिर्देशात् भेदेन चोपादानाद्दनुबंधकार्येषु परस्परग्रहणाभावात्तेन णत्वाभावः॥ ॥ ७०

नाज्झलौ॥ अकारहकारयोरिकारशकारयोश्च तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सवर्णसंज्ञा प्राप्ता निषिध्यते अत एव च निर्देशाद् वामजिभिः हलां हल्भिः सवर्णत्वानिषेधः॥ अज्झलौ
रिति॥ प्रकृतत्वात्सवर्णसंज्ञाया इति बोध्यं शकारप्रतिषेध इति द्विवचनं तस्य समासो भेदाधिष्ठानत्वात्सवर्णसंज्ञायाः॥ इकार इति अत्र हि सूत्रे जितीकारो गृह्यमाणः सवर्णं गृह्णा
तीति शकारस्यापि ग्रहणमस्ति स्वात्मनि क्रियाविरोधाद् तत्रैव सूत्रे इदं न व्याप्रियत इति सवर्णत्व निषेध इकारशकारयोर्नास्ति यस्येति चेत्यादौ तु शकार इकारेण न गृह्यते अनेन सवर्णत्व

शकारस्य

नाज्झलौ॥ अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ज्झल्त्वात् अज्झलोः प्रतिषेधे शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्र
तिषेधः प्राप्नोति किं कारणं अज्झल्त्वात् अच्चैव हि शकारो हल् च कथं तावदच्त्वं इकारः सवर्णग्रहणेन शका
रमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वं हल्त्वमुपदेशाद् हल्त्वं तत्र को दोषः तत्र सवर्णलोपे दोषः तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति प
रशशतानि कार्याणि झरो झरि सवर्णे इति लोपो न प्राप्नोति॥ ॥ ॥

निषेधात् इह तु स्वात्म नियमपारो नास्ति अस्ति च पूर्वेण सवर्णत्वमिकारशकारयोरिति भावः प्रकृतस्य चापवादविषयमिति न्यायोऽत्र नास्ति अपवादस्यैवासंपन्नत्वात्॥ परश
शतानीति प्रातःसरणि शतादधिकानीत्यर्थः कर्त्रे कारणे कृता बहुलमिति बहुलवचनात्समासः॥ पारस्करादित्वात्सुडागमः सकारस्य श्चुत्वं अनचि चेति द्वित्वे च नं झरो झ
रीति लोपाप्रसंगात्त्रिशकारकसंयोगश्रवणप्रसंगः शरोऽच्यनचि चेत्यत्र नलिकारेण शकारो न गृह्यते अनेन सवर्णत्वनिषेधादित्यस्ति प्र^कारस्य द्विर्वचनं॥ ॥
का

भा०कै०प्र०
७१

सिद्धमनच्त्वादिति॥ तत्र प्रत्याख्यानसाधारणमुक्तं प्रयत्नभेदादकृलोः सवर्णसंज्ञायाः प्राप्तिरेव नास्तीत्यर्थः॥ वाक्ये ति॥ भवतु वा तुल्यास्यप्रयत्नत्वं तथापीकारेण शका
रो न गृह्यते सवर्णसंज्ञायाऽअस्मिन्सूत्रेऽनिष्पादनात् अस्मिन्हि सूत्रे निष्पन्ने सत्यपवादविषयपरिहारेणादृष्टे विषये सवर्णसंज्ञा प्रवर्त्तेत न चैतत्सूत्रं निष्पन्नं सवर्णाख्यायां
तत्रस्थाङ्गेष्वपदेशे संज्ञा प्रत्याहारसवर्णत्वे पुनिष्पन्ने ष्वणुदित्सवर्णस्य चेत्येतदस्यचाविसादिषु प्रवर्त्तेते नन्वङ्गेष्वपदेशादिषु नापि स्वात्मनि तत्त्वात्र सूत्रेगानिष्पत्याऽ

सिद्धमनच्त्वात्॥ सिद्धमेतत्कथं अनच्त्वात् कथमनच्त्वं स्पृष्टं करणं स्पर्शानां ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानां विवृतमूष्मणां ईषद्विवृतमित्येवानुव
र्त्तते स्वराणां च विवृतं ईषदिति निवृत्तं वा वाक्यापरिसमाप्तेर्वा वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत् किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति वर्णानामु
पदेशस्तावत् उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा सवर्णसंज्ञोत्तरका
लमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सवर्णग्रहणं एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति न चात्रेकारः शकारं गृह्णाति
यद्येवं नार्थ इकारः शकारं न गृह्णाति एवमीकारमपि न गृह्णीयात् तत्र को दोषः कुमारी ईहते कुमारीहते अकः सवर्णे दीर्घत्वं न प्राप्नोति नैष
दोषः॥ यदेतदकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणं तत्र इकार ईकारं गृह्णाति शकारं न गृह्णाति॥ ॥

अणुदिदित्यस्याप्रवर्त्तनादिकारेण शकारस्याग्रहणात् सवर्णत्वं शकारयोः सिद्धं एवमीकारोऽप्यत्रेकारेण न गृह्यत इतीकारशकारयोः सवर्णत्वमस्तीति कुमारी शेत इ
त्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्राप्तं अच्चीत्यनुवृत्त्या निवार्यते तत्र वाक्यग्रहणात्कृत्स्नं प्रवर्त्तते इत्यनेनेति विषयविभागं दर्शयन्नाय चोद्यं करोति यद्येवं तर्हीति इकारस्य त्यत्राप्याह प्र०
कल्पं दृष्टमित्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रापि प्राप्नोतीति प्रश्नः॥ ॥ ७१

अनन्त्यमेव वाक्यापरिसमाप्त्या साध्यते न तु प्रयत्नभेदेनेत्याह ॥ अपर आहेति । अस्मिन्पक्ष इति एकत्र हि साध्ये हेतुविकल्पो भवति इह तु साध्यभेदः ॥ सिद्धेरनन्त्यं हेतुरनन्त्यस्य वा-
क्यापरिसमाप्तिः ॥ एतच्चेति ॥ अस्त्ववाग्रहणमिकारेण शकारस्येति वाक्यशेषाध्याहारात् प्रतिज्ञाविकल्पार्थो वा शब्द इत्यर्थः ॥ ननु चेतिश्रुतिकृतं भेदमभ्युपगम्य उच्यते स

सिद्धमनन्त्यात्

अपर आह अऋल्वोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽऋल्त्वात् । अऋल्वोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधं प्राप्नोति । किं कारणं । अऋल्-
त्वात् । अच्चैव हि शकारो हल्त्वं कथं तावदच्त्वं इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीति एवमच्त्वम् हल्त्वं तूपदेशाद्धल्त्वे । तत्र को दोषः तत्र सवर्णलो-
पे दोषः तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति परः शतानि कार्याणि झरो झरि सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोति ॥ सिद्धमेतत् कथं आनन्त्यात् कथमनन्त्यं वाक्यापरिसमा-
प्तेर्वा उक्तो वाक्यापरिसमाप्तिः अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति एतच्च समर्थितं कथं अस्तु वा शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा मा वा भूत् ननु चोक्तं प-
रः शतानि कार्याणि झरो झरि सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोतीति मा भूल्लोपः ॥ ननु च भेदो भवति सति लोपे द्विशकारं असति लोपे त्रिशकारं नास्ति भेदः असत्-
यपि लोपे द्विशकारमेव कथं विभाषा द्विर्वचनं एवमपि भेदः असति लोपे कदाचिद्द्विशकारं कदाचित्त्रिशकारं सति लोपे द्विशकारमेव स एव कथं भेदो न स्या-
त् यदि नित्यो लोपः स्यात् विभाषा तु स लोपः यथा भेदस्तथास्तु ॥ इति श्री प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं ॥ ॥ ॥

एष कथं भेदो न स्यान्नैव च्छेदः भेद एवेत्यर्थः ॥ इतर आह स्यादेषो यदि नित्यो लोपः स्यात् ॥ विभाषा तु स लोप इति ॥ ततो नास्ति भेद इत्यर्थः द्विर्वचनमपि विभाषा यणोऽनुनासि-
केऽनुनासिको वेत्यनुवर्तनाल्लोपोऽपि झयो होऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादित्यर्थः ॥ इति महामहोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं ॥ ॥

भा॰कै॰प्र॰ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्॥ किमर्थमिति॥ ईदूतोरनण्त्वाद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थेनोपपद्यते तपरत्वं। उदात्तादीनां त्वभेदकत्वाद्गुणान्तरयुक्तानां सवर्णानां ग्रहणार्थमपि नोपप
७२ द्यते॥ जातिपक्षेपि दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् धिंक्या ह्रस्वानां न भविष्यति प्लुतानां चेष्यत एवेति दृष्टव्याघातं प्रसुततपरत्वं कोनीतिप्रश्नः॥ तपर इति। व्यक्तिपक्षो भेदकाश्च गुणा
72 इति भावः केषामिति। प्लुतानामग्रहणप्रसंगात्प्रश्नः। उदात्तेति॥ क्वचिदनुनासिकग्रहणमप्यस्ति तद्गुणप्रसंगेनोच्चारितं न हि प्रगृह्योनुनासिकः संभवति अणोऽप्र
गृह्यस्यानुनासिक इति निषेधात्॥ प्लुतानां त्विति॥ व्यक्तिपक्षोऽर्द्धं यं दोषो न तु तपरत्वात्॥ अप्रसिद्ध इति॥ शास्त्रासिद्धत्वं श्रवणात् प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने
श्रवणा

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं॥ किमर्थमीदादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते। तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्। के
षां॥ उदात्तानुदात्तस्वरितानां॥ अस्ति प्रयोजनमेतत्। किन्तर्हीति॥ प्लुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति। किं कारणं। अतत्कालत्वात्। न हि प्लु
तास्तत्कालाः। असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति। सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु। कथं ज्ञायते। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृति
भावं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यं। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। अप्लुतादप्लुत इत्येतन्न वक्तव्यं भवति॥

द्विमात्रविषया बुद्धिः प्रवर्त्तते॥ तथा हि वक्ष्यति॥ असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति। यदयमिति॥ असिद्धत्वे प्लुतं प्रकृत्यैवमाश्रयणा
योगात् कार्यित्वेनाश्रयणात् असिद्धत्वाभावोनुमीयते। सामान्येन स्वरसंधिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते॥ न तु प्रकृतिभाव एव यथा रोहत्य एवासौ तस्य सापवादं च प्रकर
णमिति प्रकृतिभावेपि प्रगृह्यत्वहेतुके सिद्धत्वमुच्यते। किमेतस्येति॥ प्रकृतिभाव एवाश्रयात्सिद्धत्वमस्तीति प्रश्नः॥ इतरो लाघवं दर्शयति॥ अप्लुतादिति। सिद्धे हि प्लु एम॰ ७२
॥ते॰ तोतीति तपरत्वादप्रसंगः॥ ॥ ॥

किमत इति॥ यथोद्देशे संज्ञापरिभाषे प्रगृह्यसंज्ञा स्वरसंधिप्रकरणमध्य पतिता न भवतीति भावः॥ कार्यकालमिति॥ काप्यो येत्वाद् गुणानां कार्यस्य च प्रधानत्वात् प्रधानदेशत्वस्याप्युक्तत्वादिति भावः॥ उपस्थिते हीति। उपस्थितमन्त्रार्थे इति करणात्। अयी इतीस्य प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभाव इष्यते तत्राह॥ पठिष्यतीति॥ यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति स प्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधविषयः। देवदत्ता ३ इति देवदत्ते ति॥ यदि पुनरिति॥ ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात् प्लुतानां न सिध्यति न पुनस्तपरत्वात्॥

किमतो यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु॥ संज्ञाविधौ च सिद्धः। तस्मात्सिद्धत्वात्तत्कालात्एवमनुतिः॥ संज्ञाविधौ च सिद्धः। कथं॥ कार्यकाले संज्ञापरिभाषं॥ यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं। प्लुतः प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति। ई ३ दूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति॥ किं पुनः प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनं। प्रगृह्याश्रयं प्रकृतिभावो यथा स्यात्। मा भूदेवं। प्लुतः प्रकृत्येत्येवं भविष्यति। नैवं शक्यं। उपस्थिते हि दोषः स्यात्। अप्लुतवदुपस्थित इत्यत्र पठिष्यति ह्याचार्यः। तद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं॥ प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसंगोऽन्येन विहितत्वादिति॥ तस्मात्प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात्। यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते एवमप्येकार एव एकः सवर्णान्न गृह्णीयात् ईकारो कारौ न गृह्णीयातां किं कारणं अनणत्वात्॥ ॥ ॥

अयमत्राशयः॥ आकृतिपक्षस्याश्रयिष्यते। दीर्घोच्चारणं च प्रयत्नाधिक्यात् ह्रस्वाणां न भविष्यति। प्लुतानां तु प्रवर्तिष्यते। एवमपीति॥ अयं भावः॥ आकृतिपक्षे यथा ह्रस्वानां प्रयत्नाधिक्यान्न भवति तथा दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्धि विशिष्टव्यक्तिस्थैवाकृतिर्गृह्यत इति प्लुतानां न स्यात्॥ यथा स्थूलं गामानयेत्युक्ते न कृशस्यानयनं भवतीति आकृतिपक्षेपि विशिष्टैव [redacted] दीर्घोव्यक्तिर्गृह्यते। तथा चानणत्वादीदूतौ ग्राहकौ न स्यातां॥ ॥ ॥

= ह्रस्वदीर्घप्लुतसाधारणी आपकजातिराश्रीयते [redacted] अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यस्यानर्थक्यं प्रसज्यते। इति पूर्वपक्षाशयः। आकृतिपक्षाश्रयणे [redacted] ... कौस्तुभे ... सवर्णग्रहणं ... ह्रस्वादितन्त्रव्यक्तिनिबाध्यमाना जातिराश्रीयते ...

यदि पुनरिति॥ ह्रस्वस्य ह्रस्वयोर्देशे कार्येऽपि ह्रस्वग्रहणे नाभिधीयत इति ह्रस्वानामिति बहुवचनं। न च ह्रस्वनिर्देशे गृहीताकारादेरिति पक्षे वा यत्नाधिक्यमाभावात् भिन्नकालानांग्र
हणं सिध्यतीत्यर्थः। प्लुतभावीति। प्लुतो भावी यस्य सः प्लुतभावी स्थानी प्रकृतः तस्यैव प्रकृतिभावः। ननु प्लुतस्यासिद्धत्वात् स्थान्यपि प्लुतभावित्वात् प्लुतव्यपदेशं कथं ल
भते॥ नैष दोषः॥ प्लुतो ह्यस्य भावीति बुध्या कल्पनये तत्। न च तत्र प्लुतस्यासिद्धत्वं। अन्यथा प्लुतोऽसिद्ध इत्ययमपि सर्वग्रहणेन स्यात्। कार्यकालपक्षमाश्रित्य

यदि पुनर्ह्रस्वानामनन्तराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत। अकुर्वे हि अत्र। अकुर्वेह्यत्रेति॥ तस्माद्दीर्घाणामे
वानन्तराणां प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्या। दीर्घाणां चोच्यमाना यां प्लुतानां न प्राप्नोति॥ एवं तर्हि कृत्वेदं एतेन यत्नेन यत्सिद्धं प्लुतः स्वरसं
धिष्विति। असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्तत्कालात् एव भवन्तीति। कथं यत्नान्तरात् पृथगुक्तम्। प्लुतप्रगृह्या अचीति। प्लुतभावी प्रकृत्ये
त्येवमेतद्धि ज्ञायते कथं यत्नप्रयोजनमुक्तं क्रियते तन्न्यास एव॥ अप्लुताः प्लुत इति॥ एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्ये तत्प्लुतस्य
न प्राप्नोति॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति। एवं तर्हि कृत्वा एतेन यत्नेन कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यथोद्देशमेव सं
ज्ञापरिभाषं अत्र चासावसिद्धः न स्यात् सिद्धत्वात्तत्कालात् एवमवन्ति॥ ॥ ॥

ह॥ एवमपीति॥ तत्स्थानी इत्यत्र प्रगृह्यस्यानुनासिकप्रतिषेधे क्रियमाणे प्लुतस्यासिद्धत्वात् प्रगृह्यत्वाभावादनुनासिकः स्यात्॥ यथोद्देशपक्षाश्रयेण परिहारः॥
कथं पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात् संज्ञापरिभाषस्य कार्यकालत्वेव न्याय्या। नैष दोषः॥ यदा तु दृष्टप्रयोजनविशेषं प्रयोजनमात्रमभिसंधाय भविष्यति
किंचिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते। तदा संभवत्येवायं पक्षो यथा श्रुतया हि प्रतिपत्त्रपेक्षः। महाभाष्यपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपत्त्रपेक्षस्तु का

कथं पुनरिति। ईदादयो यदि संज्ञिनस्तर्हि विशेषणं तु द्विवचनं तदा द्विवचनान्तत्वमीदादीनां न संभवतीति द्विवचनानामेवेदादीनां संज्ञया भाव्यं। अथ द्विवचनं
संज्ञितद्विशेषणमीदादयस्तदा तदन्तविधिः प्रधानेन प्राधान्यस्येति ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति पक्षः। तत्रोभयोरपि पक्षयोर्दोषं दर्शनाय प्रश्नः। पचेते इति॥ एकारोऽत्र
द्विवचनं न भवति अपि तु तस्यान्तः। वचनादिति। द्विवचनावयवे द्विवचनशब्दो वृत्तिं प्यते इत्यर्थः। अस्तीति। मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणमन्याय्यमित्यर्थः।
खट्वे इति। अतो दिवञ्चेत्यादिवद्भावादेकारो द्विवचनम्॥ एकस्येति॥ असहायस्येत्यर्थः॥ ईदूतोः केवलयोरेव संभव इति वचनसामर्थ्यात्तयोः सिध्यति। एकारान्तस्य

कथं पुनरिदं विज्ञायते ईदादयो यद्द्विवचनमाहोस्विदीदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति। कश्चात्र विशेषः। ईदादयो यद्द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्तस्य विधिः।
ईदादयो यद्द्विवचनं प्रगृह्या इति चेत्तदन्तस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया। पचेते इति। पचेथे इति। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनं। किं। खट्वे माले इति २
इति। अस्तु तर्हि ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति। ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति चेदेकस्य विधिः। ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया।
खट्वे माले इति। न वाद्यन्तवत्त्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणं। आद्यन्तवत्त्वात्। आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्येकस्यापि भविष्यति। अथ
इति
वा एवं वक्ष्यामि। ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति॥ ॥ ॥

द्विवचनस्य पचेते इत्यादौ संभवात् खट्वे इत्यत्र न सिध्यतीति दोषः। येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वंरूपस्येति नाश्रितमिति दोषोपन्यासः। अथ वेति। प्रत्ययग्रहणे यस्मा
दिति द्विवचनेन तदन्तविधिः। पश्चाद्द्विवचनान्तमीदादिभिर्विशेष्यत इत्ययं तृतीयः पक्षो भवति ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति। ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे न तदन्तवि
ध्यभावः सुप्तिङन्तं पदमित्यत्र तद्ग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति कथमेतत्पक्षोपपत्तिः॥ चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपाय वक्ष्यस्येवैतद्भाष्यकारः इति नैतद्दूषणं चोद्यम्॥ दोषान्तरे तो

लुकि प्रतिषेध इति॥ दोषस्तद्भावेनैवास्य पक्षस्य निराकरणात्तदन्तविधिमाश्रित्योक्तः। कुमार्यगारमिति। कथं पुनरस्य द्विवचनान्तस्य समासः यावता वृत्तौ संख्याविशेषो न गम्यते॥ नैष दोषः॥ यथा तावत्क्रीनरसाहावादेशेन संख्याविशेषोऽभिव्यज्यते तथेहापि ससंख्यप्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्वित्वं व्यज्यत इति दोषोपन्यासः। सप्तम्या स२
मिति। ईदूतौ सप्तमीत्येव तदन्तविधौ सति प्रत्ययलक्षणेन सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ सिद्धायां प्रगृह्यसंज्ञायाम र्थग्रहणं ज्ञापयति। प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणान्न भवतीति। तन्न हीति। आद्यन्तवद्भावान्नाश्रयणात् यत्नतीयः पक्षः परिगृहीतः। तत्र च दोषप्रतिविधानार्थं मर्थग्रहणं कृतं भवतीति सुतरां
अधिक ज्ञापकार्थं

ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधः। ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुमार्योरगारं कुमार्यगारं। वध्वोरगारं वध्वगारं। एतद्धीदाद्यन्तं श्रूयते द्विवचनान्तं भवति प्रत्ययलक्षणेन। सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य यदयमीदूतौ च सप्तम्यर्थे इत्यर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति। तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं। ईदादिभिर्द्विवचनं विशेषयिष्यामः॥ ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भविष्यति॥ ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति। एवमप्यमुल्लेव स्वेमुल्ले सम्पद्येतां मुल्या सांवत्रे इति॥ ॥ ॥

गौरवं भवतीत्यर्थः॥ ईदादिभिरिति॥ अत्र पक्षे कुमार्यगारमित्यत्राप्रसंगः। न ह्यत्रेदेदन्तं द्विवचनं किं तर्हि औ इति सकारान्तं। तदन्तमिति। द्विवचनान्तं ईदाद्यन्तमिति॥ ईदादिभिः साक्षात्समुदायस्य सम्बन्धाभावादीदादिविशिष्टेन ईदाद्यन्तमुच्यते नेदाद्यन्तानित्यर्थः॥ अमुल्यास्तामिति। अमुल्कशब्दाद्द्विवचने नमो न सत्पुंसकाच्चेति शीभावः। ततश्चित्वप्रत्ययः। शीशब्दस्य सुप इति लुक्। अस्य च व्याविनीत्वं। तद्धितान्तत्वात् एतस्मात्सुपादिति लुक्। अत्र हि शीशब्द ईकारान्तं द्विवचनं तदन्तसमुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञां प्राप्नोति। अत्र हीदादि द्विवचनमिति ईदादिविशिष्टेनेदाद्यन्तमुच्यते॥ ॥ ॥

कश्चित्तु पाठं ईदाद्यं तेच श्रूयत इति तन्नैवं व्याख्येयं ईदाद्यन्तं च श्रूयते सूत्रे तदन्तविधि रीदादिभिर्द्विवचनस्याभ्युपगत इत्यर्थः। यस्त्वयमस्यच्चाविनीकारः स द्विवचनस्य न कश्चिदिति नन्त
दभिप्रायेण भाष्ये व्याख्येयं। अथापि कथं चिदिति। स्थानि विशेषानपेक्षायां कृताकृतप्रसंगित्वेन लुक्शास्त्रप्रवर्त्तनादित्यर्थः। अथवा नित्यत्वे न बाधकत्वं लक्ष्यते तेनोत्तरं
गानपीति न्यायेन शीभावस्य तु ग्बाधक इत्यर्थः। एवमपि दोष इति। पक्षस्योत्थानमेव नास्तीति तत्सप्तसंभव एव दोषः। अवश्यमिति। यदाश्रयणमयादयं पक्षोंगीकृतः

अत्र ही दादिच द्विवचनं तदंतं च भवति प्रत्ययलक्षणेन। अत्राप्यकृते शीभावे लुग्भविष्यति॥ इदमिह संप्रधार्यं लुक् क्रियतां शीभाव
इति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वाच्छीभावः नित्यो लुक्। कृते शीभावे प्राप्नोत्यकृते पि प्राप्नोति। अनित्यो लुगन्यस्याकृते शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्य कृ
ते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्निविधिरनित्यो भवति। शीभावोप्यनित्यः न हि कृते लुकि प्राप्नोति। उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः। शीभावे
[redacted] कृते लुक्॥ अथापि कथं चिन्नित्यो लुक्स्यादेवमपि दोषः। वक्ष्यत्येतत्। परसंज्ञायामंतग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधि
प्रतिषेधार्थमिति। इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि संज्ञाविधिः अवश्यं खल्वस्मिन्पक्षे आद्यन्तवद्भावएषितव्यः तस्मादत्ल स एव मध्य

तस्माद्यंतवद्भावस्मिन्नपि पक्षे ऽवश्यमाश्रयणमंगीकृतं॥ अम्नीइत्यत्र हीकारएव द्विवचनं न लीकारांतं तस्मादिति। द्वितीय एव पक्षोस्तित्यर्थः॥ मराणीवाटीनां प्रतिषे
धो वक्तव्य इति भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत्। मराणी वो त्रूस्येति तु प्रयोगो वा शब्दस्योपमानार्थस्याऽरोदसीवेत्यादिस्तु छांदसः प्रयोगः॥ छन्दसि तु
॥सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते॥ ॥ ॥

मा०कौ०पू०
७५
75

अदसो मात्॥ मात्प्रगृह्येति॥ अस्मिन्नुत्तरत्र चेत्यास इत्यर्थः। ऊत्वस्य चेति। चशब्दान्मत्वस्य च। शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्चास्यानिलक्षणमेव कार्यं प्राप्नोतिना देशलक्षणमि
त्ययादिप्रसंगः। अमी अत्र आसते इत्ययादेशः प्राप्नोति अमू अत्र आसाते इत्यावादेशः॥ ननु च द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरंगा अयादयोऽन्तरंगे मीत्वादिष्वसिद्धा इति पूर्वोभावे कथं पूर्वत्रा
सिद्धमिति ईत्वादीनामसिद्धत्वं स्यात्॥ नैष दोषः। नाजानन्तर्ये इति बहिरंगपरिभाषानिषेधात्। ननु चेति। यथोद्देशपक्षे त्वाश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यतीत्यर्थः। कार्यका
लपक्षमाश्रित्याह। वचनार्थो हीति। वचनस्य प्रयोजनमित्यर्थः। नैकमिति। अनेककार्यसिध्यर्थं संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्यत इत्यर्थः। अन्यत्तु सूत्रमेके न प्र

×अमी अत्रेत्यत्र एकादेशः।१३×

अदसो मात्॥ मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेधः। मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्येत्वस्य ऊत्वस्य चासिद्धत्वादया
वेकादेशाः प्राप्नुवन्तीति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अमी अत्र। अमू अत्र। अमी आसते। अमू आसाते॥ ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचनसाम
र्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति। वचनार्थो हि सिद्धे नेदं वचनमारभ्यं। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं। किं। यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तद
र्थमेतत्स्यात्। अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति। नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादणो
ऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसो नेति॥ ॥ ॥

युज्यते मुद्गादणित्यादि। तत्रैवायमिति॥ ननु तत्रेदं ग्रहणं कर्तव्यं। मादिति वा। यस्मादणोऽनुनासिकोऽवसाने विधीयते पूर्वेणाच्च णकारेण प्रत्याहारग्रहणमिति अदसो
ऽमुकेऽमुका इत्यादावनुनासिकस्याप्रसंग एवान्तरेण। कार्यकालेपि संज्ञा परिभाषेमकदेशे लक्षणे विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा सर्वप्रगृह्यकार्यार्था सती असि गम० ७५
ऊत्वं बाधिष्यत इत्यर्थः॥ ॥ श्री॥ ॥

पञ्चिकाशे

विप्रतिषेधाद्वेति॥ अयावेकादेशप्रतिषेधो वक्तव्यः। विप्रतिषेधाद्धा प्रगृह्यसंज्ञेति विकल्पार्थो वा शब्दः। नैतत्प्रयोजनमित्यादिस्तु भाष्यकारेणोक्तो न वार्त्तिककारेणोक्तेति न दृष्टो विकल्पः। नैष युक्त इति। इष्टसिद्धये इति भावः। कीदृश्यत इति। आश्रयिष्यत इत्यर्थः॥ इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह॥ स्तव विपर्यास इति। अभिप्रायं प्रकाशयितुमाह॥ एवं तर्हीति। द्विकार्ययोगो हीति। द्वाभ्यां कार्याभ्यां योयुज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः। असंभवोपीति। असंभव एव विप्रतिषेधः स तु कदाचिद्विकार्ययोगो भवति कदाचित्त्वेकलो

विप्रतिषेधाद्धा। अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियतां अयादयो वेति। प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेनेति। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। विप्रतिषेधे प रमित्युच्यते पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा परे अयादयः। पराः प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते। सत्त्व विपर्यासः कृतो भवति। एवं तर्हि परैव प्रगृह्यसंज्ञा। कथं कार्यका लं संज्ञापरिभाषं। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति अदसो मादिति। एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः॥ कथं। द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः। न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः। एचामयादयः ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञा नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तर्ह्य संभवोपि। स चास्त्यत्रासंभवः। प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्त्तमाना अयादीन् बाधते। अयादयोभिनिर्वर्त्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञाया निमित्तं विघ्नन्तीत्ये षोऽसंभवः। स सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः सतो हि विप्रतिषेधो भवति न चात्रैलोत्वे स्तः नापि मकारः उभयमसिद्धं॥ ०॥

कोसावसंभवः।२.

पि न त्वाहि सति संभवे द्विकार्ययोगत्वात्त्र विप्रतिषेधः। यथैकस्य दधातेरुगागमद्विर्वचने भवतः अरधादिति क्वचिदेकस्य द्विकार्ययोगाभावे प्यसंभवोस्ति। यथात्र पूर्वाणामिस त्रनुस्तुरोः प्रकृतिप्रत्ययमकृयोः परस्परनिमित्तव्याघातात्। अयादीन्बाधत इति॥ प्रकृतिभावविधानात्। निमित्तमिति। ईत्वमूत्वं च॥ ॥ ॥

आश्रयात्सिद्धत्वमिति॥ प्रगृह्यसंज्ञायां कार्यित्वेनाश्रयणात् असिद्धत्वाभावाद् ईत्वादीनां तेषामयादीनां च विप्रतिषेधो निरूप्यते। तथा हि सतो हि विप्रतिषेधो भवतीति सर्वेषु पक्षेषु ईत्वादीनामेव प्रतिषेध आश्रितः। तत्रायादीनां च यत्नेनात्वबाधकः अयेरेते सत्रावकाशः। ईत्वादीनां तु यत्रायादीनामप्रसंगः सोऽवकाशः। अमी स्थिता अमू स्थितौ अमी अत्र इति। अमी अत्रेत्यत्रेत्वादावुभयप्रसंगे परत्वादीत्वादय एव भवन्ति। अत्र व्याख्यानान्तरं क्लिष्टत्वान्नोपन्यस्तम्॥ न पुनर्यत्रैवेति। रोः सुपीत्यस्या

आश्रयात्सिद्धत्वं यथा ऐत्त्वे। आश्रयात्सिद्धत्वं वक्तव्यम्। न ह्यथा। रुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति॥ किं पुनः कारणं रुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति। न पुनर्यत्रैव रुः सिद्धः तत्रैवोत्वमप्युच्यते। नैवं शक्यम्। असिद्धे ह्याद्गुणाप्रसिद्धिः। असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणस्याप्रसिद्धिः स्यात्। वृक्षोऽत्र। प्लक्षोऽत्र॥ तस्मात्तत्राश्रयात्सिद्धत्वमेषितव्यम्॥ यथा तत्राश्रयात्सिद्धं भवति। एवमिहाप्याश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति। अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति। अथवा योगविभागः करिष्यते। अदसः। अदसः ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति॥ ततो मात्। मात्परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति अदस इत्येव। किमर्थो योगविभागः एकोऽयत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः॥

१९ अपशोयदसि ङे॥ ॥ ॥

नन्तरमत उर्तीति वक्तव्यम्। एवं चासिद्धत्वं न बाधितं भवति। अत्र पाठक्रमेण सिद्धत्वस्य प्राप्त्यभावात्। प्लुतस्य चोत्वे सिद्धत्वात्तत्कालत्वाभावाद् अप्लुताद् अप्लुत इति न वक्तव्यं भवति। अथ वेति। यथोद्देशपक्षाश्रयेणैतदुच्यते। कार्यकालतायामप्याह। अथ वेति। अदस इति संबंधसामान्ये षष्ठी। अदसः संबंधिन ईदूदेत इति॥ ॥

अ

इहापीति। अदस् टा अदस् सु औ सः। अत्वं। टाप्। सवर्णदीर्घत्वं। आदिः चापरः सेत्वं। अदे औ दे औ सु इति स्थिते अदसः इसत्वमादिति विशेषणमाबाद्य प्रगृह्य
संज्ञायां सत्यां मया देशाप्रसंगः। अमुके त्रेति। अदसः इसने न प्राप्नोति। एदन्तमिति। ईदूतोरेव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः। अननुवृत्तिरेवानिवृत्तिः। यद्येवं मा ऊहणं
नकर्तव्यं। एऊहणानिवृत्तैवामुके त्रेत्यत्रैप्रसंगात्। नेत्यदत्ति। सत्यमिमा ऊहणे यो गविभागो भवतिनान्यथा। एकयोगे परिहारान्तरमप्याह। अप्यथवेति। मार्थादिति।
मार्थे एव स्थानी मशब्दे नोक्तः ईदूदर्थे च ईदूदिति। न चास्यां कल्पनायाम सिद्धत्वं भवति। बुद्धिसंकल्पनायाम सिद्धतास्पोक्तत्वात्। उक्तं वेति। असिद्धत्वमेवात्र प्रतिषि
भाव

इहापि न हि प्राप्नोति।। अमुया अमुयोरिति। किंच स्यात्। यद्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्तदा प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रसज्येत। नैष दोषः। पदा
न्तप्रकरणे प्रकृतिभावः। न चैष पदान्तः। एवमप्यमुके त्र अत्रापि प्राप्नोति। द्विवचनमितिवर्तते। यदि द्विवचनमितिवर्तते अमी अत्रेति न अत्र
प्राप्नोति। एवं तर्हि एदन्तमिति निवृत्तं। अथवा ह्रायमदसो मादिति। न च ईत्वे लत्वे स्तः। नापि मकारः। ततएव विज्ञास्यामः। मार्थादीदाद्यर्थो
नामिति। उक्तं वा। किमुक्तं। अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिः पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये प्रगृह्यसंज्ञायां चेति। नन्वत्र सकि दोषः। तत्र सकृकारे दोषो भ
वति। अमुके त्र। न वा ग्रहणविशेषणत्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणं ग्रहणविशेषणत्वात्। न मा ऊहणेन ईदाद्यन्तं विशेष्यते किं तर्हि ईदाद्यो वि
शेष्यंते मासरे ईदादय इति।। ।।

द्धमित्यर्थः। स्वरे इति। अचि।। बहिष्पदलक्षण इति। द्वितीयपदव्यवस्थित इत्यर्थः। तेनैकपदव्यवस्थिते अचि असिद्धे ईत्वोत्वे तेनामुयोरित्यत्रायादेशो भवत्येव। मुयाः
प्रगृह्यसंज्ञायां चेति।। प्रगृह्यसंज्ञायामेवसिद्धत्वे न सिद्धेत्वश्च प्रपंचार्थः। पूर्ववाक्योपन्यासः। तत्र सकि दोष इति। मासरं यदीदाद्यन्तमिति दोषोपन्यासः। एवं सूत्रे
हि तदन्तं ग्रहीतमिति हापितरत्नस्येवानुवृत्तिरिति भावः। स्वरितत्वेन शब्दमात्रमनुमीयत इति उत्तरे भिप्रायः। तत्र मा ऊहणेन ग्रहस्य माणामी दूदे द्विशेष्यते तेनामुकेसत्
त्र व्यवधानाद्दोषाभावः। योगविभागे दोषप्रसंगादेदन्तमिति निवृत्तमित्युक्ते एकयोगे तु तन्निवृत्तिः संप्रयोजनमिति न वा ग्रहणविशेषणत्वादित्युक्तं।। ।।

भा॰कै॰प्र॰ ८८

२२

शे॥ इह कस्मादिति॥ अत्र हि प्रसक्तमेव शेइ इति रूपं। यस्येत्यस्य लोपे इत्यत्र तु आकारस्यानुबन्धस्य स्मरणात् अनुमेयमिति प्रश्नः॥ शे॰ अर्थवद्ग्रहणादिति। एवं शब्दस्य शेशेवां नरं
गत्वादहेयत्वाद साधारणत्वाच्च रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपवदर्थस्याप्यंगीकरणात् अर्थरूपग्रहणं कृतं। अत्र च शशाहोऽनर्थकः। सप्तम्येकवचनं तु अर्थवत्। तयोः समुदायोऽर्थो न तस्मा
मा उभौ वाऽनर्थकौ। एवमपीति। अत्र हि मलुप्तीयसप्तम्येकवचनयोरर्थवतोः समुदायोऽर्थवानेव। अवयवधर्मो नुविधानात् समुदायस्येति प्रश्नः। लक्षणेति।

शो॥ ॥ इह कस्मान्न भवति काशे कुशे वंशे इति। शे॰ अर्थवद्ग्रहणात्॥ अर्थवतः शेशब्दस्य ग्रहणं। न चैषोऽर्थवान्। एवमपि हरिशे
बभ्रुशे इत्यत्र [illegible] प्राप्नोति। एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं भविष्यति॥ अथवा पुनरस्तु अर्थवद्ग्रहणे नानर्थ
कस्येति। कथं [illegible] हरिशे बभ्रुशे इति। एकोऽत्र विभक्त्यर्थेनार्थवान्॥ अपरस्तद्धितार्थेन। समुदायोऽनर्थकः॥ शो॥ ॥

प्रतिपदोक्ते हि ऊदिति प्रतिपत्तिर्भवति। लाक्षणिके तु लक्षणानुसंधानद्वारेण बहिरंगेति न तस्य ग्रहणं। अथवेति॥ अर्थवत्समुदायस्यापि कस्यचिदनर्थकत्वं।
यथा दशदाडिमादिवाक्यस्य पदार्थानां परस्परमन्वयाभावात् इहापि हरिशशब्दवाच्यार्थगतसंख्याधिकरणशक्तिप्रतिपादनाय प्रवृत्तसप्तमीनप्रत्यय प्र राम॰ ८८
९ तिपाद्ये नान्वेतीति शेशब्दस्यानर्थक्यम्॥ ॥ ॥ ॥
नार्थे

निपातएकाजनाङ्॥ निपात इति किमर्थमिति। निपातस्यैवैकाचोर्थवत्त्वात् प्रत्ययस्य केवलस्य प्रयोगाभावादानर्थक्यात् कल्पितरूपत्वाल्लक्ष्यनायाश्च नियमाभावात्प्रश्नः। च
काराद्वेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यापि अर्थवत्त्वमिति भावः। निपातोपि केवलो न प्रयुज्यते घोतकत्वादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः। अपतते ईः। अश्नागच्छेत्यपि प्रत्युदा
हरणं॥ एकाजिति किमर्थमिति। एकग्रहणसामर्थ्याद्धु उ ग्रीहिं मन्यते॥ ततश्च प्रेदं ब्रह्मेत्यत्र निष्टनिहन्ति नेहरूनेतिमप्रश्नः। तत्पुरुषो यमिति॥ अतेनरंगत्वाद्गुर्जिपदार्थप्राधान्या
दितिभावः। नैव दोष इति। ननु पुरोहिरिति हत्त्वन्त्यस्य प्रकृतिभावाद्दीर्घत्वं न स्यात्। नैष दोषः॥ प्रगृह्यसंज्ञायां हत्स्यासिद्धत्वात्सकारस्य च कार्यान्तराप्रसंगात्॥ उत्वे तु रुत्वमाश्रित्या

निपातएकाजनाङ्। निपात इति किमर्थं॥ चकारेत्राजहारात्र॥ एकाजिति किमर्थं॥ प्रेदं ब्रह्म। प्रेदं क्षत्रं। एकाजि त्युच्यमाने हि अत्रापि प्राप्नोति॥ ए
षोपित्येकाच्॥ एकाजिति नायं बहुव्रीहिः एको ज्यस्मिन्नसो यमेकाजिति। किं तर्हि तत्पुरुषोयं समानाधिकरणः। एकोच् एकाच् एकाजिति। यदि तत्पु
रुषोयं समानाधिकरणः नार्थ एकग्रहणेन। इह कस्मान्न भवति प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रं। अजेवयो निपात इत्येवं विज्ञायते। किं वक्तव्यमेतत्॥ न हि क
थमनुच्यमानं गंस्यते। एकग्रहणसामर्थ्यात्। यदि हि अत्राप्यचुतत्रस्यादेकग्रहणमनर्थकं स्यात्। अस्ति ह्यन्यदेकग्रहणस्य प्रयोजनं। किं। अजन्त
स्य यथा स्यात् हत्त्वन्तस्य माभूदिति। नैव दोषो न प्रयोजनं। एवमपि कुत एतदुभयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोरायन्तवद् एकस्मिन्येन विधिस्तदं
तस्येति च इयमिह परिभाषा भविष्यति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति इयं चेन भविष्यति येन विधिस्तदन्तस्येति॥ ॥ ॥
त्सिद्धं॥ एवमपीति। अन्यतरनिवृत्त्या एकग्रहणस्यार्थवत्त्वादजन्तेगृह्यते तदंतं निरस्यन्ते विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाभावात्प्रश्नः। पाणिष्यं तत्संज्ञा निर्देशे परिभाषाश
द्वे नोक्तौ। सावकाशयोरिति। निरवकाशत्वस्य बाधकत्वादेव मुक्तं। तत्र तदंतविधेरवकाशः ओ एव रूपकेला अयं पाद्यमिति॥ आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः। मिदचोन्त्यात्परः। ना
नियानीति॥ अत्र हि सा क्ष्मादं नाग्रहणमस्तीति तदंतविध्यभावः। समवस्थितयोरिति॥ इह प्राप्नयोः॥ ॥ सामान्या २ ॥ ॥

भा०कै०प्र०
७८
78

आचार्यप्रवृत्तिरिति॥ यदि तर्हि लिंगेन तदंतविधिर्निराक्रियते तेन तदाद्यन्तवत्परिभाषा कथं प्रवर्त्तते॥ नैष दोषः॥ आद्यन्तवदित्यस्योपस्थानाय तदंतवि
धिः प्रथमं सन्निधीयते॥ पश्चात्तु लिंगात्परिसज्यते॥ अथवा लिंगादेर्ज्ग्रहणं निपातेन विशेष्यते इति तदन्तविधेरभावादतिदेशस्यापि माभूत्प्रवृत्तिरित्यतः फल
संपत्स्यातत्क्रं परिभाषा भविष्यतीति॥ एवं तर्हीति॥ संज्ञायां विधीयमानत्वात्प्राधान्यात्संज्ञिनो गुणत्वात्पशुना यजेतेतिवत्संख्याविवक्षायां सिद्धायां
एकग्रहणमन्यत्र जातिसंप्रत्ययार्थं। अस्य समुदायग्रहणशंकाया निरासार्थं ह्येकग्रहणं ज्ञापनफलं संपद्यते किं पुनः स्याद्यद्यत्र चास्य समुदायस्य
ग्रहणं स्यात्॥ उच्यते॥ इह आइ उअपेहीति समुदायस्यैका संज्ञा स्याच्चावयवानामेका। द्विर्वचनवदिति तत्सेवप्रकृतिभावाद्यणादेशो न स्यात्॥ पूर्वे

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति॥ इयमिह परिभाषा भवति॥ आद्यंतवदेकस्मिन्निति॥ इयं न भवति येन विधिस्तदन्तस्येति॥ यदमनादि॰
तिप्रतिषेधं शास्ति॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदज्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोतीति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं
भवतीति। किमेतेन ज्ञापनेन प्रयोजनं। दंभेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति यदुक्तं तदुपपन्नं भवतीति। अनादि॰ तिकि
मर्थं। आ उदकान्तात् ओदकान्तात्। इह कस्मान्न भवति आ एवं नु मन्यसे। आ एवं किल तदिति। सानुबंधकस्येदमाकारस्य ग्रहणं॥
अननुबंधकस्यात्राकारः। कः पुनरयं सानुबंधकः। को निरनुबन्धकः। ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङि॰ तं विद्याद्वाक्यस्म

योरुक्तस्वरसंधिः स्यात् अच्समुदायपरिग्रहानुरोधाच्च निपातसमुदायो गृह्यते एकनिपातस्याच्समुदायस्याभावात्। अनादि॰ तिकिमर्थमिति ङि॰ हरि॰ तो राका
रयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः। इह कस्मादिति। अनुबंधनिवृत्तौ विशेषापरिज्ञानात्प्रश्नः। अर्थविशेषाद्विशेषावसाय इत्युत्तरं॥ ईषदर्थे आउष्णं
ओष्णं। आङीषदर्थे इति चोक्तं। क्रियायोगे आ इतः एतः प्रादिसुहि ङि॰ सरयते आङ् मर्यादाभिविध्योरिति समासविधौ ङि॰ निर्दिष्टः॥ आ उदकान्तात् ओदकान्ता राम०
त् आ अहिच्छत्रात् आहिच्छत्रादिति विनातेनेति मर्यादा सहतेनेत्यभिविधिः एवं प्रक्रान्तस्य वाक्यस्यान्यथा द्योतनायाकारः प्रयुज्यते। आ एवं नु मन्यसे नेत्वं एवं मम ७८
स्थाः संप्रतिमन्यस इति वाक्यार्थं भसूचनायाकार इत्यपरे तथास्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते ततः स्मृतार्थो निर्दिश्यते आ एवं किल तदिति॥

ओत्॥ निपातसमाहारोयमिति। अनर्थकानामपि निपातानां क्रमीमि उदुस्तादीनां वा अर्थेमे द्वाभावेपि निपातसमाहारत्वमुक्तं॥ एवं तर्हीति। चादिषु तथा पाठादिति भाष्यः। ओ षु यातमिति॥ आ उ ओ इत्यत्रांतवद्भावाद्भवत्ययमाङि‧ ति अनाङि‧ ति प्रतिषेधः प्राप्नोति। पर्युदासे तु न दोषः। तत्रा ङुरुदश स्योकारस्याउन सहैकादेश आदिवद्भावादुकारग्रहणे न ग्रहणं इति सिध्यसे उं ग्रत्यसंज्ञा। तस्याश्च प्रयोजनं क्वचिच्छाखायामो अयातमिति पाठे शक्तिभावः। अदोभवदिति। अंतत्वेनात्र निपातत्वं। ऊर्यां द्वितीयेन निपा

प्र१

इति१

ओत्॥ किमुदाहरणं। आहो उताहो इति। नैतदस्ति प्रयोजनं। निपातसमाहारोयं। आहउआहो इति। उत आहउ उताहो इति। तत्रानाङि‧ संवसिद्धं। एवं तर्ह्येकनिपाता इमे॥ अथवा प्रतिषिद्धार्थो यमारंभः। ओ षु यातेमरुतः। ओ षु यातेह हनीच शक्री। ओ चित्सखायं सख्याववृत्यां॥ ओतश्चिप्रतिषेधः। ओदंतस्य निपातस्य अंतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनदः अदः अभवत् अदोभवत्। तिरोभवत्। न वक्तव्यो लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येते ग्रहणं विष्यति। एवमपि अगो गौः समपद्यत गोभवत् अत्र प्राप्नोति॥ × निपात एकाजनाङ् × २॥

ताधिकारात्। प्रतिषिद्धार्थत्वादस्य कप्रमत्र प्राप्तिरिति चेदुभयार्थत्वाददोषः। तथा ह्योदंतस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयमाना प्रतिबंधाभावाददोभवदित्यत्रापि भवतु। ओ षु यातमित्यत्रापि परत्वादनाङिति प्रतिषेधं बाधत इति प्रतिषिद्धार्थत्वमपि स्यादिति को विरोधः। ॐकारस्य प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमित्युक्तं एवमपीति। ओकारस्यात्र प्रतिपदोक्तत्वमस्ति त्यागमे ओ इति साक्षादुच्चारणात्। यस्य हि साक्षादुच्चारणं नास्ति आ उ ण इत्यादि सामान्यलक्षणेन यद्रूपं निष्पाद्यते तत्लक्षणे किमुच्यते॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र०
७९
79

एवंतर्हीति॥ गुणशब्दागतो गौणः। यथा गोशब्दः जाड्यादिगुणनिमित्तो यो वाहीकः। मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः। तत्र स्वरूपग्रहणे नार्थवद्ग्रहणस्य ज्ञापितत्वा
दर्थवतः कार्ये प्राप्ते भवितव्यं। स चार्थः शाप्यम्पान्मुख्य एव गृह्यते। गौणो ह्यर्थे प्रयुज्यमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रवर्त्तते। उपनिपतनस्य गौणोऽर्थः। तस्माल्लौ
किकोऽयं न्यायो गौणमुख्ययोरिति। गोभवदित्यत्र तु जाड्यादिना धर्मेण गोत्वमारोपितमिति गौणत्वमर्थस्य गोभवदित्यत्र चवर्त्तो प्रकृतेः कर्तृत्वं तं घी
भवंति शास्त्रेण इति बहुवचनदर्शनात्। प्रकृतौ च गोत्वमारोपितं न मुख्यमिति मत्वाभावः। शब्दाश्रये चेति। स्वार्थे वृत्तात्प्रातिपदिकाद्विभक्त्या उत्पन्नायां

कार्य

एवं तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति। तद्यथा गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति न वाहीकोऽनुबध्यते। कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे
भवतः। गौस्तिष्ठति गामानयेति। अर्थाश्रय एतदेवं भवति। यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति॥ शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे॥ ॥
उत्तरः ॐ॥ इह कस्मान्न भवति। आहो इति। उताहो इति॥ उत्तर इत्युच्यते। न चात्रोत्तरं पश्यामः॥ उओऽयमन्येन सहैकादेशः उत्तरग्रह
णेन गृह्यते॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोत्तरैकादेश उत्तरग्रहणेन गृह्यत इति॥ ॥ ॥

कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसन्निधानात् गौणत्वं प्रतीयते तेन स्वार्थस्य मुख्यपदेशो नास्ति। गौणापेक्षया संबंधिशब्दत्वान्मुख्यव्यपदेशस्य गौणाभावेऽभावा
च्छब्दाश्रये चेत्युक्तं। न त्वत्रार्थो नापेक्ष्यते तत्र यथा श्वेतं छागमालभेतेति गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासंबंधः वाक्यीयात्तु न्यायात्सघ्चात्परस्परेण। एवं गां वाहीकमा
नयेति पूर्वं क्रियाभिसंबंधापेक्षया विभक्त्युत्पन्नायां वाक्यीयात्तु न्यायात्सामानाधिकरण्याद्गौणार्थप्रादुर्भावो भवतीति पदकार्येष्वेवंन्यायो न प्राप्तिः पदि
ऽकार्येष्वित्युक्तं शब्दाश्रये चेति॥ उत्तरः ॐ॥ इह कस्मादिति। निपातसमाहारं मत्वा प्रश्नः॥ ॥० ॥ एप०
७९

पदत्वमिति। एकादेशे कृते आदिवद्भावात्संज्ञा सिद्धिः। इह हृस्वचर्ययंसा ध्यं। उ इति। विति। ऊँ इति। न चैकयोगेन सिध्यति। एकयोगे ह्युञ ऊँ इति श्रुतिरादेशेन श्रुतत्वात्संबध्यते न प्रगृ-
ह्यसंज्ञया सा निपातः एकाजनाङ् इति निसेवास्य भविष्यति। शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या चादेशे विकल्पितेन रूपद्वयं स्यात् उ इति। ऊँ इति। न तु वीतिति रूपमाह। उञ इति योगविभा-
ग इति। उञ इत्यत्र शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्तते तेन प्रगृह्यसंज्ञैव शाकल्यस्य मतेन विधीयते नान्येषामिति सूत्रस्य तदनुसंधानद्वारेण विभाषा संपद्यते। उ इति

पदत्वमोदित्यो दंतस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकं। उक्तमेतत्॥ प्रतिषिद्धार्थो यमारंभ इति। दोषः खल्वपि
स्यात्। यद्युत्रेकादेश उञ्ग्रहणेन न गृह्येत। जान्वु अस्य रुजति। जान्वस्य रुजति। जानू अस्य रुजति। मय उञो वो वेति वत्वं न स्या-
त्। एवं तर्ह्येकनिपाता इमे॥ अथवा द्वावुकाराविमौ॥ एको ननुबंधः। अपरः सानुबंधः। तद्यो ननुबंधकः तस्यैष एकादेशः॥
उञ इति योगविभागः। उञ इति योगविभागः कर्तव्यः। उञः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा भवति॥ उ इति विति। न
न ऊँ। उञ ऊँ इत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च ऊँ इति। किमर्थो योगविभागः। ऊँ वा
शाकल्यस्य। शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषा यथा स्यात्। ऊँ इति। उ इति अन्येषामाचार्याणां मतेन विति॥ ॥

विती ति। ऊँ इत्यत्र च यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात्। ततश्च विति ऊँ इत्येते द्वे रूपे स्यातां तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे
सति त्रीणि रूपाणि सिध्यंतीति॥ ऊँ वा शाकल्यस्येति। शाकल्यश्रुते रेवकृत्वं वा ग्रहणेन प्रतिपादयति। एतदेव व्याचष्टे। शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति। प्रगृह्यसंज्ञा-
दे शास्त्रेऽत्र यद्यपि पूर्वसूत्रेषु कृत्स्नरूपतया निर्दिष्टं शास्त्रदेशेऽपि च प्रगृह्यशब्दो द्विवचनं नाभिधेयः तथापी होञ इति षष्ठी निर्दिष्टं शास्त्ररूपपदार्थकः संपद्यते॥ ॥

ल्प२

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ ईदूतौ सप्तमी सेवेति। सप्तमी सहचरितं यदीदूदन्तं सप्तम्यां वा परतस्तत्प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्येवं प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ भविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेति प्रश्नः। लुप्त इति॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादस्य सूत्रस्यार्थग्रहणे सप्तम्या एवं संज्ञिनीत्वा दसत्त्वाच्च कार्याभावात्प्रत्ययनिमित्तं यत्नात्प्रत्ययकार्यविधौ यत्नेनैव प्रत्ययलक्षणस्य संज्ञावाङ्गौ रीत्यत्राप्रसंगात् अर्थग्रहणं कृतं। अर्थग्रहणे ससप्थे

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ ईदूतौ सप्तमी सेव॥ ईदूतौ सप्तमी सेव सिद्धं। नार्थो अर्थग्रहणेन। लुप्तेऽर्थग्रहणमिवेत्। लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति। कः। सोमो गौरी अधिश्रित इति॥ इष्यते चात्रापि स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणं। ना त्र सप्तमी लुप्यते किं तर्हि पूर्वसवर्णोऽत्र भवति। पूर्वसवर्णे च सवर्णे सावाडाम्भावः प्रसज्यते। यदि पूर्वसवर्णो ः आट्च्छाम्भाव प्राप्नोति। एवं तर्हि आहायमीदूतौ सप्तमीति। न चास्ति तत्र सप्तमी ईदूतौ तत्र वचनाद् विष्यति॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं। ने इदं वचनाल्लभ्यं॥ अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किं॥ ॥ ॥ ॥

निमित्ता संज्ञेयं भवति न प्रत्ययस्य वृणनिमित्तेति लोपेऽपि सिध्यति॥ पूर्वसवर्ण इति॥ सति च पूर्वसवर्णे एकादेशो चादिवद्भावाङ्गवतीकारः सप्तमीति सिद्धा संज्ञा। आडाम्भाव इति। एकादेशं बाधित्वाऽऽडामौ स्यातां। वचनादिति। सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यत इति वचनसामर्थ्यात्सप्तमीशब्देन सप्तमीसहचरितस्य ग्रहणा न्मुख्यकल्पनासंभवे गौणीकल्पना प्रगृह्यत इत्यास्य प्रयाणात्सिध्यतीति भावः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ राम॰ ८०

मुख्यकल्पनासंभवे सेवेसा ह॥ यत्रेति॥ सरसी इत्यत्र सरः शब्दात् सरसि याद्रियाजीकारेण मुप संख्यानमिति नीकारे कृते भवतीकारः सप्तमी तितत्रैव स्यान्न तु गौरी सत्त्रे निभा
वः॥ सरसीयदीति। यदीति संभावनायां। तस्मात् स्थितमेतद् उच नास्त्वेवं तु न्यायामपि सप्तम्यां भविष्यतीति नार्थो ऽर्थग्रहणेन। ज्ञापकमिति॥ ईदूदेदित्सत्र तती यचतुर्थ
पक्षयोरित्सर्थः। इदूद्भ्यां घसंज्ञा मकारेणे यदि प्रत्ययलक्षणं स्यात्तत ईदूतौ सप्तमी चेत् सप्तमी सह चरिते सप्तम्यां वा परतो यदीद्देते तत्प्रगृह्यमिति प्रत्ययलक्षणेन न तु
न्यायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थग्रहणेन तत्क्रियमाणं प्रत्ययलक्षणाभावं सूचयति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधेरभावात् तदंतपक्षस्तत्रैव स्थित

[redacted] यत्र सप्तम्या ईदीघे तमुच्चतेदूतिन मुच्चसर सीशयानमिति।
सतिमयोजने इह न प्राप्नोतिसोमो गौरी अधिश्रित इति। तत्रापि सरसीयदि। तत्रापि सिद्धं। कथं। यदि सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति। अस्ति च लोके सरसी
शब्दस्य प्रवृत्तिः। कथं दक्षिणापथे महांति सरांसि सरस्य इत्युच्यंते। ज्ञापकं स्यात् तदंतत्वेऽपि वं नहि ज्ञापयत्याचार्यः न प्रगृह्य संज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भव
तीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं कुमार्योरगारं कुमार्यगारं वध्वोरगारं वध्वगारं प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञान भवतीति। मा वा पूर्वपदस्य भूत्॥ अथ वा पू
र्वपदस्य माभूदित्येवमर्थमर्थग्रहणं। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः नद्यामातिर्नद्यातिरिति। अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति। जहत्स्वार्थवृत्ति
रिति। अजहत्स्वार्थायां तु वृत्तौ दोष एव। अपि जहत्स्वार्थायां च न दोषः। समुदायार्थोऽभिधीयते। ईदूतौ सप्तमी लेव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्वेत। इवेस्य चेत्स्ववर्णा
सावशम्भावः प्रसज्यते। वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ज्ञापकं स्यात् तदंतलेमावा पूर्वपदस्य भूत्॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे॥ ॥ ॥

इति ज्ञापनफलागेह माव इति॥ वाप्यश्वो नद्यातिरिति। संज्ञायामिति समासे कृते सप्तमी सहचरितमीकारं न पूर्वपदमिति स्यात्प्रगृह्यसंज्ञेति तदर्थग्रहणं। अथ इति॥
अपस्त्वेवात्र सप्तम्यर्थ इति प्रश्नः। जहत्स्वार्थेति। समासस्यैकार्थत्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णवृत्तानर्थमात्रसप्तम्यर्थो नास्तीत्यर्थः। समुदायार्थ इति। वृत्तौ हि पूर्वपदं स्वा
र्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसंस्पर्शस्य प्रधानार्थस्याभिधानात् सा स्वार्थस्य विवेकानवगमात् समुदायार्थो वृत्तौ संस्पृष्टरूप एवाभिधीयते। सप्त
म्यर्थग्रहणेन यावानेवार्थो वासे सप्तम्यंते नाभिधीयते केवलो संस्पृष्ट ईदूतस्तस्यैव ग्रहणमिति समासे न भवति प्रगृह्यसंज्ञा॥ ॥ ॥

माᵒ कैᵒ प्रᵒ
८१

81

दाधाघ्वदाप्॥ दा धा इत्येतौ घुसंज्ञौ विधीयमानौ रूपान्तरयुक्तानां दो देङ् धेट् नम्रा प्नोती स्वाहा। घुसंज्ञायामिति। किं प्रयोजनमिति। दो देङ् धेट् इत्येतानामनुकरणानि प्र-
युज्याप्यालेक्ष्यते दात्यर्थस्य छन्तिस्याप्यनुकरणानां चैकशेषे कृते इहुमित्रैर्द्धा शालिन्दा दो देङ् धेट् घुसंज्ञा कृता तानां चैषां स्यानिवृन्नावेन सिद्धे निप्रस्न्प्र:। आत्वभूताना-
मिति। भवतेः प्राप्त्यर्थादापश्चान्दुकेतिविभाषितत्वाच्चः कर्त्तरि कर्मणि वा प्रत्ययः। आत्वभूतानामात्वे न च भूतास्वाकारान्ता इत्यर्थः। न तु लक्षणेन कृतालाइति वि-
ज्ञेयं। अस्याप्ययमभिप्रायः। एजन्तानुकरणेषु प्रमाणभावावृत्तिक्रियायोगे स्वाद्युपयोगएव ये आकारान्ताः प्रयुज्यन्तेतरनुकरणानामयमेकशेषनिर्देशः सामान्या

दाधाघ्वदाप्। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थं। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। आत्वभूताना-
मियं संज्ञा क्रियते सा आत्वभूतानामेव स्यात्। अनात्वभूतानां न स्यात्। ननु च भूयिष्ठानि घुसंज्ञा कार्याण्यपदे धातुकेन त्वं चैते आत्वभूता दृश्यन्ते शि-
दर्थं। शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं शिस्याले प्रतिषिध्यते तदर्थं। प्रणिदयते प्रणिधयतीति। भारद्वाजीयाः पठन्ति। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शि-
द्विकृतार्थं। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं क्रियते। शिदर्थं विकृतार्थं च। शिलुदाहृतं। विकृतार्थं खल्वपि प्रणिदातां प्रणिधातां किं पुनः कारणं न सिध्य-
ति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं ये आत्वभूतास्तेषामेव स्याल्लक्षणेन ये आत्वभूतास्तेषां न स्यात्॥ अथ क्रियमाणेपि प्रकृतिग्रह-
णे कथमिदं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इत्याहोस्विद्दाधां प्रकृतय इति किं चातः। यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति स एव दोषः आत्वभूतानामेव स्यात्। अनात्वभू-
तानां न स्यात्। अथ विज्ञायते दाधां प्रकृतय इति अनात्वभूतानामेव स्यादात्वभूतानां न स्यात्। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति नापि दाधां प्रकृत-
य इति। कथं तर्हि दाधा घुसंज्ञा भवन्ति प्रकृतयश्चैषामिति। तत्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं। इहेप्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्त्तते क्व प्रकृतं ईदूतौ च सप्तम्यर्थ
इति तत्तो वक्ष्यामि दाधा घ्वदाप् अर्थ इति। नैवं शक्यं दाधिनां समानार्थानां तिरासति दाशतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनां दुः एतेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति तस्मान्नै-
वं शक्यं। न चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यमेव। शिदर्थेनावन्नार्थः अवयवं तन्त्रमार्थं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं प्रणिमयते प्रणिमयत इत्येवमर्थं तत्सुरस्ताद्रूपमापते घुप्रकृतौ मा

नुकरणं वा दा इति धा इति पृथक्कादं निर्दिष्टमिति। प्रणिदयत इति। घुसंज्ञायां नेगदेति णत्वं भवति। लक्षणेति। लाक्षणिके हि लक्षणानुसंधानद्वारेण प्रतिपत्तिर्बहिरङ्गं प्रतिपदो-
क्तेत्वन्तरङ्गं। प्रणिदाते ति। द्यतेर्डेतो बाहुप्र्ं॥ कथमिति॥ दाधाप्रकृतय इति षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा। उभयथाप्यापि शिरिति मयः। दाधाप्रकृतय इति। दीयत इति दा दावीलादेः।
आत्वभूतानामिति। दाणदाञ्धाञां। प्रकृतयश्चैषामिति प्रसाससेषामिति लभ्यते। अर्थ इति। एतद्द्वितीयं वा संसग्न्धिधानाच्च दाधामर्थे यः वर्त्तते स घुसंज्ञ इति प्रकृतीनामपि वि-

प्रणिधाते तिथेटः।२

प्रणिधाती

प्रकृतौ चेति॥ ०॥

धातिनस्तु रस्तादिति। नेगदेतिसूत्रे घुमाशाहयोर्मेप्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं तदु

१ भाप्यांसंमंतस्पते॥ ० ॥

छप्रकृति प्रभार्थेति दः

एम०
८१

=निरनुबंधकेति· अत्र निरनुबंधकग्रहणेन सर्वथानुबंधकः सानुबंधकापेक्षया [illegible]

प्रनिमिनोतीति। मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यात्वविधानादत्र्वतिमाप्रकृतित्वमनयोः। गामादाग्रहणेष्विति। अस्य चार्थस्यैदेशःपित्वमदाविति प्रतिषेधे सामान्यग्रहणार्थे लिं
गं। अन्यथास्य त्वाष्टणिकत्वात्त्र्यग्रहणं भविष्यतीति किं प्रतिषेधार्थेन पित्वेन सामान्यापेक्षया च निरनुबंधककइति लक्षणप्रतिपदोक्तयो रितिच परिभाषाद्वयानुपस्थानमिह
ज्ञापयतीति धेटोपि सिध्यति। देरद्ढोरित्तत्रवादइस्येतद्वेत्तिह स धर्थसन्धेटो [illegible] घुसंज्ञां प्रयतिनहि दधातिनिद्रस्यैदइत्येनद्धातेर्हि रिति स्यादेशविधानाद्दज्ञावाप्रसंगा
त्॥ समानशब्दानामिति। समानश्रुतीनामिसर्थः। प्रनिदारयति प्रनिधारयतीति। ददङ्धङोर्क्ति चित्रह्वाकारे दाधाशब्दौ संपद्येते तौ चार्थवंतौ प्रश्चात्तुरपरत्वक्रियमाणमा

परिप्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति अत्रापि माप्नोति। अथाक्रियमाणेप्रकृतिग्रहणेइह कस्मान्न भवति प्रनिमाताप्रनिमातुं प्रनि
मातव्यमिति। आकारांतस्य इ.तोग्रहणं [illegible] विज्ञास्यते। यद्येवं तर्हि अक्रियमाणेप्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य इ.तोग्रहणं विज्ञायते। एवं क्रि
यमाणेपि प्रकृतिग्रहणे आकारांतस्य इ.तोग्रहणं विज्ञास्यते। विकृतार्थेनापि नार्थः। दोषएवैतस्याः परिभाषायाः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त
स्यैवेति गामादाग्रहणेष्वविशेष इति॥ समानशब्दप्रतिषेधः समानशब्दानांप्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रनिदारयति। प्रनिधारयति। दाधाघुसंज्ञा भवतीति घुसं
ज्ञामाप्नोति। समानशब्दाप्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणात्। समानशब्दानांप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। घुसंज्ञा कस्मान्न भवति। अर्थवद्ग्रहणात्।
अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणं नैतावर्थवंतौ। अनुपसर्गाद्वा। अथवा यक्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा भवंति न चैतौ दाधौ [illegible] प्रतिक्रियायो
गः। इहापि तर्हि न प्राप्नोति प्रणिदापयति प्रणिधापयतीति। अत्रापि नैतौ दाधावर्थवंतौ नाप्येतौ दाधौ प्रतिक्रियायोगः॥ ॥ ॥

गमभूतत्वादन्यत्वं न करोतीति प्राप्तिः। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यस्यार्थस्य स्वरूपमिस [illegible] नेनज्ञापितत्वात्। उरण् रपरइति चाणविधीयमानएव रपरो भवतीति हि क्रि
क्रियमाणे रपरो भवतीति दाद धाप्रेरेवार्थवत्वं न तु तदवयवयोरिति नास्ति घुसंज्ञा। अनुपसर्गाद्वेति। अभ्युपगम्य घुसंज्ञां दोषं परिहरति। घुसंज्ञापेक्षया प्रस्योपसर्गत्वं
तस्मात्तस्य नेर्णत्वं परतो णत्वं विधीयते। अत्र दाधापेक्षया नास्ति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं किंतु दाइधाइशब्दापेक्षया इत्यदोषः। इहापि तर्हीति। अत्रापि पुकि कृते प्रकारांते तो
अर्थवद्ग्रहणादिति· ॥ ये वा तु न केवलौ दाशब्दः पुगंतमेव च प्रत्युपसर्गत्वेन दाशब्दं प्रतीति प्रश्नः॥ ॥ ॥

भा॰कै॰प्र॰
८२
82

नवार्थवत इति॥ लब्धात्मकस्य भावस्य निमित्तवशादुपचयापचयौ अपदेशहानिं कुरुतः। यथा देवदत्तस्याङ्गाधिक्याङ्गच्छेदौ। इहापि तरङ्‌. तावृत्ता यां दाधोर्घुसंज्ञायां पश्चादु
त्पन्नः पुगागमो घुव्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थवत्त्वमिसदोषः। अनर्थकस्याप्यागमो व्यपदेशहानिं न करोति। यथा सस्पिरेफे आकाराकारयोर्वृद्धिगुणव्यपदेशहानिः॥ इ
हत्वर्थवत्तोर्येह ग्रामदर्थेवत इत्युक्तं॥ यदा च प्रकृत्यर्थः प्रत्ययेन विशेष्यते तदायं परिहारः। एतदर्थे विशेषणत्वेनुप्रसदाधीप्रसतुपसर्गेत्वां एतत्त्वेंभवुसेव। तद्गुणीभूत इति। प्रयोग

नवा र्थवतोह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथान्यत्र। नवा एष दोषः किं कारणं अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतः अर्थवद्ग्रहणेन
गृह्यते। यथा अन्यत्र तद्यथान्यत्राप्यर्थवत आगमोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते। क्वान्यत्र। लविता चिकीर्षिता इति। युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नामश
ब्देषु आगमशासनं स्यात् न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैः अविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यं अनपायोपजनविकारिभिः। आगमश्च नाम
पूर्वः शब्दोपजनः। अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देषु आदेशाः स्युः। बाढं युक्तं। शब्दान्तरैरिह भवितव्यं। तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्ति
र्युक्ता। आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति। अनागमकानां सागमकाः। तत्कथम्॥ ॥ ॥

संपादने उपकारक इत्यर्थः। युक्तं पुनरिति। ननु च नित्येष्वागमविरोधात्तद्वारेणादेशविधानाद्वा प्रशब्दं एवार्थेवान्तदा शब्द इति तदवस्थो दोष इति भावः॥ अथ युक्त
मिति। तत्रापि स्थानिनमपनीयादेशः क्रियत इत्यनित्यत्वप्रसंगः॥ यच्चोभयोर्दोषोन्नतमेकंच्चोद्यः। बाढमिति। प्रसंगवाची स्थानशब्दो न निवृत्तिवाची। ततश्च संतत ए
व प्रयोगे नित्यानां शब्दानां बुध्युन्मज्जननिमज्जनद्वारेण प्रतिपाद्यते। आगमस्त्ववस्थितस्य पूर्वेः क्रियमाणो नित्यत्वं विहन्यादिति। आदेशास्तर्हीति। इद्वतीत्यनेन द्वा ॥
रेणातेंसेतव्या देशाः क्रियन्ते॥ ॥
र्थ॰

राम॰
८२

सर्व इति॥ आगमा अपीत्यर्थः। सर्वे पदादेशा इति। पदस्याह्नेन न तु प्रिद. नोग्रत्यते अपि तु कार्यं प्रतियत्स्वघमानं प्रतीयमानं प्रकृतिप्रत्यया इति तत्सर्वं। एकदेशविकारेहीति। यद्य-
पि सर्वे विकारेऽप्यनित्यत्वं यथा पिठरस्थपयसः पाकादिषु तथापि विकाराभावप्रतिपादनार्थमेतत् बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमागमिभावद्वारेण क्रियत इत्यर्थः।
यद्येवं दाशद्रुत्सदा पृशद्‌ आदेशः क्रियत इति दाशद्रुत्सानर्थकप्रसंगः॥ नैष दोषः। नित्यतासमर्थनायादेशपक्ष आश्रितः। प्रक्रियायां तु कल्पितायामागमागमिभाव
एव। अन्यथागमादेशयोर्भेदेन व्यवहारेण स्यात्। दीङ इति। उपादीत्यत्र इति स्थिते मीनातिमिनोतीत्यात्वे कृते दारूपत्वादर्थवत्त्वाच्च घुसंज्ञाप्रसंगः। इह खल्विति। एचो

सर्वे सर्वे पदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः। एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते। दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे। दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे वक्त-
व्यः। उपादास्त। अस्वरः शिक्षकस्येति। आत्वे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्त्वं प्राप्नोति। कुतः पुनरयं दोषो जायते। किं प्रकृतिग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणा-
त्। रूपग्रहणादित्याह। इह खलु प्रकृतिग्रहणाद्दोषो जायते। उपादिदीषते। सनि मीमाघुरभलभेति। नैष दोषः। दाप्रकृतिरिहोच्यते न चेयं दाप्र-
कृतिः। आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः एजन्तानामीकारान्ताः। न च प्रकृतिप्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते। सतर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः
घुसंज्ञकस्यात्त्वं भवति॥ सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति॥ ॥ ॥

विषय आत्वविधानात् दीङ्प्येवं दाप्रकृतिरिति दोषः। न चेयमिति। एच एव स्थाने आत्वविधानादित्यर्थः। सन्निपाते इति। अकित्त्वसन्निपातेनात्त्वं क्रियते। यदि चात्र घुसं-
ज्ञा स्यात् स्थाघ्वोरिच्चेति कित्त्वं स्यात् इति अकित्त्वस्य विघातः स्यादिति घुसंज्ञां प्रति नैव आकार आत्मानं दर्शयतीति घुसंज्ञा न प्रवर्तते॥ अत्र केचिदाहुः॥ दीङस्तु जादावात्वे
घुसंज्ञा भवत्येवेति प्राप्ते दानेनित्वं सिध्यति। अत एव वार्त्तिककारेण स्थाघ्वोरित्त्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टः। अन्ये त्वाहुः॥ निर्देश एवैजन्तानामनुकरणं नामा-
त्वे कृते दाणत्त्वधा। अंचेकशेषे द्वंद्वे च दाधा इति निर्देशाद्दीङो नास्ति प्राप्तिः। न हि तदनुकरणस्यात्वमस्ति अगुणविषयत्वात्॥ ॥ ॥

दाप्प्रतिषेध इति। दाप्लव न इस्येव निषेधः स्यादित्यर्थः। अवदातमिति। तत्र मत्त्वं प्राप्नोति। कथं तावदिति। दाप् दैप् धातु पुंवातो पठितव्यौ। नावलेवेति। इत्संज्ञायां सत्यामेव।
प्रयोगे दाशब्द एवायं पित्कार्यं तु लभते इत्यर्थः। अथवेति। अनुबंधानामेकांतत्वपक्षे उपदेश एवं जंतानामात्वमुच्यमानं दैपो न प्राप्नोतीति ज्ञापको पन्यासः। माङ इति मेङो ग्रहणं न मा
ङः मेङो व्यती हारे रात्रिसयोगात्माङ स्तु विवक्षाव प्राप्ति मि मीत इति का दाचित्कत्वा द्यतिहाः योगस्य प्राप्ति इत्यतिहारे इत्येकोर्थः। उदीचां मेङ इति तु नकृते। एवं हि नानुबंध
कृतेमिति न ज्ञापितं स्यात्। अथवेति। दिवादिषु दाप् शोधन इति पठिष्यत इत्यर्थः॥ ॥आद्यंतवदेकस्मिन्॥ एकशब्दोसहायवाची। न संख्यावाची। बहुषु पित्र्वव स्थि
तेमिति न ज्ञापितं स्यात्। अथवेति। दिवादिषु दाप् शोधन इति पठिष्यत इत्यर्थः॥
मनेजंतत्व
दाप्प्रतिषेधेनदैप्यनेजंतत्वात्। दाप्प्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति। अवदातं मुखं। ननु चात्वे कृते भविष्यति। तच्चात्वं न प्राप्नोति। किं कारणं। अनेजंतत्वात्। सि
द्धमनुबंधस्यानेकांतत्वात्। सिद्धमेतत्। कथं। अनुबंधा अनेकांताः। पित्प्रतिषेधाद्वा। अथवा दाधाघ्वपिदिति वक्ष्यामि तच्चावश्यं वक्तव्यं। अदाबिति ह्युच्यमा
ने इहापि प्रसज्येत। प्रणिदापयतीति। कथं तावदनेन दाविति ब्रुवतावांतस्य प्रतिषेधो विज्ञातुं। सत्वं तर्हि मिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं दाप्प्रति
षेधेन दैपीति। परिहृतमेतत्। सिद्धमनुबंधस्यानेकांतत्वादिति। अथैकांतेषु दोष एव। एकांतेषु च न दोषः। आत्वे कृते भविष्यति। ननु चोक्तं तच्चात्वं न प्रा
प्नोति। किं कारणं। अनेजंतत्वात्। प्रकारलोपे कृते भविष्यति। न ह्ययं तदादा भवति। भूतपूर्वगत्या भविष्यति। एतच्चात्र युक्तं॥ यत्सर्वेष्वेव सानुबंधकग्रहणे
षु भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते। अनैमित्तिकोस्य नुबंधलोपः तावत्स्येव भवति। अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबंधकृतमनेजंतत्वमिति। यदयमुदीचां माङो व्य
तीहार इति मेङः सानुबंधस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति। अथवा दाबेवायं न दैबस्ति। कथमवदायते। तिश्यन्विकरणे न भविष्यति॥ ॥आद्यंतवदेकस्मिन्॥ किमर्थमिदमुच्य
ते। सतस्मिन्नाद्यंतवद्भावादेकस्मिन्नाद्यंतवद्वचनं। सस्मिन्प्स्मान्पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते। सस्मिन्प्स्मात्परं नास्ति पूर्वमस्ति सोंत इत्युच्यते। सस
न्यस्मिन्नाद्यंतवद्भावादेतस्मात्कारणात् एकस्मिन्नाद्यंतापदिष्टानि कार्याणि न सिध्यंति। इष्यते च स्युरिति। तान्यंतरेणायं त्वं न सिध्यंतीत्येकस्मिन्नाद्यंतवद्वचनं। एव
तस्य एकत्वसंख्यास्तीति किमेकस्मिन्निति सत्येन न कृतं स्यात्। एकस्मिन्निति तु उपमेये सप्तमी निर्दिष्टात्। आद्यंतवदित्युपमानात्सप्तम्यता इति विज्ञायते। यथा मथुरा वत्साटलिपुत्रे माका
र इति द्वयोस्तु उपमानोपमेययोराधाराधेयसंबंधप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते। यदि च तयोर्भिन्नविभक्तित्वं स्यात् उपमानोपमेयभाव एव न गम्येत॥ सर्वादिनिर्देशानां कार्याणि देशास्य
प्राधान्यात्तस्येवेहाश्रयणं। किमर्थमिति॥ व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धत्वान्न कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ इतरो मुख्येसंभवति गौणो न स्यादित्याह॥ सतस्मिन्निति। आद्यंतशब्दो विद्यते यस्मि
१ न् शास्त्रे तदाद्यंतवत् तस्य भावात्स्ववर्त्तेनादित्यर्थः॥ क्वचिदाद्यंतमावादिति पाठः॥ ×र्यार्थतया का× ॥

प्प्र०
८३

तत्रव्यपदेशिवद्वचनमिति॥ सर्वे कार्ये सिध्यर्थं व्यापकं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्र निमित्तसद्भावान्मुख्यो व्यपदेशो यस्यास्ति स व्यपदेशी यस्तु व्यपदेशहेतुभावादविद्यमानव्यप
देशः स तेन तुल्यं वर्त्तते कार्यं प्रतीति व्यपदेशिवद्भवतीत्युच्यते। वृक्ष्यदिभि। वच्यते इति प्र इत ग्स्ये ति इकारलोपः लेटोड्राटावित्सड्‌गागमः। सि पकुर्त्व। अत्र सकारमात्रं प्रत्ययो न
तु प्रत्ययस्यावयवः सकार इति षत्वं न स्यात्। अवचनादिति॥ अवचनं वचनरहितं लोकविज्ञानं तस्माल्लोकव्यवहारात् इत्यर्थः। इह तावदियायेति इणधातुः प्रयोग
भेदाद्बहुरूपः। एति इतः यंति अयनं आयकः आगात् गमयतीति। तस्यायमेकोऽवयव इव लक्ष्यते। अपि च वा धर्ववतो धातोरयं वर्णरूप एकोच् इति॥ अर्थस्यासा

तत्रव्यपदेशिवद्वचनं। तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। एकाचो द्वे प्रथमस्यार्थ। वक्ष्यत्येकाचो
द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देश इति। तस्मिंक्रियमाणे इहैव स्यात् पपाच। पपाठ। इयाय आरे तत्र न स्यात्। व्यपदेशि[redacted]वदेकस्मिन्कार्यं भव
तीत्यत्रापि सिद्धं भवति। षत्वे चादेश संप्रत्ययार्थं। वक्ष्यत्यादेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठ्येषेति। तस्मिंक्रियमाणे इहैव स्यात् करिष्यति। हरिष्यति।
इह न स्यात् इंद्रो मा वक्ष्यत् देवा अस्क्षत्। व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। न वक्तव्यः॥
अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धं। अंतरेणापि वचनं लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत्। तद्यथा। लोके शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते। भवति चैतदेकस्मिन्न
(एकशालो ग्राम इति॥ ॥ ॥

गोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति। एवं शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यनेकक्रियाविषयस्यावस्यातुरिदमेकावस्याप्युक्तं शरीरमित्यस्ति व्यपदेशः। एवं सि
प्रप्रत्यय इत्यस्य हितोपि दृष्टो ज्योतिषदिसादौ केवलोपीति तस्यायं सकार इति व्यपदिश्यते लोकनिरूढश्चायं व्यवहार इति लोकवच्छास्त्रेपि व्यवहारात्तैः णामुख्य
(न्यायोत्रनावतर इति॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

भा० कै० प्र० पदसमुदाय इति॥ पादपर्यायः पदशब्दः। तथा चैकपदा ऋगिति पाद एव विवक्षितः। नन्वृचः कस्याश्चिदप्येकमेव पदं भवति। अन्यपर्यायेनेति। पदादीनां योऽर्थः सोऽस्य पदा-
८४ र्थ इत्यर्थः। अभेदोपचारात्त्वार्थ एव पदादिभिरभिधीयते। अयमेवमेवमन्येऽपि इति। प्रथमनूपताध्यवसायात् मध्यमकार्यकरणाच्च मध्यम इति व्यपदिश्यते। अन्यो न जनि-
ते निबुध्याकनीयानिति व्यपदिश्यते। अप्रसूतायामिति। बहुकल्पोपि प्रसूता प्रथमपुत्रे एकाचिद्दृश्यते। तथा यापि प्रसोष्यते सापि काचित्सर्वोत्पन्ने न पुत्रे हस्य

=अप्रसूतायामित्यस्य समारः बहुकल्पोपीति अप्रसोष्यमाणायामित्यस्य समारः यापीति सर्वपुत्रमुत्पन्नपुत्रासमर्थिताविर्णित्यर्थः। उभयोरपि यानमिति तथा चाप्रसूतायामप्रसोष्यमाणायां भयाभावो मध्यमपत्रत्वत्र मध्यमव्यपदेशो नैवमिति प्रसूता भवति अप्रसू-

विषम उपन्यासः। ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव शालासमुदाये वर्त्तते। तद्यथा ग्रामो दग्ध इति॥ अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्त्तते। तद्यथा ग्रामं
प्रविष्ट इति। अस्ति मनुष्येषु वर्त्तते। तद्यथा ग्रामो गतः। ग्राम आगत इति। अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्त्तते। तद्यथा ग्रामो लब्ध इति॥
तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्त्तते तमभिसमीक्ष्यैतदुच्यते एकशालो ग्राम इति। यथा तर्हि वर्णसमुदायः पदं। पदसमुदाय ऋक्। ऋक्स-
मुदायः सूक्तमिति उच्यते। भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदं। एकपदा ऋक्। एकर्चं सूक्तमिति। अन्यपर्यायेन पुक्तोऽयं व्यपदेशः। पदं नामार्थः।
ऋङ्नामार्थः। सूक्तं नामार्थः। यथा तर्हि बहुपुत्रे यत उपपन्नं भवति॥ अयं मे ज्येष्ठः अयं मे मध्यमः। अयं मे कनीयानिति। भवति चैत-
देकस्मिन्नप्ययं मे ज्येष्ठः। अयमेव मे मध्यमः। अयमेव मे कनीयानिति। तथा अप्रसूतायामसोष्यमाणायां च भवति प्रथमगर्भेण
हतेति॥

नेदमुभयोरुपपादानं नापि मप्रसूता नापि प्रसोष्यते कुक्षिस्थेनैव गर्भेण हता प्रथमगर्भेण हतेत्युच्यते। अपत्यपर्यायो गर्भशब्दः। तत्र तस्या एव योऽपत्याध्य- (एम० ८४)
वसानेन भाविगर्भेण हतेति व्यपदेशः। एवं तर्हि बहुपुत्रत्वे सति आद्यगर्भस्य प्रथमव्यपदेशदर्शनात् तथाविधस्य प्रथमव्यपदेशः॥

=तत्र अप्रसूता सोष्यमाणैति। तस्या एव कुक्षिस्थगर्भेण हतायाएव ॥ २=
गर्भापेक्षया प्रथम०

अनेनेति॥ बहुरूलो त्यागतः पूर्वोगमनं स्सत्ता प्रथमव्यपदेशं तत्र सुखं करोत्येव वा। आजिगमिषुश्च भावी आगमनानि तु ध्याव्यवस्थाप्य कुर्यादेव प्रथमव्यवहारं। यस्तु स
ह्लदेवागतः सोपि करोतिप्रथमव्यवहारमिति प्रतिपादनार्थमनेनसानाजिगमिषुरित्युपात्तं। तत्रान्यसंबंधिषु बहुष्वागमनेषु आद्यस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात्तथा विधत्वात्स्मा
देकस्मिन्नप्यागमने प्रथमव्यवहारः। इदानीं योगं प्रसाख्यातुमाह। अपूर्वेति। यद्यपि बहुषु व्यवस्थितेषु आद्यंतशब्दौ प्रयुज्येते तथाप्यपूर्वोनुत्तरत्वमात्रमेतयोः प्र
वृत्तिनिमित्तं तच्चैकस्मिन्नपि अस्तीति नार्थः सूत्रेण। भाष्यकारस्त्वाह। सतितन्यस्मिन्निति॥ नह्यनपेक्षितप्रतियोगिनोराद्यंतयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः। तस्मादेकस्मिंस्तु

तथा अनेनसानाजिगमिषुराहेदंमेप्रथमागमनमिति॥ आद्यंतवद्भावश्चशक्योऽवक्तुं॥ कथं॥ अपूर्वोनुत्तरलक्षणात्वादाद्यंतयोः सिद्धमेव
स्मिन्। अपूर्वलक्षण आदिः। अनुत्तरलक्षणोंतः। एतच्चैकस्मिन्नपि भवति। अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वात् एतस्मात्कारणा देकस्मिन्नपि
आद्यंतापदिष्टानि कार्याणि भविष्यंतीत्यार्थे आद्यंतवद्भावेन॥ गोनर्दीयस्त्वाह॥ सतितन्यस्मिन्निति। कानिपुनरस्य योगस्य प्रयो
जनानि॥ प्रत्यय ञ्नित्याद्युदात्तत्वे। प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति इहैव स्यात्। कर्तव्यं तैत्तिरीयः औपगवः कापटवइत्यत्र न स्यात्। ञ्नित्सा
आदिवत्वेप्रयोजनं ((दिर्नित्संइहैवस्यात् अहिचुंबकायनिः। आग्निवेश्यः॥ × सत्यमेतत्‌ × २॥

र्थम्‌ आद्यंतव्यपदेशोनास्तीति कर्तव्योयंयोगः॥ यद्यपि लौकिकेन व्यपदेशिवद्भावेनाद्यंतव्यपदेश एकस्मिन्नपि सिध्यति। तथापि गौणत्वात्कार्येण न भवितव्यमिति य
त्नः आं तिः स्यात् प्रतियोगोयमारब्धः। प्रत्यय ञ्नित्याद्युदात्तत्वे इति॥ प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं ञ्निति चाद्युदात्तत्वं इत्यर्थः। कथं पुनर्भिन्नविभक्तिको द्वंद्वः। उच्यते॥ प्रत्ययस्या
द्युदात्तत्वं तस्य प्रत्ययो विषय इति प्रत्ययेपि तदुच्यते॥ यद्वा ञ्नितियदाद्युदात्तत्वं नतत्‌ ञ्नितोपि संबंधि भवति इति नास्ति भिन्नविभक्तित्वं। अन्यदोरविसाद्युदात्तत्वनिवृत्त्य
र्थोसिलाल्लिंगादेकाचोपि प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं भविष्यतीति चेदकारविषयकमेव लिंगं स्यादितीकारोकारयोः प्रत्यययोराद्युदात्तत्वं न स्यात् विशेषणार्थं पिल्करणं स्यात् था

प्यादिप्रत्ययस्यैकं स्यात्॥०॥

भा०कै०प्र०
८५
[85]

गार्ग्येइति॥ अत्र परत्वाद्यस्येति लोपे कृते आदित्वाभावात् प्रकृते गार्ग्युदात्तत्वं न प्राप्नोति स्वरविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्च नास्ति यत्स्यात्॥ स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानत्वान्नास्ति हल्पेक्षमप्यादित्वं॥ कृतिरिति॥ किनो नित्त्वं तादौ च निति कृत्यतौ विसेवमर्थं स्यात् सोवर्ण्यः सप्तम्यन्तं दंतसप्तम्यइसना क्रियमेन तु उक्तं॥ जोषिषदिति॥ लेट् इट् ईटी तिच ज्ञापकं सिज्विषयमेव स्यादितिसिपइत्यनस्यात्॥ पस्मिन्विधिरिति स्वस्य च रूपस्येति नानुवर्त्तते इति प्रयोजनत्वेनोपन्यासः॥ अजाद्यादेर इति॥ सूत्रपाठापेक्ष

गार्ग्येः कृतिरिसत्रनस्यात्॥ बलादेरार्द्धधातुकस्येट् प्रयोजनं॥ आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिहैवस्यात् करिष्यति॥ हरिष्यति जोषिषत् मंदिषत् इसत्रनस्यात्॥ यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनं वक्ष्यति यस्मिन्विधिस्तदावल्ग्रहणाइति तस्मिन् क्रियमाणे अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इहैवस्यात् श्रियः भ्रुवः श्रियौ भ्रुवौ इत्सत्रनस्यात्॥ अजाद्यादेः प्रयोजनं॥ आजादीनामिहैवस्यात् ऐक्षिष्ट ऐहिष्ट ऐजत् अध्यैष्ट इसत्रनस्यात्॥ अथांतवत्त्वे का निप्रयोजनानि॥ अंतवद्भिवचनानाम् प्रगृह्यत्वे प्रयोजनं॥ ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यं इहैवस्यात् पचेते इति॥ पचेथे इति॥ खट्वे मालेईत्सत्रनस्यात्॥ मि इति२
दर्वोत्यास्रः प्रयोजनं॥ इहैवस्यात् कुंडानि वनानि॥ तानि यानी सत्रनस्यात्॥ अचो सादिटिप्रयोजनं टित आत्मनेपदानां टेरेइहैवस्यात् कुर्वाते कुर्वाथे इतिकुरुते कुर्वे इत्सत्रनस्यात्॥ अलोंत्यस्य प्रयोजनं॥ अतोदीर्घो यञ्जि सुपिच इहैवस्यात् पटाभ्यां घटाभ्यां आभ्यामिसत्रनस्यात् येनविधिस्तदंतत्वे प्रयोजनं॥ अचो यत् अक्षेपं जेयं एयं अध्येयमिसत्रनस्यात्॥ आद्यंतवदेकस्मिन्कार्यं भवतीसत्राप्रसिद्धं भवति॥ ॥ ॥

यप्रयोजनत्वोपन्यासः॥ वार्त्तिककारस्तु जादीनामप्रसिद्धमित्याह॥ अंतवदिति॥ येनविधिस्तदंतत्वे इसनेनगतेर्थप्रपंचार्थोयमुपन्यासः॥ कुरुत इति॥ अर्थवत्तामपदे शिवद्भावात् शब्दाकारस्यानर्थकत्वादिह प्रयोजनोपन्यासः॥ आभ्यामिति॥ अत्रद्वे अंतवत्त्वे उपयुज्येते॥ अकौ तांत स्यागस्यालोंत्यस्य दीर्घत्वं भवतीति प्रयोग प्रयोजनोपन्यासः॥ एयमिति॥ ईड्ङोरूपं इगात्त्वि समिति भवति॥ ॥ ॥ राम०
८५

इहैवस्यात

पूर्वोक्तहेतुना वत्त्वात्विसि [illegible] ध्यति।

तमपोस्तु घ त्र प्रकरणं

तरप्तमपौ घः। आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणाप्रवृत्ताद्विघः पितौ घ इति वाक्यं तेषु प्रकरणोत्कर्षेण संज्ञाकरणं स्वार्थे पितरत्र स्तीति सूचनार्थं। तेनाल्पाच्तरमित्यादि सिद्धं भवतीत्याकुः॥
नदीतर इति। तरते ऋदोरप् सर्वत्र चानुबन्धाः स्वयंमाणा एव कार्यं प्रति हेतुत्वं लभन्ते इति घसंज्ञाप्राप्तिः। साहचर्यं चेह व्यवस्थाहेतुः सर्वत्र नाश्रीयते। तथा हि द्वित्रिचतुरी
तिकृत्वोऽर्थग्रहणं चतुःशब्दविशेषणार्थं कृतं। अन्यथा द्वित्रिशब्दसाहचर्याच्चतुःशब्दोऽपि कृत्वोऽर्थ एव गृह्यते इति किं कृत्वोऽर्थग्रहणेन। अप्रतिषेधइति। न प्रतिषेध इति प्रति
षेधक्रियान नानिषिध्यते। नञ्प्रकारस्तु स्त्रीत्वाच्च ष्टेऽनर्थकः प्रतिषेध इति॥ औपदेशिकमिति। उपदेशः प्रयोजनमस्य तत्र वा भवमौपदेशिकं। यत्रास्येति। अनुबन्धयु
तरपृतमपौ घः। घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः। घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः। नद्यास्तरो नदीतरः इति। घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः घसंज्ञायां नदीत
रे प्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधो प्रतिषेधः घसंज्ञाकस्मान्न भवति। तरपग्रहणं त्वौपदेशिकं। औपदेशिकस्य तरपो ग्रहणं। न चैष उपदेशे तरपशब्दः। किं
वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते। यत्रास्यैतद्रूपमिति। रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण
लौकिकं प्रयोगं। तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते। कोऽसौ। उपदेशो नाम॥ ॥ न चैष उपदेशे तरप्
शब्दः। अप्रवान् अस्त्वस्य घसंज्ञको दोषः। घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। समानाधिकरणे घादिष्विष्यते एवं तत्। यदा तर्हि सैव नदी स एव तरः तदा
प्राप्नोति। स्त्रीलिङ्गे घादिष्विष्यते एवं तत्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं। समानाधिकरणे घादिषूच्यमाने इह प्रसज्येत। महिषीरूपमिव ब्राह्मणीरूपमिवेति
॥ ॥बहुगणवतुडति संख्या॥ संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं। संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यं। बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति संख्या च संख्या
संज्ञा भवतीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। संख्यासंप्रत्ययार्थं एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येसेषु संप्रत्ययो यथा स्यात्॥ ॥ ॥

संख्यासंप्रत्ययार्थं
कमित्यर्थः॥ ॥ न चैष इति॥ कात्यायनिकमप्यतरपत्वं न साक्षान्निर्दिष्टं। समानाधिकरणे ष्विति। आतिशायनिकस्य स्वार्थिकत्वात्समानाधिकरणः यदा तर्हीति। ननु नीर्वि
रिति भवितव्यं। एवं तर्हि तीर्यतेऽनेनेति तर इति सामान्येन परं संस्क्रियते पश्चान्नद्या विशेष्यते इति न दोषः। स्त्रीलिङ्गे ष्विति। स्वार्थिकप्रत्ययानां प्रकृतिलिङ्गानुविधानात्स्त्रीलिङ्गाः। महिषीरूप
मिवेति। इवशब्दोऽपि न्नक्रमः। तेनायमर्थः महिषी इवेयमाकृतिरिति। तत्र सुप्सुपेति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात्॥ ॥ बहुगणवतुडति संख्या॥ ॥ संख्यासंप्रत्ययार्थमिति॥

मध्यमपदलोपीसमासइति
प्रमेयसुदस्पति

सिद्धान्तः॥ एकादिकायाः संख्यायाः प्रकरणे संप्रत्ययेषु॥१०॥

भा०कै०७० नत्वचेति॥ यथापशुरा प संदेवत्ते ति लौकिको यौगत्यते नत्ये का दिका पिसंख्या ग्रही ष्यते इत्यर्थः। कृत्रिमाकृत्रिमयो रिति। स्यापो यं। तथा हि। सर्वो र्थोभि धानशक्ति युक्तः शद्वो यदा विशि
च६ ष्टे र्थे संव्यवहाराय नियम्यते तदा न त्वैव मपती तिं जनयति। नान्यत्र। नदी पौर्णमासीति। इह त्वा ख्यौ नदीति संज्ञा विधाना त्संज्ञि नोग्रहणं प्राप्नं ननु स्वरूपस्य। अशद्वसंज्ञेति निषेधा
८६ त्। पौर्णमासीति। नियमार्थं पौर्णमास्याग्रहाय ण्याग्रहण मीकारान्तानां स्या दिति चेत्। एवमप्यु पौर्णमास्याग्रहाण्यौ भ्य इति वक्तव्यं स्यात्। ऊकारग्रहणे न च नदी संज्ञक मेवो कारान्तं पौर्णमा
स्याग्रहायण्यौ शद्वसाहचर्यो द्गृहीष्यते॥ नद्विशोषेभ्य इति॥ गंगादिभ्यः॥ यदयमिति॥ निसार्थः पाठ इति चेत् व्यवस्थित विभाषया विपाट् शद्वस्य निसष्टच भविष्यतीत्य दोषः। बहु

नत्वचैकादि[का] संख्या लोके संख्येति प्रतीतात्ते नास्याः संख्यामदेशेषु संख्या संप्रत्ययो भविष्यति। एवमपि कर्त्तव्यं किंप्रयोजनं। इतरथा ह्य संप्रत्ययः कृत्रिमत्वा
त्। यथा लोके। अक्रियमाणे हि संख्याग्रहणे एकादिकायाः संख्यायाः संख्येसे ष संप्रत्ययो न स्यात्। किं कारणं। अकृत्रिमत्वात्। बहादीनां कृत्रिमा संज्ञा। कृत्रिमाकृत्रि
मयोः कृत्रिमे कार्ये संप्रत्ययो भवति यथा लोके। नद्यथा लोके गोपालक मानय कटजमानयेति। यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न योगाः पालयति। यो वा कटे
मालवि४ जातः। यदि तर्हि कृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति। नदी पौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः अत्रापि प्रसज्येत। पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति। नद्वि
शेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति। गंगायमुनेति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नद्विशेषेभ्यो भवतीति॥ ॥ यदयं विपाशर शद्वं शरत्प्रभृतिषु पठति॥ इह तर्हि प्राप्नोति॥ न
दीभिश्चेति। बहुवचननिर्देशाच्च भविष्यति। स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति। बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति। एवं च न चेदमकृतं भवति कृत्रिमाकृत्रिमयोः
कृत्रिमे संप्रत्यय इति न च कश्चिद्दोषो भवति। उत्तरार्थं च। उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्त्तव्यं। ष्णान्ता षट्। षकारनकारान्ताया संख्यायाः षट्संज्ञा यथा
स्यात्। इह माभूत्। पामानो विप्रुष इति॥ इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन। ननु चोक्तमितरथा ह्य संप्रत्ययः कृत्रिमत्वा द्यथा लोक इति। नैष दो
षः। अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति। अर्थो वा स्यैवं संज्ञकेन भवति इदमेवं संज्ञकेन कर्त्तव्यमिति। आतश्चार्थोत्प्र
[प्रकरणाद्वा]
वचनेति। अपन्यथा आगन्ता इत्यादौ यथैकवचनेन निर्देश स्तथेहापि कर्त्तव्यः स्यात्। न चेदमकृतमिति। अपनाश्रितमित्यर्थः। उत्तरार्थं चेति। अयं हि सूत्रोपात्तः सं
ख्या शद्वः स्वरूपपदार्थकः। उत्तरत्र संज्ञि निर्देशेन प्रयोजनं। इहार्थेनेति। इहार्थो यस्येति सामान्यविशेषभावान्वयेन रुक्तं। आतश्चेति। इतश्चेत्यर्थः। अर्थः सामर्थ्यं।
यथा गोपालकमानयमाणवकमध्यापयिष्यतीति यष्टिहस्तसाधापनो संभवात्संज्ञिनो ग्रहणं प्रस्तावः। यथा भोजनप्रकरणे सैंधवमानयेति लवणे प्रतीतिर्गमनप्रक
॥ रणे त्वश्वे। याम्यमिति। ऊहितुम समर्थे। पांसुलपादमिति॥ अचिरोषितं अतं एवा प्रकरणं तं॥ ॥ ॥
प्रकरणं २

राम० च६

उभयगतिरिति॥ किं संज्ञेयं यस्य कस्यचिन्निर्दिष्टा स्यादुत यस्येह स्तो स एव विवक्षितः स्यादिति संदेहवान्भवतीत्यर्थः। साधीयो वेति। यो मम प्रसिद्धः सोनेन बो
धितः न च मम मैवं संज्ञकः प्रसिद्ध इ सेवं मन्यते। लोके च गोपालकशब्दः संज्ञिनि नियम्यमानः संज्ञ्यंतरं निवर्तयति। क्रियानिमित्तं त्वर्थं न निरस्यति। तुल्य
जातीयविषय एव हि नियमो भवति। एवमिहापीति। बह्वादय एवात्र संख्याले न प्रकृता इति भावः। नयथा लोक इति। संख्याशब्दो हि बह्वादिप्रतिपा
दनाय संज्ञाले न विनियुक्तो नैकादिसंख्या निरासाय इत्यधिकार्थप्रतिपत्त्यर्थं लादिह संज्ञाकरणस्य। कर्मणि द्वितीयेति। ह्वा प्रातिपदिकादन

उभयगतिस्तस्य भवति। साधीयो वा यस्येह स्तं गमिष्यति। यथैव तर्ह्यर्थात्मकरणाद्दा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्य
संप्रत्ययो भवति। एवमिहापि प्राप्नोति। जानाति ह्यसौ बह्वादीनां कृत्रिमा संज्ञेयं कृ ते ति। न यथा लोके तथा व्याकरणे। उभयगतिरि
ह भवति। अन्यत्रापि नावयपदकमिहेव। तद्यथा कर्तुरीप्सिततमम् इति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा। कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति। कर्मणि द्वि
तीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणं। कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यकृत्रिमस्य। तथा साधकतमं करणमिति कृत्रिमा करणसंज्ञा। करणप्रदेशे
षु चोभयगतिर्भवति। कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणं। शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे इत्यकृत्रिमस्य॥ ॥

मिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते। न च क्रियायाः संख्या संभवतीति कारकस्य ग्रहणं। कर्तरि कर्मव्यतिहारे इति अत्र धातोः साक्षात्क्रियायां
वृत्ता क्रियाया एव ग्रहणं। कण्वमेघेभ्यः करणे इति। तत्रादिप्रत्ययोऽस्यार्थे धातुसंज्ञा क्रियते। क्रियावाचिनश्च तत्र व्यादयः साधने उत्पद्यंते इति सामर्थ्यात्क्रि
याग्रहणं॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

विप्रतिषिद्धमिति। द्वंद्वावयवानां प्रत्येकमभिधायित्वादधिकरणं द्रव्यं गृह्यते। न तद्वदतिदेशोऽयमिति। संख्याकार्यातिदेशोऽयमित्यर्थः। यदि हि संज्ञा स्यात् टिघुभादिसंज्ञावदेका
क्षरा क्रियेत। तस्माल्लौकिकार्थाभिधायी संख्याशब्द उपादीयमानोऽतिदेशार्थत्वमस्य बोधयति॥ अथवेति। गुरुसंज्ञाकरणादेका द्यः संख्याशब्देन प्रदेशेषु न लभ्यं नेति
इति

तथा आधारोऽधिकरणं इति कृत्रिमाधिकरणसंज्ञा। अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति। स प्रथम्याधिकरणे चेति कृत्रिमस्य ग्रहणं।
विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीत्यकृत्रिमस्य॥ अथवानेदं संज्ञाकरणं। न तद्वदतिदेशोऽयं। बहुगणवतुडति यः संख्यावद्भवतीति। स तर्हि
वृत्तिनिर्देशः कर्त्तव्यः। न त्वंतरेणावतिमतिदेशो गम्यते। अंतरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते। तद्यथा। एष ब्रह्मदत्तः। अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्या ब्रह्मदत्तं
ह। तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति॥ एवमिहाप्यसंख्या संख्येत्याह। संख्यावदिति गम्यते। अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येकादि
कायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्यय इति। यदयं संख्यायाः अतिशदंतायाः इति शदंतायाः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। न
हि कृत्रिमा संज्ञा शदंतावास्ति। ननु चेयमस्ति इतिः। यत्तर्हि शदंतायाः प्रतिषेधं शास्ति। यच्चापि संतायाः प्रतिषेधं शास्ति। ननु चोक्तं
उत्तरार्थमेतत्स्यादिति। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्यर्थवत्तिशब्दस्य ग्रहणं। न च डतेस्तिशब्दोऽर्थवान्॥ ॥

संख्या
गेनाप्यनुमीयत इत्यर्थः। अर्थवत इति॥ ननूभयसंभवे इयं परिभाषोपतिष्ठते। डतेः संज्ञा च कृत्रिमास्ति। डतेश्च तिशब्दोऽनर्थक एवेति तस्यैव निषेधः स्यादित्य
ज्ञापकत्वं तायाः प्रतिषेधः। नैष दोषः। अतिशदंताया इत्युच्चारणकाल एवार्थवत्तिशब्दस्य ग्रहणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्य॥ ॥

अथ वेति॥ ननु महत्याः संज्ञायाः करणात्तदर्थोऽनुगतानामुपात्तानामेव संज्ञिनां भवतु संज्ञा। यथा सर्वादीनामेव सर्वनामसंज्ञा न त्वधिकानां। तेन बहुगणशब्दयोः संघवैपुल्यवाचिनोः संज्ञा माभूदेकादीनां तु कथं स्यात्। नैष दोषः। इहान्वर्थकरणेन तावदनुरूपः संज्ञी सर्वत्राक्षिप्यते तेनैकादीनां तावद्भवति। पश्चाद्बहुगणवतुडतीति भूयोऽदिनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं व्याख्यायते। अत एव संघवैपुल्यवचनो बहुगणशब्दयोः संज्ञा न भवति। तद्वदिति देशपक्षे

अथ वा महतीयं संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनं अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत संख्यायतेऽनयेति संख्येति। एकादिका चापि संख्यायते। उत्तरार्थेनापि नार्थः संख्याग्रहणेन। इदं प्र
संख्याग्रहणे२ कृतमुत्तरार्थमनुवर्तिष्यते। इदं वै संज्ञार्थं उत्तरत्र संज्ञिविशेषणेनार्थः। न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति। न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति। न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति। यत्तावदुच्यते। न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति। अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति। तद्यथा। शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते। यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति। न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति भवेद्द्रव्येषु तदेवं तत॥ ॥ ॥

पि परस्परसाहचर्यात्संख्यावाचिनोरेव भूयोऽदिनिवृत्त्यर्थं नियमायातिदेशः क्रियते इत्यतिप्रसंगो न भवति। संज्ञिविशेषणेनार्थ इति। घ्मांतेस्तने न विशिष्टसंज्ञिनं प्रतिपादयितुमुपयोग इत्यर्थः। न चान्यार्थमिति। एकशब्दत्वदर्शनेन इति भावः। भवतु तर्हि प्रतियोगं शब्दभेद इत्याह। न खल्वपीति। यथा गोधा देशान्तरगमनमात्रेण गोधात्वं न जहाति एवं शब्दोऽपि रूपान्तरं गृह्णातीत्यर्थः। अन्यार्थमपीति। पदार्थानां शक्तिवैचित्र्यात्॥ ॥श्री॥ ॥

शतांतरं

भा०कै०श्री० शब्दस्त्विति॥ स्वरितत्वेन वाक्यान्तरं वाक्यार्थोऽनुग्राहित्वप्रतिपादनयोग्यमनुमीयते। सादृश्यानुगतत्वाध्यवसाय इत्यर्थः। सापेक्षोयमिति। स्त्रीलिंगेन निर्दिष्टः शब्द

८८ तः॥ तत्र प्रकृतत्वादन्यपदार्थत्वेन संख्या स्वरितत्वेन विनाप्यपेक्ष्यत इत्यर्थः। अध्यर्द्धग्रहणं चेति। वार्त्तिके संख्याग्रहणं कर्त्तव्यं न स्यैतत्तदपेक्ष्यासमुच्चयार्थश्च

४४ शब्दः विध्यर्थं चेदं। अध्यर्द्धशब्दस्य त्रिभागवचनत्वे भागादिशब्दवदसंख्यावाचित्वादर्द्धशब्दश्चैकदेशवाची न संख्यावाची। एकदेशादिशब्दवत्। तस्याधिशब्देन

शब्दस्तु खलु येन येन विशेषेणाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति। अपि च वा सापेक्षोयं निर्देशः क्रियते। न चान्यत्किंचिद
पेक्ष्यमस्ति। संख्यामेवापेक्ष्यामहे। अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं। अध्यर्द्धग्रहणं च कर्त्तव्यं। किं प्रयोजनं। समासकन्
विध्यर्थं। समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अध्यर्द्धशूर्प्पं। कन्विध्यर्थं। अध्यर्धकं। लुकि चाग्रहणं। ॥ ॥
लुकि चाध्यर्द्धग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति॥

समासे कृते यौगिकोऽर्थः प्रतीयते न संख्या। अध्यर्द्धशूर्प्पमिति। अध्यर्द्धेन शूर्प्पेण क्रीतमिति द्विकं तद्धितार्थ इत्यनुवर्त्तमाने तद्धितार्थेति समासः। ततः शूर्प्पादञन्य पा०म०
तरस्यामित्यत्र ष्ठञ्ञोगा अध्यर्द्धपूर्वेति लुक्॥ अध्यर्द्धकमिति॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति कन्॥ ॥७॥ ॥ ८८

द्विगोरित्येव सिद्धमिति॥ समासविध्यर्थमिति संबंधसामान्ये षष्ठी। तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते चान्यस्मिन्कार्ये विधीयमाने इत्यर्थः। तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते। अन्ये त्वाहुः। अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाच्येव। तथा हि गणपतेरेकोध्यर्द्धो द्वौ त्रीति तीर्थ इति। तन्मते नियमार्थमध्यर्द्धशब्दस्यैव संख्यात्वे न ग्रहणं यथा स्यात् सार्द्धादीनां मा भूदिति वाक्यभेदेन च द्वितीयो नियमस्तत्र च समासकन्विध्यर्थं संख्यात्वेन कार्यो गणार्थ मिति। अधिकशाष्टिक इति। अधिकया षष्ट्या क्रीत इति संख्या विशे

अर्द्ध२

द्विगोरित्येव सिद्धं। अर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः अर्द्धपूर्वपदः पूरणप्रत्ययान्तः संख्या [redacted] संज्ञो भवतीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं। समासकन्विध्यर्थमेव। समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अर्द्धपंचमशूर्प्पो। कन्विध्यर्थं। अर्द्धपंचमकं। अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थं। अधिकग्रहणं चालुकि कर्तव्यं। किं प्रयोजनं। समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थं। समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अधिकशाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। उत्तरपदवृद्ध्यर्थं च। अधिकशाष्टिकः अधिकसाप्ततिकः। अलुकीति किमर्थं। अधिकशाष्टिकः अधिकसाप्ततिकः। बहुव्रीहौ चाग्रहणं। बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येय इति संख्येयेव सिद्धं। बह्वादीनामग्रहणं। बह्वादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुं केनेदानीं संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति॥ ॥ ॥

षणां अधिकशब्देन संख्येति। तद्धितार्थे इति समासः। प्राग्वतेष्ठञ्। अलुकीति वचनाल्लुकि कर्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीति अर्द्धपूर्वेति लुक् न भवति। ततः संख्यायाः संवत्सरसं
˅उत्तरपदवृद्धिः। ननूत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनाल्लुक् न भविष्यति किमलुकीत्यनेनेत्यत आह। अर्हसर्थोत्तरेषु अर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य लुगभावस्तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः
ख्यस्य चे˅ वचनं २ ॥स्यात्॥ ध्य२ ॥श्री॥ ॥

भा॰कै॰प्र॰ ज्ञापकात्सिद्धमिति॥ एकादिवन्नियतसंख्यावाचित्वं बह्वादीनां नास्तीति ज्ञापकाश्रयः। योगापेक्षमिति। अस्य योगस्य प्रत्याख्यानादेतद्योगापेक्षमिति न बो-
८९ द्धव्यं किंतु योगानपेक्षं नैतद्योगापेक्षं। यदयं वतुप्रत्ययागमं संघस्येति सूत्रे। वतोरिडुक् पङ्क्तीति दृष्टिपरतः आगमं शास्ति तज्ज्ञापयति भवति संख्याकार्यमि-
८१ ति॥ ष्णान्ता षट्॥ ॥षट्संज्ञायामिति॥ प्रकृतिप्रत्ययविभागेन शक्तिपादृत्तं गुणोः प्रायणमुपदेशः। तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे षकारनकारान्तानां संख्या
इ२
या

वतंता१
ज्ञापकात्सिद्धं। ज्ञापकं किं। यदयं वतोरिड्वेति संख्याया विहितस्य कनो दिटं शास्ति। वतोरेव तज्ज्ञापकं स्यात्। नैसा ह्? योगापे-
क्षं ज्ञापकं॥ ॥ष्णान्ता षट्॥ षट्संज्ञायामुपदेशवचनं। षट्संज्ञायामुपदेशवचनं कर्त्तव्यं। उपदेशे षकारनकारान्ता संख्या ष-
ट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। शताद्यष्टनोर्नुमनुडर्थं। शतानि सहस्राणि नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति। उप-
देशग्रहणाच्च भवति। अष्टानामित्यत्रात्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति उपदेशग्रहणाद्भवति। उक्तं वा किमुक्तं। इह तावच्छतानि
सहस्राणीति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। अष्टनो प्युक्तं। किमुक्तम्॥ ॥ ॥

सा षट्संज्ञेत्यर्थः। नुमनुडर्थमिति॥ अर्थशब्दः प्रयोजनवाची। तत्र नुमि शतानीत्यादौ षट्संज्ञानिवृत्तिः प्रयोजनं। नुटि तु विधीयमाने षट्संज्ञाप्रवृत्तिः प्रयो- राम॰
जनं। अष्टानामिति। परत्वान्नित्यत्वाच्चात्वे कृते नुटो प्राप्तिः। कार्यकालत्वात्संज्ञायाः प्रवृत्ते नीत्यंतरंगत्वं॥ ॥ ॥ ८९

अष्टनो दीर्घेति॥ तत्र हि दीर्घग्रहणं अष्टस्विति सुप उदात्तत्वविधिः सर्वे क्रियते यदि च कृतात्वस्य षट्संज्ञा न स्यात् तदा अष्टस्विति परत्वात् षट्स्वरो ऽनुस्युयोर्न ममिति भविष्यति किं दीर्घग्रहणेन। कृते च तत्र कृतात्वस्यापि षट्संज्ञा ज्ञापयति तत्त्वात्पवादत्वात् षट्स्वरो नेन बाध्यते इति दीर्घपक्ष इव च अदीर्घपक्षेपि विभक्तेः स्वरः स्यादिति दीर्घ

कारान्ता आ

अष्टनो दीर्घग्रहणं ज्ञापकं षट्संज्ञाया आकारान्तस्यानुदर्थमिति। अथ वा आकारोप्यत्र निर्दिश्यते षकारान्तानकारान्ताच संख्या षट्संज्ञा भवतीति॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति सधमादो द्युम्न एकास्ता इति। नैष दोषः एकशब्दोयं बह्वर्थः। अस्त्येव संख्यापदं। तद्यथा। एको द्वौ बहव इति। अस्त्यसहायवाची। तद्यथा। एकाग्नयः एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति। असहायैरित्यर्थः। अस्त्यन्यार्थे वर्तते। तद्यथा प्रजामेकां रक्षत्यूर्जमेकेति। अन्ये इत्यर्थः। सधमादो द्युम्न एकास्ताः अन्या इत्यर्थः। तद्योन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः। इह तर्हि प्राप्नोति द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या चेति। एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते। अष्टाभ्य औश्। ततः षड्भ्यः षड्भ्यश्च यदुक्तं तदष्टाभ्योपि भवति। ततो लुक्। लुग्भवति। षड्भ्य इति। अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। अष्टन आ विभक्तौ। ततो रायः। रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति॥०॥

ग्रहणं कर्तव्यं। एकैस्ता इति। संख्यावाचित्वाभ्युपगमवादी व्यसयेन वृत्त्युवचनं मन्यते। अन्यवाचित्वाश्रयेण तु नैवं इह तर्हीति। द्वाभ्यामिति षट्स्वरः स्यात्। सप्तम इति॥ अष्टाभ्य इति कृतात्वानुकरणं औश्त्वविधानसामर्थ्याच्च लुङ् विधीयते॥ ॥ ॥

भा॰कै॰प्र॰
९०
70

हलीति॥ ततश्चाष्टानामिति नुटि कृते आत्वं भवति। जश्शसोस्तु ष्णम्ब इति कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकादात्वं भवति। कृतात्वस्य हि निर्देशस्य प्रयोजनं यत्रात्वं न तत्रौश्त्वं यथा स्यादिति। यदि सेत तत्कृतात्वनिर्देशस्य प्रयोजनं न स्यात् लाघवार्थमष्टभ्य औशं इत्येव ब्रूयात्॥ यद्येवमिति। हलादाबुच्यमाने मात्वमौजसोर्न प्राप्नोति यत्राष्टार्थस्य प्राधान्यं तत्रौश्त्वेन भवितव्यं। तत्रैव चौश्त्वे नात्वमनुमीयते इति जस्य प्यात्वमत्र ज्ञापकान्न प्राप्नोति विभक्तिमात्रे लात्वं विधीयमानमौजसोः सिध्यति। अष्टन आ विभक्ताविसत्र पदांगाधिकारे तस्य तदुत्तरस्य चेति नर्दं तद्विधिसञ्ज्ञावाद् ऋवचननिर्देशाभावादुणभूते प्पष्टार्थे आत्वेन भाव्य

हलीत्युभयोः शेषः। यद्येवं प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति यथालक्षणमप्रयुक्ते॥ इति च इदं इति ग्रहणाद्धि क्रियते संख्यासंज्ञायां षट्संज्ञायां च। एकं शक्यमकर्तुं कथं। यदिता वत्संख्यासंज्ञायां क्रियते षट्संज्ञायां न करिष्यते। कथं। ष्णान्ताषडिस्यत्र इतीत्यनुवर्तिष्यते। अथवा षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते इति चेत्सत्र संख्यासंज्ञाप्यनुवर्तिष्यते॥ [redacted]
× प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति प्राप्नोति॰३ ९॥ ॥

मित्यत्रापि सिद्ध्यतीति प्रश्नः। यथालक्षणमिति। यस्य विशिष्टं प्रयोगेन स्मयेनेनापि प्रयोगनिषेधस्मृतिः तद्यथालक्षणमनुगन्तव्यं इत्यमामूहात्व मिसर्थेः॥ नेववालक्षणमप्रयुक्ते वर्जिते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानात्। इति च॥ यदितावदिति। त वतुमाचार्यो नहि तएव इति गेत्यते न तु प्रातेर्देति॥ अथवेति॥ तत्रे संख्यासंज्ञायामनुवर्तनेनादन्वर्थत्वाच्चतुर्ष्णाः संख्यामध्यविषय एव इति गेत्यते न त्वौणादिकः॥ ॥ ॥ एम॰
९०

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ इहानुबंधाः कार्यार्थमुपादीयंते प्रयोगश्चैषां तु प्रसक्तान्नास्ति। यत्र च सारूप्यं तत्र संदेहः कथमस्यानुबंधकार्यं स्यान्नमस्य तु न कृतं इति पूर्वपक्षा
भिप्रायः सिद्धांतवादी तु मन्यते अस्य ध्रुवेणानुबंधेन नियतसन्निधाना अर्थाः कारककालादयो लक्ष्यंते। तद्दर्शनादनुबंधस्य गौ च न लक्षितानां कार्याणां सा

नां
क्तक्तवतू निष्ठा ॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। लोतो गत्ते इति ॥ निष्ठासंज्ञा
यां समानशब्दाप्रतिषेधः। निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रतिषेधः ॥ अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भव
ति। अनुबंधोन्यत्वकरः। अनुबंधः क्रियते सोन्यत्वं करिष्यति। अनुबंधोन्यत्वकर इति चेन्न लोपात्। अनुबंधोन्यत्वकर इति चेत्
तन्न। किं कारणं। लोपात्। लुप्यते ह्यनुबंधः। लुप्ते चानुबंधेनान्यत्वं भवति। तद्यथा कतरद्देवदत्तस्य गृहं अदो यत्रासौ काक इति
उत्पतिते काकेन नष्टं तद्गृहं भवति। एवमिहापि लुप्तेनुबंधे नष्टः प्रत्ययो भवति। यद्यपि लुप्यते जानाति त्वसौ सानुबंधकस्यैयं संज्ञा
कृतेति। तद्यथा इतरत्रापि कतरद्देवदत्तस्य गृहं अदो यत्रासौ काक इति। उत्पतिते [illegible] काके यद्यपि तद्गृहं न नष्टं भवति। अंततस्तमुद्देशं
ति
" जानाति ॥ ॥ ॥

धुत्वं विज्ञायते। अत्र यदा देवदत्तेन लूनः शालिरिति कश्चित्प्रयुंक्ते तदा तं लक्षणं ज्ञं कर्मभूतकालावगमात् क्तप्रत्ययं मन्यते। यदा तु लोतमालभे
ते ति प्रयोगस्तदा मेषवाची लोतशब्दः तं प्रत्ययांतः प्रयुक्त इति मन्यते ॥ ॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० सिद्धविपर्यास इति। सिद्धो विपर्यासः संशय इत्यर्थः। इदं तद् दृष्टमिति। बुद्धेरनवस्थितत्वमनेन प्रतिपाद्यते। न त्वेतद्द्विर्वचनं वीप्साद्यर्थाभावात्। प्राकीर्षेति।
९१ अत्र भूतकालोऽस्तीति भावः। दृश्यन्ते त्वेते इति सिजादीत्यादिशब्दः प्रकारे। तत्र प्राभिनत् घटं देवदत्त इति प्रयोगे कर्त्रैकत्वाद्यवगमाल्लुङ्। तस्मादयं प्रयोगो न नि

सिद्धविपर्यासश्च। सिद्धश्च विपर्यासः। यद्यपि जानाति संदेहस्तस्य भवति। अयं स्तनशब्दः ल्तोतो गत इति। अयं स्तनशब्दः लूनो गौरि
इति। तद्यथा इतरत्रापि कतरद्देवदत्तस्य गृहं अदो यत्रासौ काक इति॥ उत्पतितेऽपि काके यद्यपि तमुद्देशं जानाति संदेहस्तु तस्य भवति।
इदं तद् दृष्टं इदं तद् दृष्टमिति। एवं तर्हि कारककालविशेषात् सिद्धं। कारककालविशेषावुपादेयौ। भूते यस्तशब्दः कर्तरि कर्मणि भावे चेति।
तद्यथेतरत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सो ध्रुवेण निमित्तेन ध्रुवं निमित्तमुपादत्ते वेदिकां पुण्डरीकं वा। एवमपि प्राकीर्षेत्स
त्र प्राप्नोति। लुङि सिजादिदर्शनात्। लुङि सिजादिदर्शनात्तत्र भविष्यति। यत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते। प्राभिनत्ति। दृश्यन्ते त्वापि सि
जादयः किं वक्तव्यमेतत्। नहि कृत्स्नमनुच्यमानं गंस्यते। यथैवायमनुपदिष्टान्कारककालविशेषानवगच्छति एवमेतदप्यवगन्तु
मर्हति। यत्र सिजादयो नेति॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममा
ह्निकं॥ ॥ ॥

ध्वांतस्येति मतिः प्रध्यते। ध्वंजि ध्वंषिभ्यः क्त इत्यस्य निष्ठासंज्ञा न भवति। उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् दारुलकादा। अन्यथा निष्ठा च यजनादि साधुत्वं एम०
स्यात्॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकं॥ ॥ ॥ ९१

सर्वादीनि सर्वनामानि कोयमिति॥ ननु नपुंसकवद्बहुवचननिर्देशादेव बहुव्रीहिर्निश्चयात् समासांतराशंका नैवास्तीति प्रश्नानुपपत्तिः एवं तर्हि किमयं बहुव्री
हिरेवाहोस्विद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः यथा कृततेष्पः कृएवादिष्व इति ते ति प्रश्नः। तत्र सारूप्यार्थे सर्वश्चासावादिः सर्वादिरित्यत्रादिशब्द उपादीयते न
त्वस्य प्रयोजनान्तरमस्तीति तत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति वास्य रभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स प्रियत इति वा बहुव्रीहेः शेषः वक्ष्यमाणेनन्या
येन विनाप्येकशेषेण सर्वशब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति मत्वाह बहुव्रीहिरिति एवमपि संदेहः किं प्राथमकल्पिको बहुव्रीहिरथ बहुव्रीहितत्पुरुषयोरे
कशेषे व बहुव्रीहिरिति पृच्छति कोस्येति तानीमानीति अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं प्रदर्श्यते अन्यथा चित्रा गावो यस्येति गवां विशेष्यत्वं तद्गतसंख्याविशे
षणत्वमवगम्यते तथेहाप्यवगम्येत अत्र चार्थे बहुव्रीहिर्न स्यात् यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं तदा विशेषणभावस्तदा बहुव्रीहिः अत एव यस्य सचि

सर्वादीनि सर्वनामानि सर्वादीनीति कोयं समासः बहुव्रीहिरित्याह कोस्य विग्रहः सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसं
ज्ञा न प्राप्नोति किं कारणम् अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति॥ ०॥

त्रगुरिति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्श्यते तानीमानीति सर्वनामद्वयोपादानेन प्रसक्ष्यविषयत्वादिदं शब्दस्य गणपठितेषु सर्वशब्दस्यान्तर्भावात् तद्गुणसंविज्ञानं सूचय
ति तस्यान्यपदार्थस्य गुणा उपलक्षणानि तेषामपि कार्ये संविज्ञानं तद्गुणसंविज्ञानं तत्र चित्रगुरानीयतामिति स्वस्वामिसंबंधः षष्ठ्यर्थ इति स्वविशेषो
पलक्षितस्य स्वामिन एवानयनं न तु गवां देवदत्तविषाणीयानीयतामित्यत्र तु संयोगसमवायलक्षणेन संबंधेन संबंधिनि कार्ये विज्ञायमाने उपलक्षणस्या
प्यंतर्भावो भवति इहाप्यादिशब्दस्यावयववाचित्वात् उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थः। तस्य च समुदायस्य युगपत्कक्ष्ये प्रयोगाभावात् तदंत
र्भूतानामेव पृथक्प्रयोगत्वात्कार्यार्थे तया संज्ञया भवितव्यम् इति सर्वशब्दस्यापि सिध्यति यथा देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते देवदत्तोपि यदि ॥ ॥
ब्राह्मणो भवति स्वशालास्थश्च तदा सोप्यानीयत एव॥

भा० कै० प्र०
५२
92

णत्वं प्राप्नोतीति । राजपुरुषादिवत्संज्ञाशब्दा अपि शास्त्रप्रक्रियायां संततमसंतं वा व्ययवाध्येमास्थित्वसुसाध्यंत इति णत्वप्रसंगः प्रयोगे च सणत्वा अणत्वाश्च नि
त्या एव शब्दाः तत्र संज्ञायां सणत्वा एव साधवोऽसंज्ञायां त्वणत्वा एवेति शास्त्रव्यापारात् णत्वं प्राप्नोसेव सर्वार्थाभिधानयोग्यस्य च शब्दस्य शक्तिनियममात्रं संज्ञाकरणमि
ति शब्दार्थसंबंधनित्यत्वस्यापि न विरोधः निपातनादिति लोकेप्ययं णत्वरहित एव प्रयुज्यते तस्मात्प्रसंगे न साधुत्वं प्रतिपाद्यते किमेतदिति भवत्वस्य

तद्यथाचित्रगुणनीयतामित्युक्ते यस्य ता गावो भवंति स आनीयते न गावः नैष दोषः भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि तद्यथा चि
त्रवाससमानय लोहितोष्णीषाः ऋत्विजः प्रचरंतीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरंति इह सर्वनामानीति पूर्वपदात्संज्ञायामग इति ण
त्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः सर्वनामसंज्ञायां निपातनात् णत्वाभावः सर्वनामसंज्ञायां निपातनात् णत्वं न भविष्यति किमेतन्
निपातनं नाम उपधकः प्रतिषेधो नाम अविशेषेण किंचिदुक्त्वा विशेषेण नेत्युच्यते तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न भव
तीति निपातनमप्येवं जातीयकमेव अविशेषेण णत्वमुक्त्वा विशेषेण निपातनं क्रियते तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न
भवतीति ननु च निपातनाच्चाणत्वं स्यात् यथाप्राप्तं च णत्वं किमन्ये प्येवं विधयो भवंति ॥ ॥ ॥

[redacted]साधुत्वं णत्वप्रतिषेधे त्वस्यतास्यर्याभावाद्धि कल्पः प्राप्नोतीति भावः । इतरं प्रतिषेधे न साम्यं प्रतिपादयितुं पर्य
नुयुंक्ते उपधक इति सर्वत्रैव ह्यप्राप्त्यनुमानं बाधः निपातनं चापि णत्वाप्राप्त्यनुमानमिति भावः ननु चेति प्रतिषेधस्य हि निवृत्त्वादेवतास्यर्यं निपात
नस्य तु तद्रूपसाधुत्वप्रतिपादने नतु रूपांतरनिवृत्तावपि भावः ॥ ॥ ॥ राम०
५२

इकोयणचीति॥ यणोहिसाधुत्वंप्रतिपाद्यते। नत्विद्धिः वृत्तिरीत्यर्थः षष्ठ्यात्रेति ततश्चसंहिताविषयेस्वाभाविकोऽप्रयोगइकः षष्ठीनिर्देशेनप्रतिपाद्यतेयथादर्भा
णांस्थानेशरैःप्रस्तरितव्यमितिनतत्रदर्भाःप्रस्तीर्यन्ते। इहतर्हीति विकल्पःप्राप्नोतीतिभावः समुच्चयस्तुनभवति। एकेनपरदेशस्यावेष्टव्यत्वाद्धातुसार्वधातुक
योश्चार्थाभिधानेएकेनैवसाहाय्यकस्यसंपादनात्। शवादेशाइति शपनश्चशिलुक्शानांशाषकंस्थानिवद्भावाभावस्तेनकरोतीत्सुप्रत्ययस्यापित्वादनुदात्तत्वंन

इहेकोयणचीतिवचनात्यणस्यात् यथाप्राप्नश्चेकश्रूयेत नैषदोषः त्रस्त्यत्रविशेषः षष्ठ्यात्रनिर्देशः क्रियतेषष्ठीचपुनःस्थानिनंनिवर्त्तय
ति इहतर्हिकर्त्तरिशपदिवादिभ्यःश्यन्निति वचनाच्चश्यन्स्यात् यथाप्राप्तश्चशप्श्रूयेत नैषदोषः शवादेशाःश्यनादयःकरिष्यन्तेतत्तर्हि
शपोग्रहणंकर्त्तव्यं नकर्त्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्तते क्वप्रकृतं कर्त्तरिशबिति तद्वैप्रथमानिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः दिवादिभ्यइत्येषापंचमी
शबितिप्रथमायाःषष्ठीप्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येतिप्रत्ययविधिरयं नचप्रत्ययविधौपंचम्यःप्रकल्पिकाभवंति नायंप्रत्ययविधिः वि
हितःप्रत्ययःप्रकृतश्चानुवर्त्तते इहतर्हि अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेरितिवचनाच्चाकच्स्यात् यथाप्राप्तश्चकः श्रूयेतनैषदोषः नाप्रा
प्तेहिकेकजारभ्यतेसः बाधकोभविष्यति निपातनमप्येवंजातीयकमेवंनाप्राप्तेणत्वेनिपातनमारभ्यतेतद्बाधकंभविष्यति। यदितर्हिनिपात
नान्यप्येवंजातीयकानिभवंतिसमस्तेतेदोषोभवति इहान्येवैयाकरणाःसमस्तेतेविभाषालोपमारभंतेसमाहितंततयोर्वेतिसततंसंततंसहितंसं

भवति कुर्वतीत्यत्रशपश्पनोर्नित्यमितिनुमागमोपिनभवति उपादित्यधिकारादा रुधादिभ्यःश्नमित्यत्ररुधादीनांश्नुत्वात्तेषामेवांत्यादचःपरःश्नमभवतिनतु
शपःपरः यथाचप्रश्नोरेपचयोरमन्यत्ररस्यामितिरमागमोरोपचयोर्निवर्त्तकएवंशपःश्नम् इहतर्हीति देवाभेदाद्विरोधाभावेपिकाकाचोरेकार्थत्वाद्विकल्प
(एवचोद्यतेनतुसमुच्चयः॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० कर्त्तव्योत्रयत्न इति॥ लुंपेदवश्यमः इत्ययं श्लोको न्यायमवष्टभ्य पठितव्यः तेनैवसततं संततमिति च सिध्यति न तु निपातनेनेत्यर्थः॥ शान्तसमिति चानभिधानात्प्रयोग
९३ प्रयोगाभावः पुराण शब्देन पुरातन शब्दस्य बाधः प्राप्नः पूर्वोत्तरादित्वान्न भवति संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति येपि विषयांतरे दृष्टाः त एवेमामवष्ट्भ्य प्राप्ता इति
९३ विवक्षया च्विप्रत्ययनिर्देशः सर्वायदेहीति परकार्येषु गौणमुख्यन्यायो ननु प्रातिपदिककार्ये ष्विति शाक्टायने च विद्यालेरस्य त्रोक्तमिति प्रसिद्ध प्रसिद्धि वशात्संभ
वन्नपीहसनोक्तः समासकृत द्धितान्ययसर्वनाम सर्वलिंगाजातिरेक द्व्योप निवेशिनी संज्ञे सेतदनपेक्ष्य संज्ञा प्रतिषेधः तत्रत्यपेक्षितेपरयाप्रवृत्तेसंज्ञावाध्यत इति संज्ञासं
अस्मादयप्रति· संयासर्वनामसंज्ञाया बाधनात्म संगाभावः अतिसर्वायेति प्रादिसमासोयं बहुव्रीहो संज्ञा प्रतिषेधात् प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया मितितदंत विधिः परमसर्वस्मा दित्या

कर्त्तव्योत्रयत्नं बाधकाभेद्बहिनिपातनानि भवंति॥ संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः सर्वोनामकश्चित्तस्मैसर्वायदे
हि अतिसर्वाय देहि [redacted] सकथं कर्त्तव्यः पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणं पाठादेव पर्युदासः कर्त्तव्यः शुद्धानां पठितानां संज्ञा कर्त्तव्या
सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवंति संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वादीनि किमविशेषेण नेत्याह विशेषेण च किं प्रयोजनं सर्वाद्यानंतर्यकार्यार्थं सर्वा
दीनामानंतर्येण यदुच्यते कार्यं तदपि संज्ञोपसर्जनीभूतानां माभूदिति किं प्रयोजनं डतरादीनां मद्भावे अतिक्रांतमिदं ब्राह्मणकुलं कतरं कतरं ब्रा
ह्मणकुलमिति॥ ॥ इति ॥

घ्यर्थेआश्रितः पाठादिति यथा निड्गोगोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणं तथेहापि सर्वादि संनिवेशो विशेष्यते असंज्ञोपसर्जनीभूतानि सर्वादी
[redacted] निगणसन्निविष्टानि नाम्नानीत्यर्थः किमविशेषेणेति किं यत्सर्वेषां सर्वादीनां सर्वनामकार्यं तदर्थमेवेति प्रश्नः विशेषेण चेति च शब्दाद्विशेषेणेत्य
र्थः॥ यद्गणपाठोपलक्षितं विशिष्टं कार्यं सर्वनामः अद्डुतरादिभ्य इत्यादि तदर्थमपि पाठविशेषणमित्यर्थः॥ यत्तु कार्यं युष्मदस्मद्भ्यां ङसो शित्यादि स्वरूपमात्राश्रयं न संनि राम०
वेशापेक्षं तद्विशेषेण भवति तत्र हि न गणपठितयोर्युष्मदस्मदोर्निर्देशो ऽपि तौ गणादिकयोः॥ ॥ ॥ ९३

अनुपसर्जनादिति॥ ननु प्रधाने न तदंतविध्यर्थो योग आरभ्यः कौंभकारेय इति यथा स्यादिति । न चाणीति लुक् हृद्ग्रहणं नदितो प्यणस्त्रीतिनैतदस्तिस्त्रीप्रत्य
ये चानुपसर्जने नेति तदादिनियमाभावात्कारशब्दादपि ङीपि विहिते कुंभकारीशब्दात्स्त्रीभ्यो ढगिति ढग्भविष्यति । अनुपसर्जनं पञ्चदिति स्तौलुगिति षष्ठ्यालु पं मु २
भ २ क् पञ्चदिति अकारेणाकारात्कारौ विशेष्येते अकारान्तस्य यौ यावकारात्कारौ तावनुपसर्जनस्येत्यर्थः पंचम्या अदिसयं तु युष्मदस्मद्भ्यां मन कारांताभ्यां
विधीयत इति परिभाषानुपस्थानादुपसर्जनाभ्यामपि भवति स्यदादीनाम इत्ययमकारान्तरस्य हलं स्थाने विधीयत इत्यकारान्तरो अकारो भवतीति परिभा

सदादिविधौ च सदादिविधौ च प्रयोजनं अतिक्रांतोयं ब्राह्मणीमतिब्राह्मण इति संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः उपरिष्टाद्योगविभागः
करिष्यते पूर्वंपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायां ततो ऽसंज्ञायामिति सर्वादीनि इत्येवं यान्युक्तानि असंज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि
उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः अनुपसर्जनादित्येष योगः प्रत्याख्यायते तमेवमभिसंमंस्यामः अनुपसर्जन अ अदिति किमिदं अ अदि
ति अकारान्तौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ यद्येवमतियुष्मदस्मदिति न सिध्यति प्रश्लिष्टनिर्देशोयं अनुपसर्जन अ अदिति भ
(१ अकारांतात् अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ॥ ॥

षोपस्थानादिति तदिसत्त्र न भवति एवं तु प्रियौ द्वावस्मे इति बहुव्रीहौ कृते अकारांताद्विधानात्परिभाषानुपस्थानादत्वं प्राप्नोति तदोसः सावितिच सत्वं विशेषितमित्यु
पसर्जनस्यापि प्राप्नोति तत्रायं समाधिः स्यदादीनाम इत्यत्र स्यदादिषु परिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानां तेषां ग्रहणं तत्साहचर्याद्द्विशब्दोऽपि तथाविध एव गृह्यते
सत्वविधौ च तथाविधानामेवानुवृत्तिरित्यत्रापि न दोषः अतिसर्वायेसादौ त्वविशेषकार्यमपरिहृतमेव॥ ॥ भ २ ॥

भा०कै०प्र० ९४
९५

गम्यमानविभक्तेरिति गम्यमानानां सदादीनां इतरादीनां चार्थद्वारेण संबंधिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याक्रमादिवाचिनी तस्या इत्यर्थः । यद्येवमिति गम्यमा
नघाविहिता विभक्तिरित्येवं संबंधं मत्वा नस्य प्रश्नः । अर्थसंबंधोऽत्र गृहीत इत्युत्तरेऽभिप्रायः । यद्येवं पंचकाः शकुनय इति कनः स्वार्थिकत्वात्तत्सो लुक् प्राप्नोति
उच्यते कनि कृते शब्दान्तरत्वात्तत्त्वाभावान्नायं षट्संज्ञक इत्यदोषः । युष्मदस्मद्भ्यां ङस इति सोऽपि समर्थत्वं गेन विभक्तिर्विशेष्यत इत्युपसर्जनात्मामपि सिध्यति प्रियस

अथवा अंगाधिकारे य उच्यते गम्यमानविभक्तेस्तद्भवति । यद्येवं परमपंच परमसप्त षड्भ्यो लुगिति लुक् प्राप्नोति नैष दोषः षट्प्रधान एष
समासः इह तर्हि प्रियसप्तानो ब्राह्मणोऽनन्तरन् प्राप्नोति । सप्तमीनिर्दिष्टे य उच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति यद्येवं अतितर् अतितरौ अ
तितर इति अत्वं प्राप्नोति तच्चापि वक्तव्यं न वक्तव्यं इह तावद् दुतरादिभ्यः पंचभ्य इति पंचमी अंगस्येति षष्ठी तत्राशक्यं विविभक्तित्वात् उ
तरादिभ्य इति पंचम्यांगं विशेषयितुं तत्र किमन्यच्छक्यं विशेषयितुमन्यदतो विहितात् प्रत्ययाद् उतरादिभ्यो यो विहित इति इहेदानीमस्थिद
धिसक्थ्यक्ष्णामनङ् उदात्त इति सदादीनामो भवतीति अस्थ्यादीनामिसेषा षष्ठी अंगस्येत्यपि सदादीनामिसपि षष्ठी अंगस्येत्यपि
तत्र कामचारः गम्यमानेन वा विभक्तिं विशेषयितुं अंगेन वा यावता कामचारः इह तावदस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्यंगेन विभक्तिं विशे
षयेत् । सक्थि शब्दः शकटावयववचनो नेति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति समासान्तो न कृतः प्रकृतविभक्ताविति अंगार्थसंबंधिन्यां विभक्तावित्यर्थः तच्चा
पीति गम्यमानविभक्तेरिति सप्तमीनिर्दिष्टे य उच्यत इति च उतरादिभ्यो यो विहित इति अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यं तेन परमकतरदित्यत्रापि भवति युष्म एम० ९४
दस्मद्भ्यां ङस इति सोऽपि सत्रन्तु प्रकरणे अंगेन विभक्तिर्विशेष्यते अर्थद्वारेणं युष्मदस्मद्भ्यां तु परत्वमात्रेण सति युष्मदित्यादावपि कार्यं भवति ॥ ॥

विभक्तिः ॥

अपि तिसृ इति शोभनः सृ इति प्रादिसमासः नञ्समासे प्रसः अपट् अकृतर इति भवति सर्वेषां यानीति स्वविषयापेक्षया सर्वनामत्वं बोद्धव्यं यथा गोत्वादेः स्वविषयापेक्षं सर्वगतत्वं न त्वेतानि सर्वादीनि परस्परपर्यायतां यान्ति भिन्नार्थत्वात् एतेषां चापीति तत्र सर्वस्मिन्नोदन इत्योदनशब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति सामानाधिकरण्या द् नयोः ननु प्रतिनियतवस्तुभागाभिनिवेशिता च्छब्दानां सर्वत्वमोदनशब्देन नाभिहितं ओदनत्वमपि सर्वशब्देनेति कुतोऽयं प्रसंगः तत्रेदं दर्शनं सर्वशब्दोऽपि ओ

अस्थ्यादिभिरनङ् अंगस्य विभक्तावनङ् भवति॥ अस्थ्यादीनामिति इहेदानीं [redacted] सदादीनामो भवतीति गृह्यमाणेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः अंगेनाकारं सदादीनां विभक्तावो भवति अंगस्येति यद्येवमतिसः अत्वं न प्राप्नोति नैष दोषः सदादिप्रधान एष समासः अथवा नेदं संज्ञाकरणं पाठ विशेषणमिदं सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि संज्ञोपसर्जने विशेषेऽवतिष्ठेते यद्येवं संज्ञाश्रयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति सर्वनाम्नः स्मै स्मा सिसर्व नाम्नः स्सुडिति अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते सर्वेषां यन्नाम तत्सर्वनाम सर्वनाम्न उत्तरस्य ङेः स्मै भवति सर्वनाम्न उत्तरस्याम स्सुड्भवति यद्येवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य स स विषयः तस्मिन्तस्मिन्विषये यो यः शब्दो वर्तते तस्य तस्मिंस्तस्मिन्निर्वर्तमा पर्येव नस्य सर्वनामकार्यं प्राप्नोति एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते संज्ञा च कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यं लभ्यमित्याह॥ ०॥

दनार्थोऽवग्रहेण प्रवृत्त ओदनशब्दोऽपि सर्वार्थोऽवग्रहेण प्रतिपन्नानुकेवलात् सर्वशब्दाद्विशेषं न प्रतिपद्यते रूपसादृश्यात् नाप्योदनशब्दादिति न त्वत्र निपसर्थेमुभ योरुपादाने तत्रैकस्य सर्वनामकार्यं भवति नापरस्येति प्रमाणाभावादतिप्रसंग उद्भावितः॥ ॥ ॥

भा॰कै॰प्र॰ ९५ 95 एकशेषनिर्देशादिति। सहविवक्षाया अभावात्कथमेकशेषः एकशेषफलत्वात्तंत्रन्यायस्याश्रयणे नैवैकशेषशब्देनोच्यते। अथवाज्ञातसंनिधानपक्षे एकशेषप्रयोगे सिद्धे प्रत्याख्यातमेकशेषशास्त्रं संज्ञापरिभाषावच्छास्त्रप्रक्रियासंपादनार्थं भवतीति सहविवक्षामंतरेणापि भवत्येकशेषः। संज्ञोपसर्जनेन चेति। यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन विनियुज्यते तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागेन स्वरूपमात्रोपकारी भवतीति विशेषे एवावतिष्ठते उपसर्जनमपि जहत्स्वार्थं त्वज

एकशेषनिर्देशात्॥ एकशेषनिर्देशोयं सर्वादीनि च सर्वादीनि। सर्वे नामानि च सर्वनामानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवंति सर्वेषां यानि च नामानि तानि सर्वादीनि संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते अथवा महती संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो न लघीयः कुत एतत् लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनं अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवंति सर्वेषां नामानीति चातः सर्वनामानि संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते अथोभयस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः उभयस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः उभयस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः पाठः क्रियते उभकौ किमुच्यतेऽकजर्थ इति न पुनरन्यान्यपि सर्वनामकार्याणि॥ ॥

ह्वाति क्रांतार्थे विशेषणतामापन्नमति क्रांतार्थे वर्त्तिभवत्यतिसर्वो ये सत्र वाक्ये त्वसंसृष्टार्थत्वात्स्वार्थमात्रं प्रतिपादयतो न विशेषेऽवस्थानं यतो न लघीय इति शब्दव्यवहारे लघुः ततोपि लघीयो नाम तत्र गुरुसंज्ञाकरणात्सर्वादीनां विशिष्टो धर्मोऽनुमीयते नूनमेतानि संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामत्वेन युक्तानि यतस्तदनुरूपा तेषां संज्ञा कृतेति सर्वनामकार्यमंतरेणाकार्यं च सर्वनामत्वयुक्तानामेव भवतीति न संज्ञोपसर्जनानां॥ ॥ रा॰म॰ ९५

अन्याभाव इति॥ टाब्विषयत्वमपि न द्विवचनादन्यत्र बोद्धव्यं ततो भावदुदात्तो निसमिसत्त्वनिसग्रहणस्येदं प्रयोजनं द्विविषय उभशब्दस्य प्रयोगो माभू [redacted] दुभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयपुत्र इत्यादि भवति क्विंद्ध्यादिष्वपश्चेसत्त्वनुनिपातनना दुभा बाक्किसादयः साधवः कस्येदानीमिति रूपेस्व रे वचनास्ति विशेषः अवग्रहे वचनास्त्यादरो न हि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः उभकाभ्यां हेतुभ्यां उभकयोर्हेत्वो रिति षष्ठी तृतीये सिद्धे निमित्तकारणहेतुषु

अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वात् अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः किं कारणं द्विवचनटाप्विषयत्वात् उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषयः। अन्यानि च सर्वनामकार्याणि एकवचनबहुवचनेषूच्यन्ते। यदा पुनरुभशब्दो द्विवचनटाब्विषयः क इदानीमस्यान्यत्र भवति। उभयोन्यत्र उभयशब्दोऽस्यान्यत्र भवति उभये देवमनुष्याः उभयो मणिरिति किं च स्यात् यद्यत्राकज् न स्यात् कः प्रसज्येत कस्येदानीं काकचोर्विशेषः उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषय इत्युक्तं तत्राकचि सत्यकचस्तन्मध्यपतितत्वाच्छक्यत एतद्वक्तुं द्विवचनपरोऽयमिति केपुनः सति नायं द्विवचनपरः स्यात् तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या यद्येवं तर्हि अके सति नायं द्विवचनपरः एवमप्यपि सति नायं द्विवचनपरः स्यात् तत्रापि द्विवचनपरता

१ वक्तव्या अवचनादपि तत्स्वरविज्ञानं॥ ॥ ॥

सर्वासां प्रायदर्शनामिति वचनात् उभयाद्धोऽयमिति द्विवचने अनन्तरे श्रूयमाणे उभशब्देन साधुना भाव्यं न लुप्ते न व्यवहिते केपुनः सतीति पूर्वे स्यद्विवचनस्य लुप्तत्वात् परस्य केन व्यवधानात् तत्तत्क विषये व्यवहित द्विवचनविषय उभशब्दः साधुर्भवतीति वक्तव्यं यद्येवं तर्हीति ननु द्विवचनटाब्विषयत्वादित्यत्र टाप उपात्तत्वाच्चोद्यानुपपत्तिः एवं तर्हि टाब्विषयत्वमेकवचनबहुवचनयोर्माभूदित्येवमर्थमपि द्विवचनपरतावक्तव्येत्युक्तं [redacted] ॥

भा०कै०प्र०
९६
७८

अवचनादिति॥ स्वार्थिकत्वादाप उभार्थस्याहानादपि सिद्धा द्विवचनपरत्वे सत्यर्थः। केपितुल्यमिति। द्विवचनविषयत्वादिसत्र द्विवचनशब्देन प्रत्ययो न गृह्यते किं तर्हि द्व्य
र्थाभिधानसमर्थ इत्यर्थः उभयत उभयत्रे ति तृतसो रव्ययत्वाद्द्वित्वाभिधानसामर्थ्यं नास्तीस भेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते न तूभशब्दः। एवं प्रसाद्यात्तोः
कजर्थे उभशब्दस्य पाठः सर्वनामस्त्व तृतीयाच्चेति षष्ठी तृतीयार्थे पाठ इति केचित्। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात्तदर्थोऽपि पाठेन कर्त्त
व्य इत्यन्ये। अथ भवत इति। अनकारान्तत्वात्स्यायाद्यभावात्प्रश्नः। शेष इति॥ पाठेसति त्यदादित्वाच्छेषो भवति तृतीयादयोपीति निमित्तकारणहेतुषु सर्वा

द्विवचन२
अंतरेणापि वचनमपि द्विवचनपरोयं भविष्यति किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते एकादेशे कृते द्विवचनपरोयमंतादिवद्भा
वेन अवचनादपि न स्वरविज्ञानमिति चेत्केपितुल्यं अवचनादपि तत्स्वरविज्ञानमिति चेत्केपि अंतरेण वचनं परो भविष्यति कथं स्वार्थिकाः
प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवंतीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि भवतो
कच्छेषात्वानि भवतः अकच्छेषात्वानि प्रयोजनानि अकच् भवकान् शेषः सच भवांश्च भवंतौ आलं भवाद्दगिति किं पुनरिदं परिगणनं आहो
स्विदुदाहरणमात्रं उदाहरणमात्रमित्याह तृतीयादयोऽपि हीष्यंते सर्वनाम्नस्तृतीया च भवता हेतुना भवतो हेतोरिति विभाषा दिक्समा
सेबहुव्रीहौ इति ग्रहणं किमर्थं न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधं वक्ष्यति तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति इतिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो [illegible]

सांप्रायदर्शनमित्यनपेक्ष्यैतदुक्तं इदं तु प्रयोजनं भावतायनिः भवद्यट्. भवन्मयः पूर्वनिपातश्च भवन्मित्रः भवत्पदकृच्छ्रमावितिवद्भवत्वाद्वृद्धकृच्छ्रसोगुणवचनसंज्ञा
बाधनं च भवतो भावो भावत्यमिति मा भूत् विभाषा इतिग्रहणमिति एकस्मिन्विषये विकल्पप्रतिषेधयोरसंभवात्सामर्थ्याद्विषयभेद आश्रयितव्य इति प्रश्नः वचन
((मंतरेणाभिमतो विषयभेदो न लभ्यत इत्युत्तरं॥ ॥ ॥

एम०
९६

समासएवेति। मुख्य इत्यर्थः। अन्यस्मिन्तत्कार्ये तत्सामायत्तद्व्यपदेशं तत्समत इत्समुख्यः दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति द्वन्द्वेचेत्यनेन सर्वादित्वं तस्य द्वन्द्वस्य सर्वनाम्नोऽवय
वानामिति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः येननाप्राप्त इति अयमर्थः नबहुव्रीहावित्यनेन सर्वः स्वविषयो व्याप्तः द्वन्द्वेचेत्यनेन तु नव्याप्तो विभाषा
मतप्रतिषेधोनार

समासएवयोबहुव्रीहिस्तत्रयथास्यात्॥ बहुव्रीहिवद्भावेनयोबहुव्रीहिस्तत्रमाभूदिति दक्षिणादक्षिणस्मैदेहीति अथबहुव्रीहिग्रहणंकिम
र्थं द्वन्द्वेमाभूत् दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति नैतदस्ति प्रयोजनं द्वन्द्वेचेतिप्रतिषेधो भविष्यति नाप्राप्तेप्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते सायथैवनब
हुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधंबाधते एवं द्वन्द्वेचेत्येतमपिबाधेत नबाबाधते किंकारणं येननाप्राप्तेतस्यबाधनंभवति नचाप्राप्तेनबहुव्रीहावित्येत
स्मिन्प्रतिषेधे इयंविभाषा आरभ्यते द्वन्द्वेचेत्येतस्मिन्पुनः प्राप्तेचाप्राप्तेच अथवापुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्तेनोत्तरान् इत्येवमि
यंविभाषा नबहुव्रीहावित्येतंप्रतिषेधंबाधिष्यते द्वन्द्वेचेत्येतंप्रतिषेधंनबाधिष्यते अपवाद इदानीं स्वयंप्रष्टव्यः इहकस्मान्नभवति यापूर्वासोत्तरा
अस्योन्मुग्धस्यसोयंपूर्वोत्तरः उन्मुग्धः तस्मैपूर्वोत्तरायदेहीति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवेति यद्येवंनार्थोबहुव्रीहिग्रहणेन
द्वन्द्वेकस्मान्नभवति लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवेति उत्तरार्थंतर्हिबहुव्रीहिग्रहणंकर्तव्यं नकर्तव्यंक्रियते तत्रैवनबहुव्रीहावि
तिद्वितीयंकर्तव्यंबहुव्रीहिरेवयोबहुव्रीहिः तत्रयथास्यात् बहुव्रीहिवद्भावेनयोबहुव्रीहिस्तत्रमाभूत् एकैकस्मैदेहि एतदपिनास्तिप्रयोजनं

जसीतिजसिविकल्पविधानात्। यदिचानेनद्वन्द्वेविभाषास्यात् जसस्तुवादरोषःप्रसज्येतबहुव्रीहौ लत्तुवाददोषमलन्नमानाकृतार्थास्सतीपरत्वादियंविभाषा
द्वन्द्वेचेत्यनेनबाध्यते लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति दिक्समासइतिव्यपदेशो दिङ्नामानीतिविहितस्यान्यापदः तत्रहि दिक्शब्दोस्ति॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० वस्वन्तरे इति॥ उपसर्जनप्रतिषेधो वार्त्तिककारस्य न सूत्रकारस्य न बहुव्रीहाविसारंभादिति तन्मतेनेदं प्रयोजनमुक्तं। न बहुव्रीहौ प्रियविश्वायेति। प्रियश्च स
९७ विश्वश्च विशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते ह्यन्यायेति संख्यायाः संख्येयपरतंत्रत्वाद्विशेषणत्वं सर्वनाम्न एवेति। नियमः कथमिति चेदुच्यते। विशेषणत्वात्संख्या
97

वर्त्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः समासो यो बहुव्रीहिरिति इदं तर्हि प्रयोजनं उपवयवभूतस्यापि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात्। इह मा
भूत् वस्वन्तरमेषां त इमे वस्वन्तराः वसनमन्तरमेषां त इमे वसनान्तराः वस्वन्तराश्च वसनान्तराश्च वस्वन्तरवसनान्तराः॥ न बहुव्रीहौ किमुदाहरणं प्रि
यविश्वाय नैतदस्ति प्रयोजनं सर्वादियतस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यं वक्ष्यति चैतत् बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति त
त्र विश्वप्रियायेति भवितव्यं इह तर्हि ह्यन्याय। अन्याय। ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवितव्यं। नैष दोषः वक्ष्यत्येतत् संख्यायाः स
र्वनाम्नो यो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति इदं चाप्युदाहरणं प्रियविश्वाय ननु चोक्तं विश्वप्रियायेति भवितव्यमिति
वक्ष्यत्येतद्वा प्रियस्येति। न खल्वप्यवश्यं सर्वादियतस्यैव बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यं किं तर्हि असर्वादियतस्यापि भवितव्यं। किं प्रयोजनं उपक
न्मा भूदिति किं च स्यात् यद्यत्राकच् स्यात् को न स्यात् कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः अहकं पिता अस्य मकपितृकः त्वकं पिता अस्य त्वकपितृक इति
प्राप्नोति। मकपितृकः त्वकपितृक इति चेद् व्यंजनान्ते तु विशेषः ष्यते॥ ॥

याः पूर्वनिपाते प्राप्ते एवमर्थमुपसंख्यानं तस्मात्सर्वनामसंख्ययोः संनिपाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्यादिति वक्ष्यत्येतदिति नैष वाक्यार्थोपत्वया कल्पित इत्यर्थः॥ पा०म०
व्यंजनान्ते स्थिति उपलक्षणमेतत् द्विकपुत्रो द्विकपुत्र इत्यत्रापि विशेषदर्शनात्॥ ॥श्री॥ ॥ ९७

कथं पुनरिति॥ अंतरंगत्वात्संज्ञानिमित्तेनाकचा तावद्भाव्यं पश्चात्तदंतरसन्नि[?] धानेन वृत्तिपदार्थविशेषणान्यपदार्थे विवक्षायां बहिरंगेण बहुव्रीहिरित्यर्थः॥ अंतरंगानपीति। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सामान्येन ज्ञापकं बहिरंगोऽपि समासाश्रयो विधिरंतरंगं बाधत इत्यस्यार्थस्येति भावः। क्रियते तत्रेति। लुग्विषयमेवेतत्तत्र ज्ञापकमित्यर्थः। अस्त्यन्यदिति। अत्र हि विधिप्रतिषेधौ समानकालौ कार्यकालत्वात्संज्ञायाः इति मन्यते। अयं खल्वपीति। सूत्रोयाकूढ

कथं पुनरिच्छतापि भवता बहिरंगेण प्रतिषेधेनांतरंगो विधिः शक्यो बाधितुं। अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो विधिर्बाधते गोमत्प्रिय इति यथा। क्रियते तत्र यत्नः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति ननु चेहापि क्रियते नबहुव्रीहाविति अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किं प्रियविश्वाय उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धं अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकल्पिकः यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च अस्ति तादर्थ्योक्तात् छब्धं बहुव्रीहित्यर्थो निपदानि बहुव्रीहिरिति नितघस्तादर्थ्योक्तात् छब्धौ तस्येदं ग्रहणं। गोनर्दीय आह अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रसंगं मुक्तसंशयौ त्वकत्पितृकः इत्येव भवितव्यमिति। प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यं आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वायेदं हीति प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानानर्थक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात्प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थकं किं कारणं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात् पू

×कोमकत्पितृक×२ ॥ र्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते न चात्र व्यवस्था गम्यते॥ ॥

एवायमर्थ इति प्रतिपादयति अप्रयोगसमवायित्वात्क्रियावाक्संतत्राऽयं प्रतिषेधो न लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हे तस्य एषामेव प्रयोगतादर्थ्याभावात्। गोनर्दीय आहेति सूत्रप्रत्याख्यानमेतत्। यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यं। स्वरः स्त्राग शिटाम दंतानामित्याद्युदात्तत्वं। आद्यपूर्वायेति अबहुव्रीहित्यर्थवचनं। न चात्रेति प्राधान्येनेति भावः। अत्र हि पूर्वत्वमाढ्यत्वस्य विशेषणं यथा। तिपूर्वायेति पूर्वायेति क्रांतस्येत्युपसर्जनत्वात्पूर्वार्थस्य न भवतिसंज्ञा मयूरव्यंसकादित्वात्समासः॥ ॥

भा॰कै॰प्र॰
९८
९१

तृतीयासमासे॥ अत्र तादर्थ्योत्पन्नाच्छब्दाभेस्मि प्रयोगा हे स्वलौकिकस्य वाक्यस्य ग्रहणेस्ति मासेन पूर्वायेति प्रयोगः साधुः वाक्यभेदेन च मुख्ये समासे
निषेधः अथवेति पर्युदासाश्रयणात् समासस दृशस्य वाक्यस्य ग्रहणं पूर्वसदृशेति प्रतिपदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते॥ विभाषा जसः कार्यं प्रतीति जस इ
जसीति निर्देशादिकारेणेकारस्य ग्रहणादिसाकुः॥ अन्ये तु कार्यकालत्वात्संज्ञाया जसः शीसत्त्वैवास्योपस्थानं मन्यन्ते॥ पूर्वपरावर॥ अवरादीनां चेति॥

तृतीयासमासे॥ समास इति वर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थं॥ अयं तृतीयासमासः अस्यैव प्राथमकल्पिकः यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमे
कविभक्तिकत्वं चेति अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तृतीयासमासार्थो पदानि वृत्तिस्तृतीयासमास इति तद्युक्तात्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणं॥ अथवा समास
इति वर्त्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं योगांगं यथोपजायेत सति च योगांगे योगविभागः करिष्यते तृतीयासमासे सर्वादीनि स
र्वनामसंज्ञानि भवंति मासपूर्वायदेहि ततो ऽसमासे॥ असमासे तृतीयायाः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवंति मासेन पूर्वाय देहि॥ वि
भाषा जसि॥ जसः कार्यं प्रति विभाषा अकज्ञि न भवति॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायां॥ अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणा
नर्थकम् गणे पठितत्वात्॥ अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकं किं कारणं॥ गणे पठितत्वात्॥ गणे त्वेतानि पठ्यंते॥ ॥

किमर्थं प्रतिपदं पूर्वादीनि जसि विभाषार्थं पठितानि यावता गणे एवार्थविशेषेण विशिष्टानि नित्यं सर्वनामसंज्ञार्थं पठ्यंते तत्र पूर्वादीनि नव सै
वं सूत्रे पठितव्यं प्राप्तविभाषा चेयं भविष्यति तेषामेवात्र प्रत्यभिज्ञा ॐ गणे एवार्थनिर्देशः पाठविशेषणं भविष्यति यथा तिरोगोत्रादीनी सत्र कुत्सना एम॰
भीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणमिति वार्त्तिककाराभिप्रायः॥ अवरादीनामिति सत्र प्रकारार्थं आदिशब्दः तेन पूर्वपरशब्दावपि गृह्येते॥ ॥ ९८
ना

कथं पुनरिति । पूर्वं गणपाठो नियतसंनिवेशोऽव्यवस्थितः पश्चात्तु सूत्रपाठ इत्यत्र प्रमाणाभावात् । आदिशब्दः प्रकारवाची दृष्टोऽव्य[redacted]वस्थावाची च तत्र सर्वादीनीत्यत्रा
दिशब्दस्य प्रकारार्थतापि संभवति प्रकारार्थप्रदर्शनाय पश्चादभियुक्तैर्गणाः पठ्यन्ते यदुक्तं स्वेष्णादयः प्रयुज्यन्ते कृतादिराकृतिगण [redacted] इति कृतादयस्त्ववृत्तिकारै
र्निदर्शनार्थं पठिताः । तत्र वेदे मध्यमस्यामवमस्यामिति प्रयोगदर्शनात्प्रकारार्थतादिशब्दस्य सर्वादीनीत्यत्र संभाव्यत इति प्रश्नः । तानि हि सर्वादीनीति । पूर्वं कालप
ठितत्वात्पूर्वशब्देन सर्वशब्दोऽभिधीयते तेनायमर्थः ॥ सर्वादीनीत्यत्र व्यवस्थावाच्यादिशब्दः प्रकारवाचित्वे हि कृतादीनामपि संज्ञा स्यात् मध्यमस्यामवम

कथं पुनर्ज्ञायते । स पूर्वः पाठः अयं पुनः पाठ इति तानि हि सर्वादीनि इमान्यव्ययादीनि इमान्यपि पूर्वादीनि । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स पूर्वः
पाठः अयं पुनः पाठ इति यदयं पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति नवग्रहणं करोति नवैव हि पूर्वादीनि । इदं तर्हि प्रयोजनं व्यवस्थायामसंज्ञायामिति वक्ष्यामी
ति एतदपि नास्ति प्रयोजनं एवं विशिष्टान्येवैतानि गणे पठ्यन्ते इदं तर्हि प्रयोजनं द्व्यादिपर्युदासेन पर्युदासो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनं आ
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैषां द्व्यादिपर्युदासो भवतीति यदयं पूर्वत्रासिद्धमिति निपातनं करोति ॥ ॥ ॥

नोच्यते ते
स्यामिति तु मत्वर्थेन छान्दसः प्रयोगः इमान्यव्ययादीनीति । अवरकालपाठात्पूर्वशब्दोऽवरशब्देन पूर्वं गणपाठः पश्चात्सूत्रपाठ इत्यर्थः हेत्वभिधानमन्तरेण शब्दोऽयमर्थः प्रति
पत्तुमिति आह इमान्यपीति नवग्रहणमिति [redacted] तत्र नवग्रहणं स्वरादिनिरासार्थं क्रियते यदि च नियतसन्निवेशो गणे पाठः पूर्वं तेनो विकल्पस्य व्यवच्छेदाय नवग्रहणं कर्त
व्यं इदं तर्हीति प्रतिनियतविशेषणाभिधानाय प्रतिपदपाठ इत्यर्थः एवं विशिष्टान्येवेति पाठविशेषणं गणे ऽर्थे निर्देश इत्यर्थः । द्व्यादिपर्युदासेनेति त्यदादीनि पठित्वा गणे
केचित्सर्वादीनि पठितानि तत्र द्व्यादिभ्य इति त्यदादीनां प्रतिषेधः प्राप्नोति तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञया तत्त्यदादिर्विधीयते तेन द्व्यादिपर्युदासो बाध्यते यथा तुल्ये लक्षणे इति पुनर्वि
धानेन हेतुना तीया बाध्यते वाक्यभेदेन च विभाषा जसि विधीयते यथा पूर्वः संप्रसारणं स तत्र वाक्यभेदेन वा छन्दसीति संबध्यते इह हि विकल्पः क्रियते इति भावः ॥ ॥

इदं तर्हीति॥ यदि पूर्वादीनि नियमेन व्यवस्थानि तदा गणपाठे ऽर्थनिर्देशस्य नियमसंज्ञाविधानरूपो पयुक्तत्वात्पाठविशेषणोपमाणाभावात् प्राप्तविभाषेयमर्थान्त
रे पूर्वादीनां जसि विज्ञायेत प्राप्तविभाषायामुक्तानुवाददोषप्रसंगाद्प्राप्तविभाषायामपूर्वविधानात्। विभाषामिति प्राप्तविभाषामित्यर्थः प्रतिपदपा
ठं चान्तरेण संकरेणार्थनिर्देशो ऽशक्यः कर्तुमिति भाष्यकारेण प्रतिपदपाठः समर्थितः। स्वमज्ञातिध। आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः आ
मिनिज विषयत्वे पर्यायवाची। आख्याग्रहणमिति। स्वे पुत्राः स्वे गाव इत्यत्र स्वशब्द आत्मीयत्वमेवाह पुत्रादिशब्दास्तु ज्ञातिधनयोर्वर्तन्ते न स्वशब्द इति
प्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः। तस्य यथा स्यादिति। प्रतिषेध इति शेषः। इह मा भूदिति। उपसंख्याग्रहणे स्वे पुत्रा इत्यादौ स्यादेव प्रतिषेधः अप्राप्या

वार्त्तिककारस्तु पठति जश भावादिति चेदुत्तरत्रापवादप्रसंगः इति इदं तर्हि प्रयोजनं सिज्जे विभाषां वक्ष्यामीति स्वमज्ञातिधनाख्यायां आ
ख्याग्रहणं किमर्थं। ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दः तस्य यथा स्यादिह मा भूत् स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः स्वे गावः स्वा गावः। अन्तरं बहिर्योगोपसं
ख्यानयोः उपसंख्यानग्रहणमनर्थकं बहिर्योगेन कृतत्वात् उपसंख्यानग्रहणमनर्थकं किं कारणं बहिर्योगेन कृतत्वात् बहिर्योग इत्येव सिद्धं॥
न वा शाटकयुगाद्यर्थं न वा अनर्थकं किं कारणं शाटकयुगाद्यर्थं शाटकयुगाद्यर्थं तर्हि वक्तव्यं॥ ॥ ॥

त्मीयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञातिधनयोर्वर्त्तते पुत्रादिभिः सामानाधिकरण्यादाख्याग्रहणे तु सति न दोषः स्वशब्दो यत्रात्मीयस्याख्यानं तु
ज्ञातिधनयोरिति विधिः सिद्धः। अन्तरं बहिरिति नावतेरे प्राउच्यते। तेन योगो बहिर्योगः स च बाह्यस्य भवतीति अन्तरे गृहा इति नगरबाह्या चण्डालादिगृहा उ
च्यन्ते यदा तु बहिः शब्देन बाह्य उच्यते वाद्येन योगो बहिर्योग इति तदा नगरस्यान्तरे गृहा उच्यन्ते उभयथापि सर्पेते उपसंख्यानशब्दो ऽपि कर्मकरणार्थ
भेदाद्भिन्नार्थः ततः सर्वथा बहिर्योगात्सिद्धिं मत्वाह उपसंख्यानेतिन वेति समानप्रमाणे शाटकयुगे अपरिहिते तन्नेदं न ज्ञायते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमेतदित्यर्थः॥

अत्रापीति। यथोपसंख्यानत्वं माभिवुञ्चाव्यवस्थाप्यते तथा बहिर्योगेऽपीसर्थः। अन्ये त्वाहुः। आदिशब्दो व्यवस्थार्थः केवल टकसुगाद्यर्थमिसत्रोपात्तः तत्र शा
टकानां त्रयेऽचतुष्टये वा ततीयचतुर्थयोर्बहिर्योगाभावा उपसंख्यानग्रहणं कर्तव्यं। अपुरीति। गणसूत्र एतत्कर्तव्यं लिंगविशिष्टपरिभाषया यह
णप्रसंगात् इहत्वनेनार्थः अतइति जसः शीविधानादृष्टवंतात्याप्रभावात्। पूः कस्मिंश्चिद्देशे प्राकाराभ्यंतरे कश्चिदाकारः द्वहिरिति अस्ति
पुरो बहिर्योगः। स्वरादिनिपा किमर्थमिति स्वरादिषु किंचित्क्रियाप्रधानं किंचित्साधनप्रधानमिति असत्ववचनत्वाच्चादिष्वेव स्वरा

यत्रैतन्न ज्ञायते किमंतरीयं किमुत्तरीयमिति अत्रापि यएषमनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवति इदमंतरीयमिदमुत्तरीय
मिति अपुरीतिवक्तव्यं इहमाभूत् अंतरायां पुरि वसति। वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं कर्तव्यं। द्वितीयायै द्वितीयस्यै तृतीयायै तृ
तीयस्यै विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति किं पुनरत्र ज्यायः उपसंख्यानमेवात्र ज्यायः इदमपि सिद्धं भवति द्वितीया
य द्वितीयस्मै तृतीयायै तृतीयस्मै। स्वरादिनिपातमव्ययं। किमर्थ एष ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते ननु चादिष्वेव पठ्येरन् चादीनां वै असत्वव
चनानां निपातसंज्ञा स्वरादीनां पुनः सत्ववचनानामसत्ववचनानां च अपि किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते ननिपातसंज्ञैव स्यात् नैवं शक्यं नि
पात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता सा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैव स्यात्॥ ॥ ॥

दीन्निपठितव्यानीति मत्वा प्रश्नः। स्वरादीनां पुनरिति स्वस्तिवाचयति स्वः पश्येति क्रियासंबंधे अनेकशः क्रिदर्शनात्सत्ववाचित्वनिश्चयः। लोहितगंगं
इत्यादीनां चाव्ययानां सत्वधर्मेण तु सकलत्वदर्शनाद्व्यक्तमेव सत्ववाचित्वं ननिपातसंज्ञैवेति प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयोऽसत्वे इति सूत्रन्यासः
कार्य इसर्थः स्वरादीनामिति किमोदित्यस्य योदक्षिणादाजिसाचके अभ्भन यस्कल्त एकाचः संनीतिभावः॥ ॥ ॥

भा० कै० प्र० १०० 100

नचाशक्यमिति ॥ अपर्य्यसंज्ञायामेव सत्यामव्ययमेकाजनाङिति सत्त्वं कर्त्तव्यं ततश्चात्मभृतीनामपि प्रगृह्यसंज्ञाप्रसंगः प्राप्नोति अथ चादयस्त्वेका
जनाङिति क्रियते तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वं विशेषणमलभ्यं । तद्धितश्च । इह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात् यद्यपि केवलस्य प्र
त्ययस्य ग्रहणं तथापि प्रयोजनं सर्वनाम्नामव्ययसंज्ञायामिति वाचनिकस्तदन्तविधिरस्तीति तदन्तस्याव्ययसंज्ञा क्रियते तत्र वृत्तिकारेण
व्याख्यातं असर्वविभक्तिर्यस्मात् सोऽसर्वविभक्तिरिति तत्र यदायमर्थः यस्मात्तद्धितस्यासर्वा विभक्तिः कार्या यस्मान्न सर्वा विभक्तिरुत्पद्यत इ

नचाशक्यं वृक्ष्वसेनतत् अव्ययेनचकु निपातानामिति तद्गुरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्त्तव्यं स्यात् तस्मा
त्पृथग्ग्रहणं कर्त्तव्यं । उभे च संज्ञे कर्त्तव्ये । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्या
नम् असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं नाना विना किं पुनः कारणं न सिध्यति ॥ ॥

सर्व्वेस्तदा न दोषः यदा तु यस्मात्तद्धितस्योत्पत्तौ निमित्तत्वेनासर्वा विभक्तिराश्रिता सोऽसर्वविभक्तिराश्रिते साह ॥ असर्वविभक्ताविति अतिव्याप्तिश्चा
स्मिन्नसत्त्वार्थे दाक्षिरितीञः पृष्ठेव निमित्तमिति संज्ञाप्रसंगात् ॥ अविभक्तिनिमित्तस्येति अश्रूयमाणविभक्तिकमव्ययमविभक्तीत्युच्यते तन्नि
मित्तस्य यस्येष्यते न च प्राप्नोति तस्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यं ननु सामान्येनाविभक्तिनिमित्तस्य संज्ञा विधेया विशालविशंकटादीनामपि प्रसंगात् ।
किं पुनरिति एकवचनमुत्सर्ग इति वचनात् क्रमप्रतिक्रमेकारणाभावात् विनानेत्यत्रापि असर्वा विभक्तिरुत्पत्तौ निमित्तमिति प्रश्नः ॥ ॥ एप० १००

× : यथा सर्वैकान्येति दाप्रत्ययस्य सप्तम्येवोत्पत्तिनिमित्तमिति अस्मिन्नसत्त्वार्थे विनानानेत्यव्ययसंज्ञा न सिध्यति न हि विनञ्भ्यामित्यत्र प्रतिनियता काचिद्विभक्ति ×४

सर्वविभक्तिरिति॥ अविशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानां नियमः क्रियत इत्यस्याभावात् सर्वा विभक्तय उत्पद्यन्त इत्यर्थः । अविशेषादिति । विशेषस्यानाश्रयणादित्य-
र्थः । त्रलादीनां चेति । आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात् तसिलपि गृह्यते । वक्ष्यत्येतदिति । भवदादिप्रयोग एवामात्रियोग्यन्त इत्यर्थः । यदि पुनरिति । प्रयोगेयोऽ
श्रूयमाणा विभक्तिः सोऽव्ययमित्यर्थः । न चैदधिमध्ये सति प्रसंगः दृश्योसादौ विभक्तिश्रवणात् । अविभक्ताविति । अव्ययत्वाद् विभक्तित्वे अवि

सर्वविभक्तिस्त्वेविशेषात् सर्वविभक्तिस्त्वेषभवतिकिंकारणं । अविशेषेणविहितत्वात् त्रलादीनां चोपसंख्यानं त्रलादीनां चोपसंख्यानं ॥
कर्तव्यं तत्र यत्र ततः यतः ननु चाविशेषेण एते विधीयन्ते पंचम्यास्तसिल् सप्तम्यास्त्रलिति वक्ष्यत्येतत् इतराभ्योपि दृश्यन्त इति यदि पु
नरविभक्तिः शब्दोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्युच्यते अविभक्ताविति रेतराश्रयत्वाद् प्रसिद्धिः अविभक्ताविति रेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः संज्ञायाः
कारितरेतराश्रयता सत्यविभक्तित्वे संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चाविभक्तित्वं भाव्यते तदेतदितरेतराश्रयं भवति [redacted] र
तरेतराश्रयाणि च न प्रकल्प्यन्ते अलिंगमसंख्यमिति वा अथवाऽलिंगमसंख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं एवमपीतरेतराश्रयमेव
कारितरेतराश्रयता सत्यलिंगासंख्यत्वे संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चालिंगासंख्यत्वं भाव्यं तदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च न
प्रकल्प्यन्ते नैदं वाचनिकमलिंगता असंख्यता च किं तर्हि स्वाभाविकमेतत् तद्यथा समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थै

भक्तित्वादव्ययत्वमिति दोषः अलिंगसंख्यमिति अविभक्तिरव्ययमित्यस्य लक्षणस्य दूषितत्वात् अत्रापीतरेतरदूषणमिति प्रदर्शनार्थो वा शब्दः
अलिंगासंख्यत्वस्य लौकिकत्वान्नात्रेतरेतराश्रयत्वमिति पूर्वपक्षः एवमपीति । अथमपि कश्चित्के चिच्छास्त्रादेव [redacted] प्रतिपद्यते

सिद्धं त्विति॥ वार्त्तिककारस्येतरेतराश्रयदोषः स्थित एवेति तु शब्दोविशेषप्रदर्शनार्थः भाष्यकारेणात्वितरेतराश्रयदोषः परिहृत इति वा शब्दार्थस्तत्र शब्दो
व्याख्यातः य एवं प्रकारस्त्व चनेयाल्त्स एव प्रत्यादिभ्योविधीयत इतिना व्याप्तिः मांत इति अाम् अाम्तसिः प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः तेनैकादिकृत सि
श्चेति कृत्वोर्थाः कृत्वसुच् धा प्रथ्यवेति वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसंबंधावगमादेकत्वादिव्यवहारवद् लिंगासंख्यत्वमप्यव्ययार्थे प्रसिद्धमित्यर्थः॥ अ
सुचू

तत्र किमस्माभिः कर्त्तुं शक्यं स्वाभाविकमेतत्॥ तत्र हि वक्तव्यमलिंगमसंख्यमिति नवक्तव्यं सिद्धं तु पाठात् पाठाद्वा सिद्धमेतत्। कथं पाठः क
त्वेऽयः तसिलादयः प्राक्पाशपः शस्प्रभृतयः प्राक्समासांतेभ्यः मांतः कृत्वोर्थः तसिवतीनानाञौ इति॥ अथवा पुनरस्त्व विभक्तिः
तीत्र शाह्वोत्र्यसंज्ञो भवस्येव ननु चोक्तं अविभक्त्ता वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति। नैषदोषः इदं तावदयं प्रष्टव्यः यद्यपि तावद्वैयाकरणा
ते४ विभक्तिलोपमारभमाणा अविभक्तिकान्छब्दान्प्रयुंजते ये लौकिकाः वैयाकरणेभ्योऽन्ये मनुष्याः कथं तेऽविभक्तकान्छब्दान्प्रयुंजते अपि
त्वाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानां ज्ञातश्चाभिज्ञाश्चान्येन हि वस्नेनैकं क्रीणांति अन्येन द्वौ अन्येन त्रीन् अभिज्ञाश्च न च प्रयुंजते
तदेतदेवं संदृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवं जातीयकं येनात्र विभक्तिर्न भवतीति तत्राप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यतां किंचिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधा
९ नं किंचित्क्रियाप्रधानं उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानं॥ ॥ ॥

नैवोपपत्तिमाह॥ तत्रापीति किंचिदिति अव्ययानां द्वैविध्यमेवेति प्रतिपाद्यते अलिंगासंख्यत्वप्रतिपादनाय अन्येत्वाहुः किंचिदव्ययं क्रियाप्रधानं किंचित्सा
धनप्रधानं अन्यत्तु नापि क्रियाप्रधानं नापि साधनप्रधानं [redacted] यथास्वः पश्य लोहितगंगं उन्मत्तगंगं देश इति तथा चात्र नपुंसकत्वं अव्ययीभा
वश्चेत्यन्वाख्यायते पूर्वं च भाष्यकारेणोक्तं स्वरादीनां पुनः सत्ववचनानां चेति तस्माद्वाहुल्याभिप्रायेणालिंगासंख्यमव्ययमिसुच्यते उच्चैर्नीचैरिति सप्तम्यर्थे पाम०
१०१

हिरुक् पृथगिति॥ क्रियाविशेषणत्वादेषां क्रियाप्राधान्यं। क्रियापदप्रयोगमन्तरेणापि पृथग्देवदत्त इत्यादिप्रयोगः क्रियाक्षेपादुपपद्यते। शब्दशक्तिस्वाभाव्या
दत्रैकस्मिन्नेवार्थे विधीयमानयोस्तेनैकदिक्तसिप्रत्ययोः तसो भिन्नधर्मत्वं तत्र पैलुमूलमिति द्वयं प्राधान्येनाभिधीयते। पीलुमूलत इति तु द्वयोः प्रसज्जे
न स्तृतीयार्थे इति तस्य साधनप्रधानता। अपादान इति। सूत्रारम्भकाले इत्यर्थः॥ पूर्वं हि त्याः सान्तरत्रयेण सूत्रं प्र त्याख्यातं। अतिबहूनिति। एकस्मि
न्निसेन दर्पनीय एकवचनमिति सूत्रे कर्तव्यं। ततो द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने इत्येवं कर्तव्यं। तेन द्वित्वबहुत्वयोः द्विवचनबहुवचने भविष्यतः। एकवचनं त्वे

हिरुक् पृथगिति क्रियाप्रधानं। तद्धितश्चापि कश्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानः कश्चित्क्रियाप्रधानः यत्र तत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानः। विनानानेति क्रि
याप्रधानः। न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति। अथाप्यसत्त्वे विभक्तिरित्युच्यते एवमपि न दोषः। कथमिदं चाप्यवयते अतिबहुक्रिय
ते एकस्मिन्नेकवचनं। द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति। कथं तर्हि एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते। तत्र द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहु
वचने बाधके भविष्यतः। न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते न सर्वोऽसत्त्वादी विभक्त्योयस्मादिति॥ ॥ ॥
असर्वा

कस्मिन्नपि भविष्यति अलिङ्गासंख्येभ्योऽव्ययेभ्य इति। ननु कर्मणि द्वितीयेत्यादिना कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात् कथमव्ययेभ्य एकवचनं स्यात्। नैष दो
षः। एतदर्थमेवैकवचनमिति सेतत्क्रियते अप्राप्तप्रापणार्थं। तेन कर्माद्यभावेऽपि भवति। द्वित्वबहुत्वयोस्तु प्राप्ते द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाध्यते। न सर्वो विभक्त्य
उत्सत्तौ निमित्तमस्येति येन वृत्तिकारेण व्याख्यातं तन्मतं दूषितं। इदानीं वृत्तिकारान्तरमतं प्रदर्शनेन संस्क्रियते॥ न चाप्येवमिति। एवं विग्रहे सर्वशब्दस्य प्रकार
कार्त्स्न्येऽपि वृत्तेनादेकवचनमात्रोत्पत्त्यापि सर्वा विभक्तयः सम्प्राप्य येभ्य उत्पद्यन्ते इति न स्यादसर्वविभक्तिलम्॥ ॥ ॥

भा०कै०पु० १०२ 102

कथंतर्हीति॥ द्रव्यकास्त्वेते इति सर्वे प्राहुः एकवचनमात्रोत्पत्तौ च नियमश्चैषां विभक्तिर्नोत्पत्त्या भवतीति भवत्सेवासर्वविभक्तित्वं। यद्वा त्वयं न्यायः प्रथमातिक्रमे कार
णाभावात्प्रथमाया एवैकवचनमव्ययेभ्य उत्पद्यत इति तदा सर्वविभक्त्ययोग्यस्मादित्युपविग्रहे न दोषः। यद्वा तु स्वलेकपोतिकान्यायेन सर्वैकवचनोत्पत्ति
स्तदैतदुक्तं॥ अव्ययीभावादप्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते तावतैव तत्रीयासप्तम्योर्बहुलमित्यस्योपपादनात्। एवंगत इति। यद्वा सर्वो विभक्तिरस्मादि
ति विग्रहश्चाश्रीयते तदैवं विज्ञाते सत्येतावल्लक्षणमस्तु असर्वविभक्त्यव्ययमिति। पंचसूत्री न वक्तव्या। एतदसर्वविभक्तित्वं कस्य पितुत्वं यस्य क
न्मेजंत इत्यनेनाव्ययसंज्ञेष्यते। मांतस्येति। सूत्रोपलक्षणं ततः परइति। कृन्मेजंत इत्यस्मात्सूत्रात्परे कृदर्थाः॥ कृत्संज्ञाविषयाः क्त्वातोसुन्कसु

कथं तर्हि न सर्वोऽसर्वो असर्वो विभक्तिरस्मादिति। त्रिकं पुनर्विभक्तिसंज्ञं। एवंगते कस्य पितुत्समेतन्मांतस्य कार्यग्रहणं न तत्त्वं ततः परे
चाभिमता न कार्योऽव्ययः कृदर्थो ग्रहणेन योगाः। कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्ये संख्याविशेषं ह्यभिनिश्रिता ये। तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यं
। इह माभूत्। एको द्वौ बहव इति। तस्मात्स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे। पाठेन यमव्ययसंज्ञा कृता सेह न प्राप्नोति। परमोच्चैः

॥ परमनीचैरिति॥ ॥श्री॥ ॥१॥

न इत्यर्थः॥ ग्रहणे नोच्चारणेन प्रतिपदमित्यर्थः। योगाश्च न कर्तव्याः स्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमादयः पंच सूत्रोपसंहारः। इदानीमतिव्याप्तिपरिहा
रार्थं तद्धितग्रहणं कर्तव्यं तस्मिन्कृते कृन्मेजंत इत्याद्यपि कर्तव्यं इति दर्शयति। कृत्तद्धितानामिति। संख्याविशेषमिति। तन्निर्वचसर्थमित्यर्थः। तेषामि
ति। असति तद्धितग्रहणे एकादीनामप्यसर्वविभक्तित्वात् प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादित्येवमर्थं तद्धितग्रहणं कर्तव्यं। तस्मिन्कृते स्वरादिग्रहणं कार्यं। स्वरादी
नामतद्धितांतत्वात्। ननूभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादात् सर्वविभक्तित्वं तथा गोद्वौ वरणा इति। तत एषामपि तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वप्रसंग इत्या
ह। कृत्तद्धितानामिति। प्रतिपदं तद्धिताः पठितव्याः येषामव्ययसंज्ञेष्यते इत्यर्थः। तस्मात् गणपाठ एवाश्रयितव्यः। प्रपंचार्थस्तु सूत्रप्रबंधः॥ ॥ पाम० १०२

तदंतविधिनेति। प्रयोजनं सर्वेनामाव्ययसंज्ञायामिति वचनेनेत्यर्थः। अस्तु उच्चैः साविति। शक्तिप्रधानामप्यव्ययानि हन्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि भवंति।
यथाहो पाणमन्यमहः दोषाभूतमहरिति। ततउच्चैः शब्दस्य प्रक्रियायां द्वितीयां तस्य समासः। कि पुनरिति। श्लोके सप्तमी निर्दिष्टा तत्र श्रपि सप्तमी निर्दिष्टा।
सदृशमिति। लिंगविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावात्। विभक्तिष्विति। कारकेषु। तत्र यानि साधनप्रधानान्यव्ययानि तेषां शक्त्यंतर एनावेशात् क्रियाप्र
धानानां च शक्तिसंबंधाभावात्सर्वास्तु विभक्तिष्विस्तुक्तं। वचनेष्विति। एकत्वादिष्वित्यर्थः। अव्ययीभावस्य शक्तिलिंगविशेषयोगेपि वचनाद्व्ययत्वं

तदंतविधिनाभविष्यति॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति सुउच्चैः अस्तु उच्चैः सो अस्तु उच्चैः स इति। उपसर्जनस्येति प्रतिषेधो भविष्यति। सति हि प्रतिषे
धो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेधः इहानुवृत्तिष्यते। सर्वे तत्र प्रसाख्यायते। यथा सतत्र प्रसाख्यायते इहापि
तथा शक्यः प्रसाख्यातुं। कथं सतत्र प्रसाख्यायते। महती यं संज्ञा क्रियते इति। इयमपि च महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः
। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं। तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनं। अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। न व्येतीत्यव्ययमिति॥
कपुनर्न व्येति। स्त्रीपुंनपुंसकलिंगानि सत्वगुणाः एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च। एतानि यानि केचिद्व्ययंति केचिन्न व्ययंति येन व्ययंति
तदव्ययं। सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययं॥ ॥ ॥

यथा स्वरादीनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। तत्र यान्यसत्वभूतार्थाभिधायीन्यव्ययानि तेषां लिंगादिभिरयोगः — तेषां द्रव्यधर्मत्वात्। सत्ववाचिनामपि पा
दृश शक्तिस्वाभाव्यात्तदयोगो यथा युष्मदस्मदोर्लिंगाभावः। केचित्तु लिंगादिविशेषेणायोगात्तत्सामान्येनानुयोगमव्ययानामाहुः। तदयुक्तं। लिंगादिसामा
न्यसद्भावे प्रमाणाभावात्। यन्न व्येतीति। नानात्वं न गच्छति। सत्वधर्मान्न गृह्णातीत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

कृन्मेजंतः॥ कथमिति। किंमेजंतग्रहणेन पूर्वं कृद्विशेष्यते पश्चात्कृतांतं दंतविधिः। आहोस्वित् पूर्वं कृतांतदंतविधिः पश्चात्कृदंतं मेजंतग्रहणेन विशेष्यते इति प्रश्नः
प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति चात्र तदंतविधिः। अथवा अन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्प्रत्ययग्रहणे संज्ञाविधावप्यत्र तदंतविधिर्भवति। न हि केवल
स्य प्रत्ययस्याप्रयोगार्हस्य नाम्नां गमनमगामनं वा संभवति। कारयांचकारेति। लिडंतकृत्सच मांतो न भवति। प्रतामाविति। क्विपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणे

कृन्मेजंतः॥ कथमिदं विज्ञायते कृद्यो मकारांत इति। आहोस्वित् कृदंतं यन्मकारांतमिति। किं चातः यदि विज्ञायते कृद्यो मकारांत इति कार
यांचकार हारयांचकारेत्यत्र न प्राप्नोति॥ अथ विज्ञायते कृदंतं यन्मकारांतमिति प्रतामौ प्रतामः अत्रापि प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु।
कारू अस्तु तावत्कृद्यो मकारांत इति॥ कथं कारयांचकार हारयांचकार। किं पुनरत्राव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते। अव्ययादिति [redacted] लुग्यथा
स्यात्। मा भूदेवमाम इत्येवं भविष्यति। न सिध्यति। लिङ्ग्रहणं तत्रानुवर्तते। लिङ्ग्रहणं निवर्तिष्यते। यदि निवर्तते
प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति। इष्यते च प्रत्ययमात्रस्य। आतश्चेष्यते। एवं त्याहकेश्चानुप्रयुज्यते लिटीति। यदि च प्रत्ययमात्रस्य लु
ग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति। अथवा पुनरस्तु कृदंतं यन्मकारांतमिति। कथं प्रतामौ प्रताम इति॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय
॥ति न प्रत्ययलक्षणेनाव्ययसंज्ञा भवतीति॥ ॥ ॥

न कृदंतमेत इव तिष्ठु साच मांतः। अव्ययादिति लुगिति। ननु हल्ङ्याब्भ्यादिलोपेन सिद्धत्वात्किं लुका प्रयोजनं। यद्यातस्थेनुप्रयोगवशाद्द्विलबहुत्वावगतिस्त
दास्ति द्विवचनबहुवचनयोस्तस्त्रिरिति लुगेवेष्टव्यः। अकच्च तु न संभवति। अपरिसमाप्तार्थत्वादज्ञातादिभिर्योगाभावात्। इष्यते चेति। पूर्वोक्ताद्धे
तोस्तत्र बाधानुसारादृते प्रयोग एव हि तरबाद्युत्पत्तिः। समाप्तार्थस्य प्रकर्षादियोगादिसमर्थः। अत्रैवार्थे ज्ञापकमाह। आतश्चेति। तत्र स्युक्रंच्य राम० १०२
॥ वहितं निवदस्यर्थे चेति॥ ॥

प्रशान्शाम्विति॥ तस्य हि मो नो धातोरिति नत्वस्यासिद्धत्वात् सिद्धमयत्नमिति भावः॥ तुल्यजातीयस्य च धातोर्नियमेन निवृत्तिः क्रियत इति कार्यं च कारेति भवत्येवमं
तस्याव्ययसंज्ञा। शान्तेजन इति धातोः प्रशानिति रूपं न भवति। तस्य क्विबंतस्य प्रयोगादर्शनात्। लावयते लौः अत्रापि न भवति। अस्मादेव ज्ञापकाद्वा क्षणिकत्वाद्वौ
कारस्य। अनिकारोकारेति। एच एतद्विशेषणं नमकारस्य व्यवच्छेद्यासंभवात्॥ आधय इति। गुणे कृते तंतरंगबहिरंगयोरिति न्यायात् अव्ययसंज्ञा स्यात् नत्वयादयः

यदयं प्रशान्शब्दं स्वरादिषु पठति। कृन्मेजंत इत्यानिकारोकारप्रकृतिः। कृन्मेजंत इत्यानिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यं। इह मा भूत्। आधये।
आधेः। चिकीर्षवे। चिकीर्षोरिति। अनन्यप्रकृतिरिति वा। अथवा अनन्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भवतीति वक्तव्यं। किं पुनरत्र ज्यायः। अनन्य
प्रकृति [illegible] वचनमेव ज्यायः। इदमपि सिद्धं भवति। कुंभकारेभ्यो नगरकारेभ्य इति। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वा सन्निपातलक्षणो विधिरनि
मित्तं तद्विघातस्येति। न वा वक्तव्यं। किं कारणं। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषा कर्तव्या। कः पुनरत्र विशेषः। एषा वा
परिभाषा क्रियेत अनन्यप्रकृतिरिति वोच्येत। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। कानि पुनस्तानि।
प्रयोजनं ह्रस्वत्वं तुग्विधेः ग्रामणिकुलं। ग्रामणिकुलं सेनानिकुलमिति ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति। सन्निपातलक्षणो
विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनं। अंतरंगस्तुक्। बहिरंगो ह्रस्वः॥ ॥ ॥

अंतरंगत्वादेव च तुग्भवतु कस्मात्। परिभाषांतरप्रयोजनकथनार्थं च लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्येतदनाश्रित्य। लाक्षणिकं त्वनुमेयं प्रतिपदोक्तं तु प्रत्यक्षं इति तस्यैव
ग्रहणं न्याय्यं। सन्निपातलक्षण इति। सन्निपातः संश्लेषः तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विघातस्यानिमित्तं। यं संनिपातं यो विहंति तस्येत्यर्थः॥ ग्रामणिकुलमिति। इको ह्रस्व इ
ति पूर्वपदोत्तरपदसन्निपातनिमित्तं ह्रस्वत्वं तुको न निमित्तं। तुकि हि सति पूर्वपदोत्तरपदयोरानंतर्यं विघातः स्यात्। यदा तु ह्रस्वमात्रस्य तुगागमो न तदंतस्य। अवयवा
वयवश्च समुदायावयवो न भवतीति तदेतत्प्रयोजनं न त्वन्यथा॥ ॥

बहिरंगमिति॥ द्विपदाश्रयत्वात्। यदपि ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वत्वं तदप्यर्थाश्रयत्वाद्बहिरंगं तुकस्तु वर्णाश्रयत्वादन्तरंगः। यदि तु सन्निपातलक्षणाद् इत्याश्रीयते तदा ग्रामणि
च्छत्रमित्यत्रापि तुक् न स्यात्। ह्रस्वतुगागमयोस्तत्र साम्यादन्तरंगत्वं बहिरंगत्वं वा नास्तीति छलक्षणस्तुक् सिद्धो भवति। असिद्धो नलोप इति। नलोपः सुप्स्वरेति असिद्धं
बहिरंगमिति वा। निकुचित इति। कुंचेर्भावे क्तप्रत्ययः। अनिदितामिति नलोपः। तत्र कित्वनिमित्तमुदुपधत्वमुदुपधादिति अकित्वस्यानिमित्तमिति गुणो न भवति।

असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे॥ नलोपो वृत्रहभिः। वृत्रहभिः भ्रूणहभिरित्यत्र नलोपे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति। सन्निपातलक्ष
णो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति। उदुपधत्वमकित्व
स्य निकुचिते। [redacted] उदुपधत्वमकित्वस्यानिमित्तं। क्व निकुचिते। निकुचितमित्यत्र नलोपे कृते उदुपधाश्रयादि
कर्मणोरन्यतरस्यामित्यकित्वं प्राप्नोति॥ सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं। अस्त्व
त्राकित्वं। न धातुलोप आर्धधातुके इति प्रतिषेधो भविष्यति। नाभावो यञि दीर्घत्वस्यामुना। नाभावो यञि दीर्घत्वस्यानिमित्तं। क्व।
अमुना। नाभावे कृते ऽतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। एतदपि ना
ना
स्ति प्रयोजनं। वक्ष्यत्येतत्। न मु टादेश इति॥ ॥ ॥

अमुनेति। न मुने इत्यस्यायमर्थः। ने कृते मुभावः सिद्धो भवति। नेपरतो यद्दीर्घत्वं प्राप्नोति तत्र मुभावस्यासिद्धत्वादकारान्तत्वाद्दीर्घत्वप्रसंगः। तस्मिन्कृते ऽदसोसे
रिति दीर्घ ऊकारः प्राप्नोति। ततश्चामूनेति स्यात्। उकारसन्निपातनिमित्तस्तु नाभावो दीर्घत्वस्यानिमित्तं इति सिद्धममुनेति। न मु टादेश इति। अनेकविधः कित्व
त्र समास आश्रितः। टापा आदेशः टाया मादेश इति॥ ॥ ॥ एम० १०४

उपादास्तेति। एतद्विषये ग्रात्वविधानादकित्वसंनिपातनिमित्तमात्वं स्याघ्वोरिच्चेति कित्वस्यानिमित्तं कित्वसन्नियुक्तं चेत्वमिति कित्वाभावेन भव
ति। यदयमिति। ननु समस्तार्थमेतत्स्यात्त्रियतिसृणां ब्राह्मणानामिति। अव्रचलं गं पुंसि वर्तते इति नास्ति ङीपः प्राप्तिरिति केचित्। तद्युक्तं
नहि ङीपूर्वविधानेनाधिकारोस्ति। नत्रावयवस्य स्त्रीत्वमिति त्वात् ङीपः प्राप्तिः केन वार्यते इति ज्ञापकमेव तत्। ज्ञापकादेव सिद्धत्वस्यादिष्वनपोः

(स्वरः)
ग्रात्वं कित्वस्योपाघात। ग्रात्वं कित्वस्यानिमित्तं क। उपास्तास्य शिक्षकस्येति। ग्रात्वे कृते स्याघ्वोरिच्चेतीत्वं प्राप्नोति। सन्निपातलक्षणो
विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न (तेषां) भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। उक्तमेतत्। रीङः प्रतिषेधः स्याघ्वोरित्वे इति। तिसृचतसृत्वं ङी
पूर्वविधेः। तिसृचतसृत्वं ङीपूर्वविधेरनिमित्तं। क। तिस्रस्तिष्ठन्ति। चतस्रस्तिष्ठन्ति। तिसृचतसृभावे कृते ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप्
प्राप्नोति। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। ग्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप
यति। न तिसृचतसृभावे ङीब्भवतीति। यदयं न तिसृचतसृनामि दीर्घत्वं (सप्रतिषेधं) शास्ति। इमानि तर्हि प्रयोजनानि। शतानि सहस्राणि।
शक ॥ नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। शक
टोपकृतौ ग्रात्वे कृते ऽत इति टाप् प्राप्नोति। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ टाप

पाटोन कर्त्तव्यो भवति। शतानीति। विभक्तिसन्निपातनिमित्तो नुमागमः षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिलुको न निमित्तं ष्णान्ता षडित्यन्तग्रहणमोपदेशि
कप्रतिपत्त्यर्थमित्यत्र न भविष्यतीति चेत्संख्यातेप्रत्ययार्थं बहुव्रीह्यर्थं तत्स्यादित्यदोषः। शाकटायिति। विभक्तिसन्निपातकृतमत्वं यदि टापो निमित्तं स्या
त्तन्नत्वं विहन्येत। शास्त्रीये च कार्ये प्रत्यादिवद्भावो नानन्तर्ये लौकिके। टापि सति शाकटायामिति। ग्रत्र घेरिति तपरकरणं नाप्यत्र टापुनिवर्त्तयितुं शक्यते इ
(स्यात्।)

णान्तरे

इतो: स्थाने मात्रिकस्याकारो भविष्यति। भाष्यमानत्वाद्धसवर्णस्याकारो ग्राहको न भविष्यतीति लक्ष्यैणापि प्राप्तस्य दीर्घत्वस्य निवारणार्थं नपरकरणं स
पद्यते। इयेषेति। अभिसतिलुक्यादिति प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य विघातः स्यात्। उषविदेति विकल्पः। ओषांचकतुः उषतुरित्यादौ सावकाशे इत्युवोषे
इति। नित्यमाम्प्रसज्येत। प्रतिपदविधेस्तु बलवत्त्वात्परत्वाच्चात्र विकल्पेनैव भाव्यमित्यनुदाहरणमेतत्। गुरुमत इति नित्ययोगमवाश्रयणादपिश
क्यो ऽयमभावः प्रतिपादयितुं। दाक्षिरिति। प्रयोगे व्यवस्थितस्यैवैकारस्यान्वाख्यानेन मनेन क्रियते इति सन्निपातलक्षणत्वं प्रत्ययस्य संभाव्यते। नप्र

इयेष उवोष। गुरोः कृते पृज्जादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छ इत्याम्प्राप्नोति। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। तस्य
ते धोर्वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्य। तस्येत स्थलक्षणस्य ते धोर्वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात्।। क।। अत इञ् आ
क्षिः प्लाक्षिः। न प्रत्ययः सन्निपातलक्षणः। अगसञ्ज्ञा तद्धि निमित्तं स्यात्। आत्वं पुग्विधेः। क्रापयति। आत्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात्।। क।।
क्रापयतीति। पुग्घ्रस्वत्वस्यादीदपत्। पुग्घ्रस्वत्वस्यानिमित्तं स्यात्।। क।। अदीदपत्। त्यदाद्यकारस्याप्विधेः। त्यदाद्यकारस्याब्विधे
निमित्तं स्यात्।। क।। यासेति। इट्विधिराकारलोपस्य पपिवान्। इट्विधिराकारलोपस्यानिमित्तं स्यात्।। क।। पपिवान्। तस्थिवानि
ति। मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य। मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्यानिमित्तं स्यात्।। क।। अग्निमान्। वायुमान्। परमवाचा
परमवाचे। नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य। नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्यानिमित्तं स्यात्।। क।। नदि कुमारि। ब्राह्मणि किशोरि ब्रह्मबन्धु इ
ति। ह्रस्वत्वे कृते एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति

त्यय इति। कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागेनाख्यानात् प्रकृतेरविद्यमान एव प्रत्यय उत्पाद्यते इत्याशयः। अङ्गसंज्ञेति। हत्वा मंगसञ्ज्ञा यामकार
लोप इति स्यादानन्तर्यविघातः। तत्र वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादित्यंगसञ्ज्ञाद्वारेणेत्यर्थः। अत्र केचिद्वर्णाश्रय इति व्याचक्षते तेषां मात्रे
या घप्युदाहरणं। अन्ये त्ववर्णाश्रय इत्यकारप्रश्लेषमाहुः। क्रापयतीति। णिचि वृद्धौ कृतायां मात्वं पुको निमित्तं स्यात्। अंगस्य य आकारस्त
स्य पुगित्यवयवभक्तं पुकं मत्वा दोषोपन्यासः। अग्निमानिति। पूर्वमुदात्तमाश्रित्य मतुप उदात्तत्वं क्रियमाणं पूर्वस्य निघातं न कुर्यात्। परमवाचेति

[illegible]

नि२

मा भूदिति॥ हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहणमदृष्ट्वेदमुच्यते। तत्रकृतेपि ह्रस्वत्वे ङ्यान्निवृत्ता वा इति विपत्तीति भावः। ब्रह्मबंधुशब्दापेक्षया चनैतदुच्यते तेन स्या ङ्याबंतत्वात्।
निसु इति। कार्ये तावन्नि संनद्धेन केनचित् लक्षणेन भवतीति भावः। संबुद्धिलोपस्तत्वकाप्राः हे देवदत्तेति। भूयांसोवेति। दुष्टत्वम् इति पादनाय प्रकर्षोऽयः।
सर्वादिषु समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञा विधानात्तुल्यवाचिनो त्र समा इति प्रयोगः। अस्ति च समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः। यथा समग्रं जंबवन्ते
ते सर्वे ष्णाण्यमिसर्थः। वेदे पिमानः समस्य सूक्तस्य इति प्रयोगः तत्र प्रयोजनानामल्पत्वात् नास्येवोपसंख्यानमानीसर्थः। प्रतिविधेयमिति। तत्र विधानसा
मर्थ्याद् गोवर्णा विचालो भविष्यति। कृष्टायेति ज्ञापकाद्यशब्दे दीर्घो भविष्यति। नयासयोरिति लिंगाद्दाप् भविष्यति। पपिवानिति वस्वेकाजाद्घसा

माभूदेवं ङ्यंतादिसेवे भविष्यति। न सिद्ध्यतीति। दीर्घोदिस्युच्यते। ह्रस्वांताच्च न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं ह्रस्वत्वं कि[यतां] संबुद्धिलोप इति किं
मत्र कर्त्तव्यं। परत्वाद्ध्रस्वत्वे। नित्यः संबुद्धिलोपः। कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति अकृतेपि। अनित्यः संबुद्धिलोपः। न हि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति। किं का
रणं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। एवं दोषाः समा भूयांसो वा। तस्मात्त्वार्थोनया परिभाषया। न हि दोषाः संतीति परि
भाषा न कर्त्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयं। न हि भिक्षुकाः संतीति स्थाल्यो नाधिश्रीयंते। नापि मृगाः संतीति यवा नोप्यंते। दोषाः खल्वपि सा
कल्येन परिगणिताः। प्रयोजनानामुदाहरणमात्रं। कुत एतत्। न हि दोषाणां लक्षणमस्ति। तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयो
जनानि। तदर्थमेषा परिभाषा कर्त्तव्या। प्रतिविधेयं दोषेषु॥ ॥ ॥

मित्ययं नियम इ टोन त्वपूर्वोयं विधिरिसाकारलोपः। कापयती साकारेत भक्तः युष्मद्व वधायकः। अपीदपदिति लिंगाद्ध्रस्वः। यदयं मारणातो षणोति जाना
ते मित्त्वे उपधाह्रस्वार्थं प्राप्तिज्ञापयति युकि कृते उपधाह्रस्वत्वं भवतीति। न हि जानाते युकि कृते पुकि ह्रस्वमाविन्नुपधा भवति। अग्निमानिति अनुदात्तंपदमे
केवर्जमिति परिभाषास्वरविषयासन्निपातपरिभाषां बाधते। एङ्ह्रस्वादिसंनिपातापि गुणात्संबुद्धेरिति वृत्त्यक्वे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषायाबाधः।
दवीसत्रच्छे दत्ति गुणाभावपक्षे छान्दसो लुग्भविष्यति॥ ॥ ॥ ॥

अव्ययीभावश्च॥ प्रयोजनमिति। मुखस्वरोपचारौ निवर्त्येमानौ प्रयोजनं। यथाम शक्तार्थो धूम इति॥ अपिरवल्विति। एवं खल्विति स्वर्थः। परिगणनमनेन न दृष्टी क्रियते।
उपाग्न्यधीयानेति। अग्निसमीपे अधीयाने इत्यर्थः। तत्र षष्ठ्यामंत्रितकारकवचनमिति परांगवद्भावो भवति। न चैकमिति। सामान्यलक्षणमेकं प्रयोजनार्थे न वक्तव्य

अव्ययीभावश्च॥ अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचाराः। अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं। किं लुङ्मुखस्वरोपचाराः। लुक्। उपाग्नि। प्रत्य
ग्नि। अव्ययादिति लुक् सिद्धो भवति। मुखस्वरः। उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः। नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इत्येष प्रतिषेधः
सिद्धो भवति। उपचारः। उपपयःकारः। उपपयःकामः। अतः कृकमिकंसकुंभपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। किं पुनरिदं
परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रं। परिगणनमित्याह। अपिरवल्वप्याहुः। यदन्यदव्ययीभावस्याव्ययत्वे तत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य
इति। किं पुनस्तत्। परांगवद्भावे अव्ययप्रतिषेधश्चोदितः। उच्चैरधीयाने सेवमर्थे। स इहापि प्राप्नोति। उपाग्न्यधीयान। प्रत्यग्न्यधीयानेति। अक
च्चाव्ययस्य हतो क्रियते उच्चकैर्नीचकैरिसेवमर्थे तदिहापि प्राप्नोति॥ उपाग्निकं प्रत्यग्निकं। मुमव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते दोषामन्यमहः दिवामन्या रात्रि
रित्येवमर्थे। स इहापि प्राप्नोति। उपकुंभंमन्यः उपमणिकंमन्य इति॥ अस्च्व्यव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते। दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरित्येवमर्थे।
स इहापि प्राप्नोति। उपकुंभीभूतं। उपमणिकीभूतं इति। यदि परिगणनं क्रियते नार्थो अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञया। कथं। यान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्र
योजनानि। नैतानि सन्ति। यत्तावदुच्यते लुगिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्यव्ययीभावाल्लुगिति। यदयं नाव्ययीभावादिति प्रतिषेधं शास्ति।
उपचारः। अनुत्तरपदस्थस्येति वक्ष्यते। तत्रमुखस्वर एकः प्रयोजयति। न चैकं प्रयोजनं योगारंभं प्रयोजयति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्

मित्यर्थः। तत्रैवायमिति। न चोक्तं तस्मान्मुखस्वरेणात्र भवितव्यमित्याहुः। अन्येवव्यस्येयंति। अनव्ययमव्ययं [illegible] भवतीत्यर्थः संज्ञाविज्ञानान्मुखस्वर निवृत्तिर्भवि | एाम०
ष्यतीतिनार्थः सूत्रेण। केचित्तु स्वरादिपाठात्सिद्धायामव्ययसंज्ञायां पुनर्विधानमनित्यत्वज्ञापनार्थं। तेनकृति पयान्येवाव्ययकार्याणि भवंतीतिनार्थः परिगणनेनेत्या | १०६
हुः। ते षांवचनमंतरेण विशेषप्रमाणाभावः॥०॥

शि सर्वनामस्थानं॥ शि सर्वनामस्थानं सु उ नपुंसकस्येति चेदिति। अस्मिन्सूत्रन्यासे दोषः। स्वुट् स्त्रीपुंसयोरिति न्यासे तु न दोष इत्यर्थः। प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण पूर्वः
पक्षः। पर्युदासाश्रयेण सिद्धान्तः। अप्राप्तेर्वेति। प्रसज्यप्रतिषेधेप्यदोषः। तत्र सु इति सनेन या प्राप्तिः सा निषिध्यते। ननु शि सर्वनामस्थानमित्यनेन या प्राप्तिः अ
न्यथा शि सर्वनामस्थानमिति निरवकाशमेव स्यात्। नपुंसकस्यैव शिः संभवति। ननु चेयमपि। परत्वादित्यर्थः। प्रतिषेधे युक्तत्वाच्च विरोध संज्ञा वुः। तत्र पर
युक्ता

शि सर्वनामस्थानं॥ स्वुड् नपुंसकस्य॥ ॥शि सर्वनामस्थानं सु उ नपुंसकस्येति चेत्तत्सि शिप्रतिषेधः। शि सर्वनामस्थानं सुड् नपुंसक
स्येति चेत्तत्सि शिप्रतिषेधः प्राप्नोति। कुण्डानि। वनानि। असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्यः। अनपुंसकस्येति। न हि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यं।
केन तर्हि भवतिना। न भवति नपुंसकस्येति यत्तावदुच्यते शि सर्वनामस्थानं सुड् नपुंसकस्येति चेत्तत्सि शिप्रतिषेध इति। नाप्रतिषेधात्।
नायं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्येति। किं तर्हि पर्युदासोयं यदन्यन्नपुंसकादिति नपुंसके न व्यापारः। यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भवि
ष्यति। पूर्वेण च प्राप्नोति॥ अप्राप्तेर्वा। अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः सा निषिध्यते। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति।
पूर्वा प्राप्तिः अप्रतिषिद्धा तया भविष्यति॥ ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुं। यदप्युच्यते। असमर्थ
समासश्चायं द्रष्टव्य इति। यद्यपि वक्तव्यः अथ वैतर्हि बहूनि प्रयोजनानि। कानि। असूर्यंपश्यानि मुखानि। अपुनर्गेयाः श्लोकाः। अश्राद्ध
॥भोजी ब्राह्मण इति॥ ॥ ॥

लात्स्वडिति प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत तामपि प्रतिषेध इति दोषः। नोत्सहत इति। अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गः प्रवर्त्तते नादिति भावः। अथ वैतर्हीति। इदानीमि
त्यर्थः। स्वुट् स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधेपि नञ्समासो भवतीति॥ ॥ ॥

पदत्याघवाय

भा॰कै॰प्र॰ १०७ 107

नवेति विभाषा॥ ॥ नवेति विभाषायामिति। समुदायस्यानुकरणत्वादनुकरणस्य चानुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्युत्पत्तिः। स्त्रीप्रत्यये च तदादिनि-
यमाभावान्न याप्। मौ भवतः। अथवा नवेसुच्चार्यया विभाषा कृता तस्यामिति व्याख्या। तत्र लोके क्रियापदसन्निधाने नवाशब्दयोर्यौर्थौ द्योतौ तौ विकल्पप्रतिषेध-
लक्षणः स संज्ञीत्यर्थः। अन्यथा विभाषाप्रदेशेषु नवाशब्दावेवादेश्येस्यातां घुग्रहण इवेति। शब्दस्य संज्ञाकरणे त्वप्रदेशेषु तस्यैव संप्रत्ययः स्यादित्यर्थः॥ इतिकरण इति।
क्रियत इतिकरणः। कर्मणि ल्युट्। इतिश्चासौ करणश्चेति विशेषणसमासः। क्रियत इति। सामान्यविशेषभावेन निर्देशः। शब्दाधिक्यादिति। उपहासपरमेतद्वा-

नवेति विभाषा॥ नवेति विभाषायामर्थसंज्ञाकरणं॥ नवेति विभाषायामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या। नवाशब्दस्य योऽर्थस्तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यं। किं प्र-
योजनं। शब्दसंज्ञायां ह्यर्थासंप्रत्ययो यथान्यत्र। शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्यासंप्रत्ययः स्यात्। यथान्यत्र। अन्यत्रापि शब्दसंज्ञायां शब्दस्य संप्र-
त्ययो भवति नार्थस्य। कान्यत्र। दाधाघ्वदाप् तरप्तमपौ घ इति घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नार्थस्य। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं।
इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः॥ इतिकरणः क्रियते सोऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति। किंगतमेतदिति नाहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यं। गतमित्याह। कुतः
। लोकतः। तद्यथा। गौरित्ययमाहेति गोशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति। सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासावर्थ-
पदार्थकः संपद्यते। एवमिहापि नवाशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो नवाशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति सौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासौ शब्दप-
दार्थकता तस्याः शब्द× (° दार्थकता तस्या लौकिकमर्थं संप्रत्याययति। न वेति यद्गम्यते। न वेति यत्प्रतीयत इति॥ ॥

दकस्य वचनं। अपशब्दार्थस्यालाभादिति भावः। गौरित्ययमाहेति। यद्यपि नित्ये शब्दार्थसंबंधे उपात्तस्यार्थस्य सा गोनास्ति तथापि प्रसिद्धिवशादेतदभिधीयते अर्थपदार्थ-
कतायाः प्रच्युत इति। तत्वतस्त्वादावेव स्वरूपपदार्थको गोशब्दः प्रयुक्तः। सादृश्यात्तु तमर्थमनभिव्यक्तमितिशब्दो द्योतयतीति पदार्थविपर्यासकृदित्युच्यते। अर्थपदा- राम॰ १०७
र्थकतेति। संबंधे भावप्रत्ययः। संबंधात्प्रच्युतोऽर्थादपि प्रच्युतो भवति॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

समानशब्दप्रतिषेध इति॥ समानः शब्दो वाचको येषां पदानां तेषामित्यर्थः॥ विभाषा दिक्समास इति। विभाषाशब्देनाभिनवलक्षणोऽर्थः प्रतिपाद्यते। तत्र प्रसज्यवाची यो दिक्समास इ
ति संप्रत्ययः स्यात्। तत्र दिक्शब्दो नित्यसत्वाल्लक्षणतया संभवान्निमित्तो यदा शालाया अपदेशो दक्षिणपूर्वा शाला सा चाभिनवा तदा संज्ञा स्यादित्यर्थः। संज्ञाकार्ये व्यंग
च प्रत्ययत्वं स्यात्। न वा विधिपूर्वकत्वादिति। प्रदेशवाक्यार्थपर्यालोचनेयं संज्ञाव्यवस्थाप्यते। तत्र प्रदेशे सुचकायोति विधाय विभाषाशब्द उच्चारितो न वा पदार्थं गम
यति। तत्र लोकवन्निषेधार्थावगतिर्भवति। ननु प्रसज्यार्थावगतिरित्यर्थः। विलिंगमिति। भिन्नलिंगं। अधिकरणमित्यर्थः। विलिंगत्वेनाधिकरणत्वं लक्ष्यते। न हि

समानशब्दप्रतिषेधः। समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वा कुंडिका न वा घटिकेति। किंच स्यात्। यद्येतेषामपि विभाषासंज्ञा स्यात् विभाषा दिक्समा
से बहुव्रीहौ। दक्षिणपूर्वस्यां शालायामचिरकृतायां संप्रत्ययः स्यात्। न वा विधिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधसंप्रत्ययो यथा लोके। न वा एष दोषः। किं कारणं।
विधिपूर्वकत्वात्। विधाय किंचिन्नवेत्युच्यते तेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति। तद्यथा लोके। ग्रामो भवता गंतव्यो न वेति गम्यते। अस्ति का
लोके४ रणं। येन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति। किं कारणं। विलिंगं हि भवांल्लोके निर्देशं करोति। अंग हि समानलिंगेन निर्देशः क्रियतां प्रसज्यवा
चिनः संप्रत्ययो भविष्यति। तद्यथा ग्रामो भवता गंतव्यो नवः प्रत्यग्र इति गम्यते। एतच्चैव न जानीमः क्वचिद्व्याकरणे समानलिंगो निर्देशः
क्रियते इति। अपि चात्र कामचारः प्रयोक्तुः शब्दानामभिसंबंधे। तद्यथा। यवागूर्भवता भोक्तव्या न वा। यदा यवागूशब्दो भुजिनाभिसं
बध्यते भुजिर्न वाशब्देन तदा प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति। यवागूर्भवता भोक्तव्या न वेति। नेति गम्यते। यदा तु यवागूशब्दो नवा
शब्देनाभिसंबध्यते न तु भुजिना तदा प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो भवति। यथा। यवागूर्नवा भवता भोक्तव्या प्रत्यग्रेति गम्यते॥ ॥
निषेधवाचिनो नवाशब्दस्य लिंगयोगोऽस्ति। एतच्चैवेति। नैव क्वचिद्व्याकरणसूत्रे समानलिंगो निर्दिष्ट इत्यर्थः। विभाषा सेनासुरेत्यत्र यद्यपि समानलिंगो निर्दे
शस्तथापि भिन्नविभक्तित्वात्सामानाधिकरण्याभावः। अपि चेति। तत्र सामर्थ्याद्विशेषावगतिः॥ यदा प्राप्तेयवागूभोजने वा कामुदीयते तदा प्रसज्यार्थावगतिः॥
यदा त्वातुरं प्रति गुरुभोजननिषेधायोच्यते तदा निषेधावगतिः॥

नचेदिति॥ क्रियायाः प्राधान्यात्सैव विभाषाग्रहणे न संबध्यते ननु नदंगमिसथेः। नदेवं स्थितमेतत् नवा विधिप्रत्येकत्वादिति। विध्यनित्यत्वमिति। विकल्प इत्यर्थः।
नवाशब्दः एको निपातः प्रतिषेधवाची। तस्मै हो पादान्तादिति भावः। परिहाणं तत्र एभिधानाय नबहुव्रीहाविति संबद्धं स्यादिति नोक्तं। सिद्धं त्विति। प्रतिषेधाद्विधिर
नुमास्यते। ततो विकल्पः से तस्माती स्यर्थः॥ नवाप्रसंगेति। सामर्थ्याद्विधिप्रतिषेधयोः पर्यायो भविष्यतीत्यर्थः। महती संज्ञेति। तेन द्वावत्र संज्ञिनौ विकल्पप्र

* विप्रतिषिद्धं त्विति। एकविषययोर्विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः।x१

वयं
नचेह विभाषाग्रहणे न सर्वादीन्यभिसंबध्नीमः। द्विक्तमासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा भवंतीति। किं तर्हि भवतिरभिसंबध्यते। द्विक्तमा
बहुव्रीहौ २ सेसर्वादीनि भवंतीति विभाषेति। विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रतिषेधसंज्ञाकरणात्। विधेरनित्यत्वे नोपपद्यते। श्वुशाव श्वुश्वुवतुः श्वुश्वु
वुः शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः। किं कारणं। प्रतिषेधसंज्ञाकरणात्। प्रतिषेधस्य इयं संज्ञा क्रियते तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेध
स्यैव संप्रसारणः स्यात्। सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथं। विधाय किंचिन्नवेत्युच्यते। तेनोभयं भविष्यति। विप्रतिषिद्धं तु वि
प्रतिषिद्धं तु भवति। अत्र न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केनं निवृत्तिं करोतीति। नवाप्रसंगसामर्थ्यादन्यत्र प्रतिषेधविषयात्। न
वा एषदोषः। किं कारणं। प्रसंगसामर्थ्यात्। प्रसंगसामर्थ्याच्च विधिर्भविष्यति। अन्यत्र प्रतिषेधविषयात्। प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भ
विष्यति। अन्यत्र विधिविषयात्। नदेतत्कं सिद्धं भवति याऽप्राप्ते विभाषा। या हि प्राप्ते तत्सामर्थ्यात्तत्र पूर्वेणैव विधिरिति कृत्वा प्रति
षेधस्यैव संप्रसारणः स्यात्। एतदपि सिद्धं। कथं विभाषेति महती संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकर
णं तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनं उभयोः संज्ञा यथा विज्ञायते नेति [redacted] वेति च॥ ॥ ॥

तिषेधाविसर्थः। यदिहि केवलः प्रतिषेधः संज्ञी स्यात् संज्ञाकरणमनर्थकं स्यात् विभाषाप्रदेशेषु नेत्येव ब्रूयात् तत्र समुदायस्येयं संज्ञेति विभाषाप्रदेशे
षु विकल्पप्रतिषेधावुपतिष्ठेते। अप्राप्ते विभाषास्तु च प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधस्याव्यापारात् द्विकल्प एवोपतिष्ठते॥ ॥ ए म० १०८

एवमपीतिः। यद्यपि विधिनिषेधयोरेकासंज्ञा क्रियते तथापि प्रदेशेषु विरोधाद्युगपद्भावाभावो विधातुं न शक्यत इत्यर्थः। सिद्धं त्विति। उभयत्र विभाषासु प्रतिषेधेन समीकृ
ते द्वे पक्षे पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तत इत्यर्थः। यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्तेत पश्चात्प्रतिषेधस्ततो विकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैव स्यात्। आनुपूर्वी च येयं संज्ञा विधावाश्रिता सैव प्रदेश
वाक्येष्वप्याश्रीयते। उभयत्र विभाषार्था चेयं संज्ञा प्राप्तविभाषायां अप्राप्तविभाषायां च संज्ञाकरणस्यानुपयोगात्। तथा हि। प्राप्तविभाषासु पक्षे निवृत्तिः क्रि
यते पक्षे तु प्रवृत्तिः स्थितैव। अप्राप्तविभाषासु च पक्षे कार्यस्य प्रवृत्तिः क्रियते। पक्षान्तरे त्वप्रवृत्तिः स्थितैवेति नास्ति तत्र संज्ञाफलं। विभाषाग्रहणं त्वत्र तु यदि वि
तत्र तावदप्राप्ते विभाषा तत्र प्रतिषेधं नास्ति इति कृत्वा वेत्यनेन न विकल्पो भविष्यति। या हि प्राप्ते विभाषा ततो भयमुपस्थितं भवति। नेति च वेति च नेत्य
नेन प्रतिषिद्धे वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति। एवमपि विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिः। विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते। शुशाव
शुशुवतुः शुशुवुः। शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः। किंकारणं। भवतीति चेत्प्रतिषेधः। भवतीति चेत्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। नेति चेद्विधिः। ने
ति चेद्विधिर्न सिध्यति। सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात्। सिद्धमेतत्। कथं। पूर्वं विधिमुत्तरो विधिर्बाधत इति करणार्थं निर्देशार्थे इत्युक्तं। साध्वनुशा
सनेऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा तस्य साधुत्वं। साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात्। समासस्यैव हि विभाषा क्रियते
॥ तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात्॥ ॥ ॥
धिमुखेन विभाषाश्रुतिः प्रवर्तेत पित्स्वेव संप्रसारणं विभाषा स्यात् क्तिस्तु यजादित्वान्नित्यमेव स्यात्। अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तदा क्तित्स्वेव विकल्प इति पित्सु न स्यात्।
संज्ञाकरणे त्वनुपूर्वं प्रतिषेधे क्तिस्तु प्रवृत्ते पश्चाद्विधिमुखेन सर्वत्र पक्षे संप्रसारणस्य प्रवर्तनादिष्टं सिध्यति। यदा तु प्रतिलक्ष्यं भेदेन विभाषाग्रहणस्य व्यापारः क्वचिद्विधि
मुखेन क्वचित्प्रतिषेधमुखेन तदा संज्ञाकरणमन्तरेणापि सिध्यतीत्यस्य श्विभ्यो यं योग इति वक्ष्यते ः श्विभ्यो वा विदितत्वादिति। साध्वनुशासन इति। साधुत्वप्रतिपादना
र्थत्वाच्छास्त्रस्य साधुत्वस्यैव प्रधान्याद्विकल्पेन संबन्धः स्यात् न तु तदंगभूतानां समाससंज्ञादीनामिति भावः। ततश्च विभाषाग्रहणस्यायमर्थः स्यात् विभाषा प्रवृत्तेः
॥ साधु संप्रसारणं भवति पक्षे त्वसाध्विति॥ ॥ ॥

त१ विकल्पते१

भा० कै० प्र० १०९ 107

असत्तु यः साधुरितिः यथा मध्यमस्य मध्यमसन्निधौ मध्यमस्य मेवोपादीयते। नचैव हीति। सर्वदा तस्य साधुत्वं नोभयरूपमित्यर्थः। द्वैधात्प्रतिपत्तिरिति। साधुत्वं विभाषाग्रह
णस्योपयुक्तत्वात् क्विब्विधयनुशिष्टादिरूपं न सिध्यतीत्यर्थः। यस्य पुनरिति। एवं मन्यते व्याकरणे नैव शब्दानुसाधुतेतं मन्यते विभाषाग्रहणेनापूर्वत्वेन विधेयत्वात्संप्रसार
णमेव विकल्प्यत इति द्वैधं प्रतिपत्तिः शब्दानां सिध्यतीति भावः। यस्यापीति। साधुत्वस्यापौरुषेयत्वाददविकल्प्यत्वात्तदङ्गानां विकल्पः। तद्यथेति। पशुत्वानडुत्वयो
रविकल्प्यत्वात् क्रिया विकल्प्यते। नन्वन्यत्रोक्तं न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते। इहतूक्तं संज्ञाभिसंबध्यत इति। तत्र को विरोधः। नैष दोषः। इह वृत्तिकारस्यामुख्या

असत्तु यः साधुः सम्प्रयोक्ष्यते। असाधुर्न प्रयोक्ष्यते। नचैव हि कदाचिद्राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायामसाधुत्वमिष्यते। अपि च द्वैधात्प्रतिपत्ति
ः। द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात्। इष्टा मध्ये पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादित्येतच्च न सिध्यति। यस्य पुनः कार्याः शब्दाः विभा
षा सोऽसमासं निर्वर्तयति। यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येष दोषो न भवति। कथं। न विभाषाग्रहणे न साधुत्वमभिसंबध्यते। किं तर्हि समाससंज्ञा
भिसंबध्यते। समासः इत्येषा संज्ञा विभाषा भवति। तद्यथा मेध्यः पशुर्विभाषितः। मेध्योऽनड्वान् विभाषित इति। नैतद्विचार्यते अनड्वानालभ्यो नानड्वानि
ति। किं तर्हि आलब्धव्यो नालब्धव्य इति। कार्येषु युगपदन्वाचययौगपद्यं। कार्येषु शब्देषु युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते तस्य युगपद्वचन
तां प्राप्नोति। न वक्तव्यानीयरः कृच्चमंडूकादिति। यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः प्रयुक्तानामसौ साधुत्वमन्वाचष्टे। ननु च यस्यापि कार्याः शब्दास्तस्या
[redacted]प्येष न दोषः कथं प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते॥ ॥ ॥

र्थो भेदादभिन्नार्थत्वमाश्रितोक्तं अन्यत्र तु व्यपेक्षैकार्थीभावभेदेन भिन्नार्थतामाश्रित्यैकार्थीभाव एव संज्ञाया भावाभावाविष्येते इत्युक्तमिति न विरोधः। नित्य
वादी कार्यपक्षे दूषणमाह। कार्येष्विति। युगपद्भावे युगपच्छब्दो वर्तते इति द्वंद्वः कृतः। अन्वाचयः समुच्चयोऽभिमतः। पस्य च कारेणास्वरितत्वेन वा विधानं। यस्य का एम० १०९
र्याः शब्दाः सः प्रयोगनिरपेक्षं शब्दानन्वाचष्टे इति तव्यादीनां युगपदुत्पत्तिः प्राप्नोति॥ ॥ ॥

नचैकस्या इति॥ ननु व्यवहितेऽपि परशब्दः प्रवर्त्तते। सत्यं। अंतरालस्थमनपेक्ष्यैवं तर्यमाणेऽप्यत्र परशब्दप्रयोगः। निर्दिष्टग्रहणं त्वानंतर्यार्थमिति कुतो व्यवहितस्य प्रसंगः। कथं
तर्ह्युक्तं एका प्रकृतिर्बहुवच्चयन इति। तत्र यन्नाकृतेरेकत्वान्न स्याच्च परत्वादानंतर्यो [redacted] च्चादोषः। तव्यादयस्त्वे
का कृतियुक्ता न भवंति। नापि ब्रूम इति। एकस्याः प्रकृतेः भवंत्विति ब्रूमः किं तर्हि प्रत्ययांतरेण प्रकृसंतरस्याक्षेपात् कर्त्तव्यमिति प्रयुयुक्षिते करणीयादीनामपि प्रयो
गः प्राप्नोतीति॥ अर्थगतस्यार्थ इति। तव्यत्तव्यानीयर इत्यस्माद्यांतराणुपप्लवं ते प्रतिपादकानि धातोस्तव्यादयो भवंति भावकर्मणोरित्यादीनि। तत्र कर्त्तव्यशब्देन त

नचैकस्याः प्रकृतेरनेकप्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन संभवोऽस्ति। नापि ब्रूमः प्रत्ययमात्रात्प्राप्नोतीति किंतर्हि कर्त्तव्यमिति प्रयोक्तव्ये युगपद्द्वितीय
स्य तृतीयस्य च प्रयोगेण भवितव्यं। नैष दोषः। अर्थगतस्यार्थः शब्दप्रयोगः। अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते। तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य
द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगेण न भवितव्यं। उक्तार्थानामप्रयोग इति। आचार्यदेशशीलने न च तद्विषयत्वं। आचार्यशीलने न देशशीलने
न च यदुच्यते तत्तद्विषयतां प्राप्नोति॥ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति। गालवा एव ह्रस्वान्प्रयुंजीरन् प्राच्यश्चै
व हि फिन्स्यात्। तद्यथा। जमदग्निर्वा एतत्संचममवदानमवाद्यत्तस्माज्जामदग्न्यः पंचावत्तं जुहोति। यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः गालवग्रह
१ णं तस्य पूजार्थं देशग्रहणं च कीर्त्यर्थं॥ ॥ ॥

स्यार्थस्य प्रतिपादितत्वात्करणीयशब्दो न प्रयुज्यते। आचार्येति। आचार्यस्य देशस्य च पुनः पुनः संकीर्त्तनमाचार्यदेशशीलनं। तत्र तस्य शब्दस्य तद्विषयत्वमेव स्या
त्। सर्वप्रयोक्तृप्रसंगे गालवस्येति नियमार्थं स्यात्। यस्य पुनरिति। अनादित्वाच्छब्दव्यवहारस्य नित्यत्वपक्षे नास्ति प्रयोक्तृनियमः। केवलं गालवः स्मर्तृत्वेन स्यान्नोऽस्यशा
स्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयितुमिति पूजार्थमाचार्यग्रहणं। शास्त्रस्य त्वनाद्यर्थप्रतिपादकत्वात्पूजा भवति। कीर्त्यर्थमिति। कीर्त्तौ सत्यां नेशां स्वर्गाद्यवस्थानं स्थिरं भवति।
१ यथा इंद्रद्युम्नादीनाम्॥ ॥ ॥

ननु च यस्यापीति॥ कार्यपक्षेऽपि पूजार्थमते व्याख्यातुं यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्त्वमपि प्रयुङ्क्ष्वेति स्तुत्यर्थोऽर्थवादः स्यादित्यर्थः। इदानीं कार्यपक्षे दूषणमाह। तत्कीर्त्तने इति। कार्यपक्षेऽयमर्थः स्यात् यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्प्रयोक्तव्यमिति। तत्र ह्रस्वत्वस्य विकल्पो न स्यात्। नित्यत्वपक्षे तु गालवो ह्रस्वत्वस्य स्मर्ताऽन्यो दीर्घस्येति स्मृतसंतत्यानुसंधानद्वारेण विकल्पः सिध्यतीति नित्यपक्ष एव युक्तः। अशिष्यो वेति। वाशब्दो विकल्पे। तेनाकृतिपक्षे उभयत्र विभाषार्थं सूत्रं कर्त्तव्यं। व्यक्तिपक्षे तु लक्ष्यभेदे न लक्षणभेदात् क्वचित् किंचित् लक्षणं विधिमुखेन प्रवर्त्तते क्वचित्तु निषेधमुखेन प्रवर्त्तते इतीष्टसिध्या सूत्रं न कर्त्तव्यमित्यर्थः। अप्राप्ते इति। अधिका

ननु च यस्यापि कार्याः शब्दाः तस्यापि गालवग्रहणं पूजार्थं देशग्रहणं च कीर्त्यर्थं। तत्कीर्त्तने द्वैधाऽप्रतिपत्तिः। तत्कीर्त्तने च द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः। इच्छामस्त्वपुनराचार्यग्रहणेषु देशग्रहणेषु च द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादित्येतत्तु न सिध्यति। अशिष्यो वा विदितत्वात्। अशिष्यो वा पुनरयं योगः। किं कारणं। विदितत्वात्। यदनेन योगेन प्रार्थ्यते तस्यार्थस्य विदितत्वात्। [redacted] येऽपि ह्येतां संज्ञां नारभन्ते तेऽपि विभाषेत्युक्ते नित्यत्वमवगच्छन्ति। याज्ञिकाः खल्वपि संज्ञामनारभमाणा विभाषेत्युक्ते नित्यत्वमवगच्छन्ति। तद्यथा मेध्याः पशुर्विभाषितो मेध्यो नड्वान्विभाषित इति। आलब्धव्यो नालब्धव्य इति गम्यते। आचार्याः खल्वपि संज्ञामारभमाणा भूयिष्ठमन्यैरेव शब्दैरेतमर्थं संप्रत्याययन्ति बहुलमन्यतरस्यामुभयथा वा एकेषामिति। अप्राप्ते त्रिसंशयाः। इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः अप्राप्ते ताः द्रष्टव्याः। त्रिसंशयास्तु भवन्ति। प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति। द्वन्द्वे च विभाषा जसि प्राप्ते। प्राप्ते उभयत्रेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। उभयशब्दः सर्वादिषु पठ्यते तेन यत्र स्थाय जादेशः क्रियते तेन वा प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते॥ ॥ ॥

ऐयं। त्रिसंशया इति। त्रिष्वर्थेषु संशयो यासु तास्त्रिसंशयाः। द्वंद्वे चेति। प्रकरणोपलक्षणार्थमेतदुपात्तं प्रथमचरमतयेत्यत्र तयग्रहणे संशयः। तत्र तयशब्दस्य प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति निवारणार्थं संज्ञा विज्ञाना स्यात् केवलस्य प्रयोगाभावात् तदन्तस्यैव सर्वनामत्वसंभवात्तस्य यग्रहणे इति परिभाषया तदन्तविधिः॥ तत्र यदि सर्वादिग्रहणेन तयान्तं विशेष्यते तेनेमशब्दो व्यभिचारात् प्रथमादयस्त्वसंभवान्न विशेष्यन्ते। तदोभयशब्दस्य जसि नित्या संज्ञा विभाष्यत इति प्राप्तविभाषा स्यात्। अथ सर्वादीनीति निवृत्तं पूर्वविप्रतिषेध

॥स्तु तदाऽप्राप्तविभाषा। अथ पूर्वविप्रतिषेधस्तदोभयत्र विभाषा॥ ॥ ॥

प्रत्ययांतरमिति॥ आदेशपक्षे पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रत्ययांतरपक्षे त्वाश्रितः। उभादुदात्त इत्यत्र तयस्येति नानुवर्त्तते तदा प्रत्ययांतरमयज् भवति। तैलमात्रेति। प्रत्याहा
रे सतीति चकारेण मात्र प्रत्ययो न विशेषित इति। ङ्या मात्रशुभसि वसि भवत्वित्युत्पन्नं तावदपि मात्रशब्दात् ङीप्प्रसंगः। सदृशत्यापीति। प्रमाणे वर्त्तमानात्प्रमेये यो मात्रज्
विहितः स प्रत्याहारेण गृह्यत इत्यर्थः॥ ऊर्णोतेर्विभाषेति। विभाषोर्णोरिति सूत्रं यद्यसंयोगाल्लिट् क्किदित्यत्रानुवर्त्तते ऊर्णुश्चासंयोगान्तः एवं सत्यसंयोगग्रह
णाद्वाक्यभेदेनोर्णोतेः परस्येडादेः लिटो नित्यं क्किल्त्वं प्राप्तं विकल्प्यते ततः प्राप्ते विभाषा। इदुपजीवनार्थन्तु पश्चान्नान्तरे सूत्रं पठितं। अथ तत्र सूत्रं नानुवर्त्तते परवि

अयच् प्रत्ययांतरं। यदि प्रत्ययांतरं उभयीति ईकारो न प्राप्नोति। मा भूदेवं मात्रजि सत्येवं भविष्यति। कथं। मात्रजितिनेदं प्रत्ययग्रहणं। किंत
र्हि प्रत्याहारग्रहणं। कस्मिन्विविष्टानां प्रत्याहारः। मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचष्टकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं कतितिष्ठति अत्रापि प्राप्नो
ति। अत इति वर्त्तते। एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति। सदृशत्यापत्सन्निविष्टस्य न भविष्यति प्रत्याहारे ग्रहणं। ऊर्णोतेर्वि
भाषा। प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्रेति सन्देहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। असंयोगाल्लिट् क्किदिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र
वाप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते इन्धिकिलमन्धिरिति त्वेकं चेत्। क्लितौ यद्येकं इति त्क्लितौ ततः संदेहः। अथ हि नानानास्तिसंदेहः। यद्यपि
नाना एवमपि संदेहः। प्रोर्णुवीति। सार्वधातुकमपिदिति नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति अप्राप्ते॥ ॥ ॥

प्रतिषेधस्तु ततो प्राप्ते विभाषा। अथ पूर्वविप्रतिषेधस्तदोभयत्रेति संशयः। इन्धिरिति। व्यपदेशातिदेशोयमिति किल् लिट् त्वयोर्भेदः। एकं चेदिति। कार्याति
देशपक्षे गुणनिषेधस्य कार्यस्यैकत्वादेकत्वमनयोरित्यर्थः॥ प्रोर्णुवीति। लट् उत्तमैकवचनं। सार्वधातुकमपिदित्यत्र विभाषोर्णोरित्येतद्वाक्यभेदेन संब
ध्यते ततः प्राप्ते विभाषा। अथासंबंधः पूर्वविप्रतिषेधस्तु तदोभयत्र विभाषा। परविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते॥ ॥ ॥

भा०कै०वृ० १११

विभाषोपयमन इति। यदागंधनांगमुपयमनं तत्र गन्यते तदा प्राप्ते। पूर्वविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते। परविप्रतिषेधे उभयत्रे तिसंदेहः। जातिरिति। चर्माद्रिमयास्तदामृगा दयोग्राह्याः। निवृत्तेवेति। तन्निवृत्तौ चगोरणात्वा चर्माद्रिमयानामग्रहणं। प्रसयांतादिति वेति। कथं पुनः प्रसयांताः शब्दाः रूपांतरयुक्ताउपादिष्यपदे शं लभंते। उच्य ते। सनाद्यंताधातवइत्यस्य यदा यमर्थो व्याख्यायते धातवः सनोद्यवयवा भवंति धातूनामंतावयवाः सनादयो भवंति। येषासमासांता स्तजादयस्तदापूर्वोक्तचो

विभाषोपयमने। प्राप्ते। प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वा उभयत्र। गंधन इति वानिसे प्राप्ते। न्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते गंधन इति निवृत्तं। अनुपसर्गा द्वा। प्राप्ते। प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः॥ कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वो भयत्र। हृन्निसर्गेनायने षुक्र म इति वानिसे प्राप्ते। न्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। हृसादिष्विति निवृत्तं। विभाषा प्राप्ते स्वमृगादीनां। प्राप्ते। प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वो भयत्र। जातिरप्राणिनामिति वानिसे प्राप्ते। न्यत्र वा प्राप्ते उभयत्रेति। अप्राप्ते जातिरप्राणिनामिति निवृत्तं। उषविद्जागृभ्यन्यतरस्यां। प्राप्ते। प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वो भयत्र। प्रसयांतादिति वानिसे प्रा प्ते। न्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति [redacted] अप्राप्ते प्रसयांताधातोरनेकाचः इति। हीपादीनां विभाषा। प्राप्ते। प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वो भयत्र। भावकर्मणोरिति वानिसे प्राप्ते। न्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते कर्तरीति हि वर्तते। एवमपि संदेहः। न्याप्ये वा

॥ कर्तरि कर्मकर्तरि वेति। नास्ति संदेहः। सकर्मकस्य कर्तुः कर्मवद्भवति॥ ॥ ॥

द्या भावः। प्रसयांता इति। सनाद्यंता धातव इत्ययं योगः संज्ञासंज्ञिसंबंधार्थ इति भावः। भावकर्मणोरिति वेति। चिण्भावकर्मणोरिति सूत्रे यदि दीप जनेत्येतत्सू त्रमनुवर्तेत सामर्थ्यभेदेन संबंधः क्रियते एष क्याठ सामर्थ्यात्तदाप्राप्ते विभाषा। अथ नानुवर्तते परविप्रतिषेधे च यस्तदा प्राप्ते विभाषा पूर्वविप्रतिषेधे तूभयत्र वि एम० १११

अकर्मकाच्चेति॥ यद्यपि वुधिः सकर्मकस्तथापि सकर्मकपरिहारोपन्यासार्थमविशेषेणोक्तम्। सोपसर्गो इति। अर्थान्तरवृत्तित्वादनुभवतीतिवदिति भावः। कर्त्रस्थ

भावकाच्चेति। अचः कर्तृयकीति स्वयमेव जायते स्वयमेवे सुदाहृतम्। तस्य एव यो वृत्तित्वात् कर्मस्थभावककलमिति नास्तिते नास्य विशेषः। आभीक्ष्ण्ये इति निवृत्तमि

अकर्मकाच्चुदीपादयः। अकर्मका अपि वे सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति। क

र्तृस्थभावकाश्चुदीपादयः। विभाषा ग्रे प्रथमपूर्वेषु। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। आभीक्ष्ण्ये इति

वा निसेप्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते आभीक्ष्ण्ये इति निवृत्तम्। तन्नादीनां विभाषा। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्रा

प्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। आक्रोशे इति वा निसेप्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। आक्रोशे इति निवृत्तम्। एकहलादौ पूर

यितव्ये ऽन्यतरस्याम्। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। उदकस्योदः संज्ञायामिति वा निसेप्राप्ते ऽ

न्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते संज्ञायामिति निवृत्तम्। श्वादेरिञि पदान्तस्यान्यतरस्याम्। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्रा

प्ते [redacted] कथं वा ऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। इञीति वा निसेप्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। इञीति निवृत्तम्।

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा ऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। चादिभिर्योगे इति निसेप्राप्ते ऽ

न्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते चादिभिर्योग इति निवृत्तम्। ओयच्छ्वि विभाषा। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं

वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। यङीति वा निसेप्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। यङीति निवृत्तम्॥ ॥ ॥

ति। पूर्वविप्रतिषेधश्चेति भावः। तन्नादीनामिति। आक्रोशे इत्यत्र यद्यप्याक्रोशो नानुवर्त्यते ततो ऽयं संशयः। एकहलादाविति। पूरयितव्यस्य चास्ति संज्ञा उदपान

मिति। चादिभिरिति। प्रतिषेधस्य प्राप्तविभाषा स्यापयते। विधेस्तु प्राप्तविभाषैव। यङीति चेति। यङ्लुकि कृते ऽजादिः परः संभवति निजे गि ल इत्यत्र प

॥ चाघचितेयङो चिचेति लुक्॥ ॥ ॥

भा०कौ०पू०
११२

प्राप्ते चेति॥ प्रकृतानुवृत्त्या प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते। अन्यत्र वेति। विप्रवदंतीत्युक्तनय इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधश्चयदीति भावः। विभाषोपपदेन प्रतीयमाने इति।
कर्त्रभिप्राये क्रियाफलविषये आत्मनेपदं भवतीत्येवं प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते। अयत्नु तदर्थद्योतनायात्मनेपदं क्रियते तदोपपदे नैवद्योतितत्वादप्रा

प्राप्ते चाद्युत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः प्राप्ते ताद्रष्टव्याः त्रिसंज्ञा यास्तु भवंति। प्राप्ते। प्राप्ते उभयत्र वेति। विभाषा विप्रलापे। प्राप्ते।
प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वो भयत्र। ऋक्कवाचामिति वा निसे प्राप्ते। अन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। प्राप्ते। ऋ
क्कवाचामिति हि वर्त्तते। विभाषोपपदेन प्रतीयमाने। प्राप्ते। प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वो भयत्र। स्वरति
त्नित इति वा निसे प्राप्ते। अन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। प्राप्ते। स्वरतित्नित इति हि वर्त्तते। तितौंतर्द्धौ विभाषा कृत्ति। प्राप्ते उभयत्र वेति संदे ।प्राप्ते४
हः। कथं प्राप्ते कथं वा प्राप्ते कथं वो भयत्र। अं तर्द्धौ विति निसे प्राप्ते। अन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। प्राप्ते तर्द्धौ विति हि वर्त्तते। अपक्षिरी
श्वरे विभाषा कृत्ति। प्राप्ते। प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वो भयत्र। ईश्वर इति वा निसे प्राप्ते। अन्यत्र वा प्रा
प्ते उभयत्र वेति। प्राप्ते। धिरीश्वर इति वर्त्तते। दिवस्तदर्थस्य विभाषोपसर्गे। प्राप्ते। प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अ
प्राप्ते कथं वो भयत्र। तदर्थस्येति वा निसे प्राप्ते अन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। प्राप्ते तदर्थस्येति वर्त्तते॥ उभयत्र च। इत उत्तरं या
विभाषा अनुक्रमिष्यामः उभयत्र ताः द्रष्टव्याः। त्रिसंज्ञा यास्तु भवंति। प्राप्ते। प्राप्ते उभयत्र वेति। हृक्रोरन्यतरस्यां। प्राप्ते। प्राप्ते उभयत्र वेति
संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा। प्राप्ते कथं वो भयत्र। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मोकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ विति वा निसे प्राप्ते। अन्यत्र वा
" प्राप्ते उभयत्र वेति [redacted]। उभयत्र। प्राप्ते तावत्। अभ्यवहारयति सैंधवान्। अभ्यवहारयति
प्ते विभाषा स्यात्॥ गतिबुद्धीति। तत्र विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थः अभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थः॥ करोतिः क्वचिदकर्मकोयथा विकुर्वते सैंधवा इति॥ ॥ राम०
११२

यदीति वेति॥ प्रतिषेधे प्राप्ते ऽयमर्थः। तत्र तु यदि प्रतिषिद्धः देवयज्ञी सादि न विचारितं। तस्मादिड्मात्रप्रदर्शनार्थेन कृतं॥ ॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटकृते

विकारयति सैंधवान् विकारयति सैंधवैः। अप्राप्ते हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तं। हारयति भारं देवदत्तेन। करोति कटं देवदत्तः। कारय
ति कटं देवदत्तेन कारयति कटं देवदत्तं॥ न यदि विभाषा सा कांक्षे। प्राप्ते। प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र।
यदीति वानिसे प्राप्ते। न्यत्र वा। प्राप्ते उभयत्र वेति। उभयत्र। प्राप्ते तावत्। अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः। यत्कश्मीरेषु वसाम।
ना५ यत्रौदनं भोक्ष्यामहे। यत्रौदनमभुंज्महि। अप्राप्ते अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः॥ कश्मीरान् गच्छाम। तत्रौदनं भोक्ष्या
महे तत्रौदनमभुंज्महि। विभाषा श्वेः। प्राप्ते। प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। क्तितीति वानिसे प्रा
प्ते। न्यत्र वा। प्राप्ते उभयत्र वेति। उभयत्र। प्राप्ते तावत्। शुशुवतुः शुशुवुः शिश्वियतुः शिश्वियुः। अप्राप्ते। शुशाव। शुशविथ
शिश्वाय शिश्वयिथ। विभाषा संघुषास्वनां। संपूर्वो घुषेः प्राप्ते [redacted]। प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा। प्राप्ते कथं वोभय
त्र। घुषिरविशब्दे न इति वानिसे प्राप्ते। न्यत्र वा। प्राप्ते उभयत्र वेति। उभयत्र। प्राप्ते तावत्। संघुष्टा रज्जुः संघुषिता रज्जुः। अप्राप्ते संघुष्टं वाक्यमाह
संघुषितं वाक्यमाह। आङ्पूर्वो स्वनेः प्राप्ते। प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा। प्राप्ते कथं वोभयत्र। मनसीति वानिसे प्राप्ते। न्य
त्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति। उभयत्र। प्राप्ते तावत्। आस्वांतं मनः आस्वनितं मनः। अप्राप्ते आस्वनितो देवदत्तः आस्वांतो देवदत्त इति॥
॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्टमाह्निकं॥ ॥ ॥

कृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्टमाह्निकं॥ ॥ श्री॥

इग्यणः संप्रसारणं ॥ पक्षद्वयेपि लिंगदर्शनात् युगपच्चोभयोः संज्ञित्वस्यैकस्मिन्नाकोऽनुपादानादेकतरपक्षाश्रयणे सर्वकार्यासिद्धिप्रसंगात्प्रश्नः ॥ किमियमिति । वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते । इग्यण इत्यत्र भवतीत्यध्याहारादिग्यणो भवतीति योयं वाक्यार्थस्तस्येयं संज्ञेत्यर्थः । अथवा वाक्यस्यैवेयं संज्ञा न त्वप्रतिपादितं च वाक्यं स्वार्थमप्रतिपादयति । यणः स्थाने य इग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञ इति वर्णसंज्ञापक्षः । वर्णविधिरिति । वर्णाश्रयो विधिर्दीर्घादिः । नहीति । वाक्यार्थेनपो

इग्यणः संप्रसारणं ॥ किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा क्रियते । इग्यण इत्येतद्वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं भवतीति आहोस्विद्वर्णस्य इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । कश्चात्र विशेषः । संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिः । संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यति । संप्रसारणस्य रः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति । नहि वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायामेष निर्देश उप्प घतेनाप्येतयोः कार्ययोः संभवोस्ति । अस्तु तर्हि वर्णस्य । वर्णसंज्ञा चेन्निर्देत्तिः । वर्णसंज्ञा चेन्निर्देत्तिर्न सिध्यति । ष्यङः संप्रसारणमिति स एव हि तावदिक् उत्तरभः यस्य संज्ञा क्रियते । अथापि कथंचिद्दृश्यमेतकेनासौ यणः स्थाने स्यात् । अनेन चैवत्यसौ अवस्थापतेत देतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापकः ॥ ॥ ॥

वोपयोमावात्तस्य चासत्वभूतस्य स्थानित्वाभावादित्यर्थः । दुर्लभ इति । कार्यपक्षे न लभ्यते निस सं पक्षे तु लभ्यत इति दुर्लभत्वमुक्तं । केनासाविति । लोके इगेव नि संप्रयोगेस्तित स्य तु यणः स्थानित्वं शास्त्रसमधिगम्यमित्यर्थः । भाविसंज्ञाविज्ञानं तु परिहारान्तरमभिधानायनेनावदत्तोक्तं ॥ ॥ राम०
११२

उभयसंज्ञात्वस्येति। उभयोः संज्ञा उभयसंज्ञा तस्याः भाव उभयसंज्ञात्वं। तत्र तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेनोभयोः संज्ञा सिध्यतीति। यथा काकादि
ति। ननु काकतालमिति संबन्धात्काकः। अन्यत्र चोक्तं। येनैव काकस्तेनैवापतेदिति। नैष दोषः। यदानुपजातज्ञातस्मिं व्यंजकस्यानविशेषः का को भवतीति नि
र्ज्ञातं च तस्य काकाज्ज्ञानमिति दैत उक्तं। एवमिहापि संप्रसारणं ज्ञात्वा तत्रोपचाराद्दलोपिताच्छब्दं लभते इति भावः। प्रविशेति। प्रवेशनक्रियाकर्मयोग्यमा

उभयसंज्ञात्वस्य॥ यदयं विभक्तिविशेषैर्निर्देशं करोति संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति ष्यङः संप्रसारणं भवति
इति तेन ज्ञायते उभयोः संज्ञा भवतीति। यत्तावदाह। संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति तेन ज्ञायते वर्णस्य
भवतीति। यदप्याह ष्यङः संप्रसारणमिति तेन ज्ञायते वाक्यस्य भवतीति। अथवा पुनरस्तु वाक्यस्यैव। ननु चोक्तं संप्रसारण
संज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यतीति। नैष दोषः। यथा काकाज्ज्ञातः काकः स्थानाज्ज्ञातः स्थानः। एवं संप्रसारणाज्ज्ञातं संप्रसारणं
तस्मात्परः पूर्वो भवति तस्य दीर्घो भवतीति। अथवा दर्शयते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान्प्रयुंजानाः पदेषु पदैकदेशान्प्रयुंजानाः। वाक्येषु
तावद्वाक्यैकदेशान्। प्रविश पिण्डीं प्रविश तर्पणं। पदेषु पदैकदेशान्। देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति। एवमिहापि संप्रसारणनि
र्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति। एतस्य वाक्यस्यार्थे संप्रसारणं संप्रसारणस्येति वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते तेन निर्वृत्तस्य विधि
(विज्ञायमानः) संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति॥ ॥ ॥

क्षिपतीति तत्र पिण्डीं प्रवेशासंभवादूहप्रतिपत्तिः एवं पिण्डीमिति कर्मयोग्यां क्रियामाक्षिपत् भक्षणक्रियां प्रकरणवशात्प्रत्याययतीति। एवं संप्रसार
णादिसंज्ञत्वे निर्वृत्तार्थमाक्षिपतीत्यर्थः। यथा च पदैकदेशप्रयोगस्तथा सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इत्यत्र प्रतिपादितं॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० ११५ 115

अथवेति॥ यथा ब्राह्मणशतं भोज्यतामित्युक्ते सामर्थ्यात्संख्येया ब्राह्मणा भोज्यन्ते न येह हापि संप्रसारणादित्युक्ते वाक्यार्थे नपौर्वापर्याभावाननुक्तस्य
वर्णस्य प्रतीतिः। भाविनीति। यदुक्तं संप्रसारणमिति विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः। सिद्धं तु निसशब्दत्वादिसेन तत्सामर्थ्यं नाथेमाह। अथ
वेति। बुद्धिविपरिणाममात्रेण स्थान्यादेशभाव इत्यर्थः। आसाद्यभिमतस्येति। प्राक्संप्रसारणशास्त्रादित्यर्थः। यथासंख्यसंबन्धात् अतुहितरा

अथवान्याहायं संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति न च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां समासेषु निर्देश उपपद्यते नाप्येतयोः
कार्ययोः संभवोस्तीति। तत्र वचनाद्भविष्यति। अथवा पुनरस्तु वर्णस्य। ननु चोक्तं वर्णसंज्ञा चेन्निर्देशे निरिति। नैष दोषः। इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चो
दितं। सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि सिद्धं तु निसशब्दत्वादिति। नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः। नहि तत्र किंचिदुच्यते। स्थाने स्था
नेये आकारैकारौ कारणभाव्यन्ते तेह वृद्धिसंज्ञा भवन्तीति। इह हि पुनरुच्यते इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति। एवं तर्हि भाविनीयं
संज्ञा विज्ञायते। तद्यथा कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति स पश्यति यदि शाटकः न वातव्यः अथ वातव्यः न शाटकः
शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धं भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यः यस्मिन्नुते शाटक इत्येतत् भवतीति। एवमिहापि स यणः स्थाने
भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भवतीति। अथवा इजादि यजादिप्रवृत्तिर्लोके दृश्यते। यजाद्युपदेशात्तु इजादिनिवृत्तिः प्र
सक्ता। प्रयुंजते च पुनर्लोका इष्टं उप्तमिति ते मन्यामहे ऽस्य यणः स्थाने इममिकं प्रयुंजते इति तस्य तत्रासाद्यभिमतस्य शास्त्रेणासाधुत्वमन्वाख्या
यते किंतिसाधुर्भवतिरि-ति साधुर्भवतीति॥ ॥श्री॥ ॥०॥

मितीकारस्य संप्रसारणसंज्ञा न भवति। दिव उदित्सुत्वे यणादेशे कृते हल्त्व इति दीर्घत्वं तपरकरणान्न भवति द्युभ्यामिति। अक्षद्युवावित्यत्र संप्रसारणं चेति राम० ११४
पूर्वैकादेशो न भवति। अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्। अथवा वाणौ रंगस्य बलीयस्त्वात्॥ ॥श्री॥ ॥०॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यति । अपितु शास्त्रे गौणे वेति दर्शनाय यत्नः । पूर्वपक्षः । समास निर्देशोयमिति । अभिन्नार्थस्य समासेन प्रतिपादनमि
त्यर्थः । यद्यपि देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य च अजा अवयवश्च धनमिति वाक्येपि क्रमव्यवस्था नास्ति तथापि समासे सुतरां नास्तीति दर्शयितुं समास निर्देश इत्युक्तं । यद्यपीति । दर्श
नं दृष्टं तस्यान्तो निश्चयः । यद्यपि लोके एतद्दर्शनमित्यर्थः । संज्ञाधिकारोयमिति । यद्येवं संज्ञा संज्ञिसंप्रत्ययनार्थं संज्ञिनेप्सा प्रयत्नयमेवनिवर्त्तते इति किमिह ग्रहणे

आद्यन्तौ टकितौ ॥ समास निर्देशोयं । तत्र न ज्ञायते क आदिः कोन्त इति ॥ तद्यथा । अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते तत्र न ज्ञायते कस्याजाधनं
कस्याव्यय इति । यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः । दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्त्तको भवति । अस्ति चेह पुरुषारम्भः । अस्तीत्याह । कः । संख्यातानुदेशो ना
मा कौ पुनष्टकितावाद्यन्तौ भवतः । आगमावित्याह । युक्तं पुनर्यन्नित्येषु शब्देषु आगमशासनं स्यात् न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभि
र्वर्णैर्भवितव्यं । अनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामापूर्वः शब्दोपजनः । अथ युक्तं यन्नित्येषु नाम शब्देषु आदेशाः स्युः । बाढं युक्तं ।
शब्दान्तरैरिह भवितव्यं । तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति । अनागमकानां सागमकाः । तत्कथं । संज्ञा
धिकारोयं । आद्यन्तौ चेह संकीर्त्येते टकारककारावुदाह्रियेते । तत्राद्यन्तयोष्टकारककारावितौ संज्ञे भविष्यतः । तत्रार्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्युपस्थि
तमिदं भवति आदिरिति ॥ तेनेकारादिरादेशो भविष्यति । एतावदिह सूत्रं इडिति । कथं पुनरियता सूत्रेणेकारादिरादेशो लभ्यः । लभ्य इत्याह ।
कथं । बहुव्रीहिनिर्देशात् । बहुव्रीहिनिर्देशोयं । इकार आदिरस्येति । यद्यपि तावच्छक्यते एवं वक्तुं इह तु कथं लुङ् लङ् लृङ् क्ष्वड्डुदात्त इति । इत्येतत्
'' अत्राशक्य मुदात्तग्रहणेनाकारो विशेषयितुं तत्र को दोषः ॥
नटकाविसे वास्तु नैष दोषः । इत्संज्ञकलेन देशविशेष उपलक्ष्यते । तेनेत्संज्ञकस्य यो देशः तद्देशावस्थितौ टकौ संज्ञे भवत इति आत्मजास्त्वाविलाट च प्रसये
टकारः संज्ञा न भवति । तत्रेडग्रहणेनेकारादिः शब्दो गृह्यते स्थाने न्तरतमश्चादेशो भवतीति तत्प्रसङ्गेन त्यो भवतीति सिद्धमिष्टम् ॥

भा०कै०प्र० ११५ 115

अंगस्योदात्तत्वमिति॥ तच्चालोंत्सस्येत्संसस्यस्मात्। त्रिपदोयमिति। विशेषणस्यायुदात्तस्य सौत्रत्वान्निर्देशस्य परनिपातः। यत्रेतर्हीति। तत्रायुदात्तग्रहणमेवानुवर्त्तते
इत्यशक्योबहुव्रीहिः। अपि तु मित्यर्थः। वक्ष्यत इत्यत्र इति। सूत्रस्यैवप्रत्याख्यानाददोषः। अथवेति। परिभाषापक्षेपि न दोष इत्यर्थः। नहि व्यवस्थितस्य तत्यस्य पश्चादिका
रावयवत्वमागच्छति येनानित्सत्वं स्यात् किंतर्हि निसंपदमनेनोपायेनान्वाख्यायते। खदिरबुर्बुरयोरिति। निर्द्धारणे षष्ठी। तयोः कंटकवान्नखदिर इत्युक्ते द्रव्यांतरस्व

अंगस्योदात्तत्वं प्रसज्येत। नैष दोषः। त्रिपदोयं बहुव्रीहिः। तत्र वाक्य एवोदात्तग्रहणेनाकारो विशेष्यते। अकार उदात्त आदिर्यस्येति। यत्रेतर्ह्ये
नुवर्त्तेत तद्भवति। आदिजादीनामिति वक्ष्यत इत्यत्र। अजादीनामटा सिद्धमिति। अथवा यत्नावदयं सामान्येनोपदेष्टुं शक्नोति तत्राव उपदिशति।
प्रकृतिं ततो बलाद्यार्द्धधातुकं ततः पश्चादिकारं तेनायं विशेषेण शब्दांतरं समुदायं प्रतिपद्यते। तद्यथा। खदिरबुर्बुरयोः खदिरबुर्बुरौ गौ
रकांडौ सूक्ष्मपर्णौ ततः पश्चादाह कंटकवान्नखदिर इति तेनासौ विशेषेण द्रव्यांतरं समुदायं प्रतिपद्यते। अथवा एतया आनुपूर्व्या अयं शब्दां
तरमुपदिशति। प्रकृतिं ततो बलाद्यार्द्धधातुकं ततः पश्चादिकारं यस्मिंस्तस्यागमबुद्धिर्भवति। टकितोराद्यंतविधाने प्रत्ययप्रतिषेधः। टकि
तोराद्यंतविधाने प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रत्ययः आदिरंतो वा मा भूत्। चरेष्टः। आतोनुपसर्गे क इति। परवचनात्सिद्धं। परवचनात्प्र
त्यय आदिरंतो वा न भवति। परवचनात्सिद्धमिति चेत्॥ ॥ ॥

दिरं प्रतिपद्यते। नात्र कंकटास्तदानीमारोप्यंते प्रतिपादनोपाय एवायमित्यर्थः। अथवेति। एतदाह अस्तिस्तः एधीति तत्वतो रूपार्थोन्वयाभावात्कल्पितामेवा
र्थवत्तामाश्रित्य प्रकृतिप्रत्ययोपदेशो न सत्यस्य परस्परानुसारेण क्रियते रेखागवयस्य वसस्तगवयस्य। प्रत्ययप्रतिषेध इति। प्रत्ययपरत्वस्याप्ययमपवादः प्राप्नोतीति राम०
भावः। परवचनादिति। पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वमेवानेन बाध्यते न प्रत्ययपरत्वमिति भावः॥ ॥ ना०॥ ११५

नापवादत्वादिति ॥ बाध्यमानापेक्षायां पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः । सर्वोपवादवादी आह । प्रयोजनमिति । सति परत्वे प्रयोजनमेतत्स्मात् । परत्वमेव त्वलम्प्रमि
त्यर्थः । टित्करणादिति । ई.बुर्योरित्यर्थः । कित्करणादिति । आकारलोपार्थात् । प्रयोजनमप्युपगम्याप्याह । टित इति । कितस्त्विति । ननु परत्वावयववत्त्वयोर्विरोधा
त्कथमुच्यते परश्च स्यादन्तश्चेति । नैष दोषः । परस्य सतो न तत्कार्यं प्राप्तं तत्त्वमुच्यते यथा समासान्तानां । टितश्चापीति । पूर्वोक्तमेव समर्थयते । धिकं वक्तुं । णापोष्टगि

नापवादत्वात्परवचनात्सिद्धमिति चेत् । तन्न । किं कारणं । अपवादत्वात् । अपवादो ह्ययं योगः । तद्यथा । मिदचोऽन्त्यात्पर इत्येष योगः स्थानेयो
गत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं मित्करणं स्थानेयोगत्वं प्रत्ययपरत्वं च बाधते । इह तु पुनरुभयं सावका
शं । कोऽवकाशः । टित्करणस्यावकाशः टित इत्त्वीकारो यथा स्यात् । कित्करणस्यावकाशः कितीत्याकारलोपो यथा स्यात् । प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं
यन्नियोगतः स्यात् । यदि चायं नियोगतः परः स्यात् तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतत् । टित्करणादयं परो भविष्यतीति न पुनरादिरि
ति कित्करणात्सरो भविष्यतीति न पुनरन्त इति । टितः खल्वप्येष परिहारः । यत्र नास्ति संभवः यत्परश्च स्यादादिश्च । कितस्तु परिहारः । अस्ति संभ
वः यत्परश्च स्यादन्तश्च । तत्र को दोषः । उपसर्गे घोः किः । आध्योः प्रध्योः । नोङ्धात्वोरिति प्रतिषेधः प्रसज्येत । टितश्चाप्यपरिहारः स्यादेव ह्ययं टि
त्करणादादिर्न पुनः परः । कृतं तर्हीदानीमिदं स्यात् टित ईकारो भवतीति । यउभयवानणापोष्टगिति । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् । सिद्धमेतत् ।
कथं । षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः । आद्यन्तौ टकितौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे संप्रत्ययः । आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्त
॥ दभावे षष्ठ्यभावे संप्रत्ययः स्यात् । आदिरन्तो वा न भविष्यति ॥ ॥ ॥

सत्त्वं हि कित्वात्परत्वादन्तत्वमिति सिद्धं तमेनद्भवतीति ईपोयमवकाशः ततश्चारे ष्टरत्यमादिः स्यात् । षष्ठ्यधिकार इति । यत्र स्थानषष्ठी प्राप्ता तत्रोपस्थानमस्याः
ननु प्रत्ययपरत्व बाधाय । आद्यन्तयोर्वेति । षष्ठ्यां प्रयोजकावाद्यन्तौ । षष्ठ्यभावाच्चाद्यन्ताभावावगतिरित्यर्थः ॥ ॥श्री॥ ॥

सता

युक्तं पुनरिति॥ शब्दभावाभावाभ्यामर्थभावाभावयोः शब्दनिमित्तकत्वमर्थस्य प्राप्तं तच्च पुनर्न युक्तं ज्ञापको हि शब्दोऽर्थस्य न तु कारकः। सर्वेण सर्वस्यार्थस्य क्रिया-
प्रसंगादिति भावः। अर्थनिमित्तक एवेति। अर्थ एव शब्दस्य प्रयोजकस्तत्प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगः। अप्रयोगात्त्वनुमीयते नूनमर्थ एवात्र प्रयोजको नास्ति शब्द-
प्रयोगं यः प्रयुञ्जीतेत्यर्थः। चरेष्ट इत्यत्र परसूत्रेष्वधिकारात्पञ्चम्येव युक्ता। गापोष्टक्। व्रीहिशाल्योर्ढक्। इत्यादावप्यानन्तर्यसंबन्धे षष्ठी न त्ववयवावयविसंबन्धे। प्रत्यय

युक्तं पुनर्यच्छब्दनिमित्तको नामार्थः स्यात् नार्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यं। अर्थनिमित्तक एव शब्दः। तत्कथमाद्यन्तौ षष्ठ्यर्थौ नैवात्र ष-
ष्ठीं पश्यामः। ते मन्यामहे आद्यन्तावेवात्र न स्तः तयोरभावे षष्ठ्यपि न भवतीति॥ ॥मिदचोऽन्त्यात्परः॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। मिदचोऽन्त्यात्परः
स्थानपरप्रत्ययस्यापवादः॥ मिदचोऽन्त्यात्पर इत्युच्यते स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः। स्थानेयोगत्वस्य तावत्। कुण्डानि वनानि। प-
यांसि यशांसि। प्रत्ययपरत्वस्य भिनत्ति छिनत्ति। भवेदिदं युक्तमुदाहरणं। कुण्डानि वनानि। यत्र नास्ति संभवो यदयमचोऽन्त्यात्परः स्यात्
स्थाने चेति। इदं त्वयुक्तं यशांसि पयांसि इति। अस्ति हि संभवो यदयमचोऽन्त्यात्परः स्यात्स्थाने च एतदपि युक्तं। कथं। नैवेश्वर आ-
ज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति। अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति किं तर्हि लौकिकोऽयं॥ ॥ ॥

परत्वेन प्रतियोगसन्निहितेनाकाङ्क्षाविच्छेदादनर्थिकत्वादस्यानुपस्थानात्। पुरस्तादपवादन्यायस्तु यथोद्देशपक्षे संभवति न कार्यकालपक्ष इति न्यायाश्रितः॥
॥मिदचोऽन्त्यात्परः॥ ॥किमर्थमिति। किमनेन व्यावर्त्यत इति प्रश्नः। स्थान इति। परस्य सतः प्रत्ययस्यापवादस्तेन सामर्थ्यादयमर्थः प्रत्ययपरत्वस्यापवाद इ-
ति। कुण्डानीति। नपुंसकस्य झलच इत्यत्र झलज्भ्यां नपुंसकस्य तदन्तविधिः। सति स्थानेयोगत्वप्रसंगः। मित्वात्त्वस्मिन्नुपस्थिते नपुंसकस्याङ्गस्यावयवष-
ष्ठी संपद्यते। स्थाने चेति। तत्र ह्यसकारस्य स्थाने नुम्भवत्वित्यर्थः॥ ॥ राम० ११६

दृष्टान्त इति॥ निश्चय इत्यर्थः। तत्र वृद्धव्यवहारादीन् दृष्ट्वा एवं वा कार्येषूत्पन्नेषु यत्सामान्यविहितो विशेषविहितेन न बाध्यते न समुच्चीयते नापि विकल्प्यते। भ्रस्जिमस्जोः स्वे
ति। भृज्जी भर्जन इत्यस्य रोरादिकेऽधिकृते शुरोः परत्वेन जश्त्वात्पूर्वं उमागमः। भर्चेश शब्दार्थ इत्यस्य चौरादिकस्य णिच्यच इति इग्वसये णिलोपे च चकारात्पूर्वं ईमा

दृष्टान्तः। लोके हि सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा। दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति। सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं नि
वर्तकं भवति। एवमिहापि सत्यपि संभवे अचामन्त्यात्परत्वं षष्ठीस्थाने योगत्वं बाध्यते। अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्॥
अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्। अनुषङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं च। अनुषङ्गलोपार्थं ताव
त्। मग्नः मग्नवान्। संयोगादिलोपार्थम्। मङ्क्ता मङ्क्तुं मङ्क्तव्यम्। भर्जिमस्ज्योः स्वः। भर्जिमर्ज्योश्चान्त्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः। भरूजा मरीचय इति।
सततं हि वक्तव्यः न वक्तव्यः। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। भरूजाशब्दो गुल्मादिषु पठ्यते। मरीचिशब्दो बाह्वादिषु। किं पुनरयं पूर्वा
न्तः आहोस्वित्परादिः। आहोस्विदभक्तः। कथं चायं पूर्वान्तः स्यात्कथं वा परादिः कथं वा अभक्तः। यद्यन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्तः। अथादि
रिति वर्तते ततः परादिः। अथोभयं निवृत्तं ततोऽभक्तः। कश्चात्र विशेषः। अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वानुस्वारशीभावाः। यद्यभक्तो दी
र्घत्वं न प्राप्नोति॥ ॥ ॥

गमः। पूर्वान्त इति। संघातस्य पूर्वावयवस्य भक्तो न तदेकदेशस्य अच्चादिरिति। न हि संभवोऽस्ति पदच्छेदात्परस्य स्यात्पूर्वस्य चादिरिति सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञा
यते॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

कुण्डानीति। नांतमंगं न भवतीति दीर्घत्वाप्राप्तिः। ननु तदादिवचनं स्यादिनुमर्थमित्युक्तम्। एवं तर्हि न तस्मात्तेयं भवतीति गौरवापत्तिः। सर्वाणीति। नुमास्तु पोत्वव्यव
धानात्स्वरो न सिध्यति। क्रियते एतन्न्यास एवेति। उत्तरपदस्य प्रातिपदिकसंज्ञान्तत्वान्नकारो गृह्यते। गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी त्यत्र णत्वं माभूदित्येवमर्थं नुमो

कुण्डानि वनानि। नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। दीर्घ। नलोप। नलोपश्च न सिध्यति। अग्नेत्रीणि वाजिनानीषध
स्था। नातापिंडानां। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति। नलोप। स्वर। स्वरश्च न सिध्यति। सर्वाणि ज्योतींषि। सर्वस्य सुपीत्या
द्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। स्वर। णत्व। णत्वं च न सिध्यति। माषवापाणि व्रीहिवापाणि। पूर्वाेत्। प्रातिपदिकान्तनकारस्येति सिद्धम्। प्राणत्वे विभ
क्तिनकारस्येति। अभक्ते नुमोग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते एतन्न्यास एव। प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति। णत्वम्। अनुस्वा
र। अनुस्वारश्च न सिध्यति। द्विषंतपः परंतपः। मोनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति। मा भूदेवं नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारो भविष्य
ति। यस्तर्हि न झल्परः बृंहति ह्वोगोः। अभ्रंलिहो वायुः। अनुस्वार। शीभाव। शीभावश्च न सिध्यति। त्रपुणी जतुनी तुंबुरुणी। नपुंस
कादुत्तरस्यौङः शीभावो भवतीति शीभावो न प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रत्याहारं करिष्यते। प्रत्याहारो गुणवद्धौ लटि दीर्घ नलोपानुस्वार शीभावेन नका
रप्रतिषेधः। यदि प्रत्याहारः गुणः प्रतिषेध्यः। त्रपुणे जतुने तुंबुरुणे। घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति। गुण। वृद्धि। वृद्धिः प्रतिषेध्या॥ ॥

ग्रहणं कर्तव्यम्। स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदसंज्ञान्तो न भवति। द्विषंतप इति। प्रसंगो चारितमेतत्। अत्र हि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति ॥ एम०
नुमो द्विषद्ग्रहणे न ग्रहणमस्ति। त्रपुणीति। निसत्वासत्वाच्च नुमिकृते व्यवधानमिति भावः॥ ॥ ११७

अतिसखीनीति। बहुव्रीहिः। द्विषंतपइति। परादिपक्षे नकारस्य मकारो भक्तः तकारस्य पदांतत्वमिति मकारोपि तद्भक्तत्वात्पदांतः इति सिद्धो नुस्वारइत्याहुः। अन्येतु तद्भक्तत्वा
न्नकारस्य ग्रहणे नास्य ग्रहणं भवतु ननु पदांतत्वं। न हि द्वयोर्मकारतकारयोः पदांतत्वमुपपद्यत इत्याहुः। णीभावेन कारप्रतिषेध इति। णीभावे विधीयमाने नकारस्य

अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि। सख्युरसंबुद्धाविति णित्वे अचो ञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति। वृद्धिः। औत्वं। औत्वं च प्रतिषेध्यं। त्रपुणी जतुनी तुंबुरुणी
इदुद्भ्यां औत् अच्च घेरित्यौत्वं प्राप्नोति। औत्वं दीर्घ। दीर्घत्वं च न सिध्यति। कुंडानि वनानि नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घत्वं न प्रा
प्नोति। मा भूदेवं। अतो दीर्घो यञि सुपि चेत्येवं भविष्यति। इह तर्हि स्थानि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि। दीर्घ। नलोप। नलोपश्च न
सिध्यति। अग्नेत्री ते वाजिना त्री षधस्था ता पिएडाना। नलोपः प्रातिपदिकांतस्येति नलोपो न प्राप्नोति। नलोप। अनुस्वार। अनुस्वारश्च न सिध्य
ति। द्विषंतपः परंतपः। मोनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति। मा भूदेवं। नश्चापदांतस्य झलीत्यनुस्वारो भविष्यति यस्तु तर्हि न झल्परः। वहंलि
हो गोः। अभ्रंलिहो वायुः। अनुस्वार। णीभावेन कारप्रतिषेधः। णीभावे नकारप्रतिषेधो वक्तव्यः। त्रपुणी जतुनी तुंबुरुणी। सनुमकस्य णीभावः प्राप्नोति।
नैष दोषः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीत्येवं भविष्यति। यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति। कस्मान्नुमा व्यवहितत्वात्। एवं तर्हि पूर्वांतः करिष्यते।
पूर्वांते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च। यदि पूर्वांतः नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं। आ।१४
(१ह्रिणी॥ ॥

स्यानित्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। निर्दिश्यमानस्येति। यथा पादः पदिति पद्भावः पाच्छब्दस्यैव भवति न तदंतस्य। यस्तर्हीति यो निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति। श्रुति
सन्निपातिय दूपं ञो इति तन्नकारे णाभक्ते नापि तत्त्वतो व्यवहितमित्यर्थः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

भा०कौ०प्र०
११८
118

धानाशष्कुलिनी इति। निष्प्रत्तत्वात्पूर्वं नुमं मन्यते। तत्रैते नजंतत्वाद्ध्रस्वाप्राप्तिः। निष्कौशांबिनीति। नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वेन परत्वाद्बाध्यते तदपि नुमिकृते नलो
पे नप्राप्नोति। नवेति। निसारत्वंतरंगो बलीयानिति स्वरह्रस्वो च विभक्तिनिरपेक्षत्वादंतरंगो। तदत्र निर्दिष्टत्वात्पूर्वोत्तपक्ष एव स्थितः॥ ॥एच इग्घ्रस्वादेशे॥ ॥
किमर्थमिति। विनापि सूत्रे लोष्टत्ति घिरितिप्रश्नः। एउ॰ इति। एउः प्रश्लिष्टावर्णत्वात् प्रश्लिष्टावर्णौ अर्द्धैकाराद्धौकारौ प्राप्नुतः ननु विश्लिष्टावर्णयोरैचोरितिभा
वः। समाहारवर्णाविति। समाह्रियमाणावयवत्वात्। मात्रावर्णस्येति। अष्टादशभेदभिन्नस्यावर्णस्य मात्रावयव इतिभेदसंज्ञावात्स्यानिर्देशः। दीर्घास्त्विति। स्वत

धानाशष्कुलिनी निष्कौशांबिनी निर्वाणसिनी द्विगुस्वरा। पंचारत्नी निग्रदशारत्नीनि। नुमिकृते नंसलादेते विधयो न प्राप्नुवंति। नवा बहिरं
गलक्षणत्वात्। न वा एष दोषः। किंकारणं। बहिरंगलक्षणत्वात्। बहिरंगो नुम्। अंतरंगा एते विधयः। असिद्धं बहिरंगमंतरंगे। द्विगुस्वरेभ्
पान्यरिहारः। संघातभक्तो सौ नोत्सहते वयवस्य गंतत्वं विहंतुमिति कृत्वा द्विगुस्वरो भविष्यति॥ ॥एच इग्घ्रस्वादेशे॥ ॥किमर्थमि
दमुच्यते। एच इकस्तवर्णकारनिवृत्यर्थं। एच इग्भवतीत्युच्यते। सवर्णनिवृत्त्यर्थे अकारनिवृत्त्यर्थं च। सवर्णनिवृत्त्यर्थेनावत्। एओ ह्रस्वशा
सनेष्वर्द्ध एकारः अर्द्ध ओकारो वा माभूदिति। अकारनिवृत्त्यर्थं च। इमावैचौ समाहारवर्णौ। मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णौ वर्णयोः तयोः ह्रस्वशासनेषु
कदाचिदवर्णः स्यात्कदाचिदिवर्णो वर्णौ मा कदाचिदवर्णो भूदिसेवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति। दीर्घप्रसंगः। दीर्घास्त्विकः
प्राप्नुवंति। किंकारणं। स्थानेंतरतमो भवतीति। ननु चह्रस्वादेश इत्युच्यते तेन दीर्घा न भविष्यंति। विषयार्थमेतत्स्यात्। एचो ह्रस्वप्रसंगे इग्भवतीति॥

त्रमिदं निर्वर्त्तकमिति भावः। भाव्यमानस्यापि सवर्णग्रहणं दृश्यते अमूभ्यामित्यादाविति दोषोपन्यासः। ननु चेति। अयं हि वाक्यार्थः एचो ह्रस्वप्रसंगे इगेव ह्रस्व इति।
विषयार्थमिति। यत्र ह्रस्वो विधीयते तत्रैवास्योपस्थानं यथा स्यात्। देवदत्तेति प्लुतादिविधावुपस्थानं मा भूदस्मिन्नुपस्थिते वाक्यभेदे नैव इको विधीयमाना एम०
॥ ॥ ११८
अंतरतमा दीर्घा एव प्राप्नुवंति ह्रस्वस्य बाधितत्वाद्दीर्घप्लुतेप्युपुनर्ह्रस्वाप्रसंगः॥

निवर्त्तकत्वादिति। एकवाक्यभावे नैच इगेव ह्रस्वो भवति नान्य इत्येवमनिको व्यावर्त्तते। पठितस्यैकवाक्यतायां व्यतिरेकेणान्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति। नैष दोषः। पूर्वं ह्रस्वश्रु
त्याऽच उपस्थानादुक्तत्वं क्रियते तत्र एचोऽन्तर्भाविताद्ध्रस्वे क्रियमाणे एच इगिति सत्योपस्थानं। सिद्धमेङः इति। एकारस्य तालव्यस्य तालव्य इकारः। ओकारस्यौष्ठ्यस्य
उकारः। ओष्ठ्यो भविष्यतीत्यर्थः। ऐचोश्चेति। ऐकारः कण्ठतालव्यः। औकारः कण्ठ्यौष्ठ्यः। न च तस्या विधौ ह्रस्वोत्पत्तौ सवर्णान्तरतमेन भाव्यं। भूयसा चावयवेन व्य

दीर्घप्रसंगस्तु निवर्त्तकत्वात्। दीर्घोऽप्लुतिकाप्रसंगः। किं कारणं। निवर्त्तकत्वात्। नानेनैको निवर्त्त्यते। किं तर्हि। अनिको निवर्त्त्यते। सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वाः इक्सम्बन्धा
निकस्य। तत्रानेनानिको निवर्त्त्यते। सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः। सिद्धमेङः सस्थानत्वात्। सिद्धमेतत्। कथं। एङः सस्थानत्वात्। अर्द्ध एकारो ऽर्द्ध ओकारो
वा न भविष्यति। ननु च एङः सस्थानतरावर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो न तौ स्तः। यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत्। ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिरा
णायनीया अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारं चाधीयते। सुजाते ए १ अश्वसूनृते। अध्वर्यो ओ १ द्रिभिः सुतं। शुक्रं ते ए १ न्यद्यजतं ते ए १ न्यदिति। पार्षदकृति
रेषा तत्रभवतां नैव लोके नान्यस्मिन् वेदे ऽर्द्ध एकारो ऽर्द्ध ओकारो वास्ति। अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात्। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वाद
वर्णो न भविष्यति। भूयसी मात्रेवर्णोवर्णयोः। अल्पीयस्यवर्णस्य। भूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति। तद्यथा। ब्राह्मणग्राम आनीयतामित्युच्यते।
तत्र चावरतः पञ्चकारुकी भवति॥ षष्ठी स्थानेयोगा॥ ॥किमिदं स्थानेयोगेति। स्थानेयोगा स्थाः स्थानेयोगा। सप्तम्यलोपो निपातनात्॥ ०

प्रदेशोस्ति तदात्मक इव हि समुदायो लक्ष्यते इति उत्तावेवं भविष्यतः॥ ब्राह्मणग्रामं इति। ब्राह्मणानां वासत्वं उदाहरणं न तु स्वामित्वे॥ ॥षष्ठी स्थानेयोगा॥
॥ ॥किमिदमिति। समासे सति विभक्तिश्रवणाप्रसंगः। असमासे तु युक्तिरिति स्थानान्तुयोगेति प्रश्नः। स्थानेयोगस्यादिति। स्थाने निमित्तसंबन्धे सत्यर्थः॥

मा०कै०प्र०
११९

तृतीयावेति। निपातनादिति यो ऽसौ यथा देवदत्तस्य यज्ञदत्त इति पुत्रत्वादि द्वारकः संबंधो ऽवगम्यते। एवमस्तेर्भूरित्यत्रापि ऽसत्तापरिभाषायां समासस्थाननिमित्तः संबंधो ऽवसीयते। स्थानमर्थ इति केचिदाहुः। तिष्ठत्यस्मिन् शब्दार्थ इति स्थानं। ऽर्थेवशद्धात्तिष्ठंतितेनास्तेरर्थे भूरित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। प्रसंगो ऽप्युपधयोरमन्यतरस्या मित्यादौ रोपधादीनामानर्थक्याद्वावसाधनः प्रसंगवाची स्थानशब्द आश्रीयते। तेनास्तेः प्रसंगे ऽस्तेः प्राप्तौ भूः प्रयुज्यत इत्यर्थः संपद्यते। स्वाभाविकोस्तेः प्रयोग आर्द्धधातुके भूशब्दस्य च प्रयोगो नेन प्रकारेण व्याख्यायते। किमर्थमिति। विनापि सूत्रेणेष्टं सिध्यति। आरब्धेत्वतिप्रसंग इति प्रश्नः। एकप्रातमिति। षष्ठीदं इत्युपाठाप्र

तृतीया यावा एवं स्थानेनयोगोस्याः सेयं स्थानेयोगेति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थं। नियमार्थोयमारंभः। एकशतं षष्ठ्यर्थाः। यावंतोवा संतितेसर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवंति। इष्यते च व्याकरणे या षष्ठी सा स्थाने योगैव स्यादिति। न चांतरेणायत्नेन सिध्यतीति षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थमेवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। अवयवषष्ठ्यादिषु तिप्रसंगः शासोगोहइ
ति। अवयवषष्ठ्यादयस्तु न सिध्यंति। तत्र को दोषः। शास इदङ्हलोरिति शासेश्चांतस्यस्या उपधामात्रस्य च। ऊउपधाया गोह इति गोहेश्चांतस्यस्या
उपधामात्रस्य च। अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्राप्तिर्योगस्यासंदिग्धत्वात्। अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याप्राप्तिः। किं कारणं। योगस्यासंदिग्धत्वात्। सं
देहे नियमः। न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। लौकिको ऽयं दृष्टांतः। तद्यथा। लोके कंचित्कश्चित्पृच्छति।
ग्रामांतरं गमिष्यामि पंथानं मे भवाननुपदिशत्विति। स तस्मा आचष्टे। अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो गृहीतव्यः। अमुष्मिन्नवकाशे हस्तवाम इति
। यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति न तस्मिन्संदेह इति कृत्वा नासावुपदिश्यते। एवमिहापि संदेहे नियमः। न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः। ॥

येऽसौ तदुच्यते। यावंतोवेति। शब्देयावंतां संज्ञ वइत्यर्थः। अवयवेति। नियमेन संबंधांतराणां निवर्त्तनादिति भावः। उपधामात्रस्य चेति। शासिनासंबंधाभावा
सचादिसंबंधिनोपीति भावः। तत्रह्युनिदितामित्यत उपधाया इति वर्त्तते। असंदिग्धत्वादिति। अनियमप्रसंगे हि नियमः क्रियते न तु प्रागेवावस्थिते नियमे।

राम०
११९

त्र्ययोगे इति। योगमंतरेण षष्ठ्याः एवाभावात् विशिष्टो योगो यस्या नास्तीति सामर्थ्यात् प्रतीयते। योगवतीति। षष्ठ्यामवश्यं भावी योग इति भूम्नि मत्वर्थीयो ऽकारः। किंचि
ल्लिंगमिति। कलादिकं। अधिकारो नामेति। पाराशर्ये तु परिभाषा तु च्यते। कश्चिदिति। परिभाषारूप इत्यर्थः। चकार इतीति। यथा सहस्रसत्वं इत्यविशेषेण अयं थां ताधिके चे सा
सोम्या१ प्राधिकार६१

अपवा स्थाने ऽयोगा स्थाने योगा। किमिदमयोग इति। अथ च अयोगा अयोगा। अथ वा योगवती योगा का पुनर्योगवती। यस्या बहवो योगाः। कुत एतत्।
भूम्नि हि मतुप् भवति। विशिष्टा वा षष्ठी स्थाने योगा। अथ वा किंचिल्लिंगं आसज्य वक्ष्यामि इत्थं लिंगा षष्ठी स्थाने योगा भवतीति। न चैतल्लिंगमवय
वषष्ठ्यादिषु करिष्यते। यद्येवं शास इदङ्हलोः शाहौ शासि ग्रहणं कर्तव्यं। स्थाने योगार्थे लिंगमासंक्ष्यामीति। न कर्तव्यं। पदेशादः पुरस्तादवयव
षष्ठ्यर्थं प्रकृतमेतदुत्तरत्रानुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति। कथं। अधिकारो नाम त्रिःप्रकारः। कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वल
यति यथा दीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयति। अपरोधिकारो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते चकारे
णा। अपरोधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते। तद्यदेष पक्षः अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति तदा हि
पदेशादः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थं एतदुत्तरत्रानुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति। संप्रसयमात्रमेतद्भवति। न ह्यनुच्चार्य शब्दं लिंगं शक्यमा

१ संकु। एवं तर्ह्यादेशे तल्लिंगं करिष्यते। तत्प्रकृतिमासंक्ष्यति॥ " "

दावनुकृष्यते। संप्रसयमात्रमिति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् उत्तरेषु योगेषु तस्य शब्दस्यानुमानं भवतु लिंगासंगत्वनुच्चारितस्य कथं स्यादित्य
र्थः। एवं तर्हीति। आदेशे लिंगात्तस्य (संगा) च षष्ठ्यभावात् तत्संबंधिनः स्थानिनो लिंगकार्यं प्रक्लृप्स्यतीति भावः॥ " "

पदीति। अंगस्येति च स्थानषष्ठीत्वात् विशेषणविशेष्यभावो न प्रकल्प्यत इत्यर्थः। देवदत्तस्येति। संबंधसामान्यमुपक्रम्यते पश्चात्तदंतरसन्निधानाद्विशेषावसायः स्या
न इति। अंतरंगत्वाल्लक्ष्यापेक्षणादिति भावः। यतः षष्ठीति। तेन पादः प्रदिस्य यमर्थः। पादंतस्यांगस्यावयवः पाच्छब्दः स तेषष्ठ्या निर्दिष्टः तस्य पच्छब्दस्यादेशो भवति।

यदि नियमः क्रियते॥ यत्रैका षष्ठी अनेकं च विशेष्यं तत्र न सिध्यति॥ अंगस्य हलः अणः संप्रसारणस्येति। हलपि विशेष्यः अणपि वि
शेष्यः। [redacted] संप्रसारणमपि विशेष्यं। असति पुनर्नियमे कामचारः एकया षष्ठ्यानेकं विशेषयितुं। तद्यथा। देवदत्तस्य
पुत्रः पाणिः कंबलः इति। तस्मान्नार्थो नियमेन। ननु चोक्तमेकशतं षष्ठ्यर्था यावंतो वा सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवंतीति। नैष दो
षः। यद्यपि लोके बहवोऽभिसंबंधा आर्था यौनामौखाः स्रौवाद्याः। शाब्दस्य तु शब्देनकोऽन्योऽभिसंबंधो भवितुमर्हति। अन्यदतः स्थाना
त्। शाब्दस्यापि शब्देनानंतरादयोऽभिसंबंधाः। अस्तेर्भूर्भवतीति संदेहः। स्थानेऽन्तरे समीप इति। संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदे
हेष्विदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति स्थान इति व्याख्यास्यामः॥ न तर्हीदानीमयं योगो
वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनं। षष्ठ्यंतेस्थानेन यथा युज्येत। यतः षष्ठ्युच्चारिता किं फलं भवति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीत्ये
षा परिभाषा न कर्तव्या भवति॥ ॥श्री॥ ॥

ननु प्रतीयमानस्य पादंतस्य अस्यैव निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीत्ययमर्थः। षष्ठीति षष्ठ्यंतं गम्यते तेन षष्ठ्यंतमेव निर्दिश्यमानं स्थानेन युज्यते न तु प्रतीय प्र०
मानमित्यर्थः। अल्लोपस्य आदेः प्रसंगे ननु वचनसामर्थ्यान्न बाध्यते॥ ॥श्री॥ ॥ १२०

स्थानेंतरतमः॥ किमु[illegible]दाहरणमिति॥ क्वचिल्लक्षणांतरेणेष्टं सिद्धमिति प्रश्नः। इको यणचिदध्यत्रेति। अस्य सूत्रस्य लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोपी सुंपन्यासः। इको
ह्रस्वादिभेदात्सद्रूपष्टियणस्तु समन्नेति वैष म्यात्संख्यातानुदेशो न भवतीति भावः। नैतदस्तीति प्रत्याहारपाठे शब्दतः साम्यमस्तीति भावः। घत्वादेश इत्यादौ ल्लका
रेपि ल्लकारस्यादेशो दृश्यत इति ल्लकारस्थानित्वाभावो न शंकनीयः। एकार्थस्येति। सादृश्यहेतुधर्मोपलक्षणमेतत्। तेन प्रसक्तादयोपि धर्मा गृह्यंते। यत्राने
भयोः

स्थानेंतरतमः। किमुदाहरणं। इकोयणचिदध्यत्र मध्वत्र तालुस्थानस्य तालुस्थानः ओष्ठस्थानस्य ओष्ठस्थानो यथा स्यादिति। नैतदस्ति।
संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धं। इदं तर्हि तस्य तस्थमिपां तांतंतामः इति। एकार्थस्यैकार्थः द्व्यर्थस्य द्व्यर्थः बह्वर्थस्य बह्वर्थो यथा स्यात् इति। ननु चै
तदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धं। इदं तर्हि अकः सवर्णे दीर्घ इति। दंडाग्रं क्षुपाग्रं दधीन्द्रः मधूष्ट्रः। कंठस्थानयोः कंठस्थानः तालुस्थानयोस्ता
लुस्थानः ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा स्यात्। अथ स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं किमर्थं। यत्रानेकविधमांतर्यं तत्र स्थानतआं
तर्यं बलीयो यथा स्यात्। किं पुनस्तत्। चेता। स्तोता। प्रमाणतः अकारो गुणः प्राप्नोति। स्थानत एकारौकारौ। पुनः स्थानग्रहणादेकारौका
रौ भवतः। अथ तमप्ग्रहणं किमर्थं। झयो होन्यतरस्यामिति सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः। नादवतो नादवंत इति तृतीयाः प्रस
क्ताः। तमप्ग्रहणाद्घोषोष्माणो नादवंतश्च ते भवंति चतुर्थाः वाग्घसति त्रिष्टुब्भसतीति॥ ॥ ॥

कमिति। स्थानग्रहणेनुवर्तमाने वाक्यभेदः क्रियते। स्थानेंतरतमो भवति। यत्र चानेकविधमांतर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवांतर्यमाश्रीयते इति। वाक्यभेदस्य च
तमग्रहणमेव लिंगं। स्थानकृत एव हि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यांतरपरित्यागात्तमग्रहणमनर्थकमेव स्यात्। सोष्मण इति। ऊष्मत्वगुणयुक्तस्येत्यर्थः। तमग्रहणादिति
। ईषत्सदृशेपि लोके सदृशव्यवहारदर्शनादिह तमग्रहणं कृतम्॥ ॥ श्री॥ ॥७॥ ॥

भा० कै० प्र०
१२१
121

किमर्थमिति। यदीदं नोच्येत तदा किं स्यात् इति प्रश्नः। स्थानिन इति। यद्यप्यकः इत्यनेन स्थानिनो बहव उपात्तास्तथापि प्रयोगे एकैकः स्थानी तस्य पर्यायेणाब हवो दी
र्घा आदेशाः प्राप्नुवंतीत्यर्थः। यथा पुनरिति। येन प्रकारेण संहितापाठलक्षणेनेत्यर्थः। प्रतिसूत्रं तु विच्छिद्य पाठे संशयाभावः। परप्रकृतिः संहितेति संहितायामेवनिस
त्वात्ततः पदापोद्धारे क्रियमाणेंऽतरतमशब्दः किं सप्तम्यंतो पोद्ध्रियते उत प्रथमांत इति प्रश्नः। तत्र सप्तम्यंतपक्षे षष्ठीति वर्णनेन। अंतरतमो यणादेशस्य स्थानी तत्रैव षष्ठीप

किमर्थं पुनरिदमुच्यते। स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसंगस्तस्मात्स्थानेंऽतरतमवचनं नियमार्थं। स्थान्येकत्वेन निर्दि
श्यते अक इति। अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते दीर्घ इति। स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसंगः। सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवंति।
इष्यंते चांतरतमा एव स्युरिति तच्चांतरेणायत्नेन सिध्यति तस्मात्स्थानेंऽतरतमवचनं नियमार्थमेवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्
किं तर्हीति। यथा पुनरियमंतरतमनिर्वृत्तिः सा किं प्रकृतितो भवति। स्थानिन्यंतरतमे षष्ठीति। आहोस्विदादेशतः। स्थाने प्राप्यमाणाना
मंतरतम आदेशो भवतीति। कुतः पुनरियं विचारणा। उभयथा हि तुल्या संहिता स्थानेंऽतरतम उरणरपर इति। किं चातः। यदि प्रकृतितः इ
कोयणचीति यणां येंऽतरतमा इकस्तत्र षष्ठी। यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवंतीति। इहैव स्यात् दध्यत्र मध्वत्र कुमार्यर्थं ब्रह्मबंध्वर्थमित्यत्र न स्यात्।
आदेशतः पुनरंतरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवंतीति सर्वत्र सिद्धं भवति। तथा इको गुणवृद्धी गुणवृद्ध्योरंतरतमा
ये इकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवंतीति इहैव स्यात् नेता लविता नायकः लावकः चेता स्तोता॥ ॥ ॥

त्रैव षष्ठी तत्रैवादेश इति प्रकृतिर्नियम्यते। प्रथमांतपक्षे तु अंतरतम आदेशो भवतीत्यादेशो नियम्यते। इहैवेति। यणाम ईमात्रिकाणां सदृशा इको मात्रि राम०
का न तु इरविप्रकृष्टा दीर्घा इति भावः। आदेशनियमपक्षे चैतदुदाहरणत्वेन दूषितं। प्रकृतिनियमपक्षे तु भवत्येतदुदाहरणं॥ ॥श्री॥ ॥ १२१

चायक इति। अचो ञ्णितीत्यत्राप्येवमेव दोष इत्युपन्यासः। ऋवर्णस्येति। ऋकारस्य ह्रस्वस्यैव गुणः स्याद्दीर्घस्यैव च वृद्धिरिति विशेषं दर्शनाय ऋवर्णस्येत्यपृथगुपन्यासः। वांतो
यीति। एच इत्यनुवर्तनात् सर्वेषां वांतादेशप्रसंगः। यद्यप्येवं व्याख्यायते यादृशो वांत आदेशः पूर्वं दृष्टस्तादृशोऽपि प्रत्यये भवति। ओकारस्यानिकौ वादेशो दृष्ट औका

चायकः स्तावकः इत्यत्र न स्यात्। आदेशतः पुनरंतरतमनिर्देशे तौ सतां सर्वत्र षष्ठी। यत्र षष्ठी न तत्रादेशा भवंतीति सर्वत्र सिद्धं भवति। तथा ऋवर्णस्य गुण
वृद्धिप्रसंगे गुणवृद्ध्योर्येऽन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवंतीति इहैव स्यात्। कर्त्ता हर्त्ता आस्तारकः निपारकः। आस्तरिता निपरि
ताकारको हारक इत्यत्र न स्यात्। आदेशतः पुनरंतरतमनिर्देशे तौ सत्सां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवंतीति सर्वत्र सिद्धं भवति। अथादेश
तोंऽतरतमनिर्देशे तौ सत्साम्यं दोषः। वांतो यि प्रत्यये। स्थानिनिर्देशः कर्त्तव्यः। ओकारौकारयोरिति वक्तव्यं। एकारैकारयोर्मा भूदिति। प्रकृति
तरतमाय नः पुनरंतरतमनिर्देशे तौ सत्सां वांतादेशस्य एकस्य यांप्रकृतिः तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवंतीत्यंतरेण स्थानिनिर्देशं सिद्धं भवति। आदे
शतोऽप्यंतरतमनिर्देशे तौ सत्सां न दोषः। कथं। वांतग्रहणं न करिष्यते यि प्रत्यये एचोः यादयो भवंतीत्येव। यदि न क्रियते चेयं नेयमित्यत्रापि प्रा
प्नोति। क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति क्षिज्योरेवेति चुरिति तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्र प्राप्नोति क्षेयं पापं जेयो वृषलः। उभयतो
नियमो विज्ञास्यते क्षिज्योरेवेति तयोः शक्यार्थ एवेति। इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति लव्यं पव्यं अवश्यपाव्यं इति। तुल्यजातीयस्य नियमः।
कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकः क्षिज्योरेचः कृयं जातीयकं क्षिज्योरेचं एकारः॥ अवश्यलाव्यं ॥ ॥

रस्यानिकौ आवादेश इति तदा न दोषः। उभयत इति। योगविभागेनेति भावः। इहापीति। सामान्येन नियम इति प्रश्नः। तुल्यजातीयस्येति॥ कंठतालव्यस्येत्यर्थः॥

॥ श्री॥ ॥श्री॥ ॥

भा०कै०१०
१२२
122

रायमिच्छतीति। एकारस्यैव नियमेन ह्यावृत्तिः कृता नैकारस्येति प्रश्नः। छांदस इति। क्वजंतस्यै शब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोगो ग्मवत्तु विद्यत एवेत्याचष्टे नेत्यन्यः चैकारांता
न्नास्ति। गो समानाक्षर नांतादिति वचनात्। अन्ये तु भाषायां रैशब्द प्रयोगो नास्तीत्याहुः। गोह इति। एतत्सरिभाषोपस्थाने सति गोह इति षष्ठ्यंतरतमे स्थानिन्युपसंह्रियेते
ति भावः। क्रियते न्यास एवेति। अन्यथा परत्वाद्[illegible]स्य त्वनेन गोह इति षष्ठ्यं स्थानिनि संह्रियेत इति भावः। रदाभ्यामिति। चरितं मिसादौ व्यवधानान्न भवति। निष्ठाया इति षष्ठ्या

एवमपि राय मिच्छति रै यती सत्र प्राप्नोति॥ रायिम्छ्या न्दसः। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। ऊदुपधाया गोहः आदेशतोंतरतम निर्वृत्तौ सत्यां उपधाग्र स्त०
हणं कर्तव्यं। प्रकृतितः पुनरंतरतम निर्वृत्तौ सत्यां सामूकारस्य गोहे यांतरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी। यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवंतीत्यंतरेणोपधाग्रहणं सिद्धं
भवति। आदेशतोप्यंतरतम निर्वृत्तौ सत्यां न दोषः क्रियते न्यास एव। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः। आदेशतोंतरतम निर्वृत्तौ सत्यां तकारग्र
हणं कर्तव्यं। प्रकृतितः पुनरंतरतम निर्वृत्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठाया यांतरतमा प्रकृतिः तत्र षष्ठी। यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवंतीत्यंतरेणात तकारग्रह
णं सिद्धं भवति। आदेशतोप्यंतरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः। क्रियते न्यास एव। किं पुनरिदं निर्वर्त्तकं अंतरतमा अनेन निर्वर्त्यंते आहोस्वित्प्रति
पादकं अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः। कश्चात्र विशेषः। स्थानेंतरतमनिर्वर्तके सर्वे स्थानिनि निवृत्तिः। स्थानेंतरतम निर्वर्तके सर्वे स्थानिनो नि
वृत्तिः प्राप्नोति अस्यापि प्राप्नोति। दधि मधु। अस्तु न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते। तत्रांतरतम्येन दधिशब्दस्य दधिशब्द एवं मधुशब्द एवादेशो भवि
मधुशब्दस्य

स्तकार एवोपसंहारात्तस्यैवानंतर्येणानत्वविधानात्। क्रियते न्यास एवेति। अन्यथा हि भिन्नवद्भ्यामित्यत्र दकारस्य न त्वं स्यात्। सहि नकारस्य सदृशो यथा तृतीया
स्तथा पंचमा इति वचनात्। किं पुनरिति। किं स्वतंत्रमेतल्लक्षणमाहोस्विल्लक्षणांतरेणाभिनिर्वृत्तानामनेन नियमः क्रियते। अथ लक्षणांतरशेषभूतमिति प्र
श्नः। स्थानिनि निवृत्तिरिति। दधिशब्दस्य यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते तदा प्रयोजनाभावः भिन्नरूपत्वादेशस्य तदर्थस्याप्रतापक इति शब्दव्यवहारोत्साद एवेति भावः। राम०
१ अस्त्विति। वचनसामर्थ्याच्छब्दव्यवहारस्य चानादित्वादिति भावः॥ ॥ १२२

कचिद्वैरूप्यमिति॥ यदा विसर्गस्य विसर्गशब्दः आदेशस्तदा षत्वं नास्ति। नहि तदा सकार आदेशः॥ यदा तु सकारस्य सकार आदेशस्तदा षत्वप्रसंग इति वैरूप्यप्राप्तिः॥ असे
द्धिरित्यादयस्तु विशेषविहितत्वादस्य बाधकाः। अपि चेति। पुनरन्येनान्येनादेशो न भवितव्यमिति भावः॥ प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ सत्यामसकृदपि प्रवृत्तिः स्यादत्र न
ष्टस्य सर्वस्य निवृत्त्यभिमुखत्वात्साधुत्वमव्यवस्थानोपपद्यते। अस्तु तर्हीति। निर्वृत्ते पुलक्षणान्तरेणादेशे पुनर्नियमो नेन क्रियते। न चान्तरतमः साधुर्नान्य इत्य

यदि चैवं कचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात्। विसंमुसलं। इणकोरिति षत्वं प्राप्नोति। अपि चेष्टामव्यवस्थां न प्रकल्पयेत। तद्यथा। तत्रे भ्राष्ट्रे तिलाः प्रक्षिप्ताः मु
हूर्तमपि नावतिष्ठन्ते। एवमिमेऽपि वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन्। अस्तु तर्हि प्रतिपादकं। अनेन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः। निर्वृत्तप्रतिपत्तौ
निर्वृत्तिः। निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिर्न सिध्यति। सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति। किं तर्ह्युच्यते निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति। न एषा धीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति। न
ब्रूमो निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति। किं तर्हीष्टाव्यवस्था न प्रकल्पेत। न सर्वे सर्वत्रेष्यन्ते। इदमिदानीं किमर्थं स्यात्। अनर्थकं च। अनर्थकमेतत्स्यात्।
यो हि भुक्तवन्तं प्रतिब्रूयान्मा भुक्था इति किं मे तेन कृतं स्यात्। उक्तं वा। किमुक्तं। सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति। षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः।
स्थानेऽन्तरतमः षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। प्रत्यात्मवचनं च। प्रत्यात्ममिति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। यो यस्यान्तरतमः स तस्य स्थाने यथा स्यात्। अन्यस्यान्
तरतमोऽन्यस्य स्थाने माभूदिति। प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात्। प्रत्यात्मवचनमशिष्यं। किं कारणं। स्वभावसिद्धत्वात्। स्वभावत

र्थेः। निर्वृत्तिरिति। अभिमतशब्दस्येत्यर्थः। इष्टाव्यवस्थेति। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन न लक्षणेन यदा सर्वे दीर्घोक्तास्तदानेषां साधुत्वं विज्ञातं। न चानेन नैतेषामेव साधु
त्वं शास्त्रं प्रतिपादयितुमिति भावः। उक्तं वेति। इको गुणवृद्धी इत्यत्र। यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते। नैनेकवाक्यतानेन सूत्रेण विधिवाक्यानामिति विधानकाल एवान्त
रतम आदेशो विधीयते। प्रत्यात्ममिति। आत्मानमात्मानं प्रतीति समासः। स्थान्यात्मनोऽन्तरतम इत्यर्थः। स्वभावसिद्धत्वादिति। तुल्यन्यायतया सूत्रप्रत्याख्याना
येतदुक्तं। न तु संबंधिशब्दत्वादिति॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० समाजेष्विति। समाज उत्सवेषु संघातः। समाशः सहभोजनं। समवायः कस्यांचित्क्रियायां मेलनं। नैव लक्षणा इति गुणप्रमाणकृतसादृश्यपरिहारेण विधाघर्षेकृत
१२३ मांतर्यं लोके ऽप्याश्रीयत इत्यर्थः। एवमिह प्रियदीयमर्थे यः प्राप्नोति वक्तुं तस्य स्थाने स एव भवति। गाव इति। तिरश्चामप्ययं व्यवहारः संकीर्णो नाम संकरलक्षणः॥
123 एवं चेतरनायां संकीर्णो ऽप्यादेशा ऽसंकरेण प्रवर्त्स्यति। तथायानीति। यथा तन्नसादृश्याद्दुर्गीभवने विछिन्नसाहचर्येणामपि भवन्ति तथा स्थान्यादेशानोऽस्थानादिसा

तद्यथा समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते न चोच्यते प्रत्यात्ममिति। प्रत्यात्मं चासते। अंतरतमवचनं च। अंतरतमवचनं चाशि
ष्यं। योगश्चाप्यमप्यशिष्यः। कुतः। स्वभावसिद्धत्वादेव। तद्यथा। समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव लक्षणाः कृशैः सहासते न पां
डवः पाण्डुभिः। येषामेव किंचिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते। तथा गावो दिवसं चरितवत्यो यस्याः प्रसवो भवति तेन सह शेरते। तथाया
न्येतानि गोयुक्तकानि संघुष्टकानि भवंति तान्यन्योन्यमपश्यंति शब्दं कुर्वंति। एवं तावच्चेतनावत्सु। अचेतनेष्वपि लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं
गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति नोर्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छति आन्तर्यतः। तथा या एता आंतरिक्ष्यः सूक्ष्मा आपस्तासां वि
कारो धूमः स धूम आकाशे निवाते नैव तिर्यग्गच्छति नावागवरोहति। अब्विकारो ऽप एव गच्छत्यान्तर्यतः। तथा ज्योतिषो विकारो ऽर्चिराका
शदेशे निवाते सुप्रज्वलितो नैव तिर्यग्गच्छति नावागवरोहति। ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः॥ ॥ ॥

दृष्टेपनर्वगीभवनमित्यर्थः। अचेतनेष्वपीति। न्यायस्यास्य प्रतिपादनपरमेतत्। अब्विकार इति। अंतरिक्षे सूक्ष्मः समुद्रोऽस्ति तद्विकाराः सर्वा आप इति काष्ठा रा०म०
दिस्थानामपामग्निसंयोगाद्धूमो ऽब्विकारः। सूर्यविकारो ऽर्चिः सूर्यमेव गच्छति। लोकव्यवहाराश्रयेण प्रत्याख्याने सूत्रे तदनाश्रयेण योगारंभे दोषमाह॥ ॥ १२३

व्यंजनेति। व्यतिक्रमः स्थानिलेन निवृत्तिः इदमेव युक्तं निर्वर्णेक्रमिति भावः। नैव लोक इति। निसाः शाह्लाः अन्वाख्यायंते। निर्दृत्ति पक्षे पुच्छारागस्याशक्य त्वादितिभा
वः। नैव लोक इति। कुक्कुटादिषु दे व्यंजनेन न लेक्रमात्रिकमिति भावः। अर्द्ध तृतीयमात्रमिति। अत्वैकादेशयोः कृतयोरिष्टभाव इति यदा प्रक्रिया इति भावः। भाष्यमाने

व्यंजनस्वर व्यतिक्रमे च तत्कालप्रसंगः। व्यंजन व्यतिक्रमे स्वर व्यतिक्रमे च तत्कालतां प्राप्नोति। अंजन व्यतिक्रमे। इष्टं उपन्नं। आंतर्य
तो र्द्धमात्रिकस्य व्यंजनस्यार्द्धमात्रिक एव प्राप्नोति। नैव लोके नैव वेदे ऽर्द्धमात्रिक इत्यस्ति। कस्तर्हि मात्रिकः। यो स्ति स भविष्यति। स्वरव्य
तिक्रमे दध्यत्र मध्वत्र कुमार्यत्र ब्रह्मबंध्वर्थं। आंतर्यतो मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्य मात्रिको द्विमात्रिको यणः प्राप्नोति। नैव लोके नैव वेदे मा स्वरस्य
त्रिको द्विमात्रिको यणस्ति। कस्तर्हि अर्द्धमात्रिकः यो स्ति स भविष्यति। अप्लुचानेकवर्णादेशेषु। अप्लुचानेकवर्णादेशेषु तत्कालतां
प्राप्नोति। इदमइश्। आंतर्यतो र्द्धतृतीयमात्रिकस्य इदमो र्द्धतृतीयमात्रमिवर्णं प्राप्नोति। नैष दोषः। भाष्यमानेन सवर्णानां
ग्रहणं नेत्येवं भविष्यति। गुणवृद्ध्येज्भावेषु। गुणवृद्ध्येज्भावेषु तत्कालतां प्राप्नोति। खद्वा इन्द्रः॥ ॥
न

नेति। नैव लोक इत्ययं परिहारो नोक्तः। यदा विशेषविहितत्वादत्व मिश्रभावेन बाध्यत इति न्यायस्तदा त्रिमात्रस्य त्रिमात्र[redacted]संभवात्तस्मादेव प्लुतः। प्लुता प्लुत
प्रसंगे च प्लुतस्याविषये स्मृत इत्युच्यते। अत्र तु प्लुतस्यैव प्राप्तिः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥७॥

खट्वेन्द्र इति॥ संज्ञया त्र गुणवृद्धोर्भावनं। संज्ञा च भिन्नकालानामपि स्यादिति भाव्यमाने नेति परिहारस्यात्रासंभवः। एजभाव इति। प्रत्याहारः पूतकृतौ रैच मनो ऐवे
त्यादि संग्रहार्थः। तत्र हि मात्रिक ऐकार ओकार श्च स्यात्। ऋवर्णस्येति। अत्र ह्रस्वस्याकार एव गुणः स्यात्। स चेष्यत एव दीर्घस्य त्वेङौ स्यातां। तुल्यप्रमाणत्वात्। त

खट्वेन्द्रः। खट्वा उदकं खट्वोदकं। खट्वा ईषा खट्वेषा। खट्वा ऊढा खट्वोढा। खट्वा एलका खट्वैलका। खट्वा ओदनः खट्वौदनः। खट्वा ऐति
कायनः खट्वैतिकायनः। खट्वा औपगवः खट्वौपगवः इति। आंतर्येत त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशाः प्राप्नु
वंति। नैष दोषः। तपरे गुणवृद्धी। ननु च तः परो यस्मात्सोयं तपरः नेत्याह। तादपि परस्तपरः। यदि तादपि परस्तपरः। ऋदोरविति इहै
व स्यात् यवः स्तवः। लवः पवः इत्यत्र न स्यात्। नैष तकारः। कस्तर्हि। दकारः। किं दकारे प्रयोजनं। अथ किं तकारे। यद्यसंदेहार्थस्तका =
रः दकारोपि। अथ मुखसुखार्थस्तकारः दकारोपि। एज्भावे कुर्वीते। कुर्वीथे। आंतर्यतो द्वैतती यमात्र स्यादिति संज्ञकस्य अर्द्धतती
यमात्र एच्प्राप्नोति। नैव लोके नैव वेदे द्वैततीयमात्र एजस्ति। ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसंगे सर्वप्रसंगो विशेषात्। ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसं
गे सर्वप्रसंगः। सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका ऋवर्णस्य स्थाने प्राप्नुवंति किं कारणं। अविशेषात्। न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवं जातीयको गु
णवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसंगः। न वर्णस्य स्थाने रपरप्रसंगादवर्णस्यान्तर्यं। न वा एष दोषः।
किं कारणं ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसंगात् उः अण् रपरः। अण्चेद्भवति ऋवर्णस्य स्थाने रपरो भवतीत्युच्यते। तत्र ऋवर्णस्यान्तर्यतो रेफवतो रेफवानकार एवांत

याह्रस्वस्य दीर्घस्य तु सर्वे वृद्धिसंज्ञकाः प्राप्नुवंति समुदायापेक्षयात्तु सर्वप्रसंग इत्युच्यते। न वेति। उरण् रपर इत्यनेन गुणवृद्धिभाव्यस्यैकत्वान्मतायां विधीयमान ए
वाण्रपरो भवतीति श्रुतेः स्थाने ऽरपरो गुणवृद्धी भवत इत्यर्थः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

सर्वादेशे इति॥ अवर्णस्य स्थाने एकारैकारौ क्रियमाणौ अलोन्त्यस्येति त [redacted] द्वा धेनानेकाल्त्वात्सर्वादेशौ प्राप्नुतः। नवेति। ङिच्चेति षष्ठीपूर्वमेवास्मिन् क्रमानुसंगृह्यते। तत्र अवर्ण-
स्य स्थाने अलोन्त्यपरत्वमानुपूर्व्या सिद्धत्वात्सर्वत्र अन्त्यस्य अलोन्त्यस्येत्यनुसंहारे न बाधते इत्यर्थः। अथवेति। निर्दिश्यमानस्थाने परत्वविधाने पितृदानदोषइत्यर्थः। अनोन्तर्य-
मेवेति। नहि स्थाना यगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्यं परिभाषितं। रूपान्तरेण पिसादृश्यसंभवान्न सरि [redacted] ग्रहाच्चेति भावः। अवर्णस्य मात्रिकस्य मात्रिको कारो गु-

सर्वादेशप्रसंगस्त्वनेकाल्त्वात्। सर्वादेशस्तु गुणवृद्धिसंज्ञक अवर्णस्य प्राप्नोति। किं कारणं। अनेकाल्त्वात्। अनेकाल् शित्सर्वस्येति। न वा नेका-
ल्त्वस्य तदाश्रयत्वात् वर्णादेशस्याविघातः। न वा एष दोषः। किं कारणं। अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वा [redacted] त्। यदा
यमुः स्थाने तदा यमनेकाल्। अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वाद्वर्णादेशस्य विघातो न भविष्य ति॥ अथवा नोन्तर्यमेवैतयोरान्तर्यं। एकस्याप्यन्तर-
तमा प्रकृतिर्नास्ति। अपरस्याप्यन्तरतम आदेशो नास्ति। एतदेवैतयोरान्तर्यं। संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत्। अथवा नष्टाश्वदग्धरथवत्सह संप्रयोगो भव-
ति। तद्यथा। तवाश्वो नष्टः ममापि रथो दग्धः उभौ संप्रयुज्यावहै इति। एवमिहापि तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति ममापि अन्तरतम आदेशो नास्ति
अस्तु नौ संप्रयोग इति। विषम उपन्यासः। एवं तावच्चेतनावत्सु अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके संप्रयोगो भवति। वर्णाश्च पुनरचेतनाः। तत्र किं कृतः सं-
प्रयोगः। यद्यपि सौ प्रयुङ्क्ते सचेतनावान्। एजवर्णयोरादेशोऽवर्णस्थानिनोः। वर्णप्रधानत्वात्। एजवर्णयोरादेशोऽवर्णं प्राप्नोति। एतद्वैलक्षण्यमालोपग-
वः। किं कारणं। स्थानिनो वर्णप्रधानत्वात्। स्थानीस्य चावर्णप्रधानः। सिद्धं तूभयान्तर्यात्। सिद्धमेतत्। कथं। उभयोर्यान्तरतमः तेन भवितव्यं। न चावर्णमु-
×पिवर्णअवेतनायस्य+२
र्णान्तरतमो एस्त्वेवेति चेत्। तूदर्थस्य यत्नस्याकरणादृद्रोषएवादीर्घस्य तुल्यप्रमाणत्वादेकारैकारावन्तरतमौ स्त इति चेत्। यद्येतद्घारि मेरापेक्षा क्रियते। अवर्णमात्रस्य ह्रस्वा-
द्यन्तरं न पेक्षायां स्थानान्तरमान्तर्यं न स्तीस नान्तर्यमेवेत्युक्तं। संप्रयोगो वेति। यदा स्थानेन्तरतम इत्येतदसाख्यातमिति भावः। अवर्णप्रधानत्वादिति। इममेव हि न्यायमाश्रित्यो-
क्तमेवो यत्रान्तरमूयस्त्वादिति। उभयान्तर्यादिति। ह्रस्वशासने त्वेचः समुदायान्तरमाभावादेचो स्त्वेत्युक्तं। इह तु संभवस्त्वेव स्थानिनः समुदायान्तरतम इत्यर्थः॥ ॥
मेरा२ केनचिद्२
स्थानेऽन्तरतमः

भा० कै० प्र० उरण्रपरः॥ ॥किमिदमिति। षष्ठीप्रकरणाद्यत्र षष्ठीनिर्देशस्तत्रोपतिष्ठते। तत्र किमादेशान्तराणां बाधकमणं निवर्तयति। तस्य च वाक्यभेदेन रपरत्वम् आहोस्विद्रप
१२५ रत्वमात्रमनेन क्रियते उःस्थाने लक्षणान्तरेण निष्पन्नो ऽण् सरपर इति प्रश्नः। तत्र केषांचित्पाठो ऽण् भवति रपरश्चेति। तत्रापूर्वो ऽण् विधीयमान आदेशान्तराणां
125 बाधकः। अन्येषां तु पाठो ऽणेव भवतीति। तत्र सामर्थ्याद्रपरत्वनिवृत्तिः सा चैवकारेण प्रदर्श्यते। उदात्तादिष्विति। अन्तरतमस्य बाधको ऽण् प्रसज्यत इति भावः। स तूदात्तादि
गुणो न भवेति सर्वथा दोषः। नॄँः पाहीति। यद्यप्यस्मिन्पक्षे पूर्वसवर्णे ऋकारे नत्वं प्राप्नोति तथापि न्रन्ये इति निपातनाद्भवति। नकारस्य तु रुत्वे कृते नु नासिको विधीयमा

उरण्रपरः॥ ॥किमिदमुरण्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् उःस्थाने ऽणेव भवति रपरश्चेति आहोस्विद्रपरत्वमनेन विधीयते उःस्थाने ऽण्चानण्
च अण् तु रपर इति। कश्चात्र विशेषः। उरण्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषः। उरण्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दो
षो भवति। के पुनरुदात्तादयः। उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः। कृतिः हृतिः कृतं हृतं प्रकृतं प्रहृतं। नॄँः पाहि। अस्तु तर्हि उःस्थाने ऽण्चानण्
च अण् तु रपर इति। यदि उःस्थाने ऽण् सरपर इति चेदुणः हल्यो रवर्णस्याप्रतिपत्तिः। यदि उःस्थाने ऽण् सरपर इति चेदुणः हल्यो रवर्णस्याप्रतिपत्तिः स्यात्।
कर्त्ता हर्त्ता बार्हगणः। किं हि साधीयः ऋवर्णस्य सवर्णो यद्रवर्णः स्यात्। न पुनरेदैचौ। पूर्वस्मिन्पक्षे एष दोषः किं हि साधीयः तत्रापि ऋवर्णस्य सव
मेनर र्णो [redacted] यद्रवर्णः स्यात्। न पुनरिकारोकारौ। अथ मतं उःस्थाने ऽण्चानण्च प्रसङ्गे ऽणेव भवति रपरश्चेति। सिद्धा पूर्वस्मिन्पक्षे ऽवर्णस्य प्र
तिपत्तिः। यत्तु तदुक्तमुदात्तादिषु दोष इति। स इह दोषो जायते। न जायते। जायते स दोषः। कथम्। उदात्त इत्यनेनाणो ऽप्रतिनिर्दिश्यन्ते ऽनणोऽपि य
॥ यद्यप्यणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते ननु प्राप्नुवन्ति क्रिंकाराणां स्थानेऽन्तरतमो भवतीति॥ ॥ ॥

नो ऽणेवेत्यस्मिन्पक्षे तु ऋकार इति दोषः। प्रतिपदविहितैरित्वोत्वादिभिरयं हि बाध्यन्त इति तेषां रपरत्वं न स्यात्। गुणवृध्योरिति। नूनं तस्य चेदणो रपरत्वं क्रियते तदा गुणवृ
द्धिविधावुत्तेव उत्तम इति दोषः। किं हि साधीय इति। किं साधुतरे कारणमित्यर्थः। न पुनरिति। तत्र च स्थानवर्णस्यैव नियमेनाप्रतिपत्तिरवर्णप्रतिपत्तिरिति व्याख्येयो ऽथ एम०
मतमिति। स एव पक्षाक्षेपवाद्याह। नानेनान्येषां बाधको ऽपूर्वो ऽण् विधीयते किं त्वणप्रसङ्गे ऽणेव भवतीति नियमः क्रियते स च रपरः। न च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इकारोकारप्र १२५
संगः। यत्तु तदुक्तमिति। किं भवानन्यन्न इति विचारयति। स एव युक्तियुक्तः पक्षो गृह्यतामिति। जायत इति॥ ॥ ॥

एनर

कुतो नु खल्विति॥ अन्तरतमपरिभाषाया अनवकाशः। अकः सवर्णे दीर्घः। झयो होऽन्यतरस्यामिति। उरण्रपर इत्यस्यावकाशः कर्त्ता हर्त्तेति। इहोभयं प्राप्नोति कृतिरिति। पर
त्वादियमेव प्राप्नोतीति दोषः। ये चाप्येत इति। यत्र ह्यनेन नियमः क्रियते तत्र तत्र च्छेषभूतं रपरत्वं भवति न तत्र प्रतिपदविधाविति दोषः। सिद्धं त्विति। विधिवाक्ये रस्ये
कवाक्यतया विधानकाल एवाणो रपरत्वं क्रियत इत्यर्थः। यद्येवमिति। न ह्यनेन उः स्थाने गुणो विधीयते अपि तु लक्षणान्तरेण। तत्र विधेयांगभूता षष्ठी स्थाने योगेति प
रिभाषातो प्रतितिष्ठते। तथा चोदीचामातः स्थाने इत्यत्र स्थानग्रहणं कृतं। ततः उः समीपे योऽण् तस्यापि रपरत्वप्रसंग इति स्थानग्रहणानुवृत्तेः उः स्थाने य आदेशोऽणि
नियमप्रसंगस्तत्रा॰

कुतो नु खल्वेतद् द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः स्थानेऽन्तरतम उरण्रपर इति च स्थानेऽन्तरतम इत्यनया व्यवस्था भविष्यति। न
पुनरनेन उरण्रपर इत्यतः किं। अत एष दोषो जायत उदात्तादिषु दोष इति। ये चाप्येत ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपदमादेशा उच्यन्ते तेषु रपरत्वं न प्राप्नोति।
ऋत इद्धातोः रॄदोष्ठ्यपूर्वस्येति। सिद्धं तु प्रसंगे रपरत्वात्। सिद्धमेतत्। कथं। प्रसंगे रपरत्वात्। उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीति। किं वक्त
व्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। स्थान इति वर्त्तते। स्थानशब्दश्च प्रसंगवाची। यद्येवमादेशः अविशेषितो भवति। आदेशाश्च विशेषि
तः। कथं द्वितीयं स्थानग्रहणं प्रकृतमनुवर्त्तते। तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते। उः स्थानेऽण् स्थान इति। उः स्थानेऽण् विधीयमान एव रपरो भवति
। अथ स्थानग्रहणं किमर्थं। न उरपरो भवतीत्येवोच्येत। उरपर इतीयत्युच्यमाने क इदानीं रपरः स्यात्। यः स्थाने भवति। कश्च स्थाने भवति। आदेशः॥०॥

सेनावकल्प्यते न तु प्रसज्यमान इति। आदेश इति। प्रसज्यमानत्वेनेत्यर्थः। अथवा स्थानग्रहणानुवृत्त्या प्रसज्यमान इत्येषोऽर्थो लभ्यते न तु उः स्थान इति तत्र स्थानग्रहणे आदे
शरूपता नियमेन न लभ्येतेति सामीप्यलक्षणेऽपि संबन्धो गम्येत इत्यर्थः। द्वितीयमिति। तत्राद्यो तस्य यमो तेन संपद्यते। अथवा सप्तम्यन्तमेव तस्मिन्न्यमर्थो भवति प्रसंग
एवाणः अण् रपरो भवतीति। इदानीमुदात्तादिषु दोषो नास्ति। स्थानेऽन्तरतम इत्यनया परिभाषया कृतिरित्यादावकारस्य ऋकार एव प्रवर्त्तत इत्यणः प्रसंग एव नास्ति। गुणवृद्धीच
॥ ऋकारस्य विधीयमाने गुणवृद्धेत अन्तरतम्यादवन्त इत्यवर्णप्रतिपत्तिरपास्ति॥ ॥

जोपोनर

रीरिविधिष्विति। बहुवचननिर्देशाद्रीरिशब्दावुपलक्षणमिति एछुति। के पुनरिति। पैतृष्वसेय इति। लोपवचनेन तु सर्वादेशो यः स्यात्। होतापोतारौ इति रेफस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्यासिद्धत्वात्र स्यात्। एकादेशस्येति। पूर्वपरयोरिति समुदायस्य स्थानित्वेन चोदितत्वात्तस्य च ऋवर्णरूपत्वाभावादिति भावः। अवयवग्रहणादिति। पूर्वपरयोरिति नेनोक्तावयवभेदः समुदायो निर्दिश्यते। अवयवावेवचापेक्षितपरस्परौ समुदाय इति मत्वा समवर्णस्य स्थाने इति भावः। एतन्न प्रतिषेध इति। आन ङि·

आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरप्रतिषेधः॥ आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। के पुना रीरिविषयाः। अकङ्. लोपानङ्. नङ्रीङ्.रिङादेशाः। अकङ्। सौधातकिः। अकङ्। लोप। पैतृष्वसेयः। लोप। आनङ्। होतापोतारौ। आनङ्। अनङ्। कर्तारौ हर्तारौ। अनङ्। रीङ्। मात्रीयति। पित्रीयति। रीङ्। रिङ्। क्रियते ह्रियते। रिङ्। उदात्तादिषु च। किं। रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। कृतिः हृतिः। कृतं हृतं। प्रकृतं प्रहृतं। नॄंः पाहि। तस्मादग्रहणं कर्तव्यं। एकादेशस्योपसंख्यानं। एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यं। खट्वर्श्यः मालर्श्यः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। उः स्थाने। अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते। न चायमुरेव स्थाने अण् शिष्यते। किं तर्हि। उश्चान्यस्य च। अवयवग्रहणात् सिद्धं। यदत्र ऋवर्णान्तं तदाश्रयं रपरत्वं भविष्यति। तद्यथा। मापानभोक्तव्या इत्युक्ते मिश्रा अपि न भुज्यन्ते। अवयवग्रहणात् सिद्धमिति चेदादेशेषु अन्तप्रतिषेधो वक्तव्यः। होतापोतारौ। यथैवोश्चान्यस्य च स्थाने अण् रपरो भवत्येवं य उः स्थाने अण् चान्यस्य च सोपि रपरः स्यात्। यदि पुनः ऋवर्णान्तस्य स्थाने रपरत्वमुच्यते खट्वर्श्यः मालर्श्यः नैवं शक्यं इह न प्रसज्येत॥ ॥

विधीयमाने आकारस्यापरत्वेन भाव्यादिसर्पः। तस्मादवयवग्रहणादिसम्पत्तिः। अपरकृतत्वाद्यत्र सामान्यवर्णस्थाने विधीयते तत्रैवेदमुपतिष्ठते इत्येकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यमेव। यदि पुनरिति। उरिति वर्णग्रहणात् दूरणग्रहणं च सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति न्यायाद् ऋवर्णान्तस्य ग्रहणं। खट्वर्श्य इत्यत्र च समुदायः ऋवर्णान्तो भवतीति सि॥ ॥ ॥ राम०
१२६

॥ अं रपरत्वं॥

कर्त्रैर्नेति। अंगसंज्ञेति षष्ठ्यांसमलमुपसंहृतेति। ऋवर्णस्य गुणो न भाव्यः। न च ऋवर्णान्नृवर्णो ज्ञो भवतीति दोषः। न चेह तदन्तविधिरस्ति। उणिति मूत्तानुवादात्। न च प्रदेशे पुत
दंतस्य कार्यमंसस्यैवानुसंहारे णास्थानित्वप्रतिपादनादिति भावः। अर्थवतेति। यथैवेयायेस्तत्रैकाच्त्वं अर्थस्य हि सागोपादानाम्भांवर्णरूपता धातुरूपता च व्यवस्था
प्यते। इह चेति। उपसंख्यानस्यानित्याश्येसर्थः। मातुरिति। रपरत्वे कृते विभक्तिसकारस्य रुत्वे पूर्वस्य रोरीति लोपः। ढ्रलोप इति दीर्घत्वे। न त्र मातृ इति प्राप्नोतीति भा
वः। द्वयोरिति। अवयवावेवावापेक्षितपरस्परौ स्थानिनावत एकैकग्रहणं स्थानिभेदाद्देशभेदनिरुत्सर्पेकृते। अन्यतरतरइति। न तीयां तादाघादित्वात्तसिः

कर्त्तोहर्त्तो। किरतिगिरती। ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते। न चैतदवर्णान्तं। ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन ऋवर्णान्तं। अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः। न चैषोऽर्थ
वान्। तस्मान्नैवं शक्यं। न चेदेवमुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। इह च परत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः मातुः पितुरिति। उभयेन वक्तव्यं। कथमिह द्वयोः द्वयोः षष्ठी
निर्दिष्टयोः प्रसंगे भवति लभते सावन्यतरतो व्यपदेशं। तद्यथा। देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति। कथं मातुः पितुरिति अत्र रपरत्वं। का
रूपसिद्धिः। रात्सस्येति सकारलोपः रेफस्य विसर्जनीयः। नैवं शक्यं। इह मातुः करोति पितुः करोतीति। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति षत्वं प्रसज्येत।
अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायं। लुप्यते त्र प्रत्ययो रात्सस्येति। एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणमेव ज्ञापकमेकादेशनिमित्ता
त्षत्वप्रतिषेधस्य। यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति ज्ञापयत्याचार्यः नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवतीति॥ ॥ ॥

तद्यथेति। एकः पुत्र उभाभ्यामपि यथा व्यपदिश्यते तथेहापि पूर्वपराभ्यां तस्यानिकृत्वेनादेशस्य व्यपदेशः। आनन्तर्ये तु समुदायस्यादेशत्वं नाणइति। [redacted] रपरत्वा
भावः। अप्रत्ययेति। असिस्यं समुदायः प्रत्ययो न त्वकार इति तदादेशो ऽप्रत्ययइति भावः। प्रत्ययेति। प्रत्ययावयवत्वाद्कारोऽपि प्रत्ययो न तु तदादेशोऽपि प्रत्यय इति भावः।
लुप्यते त्र प्रत्यय इति। सकारसन्निधिकाले ऽकारेणैव लब्धात्मप्रत्ययसंज्ञा। समुदायनिवेशिनीत्वात्तस्या इति कृतस्तदादेशस्तां लभते। उत्वे च कृते ऽवशिष्टः सकार एव प्रत्य
य संज्ञः स च लुप्त इति भावः। एकादेशनिमित्तादिति। एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य तस्मात्॥ ॥ ५

यद्यंत इति॥ यद्यपि रपर इत्यत्रान्यपदार्थस्य प्राधान्यं तथापि रेफस्य विधेयतया प्राधान्यात्तस्यैवांतत्वं विशेषणमिति भावः। यद्यपि प्रसज्यमान एवाणरपरो विधीयते
तथाप्यानङ् ऋ इव साक्षादृ उरा इत्येवमविधानात्सामर्थ्यपर्यालोचनया येन केवलावस्थानासक्षत्वविमर्शः। लत्वं चेति। अइत्यवयवषष्ठीति चोद्यं। पिपरुः

किं पुनरयं पूर्वांतः आहोस्वित्परादिः आहोस्विदभक्तः। कथं चायं पूर्वांतः स्यात् कथं वा परादिः कथं वा अभक्तः। यद्यंत इति वचनेन ततः पूर्वांतः। अयादिरि
ति वचनेन ततः परादिः। उभयोरप्यनिर्देशे ततोऽभक्तः। कश्चात्र विशेषः। अभक्ते दीर्घलत्वयगभ्यस्तस्वरहलादिःशेषविसर्जनीयप्रतिषेधः प्रस
याव्यवस्था च। यद्यभक्तः। दीर्घत्वं न प्राप्नोति। गीः पूः। रेफवकारांतस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशे
ष्यते न पुनः पदं विशेष्यते रेफवकारांतस्य पदस्येति। नैवं शक्यं। इहापि प्रसज्येत अग्निर्वायुरिति। एवं तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेषयि
ष्यामः। धातुनेकं रेफवकारांतस्य पदस्यैको धातोरिति। एवमपि प्रियंग्राममतिकुलं यस्य प्रियग्राममतिः प्रियसेनानिः। अत्रापि प्राप्नोति।
तस्माद्धातुरेव विशेष्यते। धातौ च विशेष्यमाणे इह दीर्घत्वं न प्राप्नोति। गीः पूः। दीर्घ। लत्वं। लत्वं च न सिध्यति। निजेगिल्यते अयडीति लत्वं
न प्राप्नोति। नैष दोषः। ग्र इत्यनंतरयोगैषा षष्ठी। एवमपि स्वर्जेगिल्यते इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि यङानंतर्यं विशेषयिष्यामः। अथवा
ग्र इति पंचमी। लत्वं। यक्त्वर। यक्त्वरश्च न सिध्यति। गीर्यते स्वयमेव पूर्यते स्वयमेव। अचः कर्तृयकीत्येष स्वरो न प्राप्नोति। रेफेण व्यवहितत्वात्।
नैष दोषः। स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानं। यक्त्वर। अभ्यस्तस्वर। अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति। मा हि स्मते पिपरुः। मा हि
स्मते बिभरुः। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति अजादौ लसार्वधातुके इत्येष स्वरो न प्राप्नोति। रेफेण व्यवहितत्वात्। नैष दोषः। स्वरविधौ व्यंजनमवि

रिति। पृगल्लङ्। मिशपः श्लुः द्विर्वचनं। अर्त्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं। सिजभ्यस्तेति जुस्। जुसि चेति गुणः॥ ॥श्री॥ ॥०॥

ववृते इति ॥ अभ्यासावयवस्यानादेर्हलो निवृत्त्याभाव्यमिति रेफस्य निवृत्तसिद्धिः । नाकुट इति । यस्मात्तु त्रिपादी. विसर्गादिति र्ङे. ते सुबंतं चेति रेफांतस्य पदत्वाद्विसर्जनी
यप्रसंगः । किरत इति । एकवचने किरतीति निसत्वात् वै विकरणाः । आगंतुकार्यमनि संज्ञकं ते हि विकरणे गुणः प्राप्नोति कृते त्वित्वमिति । द्विवचने तु द्वयोरपि निसत्वात्सरला
दित्वं । तत्र रेफो भक्तत्वाद्धात्ववयव इति विकरणो न स्यात् । स हि धातोः परतो विधीयते । अथ विकरणास रो रेफस्तथापि एकपरेण न स्यादिति व्यवस्था द्वयोर्न कल्प्यते ।
अथ व्यवहितेपि परशब्दस्य प्रवृत्तिस्तथापि मिमनाव्यवस्थानप्रकल्प्यते इति प्रसत्या अवस्थो न्यागीर्षिति । परादौ सुब्ग्रहणे नगृह्यते इति न पदांतत्वमिति भावः । अभक्तपक्षे

हलादिः शेषः ॥ हलादिशेषस्तु न सिध्यति वव्रते । ववृधे अभ्यासस्येति हलादिः शेषो न प्राप्नोति । हलादिः शेषः । विसर्जनीयः । विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो व
क्तव्यः । नाकुटो नार्यसः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नोति । विसर्जनीयः । प्रसयाव्यवस्था चाप्रसये च व्यवस्था न कल्प्यते । किरतः
गिरतः । रेफोऽप्यभक्तः प्रसयोपि । तत्र व्यवस्था न प्रकल्प्यते । एवं तर्हि पूर्वांतः करिष्यते । पूर्वांते चेदवधारणं विसर्जनीयप्रतिषेधोपक्लरश्च । यदि पूर्वांतः
गोरवधारणं कर्तव्यं । गोः सुपि गोरेव स्तुपि नान्यस्य । सर्पिष्षु धनुष्षु । इह मा भूत् । गीर्षु पूर्षु । परादावपि सत्यवधारणं कर्तव्यं चतुर्षु सेवमर्थं । विसर्जनी
यप्रतिषेधः । विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नाकुटो नार्यसः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नोति । परादावपि विसर्जनीयस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्केस्त्रिरि सेवमर्थं । कल्पिपदसंघातभक्तो सोनोत्सहते । अवयवस्य पदांततां विहंतुमिति विसर्जनीयः प्राप्नोति । यक्खरस्थाय
क्खरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव स्तीर्यते स्वयमेव । अचः कर्तृयकि सेषस्वरो न प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेश इति वर्तते ॥ ॥

पितदादिवचनात्प्राप्तिरिति कर्तव्यमवधारणं । कल्पिपद इति । न कल्पशब्दादिभिर्वृद्धौ चरेफः प्रसयसमुदायस्य कल्पिशब्दस्य भक्तत्वादवयवो न तु कल्पश
ब्दस्य । ततश्च कल्पशब्दे परतः पदसंज्ञा विधीयमाना तदादौ सुधिकाराद्रेफांतस्य भवतीति विसर्जनीयप्रसंगः । पदशब्देन पघतेनेनार्थ इति प्रसय उच्यते । तेन प्र
त्ययसमुदायभक्तो रेफः कल्पिशब्दे व्यवस्थितो न कल्पशब्दस्यावयव इति नयोः पौर्वापर्यमस्त्येवेति अवयवस्या त्मन एव पदांततां विहंतुं नोत्सहते इत्यर्थः ॥ ० ॥

परतो

क्वचित्तु कल्पयाद्यपदसंघातमक्र इति पाठः। तत्रायमर्थः। कल्पशब्दसंबंधियस्तदन्ताके ल्विरिति तस्य परस्य योवयवः प्रत्ययसंघातः कल्पिशब्दस्तदुक्त इत्यर्थः। धिनुत इति।
एकवचने। सत्यपकारलोपः प्राद् गुणेन विकरणस्य वागुणे परद्दूपेण। धिनोतीति धिध्वनीति द्विचनमुदाहृतं। प्राद्देधातुकोपदेश इति। सूत्रियोगेन चाकारस्य विधाना
सार्द्धधातुकप्रतिपत्तिकाले। काराःतत्वप्रतिपत्त्यासिद्धो लोपः। निर्दिश्यमानस्येति। नन्वादेः परस्येति रेफस्यो ते न भाव्यं। नैष दोषः। लेगाः इत्यनेन यत्नसापितं प्रयो
गविषयमकाराणां तस्याकाराःतादंगादुत्तरस्यादेशः प्रवर्त्तते। सरेफस्य त्वनुमीयमानत्वादादेशाभावः प्रसायपवसायकाभेदविवक्षायां षष्ठी निर्दिष्टस्यादेशा

अथवा पुनरस्तु परादिः। परादावकारलोपः प्रौत्वं पुकुप्रतिषेधश्च शुषधा ह्रस्वत्वमिरोव्यवस्था भ्यासलोपोभ्यसत्त्वादिस्वरोदीर्घत्वं चायदि
परादिः। अकारलोपः प्रतिषेध्यः। कर्त्तोहत्तो। अतोलोपः प्राद्देधातुके इत्यकारलोपः प्राप्नोति। नैष दोषः। उपदेश इति वर्त्तते। यच्छपदेश इति वचने ने
धिनुतः कृणुतः अत्रापि प्राप्नोति। नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते। किं तर्हि आर्द्धधातुकमभिसंबध्यते। प्राद्देधातुको पदेशो यदकाराःतमि
ति। अकारलोपः। औत्वं औत्वंच प्रतिषेध्यं। चकार। जहार। आत औ णल इत्यौत्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंती त्येवं न भविष्यतीय
स्तर्हि निर्दिश्यते तस्यकस्मान्न भवति रेफेण व्यवहितत्वात्। औत्वं। पुकप्रतिषेधः पुकप्रतिषेध्यः कारयति हारयति। आतां पुगिति पुक्प्राप्नोति।
चशुपधा ह्रस्वत्वं। चशुपधा ह्रस्वत्वं च न सिध्यति। अचीकरत्। अजीहरत्। णौचङ्युपधा ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। इटोव्यवस्था। इट् व्यवस्था।
न प्रकल्प्यते। आसतिरिता निपरिता। इड् पिपरादिः रेफोपि तत्र्यवस्था न प्रकल्प्यते। इटोव्यवस्था। अभ्यासलोपः। अभ्यासलोपश्च वक्तव्यः। वहृते वरद्धे। अभ्या
सस्येति हलादिः शेषो न प्राप्नोति। अभ्यसत्स्वरश्च न सिध्यति। मा हि स्मते पिपरः। मा हि स्मते विभरः। अभ्यासत्ता नामादिरुदात्तो भव सजाहो लसार्वधातुक इत्ये
प्रसरणेन प्राप्नोति। अभ्यस्तस्वरः। तादिस्वरश्च न सिध्यति। मकर्त्तो मकर्त्तुं। तादौ च निति कृत्यतौ विलेषस्वरोन प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। कृ उपरश्चेवा

ना घर्थमिरघे मिति। दीर्घत्वं च न सिध्य
ति। गीः पूः रेफवको रेन स्य धातोरिति
दीर्घत्वं न प्राप्नोति॥ ॥

इत्युच्यते। रेफेणेति। यद्रूपं षष्ठी निर्दिष्टमकारमात्रं तत्र व्यवहितमित्यर्थः। यदि तु प्रत्ययस्य सुच्येत लिट इति वा तत्राव्यवधानाभावात्तस्यसादेवादृष्यः। आस्तरिते ति। नित्यत्वा
दुणारपरत्वे चकृते तेने दुषिकृती तिनिषेधात् प्रवृत्तिलक्षणे टो व्यवस्था प्रवृत्तो वारे फान्त्वेवइ द्दिति अनिष्टा व्यवस्था प्राप्नोति। गीरिति। अंतरंगत्वाद्धिलोपे कृते इत्वेरपरत्वेच तदुपधेय
मादीरेफ इति कल्पनायां रात्तस्येति सलोपे कृते दीर्घत्वं न स्यादिति प्रर्वोत्तपक्षोत्रस्थितः॥ ॥ ॥

अलोऽन्त्यस्य ॥ किमिदमिति। षष्ठी प्रथमयोर्निर्देशस्य सामान्यात्सम्भ्रमः। यदि पुनरिति। प्रथमा बहुवचनमल इति पदाद्व्याख्यायेत इत्यर्थः। अस्मिन्पक्षे रहोर जसां लो-
पश्चेति लोपः सर्वादेशः प्राप्नोति विरजीकरोतीति। इदं नियमार्थमिति। अन्त्यस्यादेशा भवन्तीत्यलोऽन्त्यपक्षे पादलग्रहणमनर्थकं स्यादित्यर्थमिति भावः। वाक्यस्यापीति। दोष-
परत्वादेवमुक्तं न तु वाक्यं षष्ठीनिर्दिष्टमस्ति। पदस्यैव परमानदुड्भ्यामिस्य आनडुच्छ्वादेस्तस्य सर्वस्य दत्वं प्राप्नोति। यदि खल्वपीति। अवयवषष्ठ्यन्ते सोऽयं योगोऽपवा-
दविप्रतिषेधार्थः। अथवा प्रथमान्ते आदरस्तत्राप्युच्यते। अन्त्यसविशेषणोऽपीति। स्थाने विज्ञातस्येति। षष्ठी स्थानेयोगे सन्नुवर्त्तते। तेन या षष्ठी स्थानेयोगत्वेन वि-
ज्ञाता सा समलमुपसंह्रियते। आदेशो वा यो विवक्षितः सोऽन्त्यस्यालः स्थाने इत्येवं विज्ञायते। इतरथेति। यदि षष्ठीमात्रमनुसंह्रियेते इत्यर्थः॥ तत्र लविते तिरुचत्र

अलोऽन्त्यस्य॥ किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणमाहोस्विदादेशविशेषणम्। किं चातः। यद्यन्त्यविशेषणमादेशोऽविशेषितो भवति। तत्र को दोषः। अनेकाल्प्यादेशो-
ऽन्त्यस्य प्रसज्येत। यदि पुनरल्ग्रहणमादेशविशेषणं स्यात्तेनायमप्यर्थः। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतन्न वक्तव्यं भवति। इदं नियमार्थं भविष्यति। अलेवान्त्यस्य भवति नान्य
इति। एवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति। तत्र को दोषः। वाक्यस्यापि पदस्याप्यन्त्यस्य प्रसज्येत। यदि खल्वप्येषोऽभिप्रायस्तन्न क्रियेतेति। अन्त्यसविशेषणो-
ऽपि सति तन्न करिष्यते। कथं यदि॰च्च अलोऽन्त्यस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। ङिदेवानेकालन्त्यस्य भवति नान्य इति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते अलोऽन्त्य-
स्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः॥ अलोऽन्त्यस्येत्युच्यते स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः क्रियते। स्थानेप्रसक्तस्य। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः। इतरथा ह्यनिष्टं
प्रसज्येत। टित्किन्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः। यदि पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत। योगशेषे च। किं। अनिष्टं प्रसज्येत। टित्किन्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः। तस्मात्सूत्रमुच्यते अलो-
ऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहार इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति॥ ॥ ॥

कारान्तं वेमिदं प्राप्नोतीति दोषः। दापयतीति युगाकारस्य स्यात्। ततश्चापरुक्तमर्थे वन आगमा इति तन्न युज्यते। यदि पुनरिति। षष्ठी स्थानेयोगे सन्नेनास्येकवाक्यता। अथ तु
प्रकरणोकरणेन्द्रि॰ च्योसादेः सम्बन्धार्थो। तत्रायमर्थो भवति। शास्त्रे या षष्ठी सा सेति सा च स्थानेयोगे वेति। ननु स्थाने विज्ञातस्य पश्चादनुसंहारः प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादिति भावः। अ-
निष्टमिति। आद्यन्तौ टकितौ मिदचोऽन्त्यात्पर इत्येताभ्यां स्थानेयोगत्वमेव बाध्यते तुल्यजातीयत्वात्सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरेण बाधोपसाम्ब्यास्तु पदूपन्नं दर्शय वाल्पव स्थितं इति स

ङिच्च ॥ आदेः परस्य ॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥

ङि॰च्चा॥ विप्रतिषेधादिति। नन्वयमपवादः अनेकाल्शिदित्युत्सर्गः। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। नैतदस्ति। ङि॰त्त्वस्यान्त्यार्थत्वसंभवे सति द्वैविध्यात्सन्दिग्धोपस्थानो
ऽयं योग इत्यपवादत्वमेवात्र विषये नास्ति। प्रयोजनमिति। सति सर्वादेशे ङि॰त्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात्तदेव सर्वादेशत्वमलभ्यं ङि॰त्त्वादं तस्यैव प्रसंगादिति भावः॥

ङि॰च्च॥ तातङ्॰ त्वस्य स्थानेऽनेकस्यान्त्य भवति। ङि॰च्चाल्लोंऽत्यस्येति प्राप्नोति॥ तातङि॰ ङि॰त्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः। तातङि॰ ङि॰त्करणं सावका
शं। को वकाशः। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो ङ॰कारः। तातङि॰ ङि॰त्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति। प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं स्याद्य
न्नियोगतः स्यात्। यदि चायं नियोगतः सर्वादेशः स्यात् तत एतत्प्रयोजनं स्यात्। कुतो नु खल्वेतत् ङि॰त्करणादयं सर्वादेशो भविष्यति न पुनरंत्यस्य
स्यादिति। एवं तर्ह्येतदेव ज्ञापयति न तातङ्॰ त्वस्य स्थाने भवतीति यदेतं ङि॰तं करोति। इतरथा हि लोट एरु प्रकरण एव ब्रूयात्तिह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्य
तरस्यामिति॥ ॥आदेः परस्य॥ ॥अल्लोंऽत्यस्यादेः परस्यानेकाल्शित्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशः॥ अल्लोंऽत्यस्येत्युत्सर्गः। तस्यादेः परस्या
नेकाल्शित्सर्वस्येत्येतावपवादौ। अपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति। आदेः परस्येत्यस्यावकाशः। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईत्। द्वीपं। अन्तरीपं। स
मीपं। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्यावकाशः। अस्तेर्भूः। भविता। भवितुं। इदोऽयंपुंसि। इयम्। इतः। इह। आदेः परस्येत्येतस्यावका
शः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अशाम्यऔश। शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ × भ्यो ति॰ अतो भिस ऐस् ति॰ अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतद्भवतिवि

ङि॰त्करणादिति। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थादिति भावः॥ एवं तर्हीति। अन्तरेणापि ङि॰त्त्वमेहीत्यत्र अपकरणो नानिविधीयमानेनसादेशान्त्वमिद्धमिति ङि॰त्त्वादेव गुणवृद्धिप्र

॥तिषेधार्थं ङि॰त्त्वं ज्ञायते॥ ॥श्री॥ ॥०॥ ॥

अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ ॥शित्करणादेवेति। सति शकारे अनेकाल्त्वादिति भावः। अनेकाल्त्वसंपादने न चरितार्थः शकार इतीत्संज्ञकत्वाल्लुप्यत एव। अष्टाभ्य औशिति। आदेः परस्य सादेः प्राप्त इति भावः। अस्य स्थाने यमिति। ननु सर्वनाम्नो नपुंसकादिति च पंचमीनिर्देशादादेः परस्येत्यादेर्भाव्यं तत्किमुच्यते सस्यायं भवन्निति। एवं तर्हि सर्वनाम्न इति षष्ठी मन्यते नपुंसकादिति विहितविशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शित्करणस्य। अथवा। अस्यापि इह शिद्ग्रहणे ऽनेकाल्त्वादादेः परस्येत्येतद्बाधित्वा सर्वादेशो भ

अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ ॥शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम्। इदम इश्। इतः। इह। नैतदस्ति। शित्करणादेवात्र सर्वादेशो भविष्यति। इदं तर्ह्यष्टाभ्य औश्। ननु चात्रापि शित्करणात्सर्वादेशो भविष्यति। इदं तर्हि जसः शी जश्शसोः शिः। ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति। अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयोजनम्। किम्। विशेषणार्थः शकारः। क्व विशेषणार्थेनार्थः। शि सर्वनामस्थानं विभाषा ङिश्योरिति। शित्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम्। कथम्। अस्य स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात्। असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात्। असत्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यात्। असति लोपेऽनेकाल् यदाऽनेकाल् तदा सर्वादेशः। यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः। यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा। यदेत्संज्ञा तदा लोपः। एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्येत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेषु पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति॥ ॥इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम्॥ ॥

विष्यतीति किं शिद्ग्रहणेनेति पुनरपि शिद्ग्रहणं ज्ञापकमेव। अनेकान्तेषु चानुबन्धेषु नास्त्येवानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति। एकान्तेषु च तेषु ज्ञापने प्रयोजनम्॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम्॥ ॥श्री॥ ॥

भा०कै०प्र० १३०

स्थानिवदादेशोनल्विधौ॥ वत्करणमिति। विनापि वतिना तदर्थलाभोपपत्तेः। किमिति भावः। न च स्थान्यादेश इत्युच्यमाने स्थानिरूपमादेशः प्रतिपद्यते इति कल्पनाश्रयितुं युक्ता
। अस्तेर्भूरित्यादेशविधानवैयर्थ्यप्रसंगात्। न च वचनद्वयप्रामाण्यादिकल्पः। वा लिटीति विकल्पार्थं भावात्। संज्ञाधिकार इति। संज्ञाप्रस्ताव इत्यर्थः। तत्र को दोष इति। आदेशका
र्ये सिध्यर्थोतिदेशः। तच्चादेशकार्यसंज्ञासंबन्धेनापि सिध्यतीति प्रष्टुः। वधेरेवेति। संज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य निवर्तते न तु स्वयं कार्ये प्रतिप
द्यते इति भावः। बहुगणेत्यत्र तु संख्येत्यन्वर्थाश्रयणात्तो किकार्थग्रहणाद्विना पि वतिनातिदेशापक्ष उपन्यस्तः। वत्करणे त्विहातिदेशे स्थानिकार्यारोपादेशे क्रियं
ते न तु स्थानि निनिवर्त्यने इत्यत्र दोषः। इ. तत्किमिति तु संज्ञा न भवति। न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधात्। न हि क्त्वः कित्संज्ञा विहिता या प्रतिषिध्येत। किं कित्वोलिं ह्यत्र तु

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ॥ ॥वत्करणं किमर्थम्॥ स्थान्यादेशोऽनल्विधावितीयत्युच्यमाने संज्ञाधिकारोऽयं तत्र स्थानीत्यादेशस्य संज्ञा [redacted]
स्यात्। तत्र को दोषः। आङो यमहनः आत्मनेपदं भवतीति वधेरेव स्यादुंतेर्न स्यात्। वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। स्थानिकार्यमादेशोऽ
तिदिश्यते गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा। अथादेशग्रहणं किमर्थं। स्थानिवदनल्विधावितीयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिवत्स्यात्। यः स्थाने भव
ति। कश्च स्थाने भवति आदेशः। इदं तर्हि प्रयोजनं। आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यात्। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं चोदयिष्यते। तन्न व
क्तव्यं भवति॥ अथ विधिग्रहणं किमर्थं॥ ॥ ॥

संज्ञाप्रकरणाभावात्तद्वदतिदेशः स्थानिकार्यमित्यनेन कार्यातिदेशोऽयमिति दर्शयति। शास्त्रातिदेशापेक्षया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यात्। इतरे पांकार्यार्थलादिति भा
वः। आदेशग्रहणमिति। स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादादेशो लभ्यत एव। यथा पितृवदधीते इत्युक्ते पुत्र इति गम्यते इति भावः। क इदानीमिति। द्विविधश्चादेशः। प्रत्यक्ष
श्चानुमानिकश्च। अस्तेर्भूरित्यादिरानुमानिकश्च गुरित्यादिः। अत्र हीकारेणोकारान्तः स्थान्यनुमीयते उकारेणोकारान्तश्च आदेशः। ततश्च तुस्तुरिति संपद्यते। अत्र प्रत्यक्षस्यैव ग्र राम० १३०
हणं स्यान्नानुमानिकस्येति भावः। आदेशमात्रमिति। प्रत्यक्षमनुमितं चेत्यर्थः। एरुरित्यत्र प्रत्यक्षमुकारस्यादेशत्वमिकारश्च स्थानि [redacted] त्वं न च किंचिद्विकारस्य कार्यम॥
स्ति य उकारेऽतिदिश्येत तिशब्दकार्यं तु नु शब्दस्यातिदिश्यते इति पदत्वसिद्धिः॥

सर्वविभक्त्यन्त इति। सर्वविभक्त्यन्तो ऽवयवो ऽस्यास्तीति मत्वर्थीयो ऽकारप्रत्ययः। बहुत्वप्रतिपादनपरमेतत्। न त्वत्र सर्वविभक्तयः संभवन्ति। तत्र संबन्धमात्रे षष्ठ्युपादाने ऽनेक
विभक्त्यर्थाभावात्। कुतस्तर्हि सर्वविभक्त्यन्ततास्य भवति। अथ वाल्विधाविति विशिष्टप्रवृत्तिनिमित्तानाश्रयणात् सर्वविभक्त्यन्तता। सति च विधिशब्दे समाससद्भावादेतदुक्ता
मः। केवलस्त्वल्शब्द उपादीयमानो यद्विभक्तिरुच्चार्येत तदर्थो पक्षप एव स्यात्। तत्रालः परस्य विधिः। द्यौः पन्थाः सः इति सुलोपो न भवति। अलि परतो विधिः। क इष्टः स
इष्ट इति हशि चेत्युत्वं न भवति। अलो विधिः। द्युकामः इति। लोपो व्योर्वलीति वलोपो न भवति। उत्वं त्वलि सावकाशं स्याद्दहर्विमलघु इति। अला विधिः। व्यूढोरस्के
नेति। अयोगवाहा नाम ऽरूपदेशास्तत्वं न भवतीति। प्रातिपदिकनिर्देशाश्चेति। अनलि सेनावदेवोच्यतां अत्र ह्रस्वसंस्का एय केवलं प्रथमाविभक्तिं पादीयते न

सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत। अलः परस्य विधिः अल्विधिः। अलो विधिरल्विधिः। अलि विधिरल्विधिः। अला विधिरल्विधिरिति।
नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रातिपदिकनिर्देशो ऽयं प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति न कांचित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति। तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां
विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुत्पद्यते सा साऽऽश्रयितव्या। इदं तर्हि प्रयोजनम्। उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत। अलमाश्रयते ऽलाश्रयः। अलाश्रयो विधिर
ल्विधिरिति। यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते तत्रप्रतिषेधः स्यात् यत्र विशेषणत्वेनाश्रीयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात्। किं प्रयोजनम्। प्रदीव्य प्रसीव्येति वलादि
लक्षण इण्मा भूदिति॥ ॥ ॥

तुनदर्थो विवक्ष्यते। यथा भाव इत्यत्र लिङ्गसंख्ये इति भावः। उत्तरपदलोप इति। अनलि सुच्यमाने यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते तत्रैव निषेधः स्यात्क इष्टः स इष्ट इत्यादौ
प्रदीव्येत्यादाविटः प्रतिषेधो न स्यात्। न हीड्विधौ वलः स्थानत्वेनाश्रयणम्। वलादेरित्यन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्गुणभावाद्वलः। उत्तरपदलोपे त्वलाश्रयत्वादिड्विधेः प्रतिषेध
सिद्धिः। अलमाश्रयत इति। अर्थप्रदर्शनमेतत्। एवं त्वलाश्राय इति स्यात्। तस्मादाश्रीयत इत्याश्रयः एरच्। अलाश्रयो विधिरल्विधिः। अलाश्रयत्वाद्विधिरेवाल्वि
सुच्यत इति गतार्थेलादप्रयोग एव उत्तरपदस्य लोपः॥ ॥ ॥

भा०कै० प्र० किमर्थ इति॥ न स्थानापन्नस्तद्धर्मलाभात्स्थानिकार्यो(ण)पदेशः प्राप्स्यतीति भावः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति। स्थानिस्वरूपाश्रयं यत्कार्यं तद्भिन्नरूपत्वादादेशेन सिध्यतीति भा
१३१ वः। लोकवदिति। लोके हि वचनमन्तरेणापि तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मलाभो दृष्टः। उपाध्यायस्येति। प्रसंगापेक्षेयं षष्ठी। ननु शिष्यविशेषणमेतत्। व्यभिचाराभावात्। प्रतिषेधं व

131

किमर्थं पुनरिदमुच्यते। स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशेषु स्थानिवदनुदेशो गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा। अन्यः स्थानी अन्य आदेशः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादे
तस्मात्कारणात्स्थानिकार्यमादेशेन प्राप्नोति। तत्र को दोषः। आङो यमहनः आत्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात्। इष्यते च स्यादिति। तच्चान्तरेण
यत्नं न सिध्यति। तस्मात्स्थानिवदनुदेशः। एवमर्थमिदमुच्यते। गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा। तद्यथा गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे वर्त्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद्गु
रुपुत्रेऽतिदिश्यते। एवमिहापि स्थानिकार्यमादेशेऽतिदिश्यते। नैतदस्ति प्रयोजनं। लोकत एतत्सिद्धं। तद्यथा लोके यो यस्य प्रसंगे भवति लभतेऽसौ
तत्कार्याणि। तद्यथा। उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा अग्र्यासनादीनि लभते। यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः। दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारंभो नि
वर्त्तको भवति। अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारंभः। अस्तीत्याह। कः। स्वरूपविधिर्नाम। हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव स्याद्वधेर्न स्यात्। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयति स्थानिवदादेशो भवतीति। यदयं युष्मदस्मदोरनादेश इत्यादेशप्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। युष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यमु
च्यमानं कः प्रसंगो यदादेशे स्यात्। पश्यति त्वाचार्यः स्थानिवदादेशो भवतीति अत अनादेशे प्रतिषेधं शास्ति। इदं तर्हि प्रयोजनं। अनल्विधावि
ति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति। इह माभूत्। द्यौः पन्थाः स इति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। अल्विधौ स्थानिवद्भावो न भवतीति।
यदयमदो जग्धिर्ल्यप्ति कितीति कितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणं करोति तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन॥०॥

क्ष्यामीति। न स्वप्रदर्शितविषयः प्रतिषेधः। अकोऽविधात्विति भावः। एवं तावल्लिंगेनाभिमतोऽर्थः सिद्ध इति प्रदर्शितं। इदानीं क्रियमाणेऽपि सूत्रे नाल्विधाविति न वक्ष्यामि राम० १३१

॥ एसाह ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥

अल्विधौ प्रतिषेध इति॥ प्रदीव्येती ऽ न भवति। इड्विधौ वलादेरिति विशेषणमाश्रितं। न च स्तोल्विति वस्तु स्थिसासन्निहितमपि वलादित्वं स्थानिन्यविवक्षितं। तथा हि। इड्ढादिर
पि स्थाभवसेवं स्थाके वलोपि। आकारान्तोपि। स्नाली तीकारान्तोपि। दत्तायेति च यणन्तोपि। इट्छीनमिति मान्तोपि। तत्र स्थामात्र प्रतिबद्धं यत्कार्यं स्तुत्वप्रत्ययत्वाव्ययत्वादि तद्रादेशे
तिदिश्यतां ननु वलादित्वमिति त्वपो न स्वतो नापि स्थानितो वलादित्वमिति उ भावः सिद्धुरवेति भावः। ब्राह्मणवदिति। सामान्यशब्दोपादाने न यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र वि
द्विशेषाश्रयकार्यो नातिदेशः। यत्र तु विशेषशब्दोपादाने नातिदेशस्तत्र विशेषातिदेशो भवत्येव। अयहीदिति। ग्रहोलिटि दीर्घे कृते इति भावः। दीर्घविधौ त्वच्परिभाषोपस्था
शेषस्याशङ्कार्थता १

आरभ्यमाणेप्येतस्मिन्योगे ऽल्विधौ प्रतिषेधे विशेषणेऽ प्राप्तिस्तस्यादर्शनात्। अल्विधौ प्रतिषेधे सत्यपि विशेषणे समाश्रीयमाणेऽसति तस्मिन्विशेष
णेऽप्राप्तिर्विधेः। प्रदीव्यप्रसीव्यन्निकारणं। तस्यादर्शनात्। वलादेरित्युच्यते न चात्र वलादिं पश्यामः। ननु च एवमर्थ एवायं यत्नः क्रियते। अन्यस्य कार्यमु
च्यमानमन्यस्य यथा स्यात् इति। सत्यमेवमर्थः। ननु प्राप्नोति। किं कारणं। सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेशः। सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषोना
तिदिष्टो भवति। तद्यथा। ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं तत्क्षत्रिये ऽतिदिश्यते। यद्विशिष्टं वलादेरिति न तदतिदि
श्यते। यद्येवमग्रहीत् इट् ईटीति सिचो लोपो न प्राप्नोति। अनल्विधाविति पुनरुच्यमाने इहापि प्रतिषेधो भविष्यति प्रदीव्य प्रसीव्येति। विशिष्टं ह्येषो
लमाश्रयते वलं नाम। इह च प्रतिषेधो न भविष्यति। अग्रहीत् इति। विशिष्टं ह्येषोनलमाश्रयते इटं नाम। यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्यते विशेषश्च॥ ॥

नादच एवस्थानित्वं। इट् स्नजं तराणं वा वर्तेक इति इट्कार्ये विशेषकार्यत्वान्न प्राप्नोति। तथा प्रदीव्येति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति। देविल्वेसादावकितोपि त्वाप्रत्ययस्य
संभवात्। किं त्वस्यापि वलादित्ववन्नस्यादतिदेशः। तस्माद्विशेषकार्यातिदेशस्तापनार्थमनल्विधाविति कर्तव्यमिति भावः। अनुबंधकार्येषु चानल्विधाविति प्रतिषेधो
न प्रवर्तते स्थानिन्यनुबंधस्यासन्निधानादसंत एवानुबंधाः कार्ये स्वविशेषका इति सिद्धांतस्यव्यवस्थापनात्। विशिष्टं ह्येषोनलमिति। इट् ईटीति सलोपे समुदायरूपे
णाश्रयणाद्ग्रहोलिटि दीर्घ इट् सत्रापी एवस्थानित्वं नाचः। अनियमप्रसंगान्नियमफलाया अच्च परिभाषाया अनुपस्थानात्॥ ॥

भा०कौ०प्र०
१३२
132

सत्साश्रय इति॥ आश्रीयते इत्याश्रयः। यथा बलादित्त्वमिड्विधौ। तत्रेडागमस्यानुविधित्वाद् नल्विधौ च स्यानिवद्भावविधानाद् ऊदितामिति स्यानिकार्यमिडा
गमो न प्राप्नोति। न वेति। अतिदेश एवानुदेशः सः प्रयोजनं यस्य तदानुदेशिकं। तत्र स्वाश्रयं वलादित्त्वमाश्रित्य स्यान्याश्रयं सार्वधातुकत्वमि ड्विधा स्यते। तत्रा
नल्विधाविनीति। इडागमार्थमत्र स्यानिवद्भावः प्रार्थ्यते। इड्चाल्विधिरिति अनल्विधाविति प्रतिषेधात् सार्वधातुकत्वस्यापीडर्थत्वादि एनप्राप्नोतीति। इदानीं
यथात्र प्रतिषेधो न प्रवर्त्तते तथा विचारपूर्वकं प्रतिपादयितुमाह। किं पुनरिति। आदेशो स्यास्तीसादेशी स्यानी। किं स्यान्यलाश्रये कार्ये स्यानिवत्त्वनिषेधो

सत्साश्रये विधिरिष्टः। सति च वलादित्वे इटा भवितव्यं। अरुदितां। अरुदितं अरुदित। किमत्रोयत्त्वमिभवितव्यं। प्रतिषेधस्तु प्राप्नोत्यल्विधित्वात्।
प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति। किं कारणं। अल्विधित्वात्। अल्विधिरयं भवति। तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति। न वानुदेशिकस्य प्रतिषेधादितरे
णभावः। न वा एष दोषः। किं कारणं। आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात्। अस्त्वत्रानुदेशिकस्य वलादित्वस्य प्रतिषेधः। स्वाश्रयमत्र वलादित्वं भविष्यति।
नैतद्विवदामहे वलादिर्न वलादिरिति। किं तर्हि स्यानिवद्भावात् सार्वधातुकत्वमेषितव्यं। तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं पुनरादेशिन्य
ल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधो भवत्याहोस्विदविशेषेण। आदेशे आदेशिनि च। कश्चात्र विशेषः। आदेशल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रति
षेधः। आदेशल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुर्वित्यत्र स्यानिव[illegible]द्भावादंगसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वं
तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति। वधक इत्यत्र स्यानिवद्भावादंगसंज्ञा स्वाश्रयं चाउपधत्वं तत्र वृद्धिः प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यविशेषेण आदेश आदेशि
नि च। आदेशप्रादेश इति चेत्तुमुप्रतिड्.कृदतिदिष्टेरूपसंख्यानं। आदेशप्रादेश इति चेत्तुमुप्रतिड्.कृदतिदिष्टेरूपसंख्यानं कर्त्तव्यं। तुम्। दृष्टश्चायल्मा

याल्मात्राश्रय इति विचारः। किं प्रसासन्निराश्रीयते ऽथवाव्याप्तिरिति भावः। वधक इति। हंते र्ण्वुलि बहुलं संज्ञाछंदसोरिति वक्तव्यं अन्त्यस्य वधकः गात्र विच क्षणाजिराद्यर्थ
मिति वधादेशः। स च हलन्त इति दोषोपन्यासः। अदंतत्वे तूपधोपस्य स्यानिवद्भावाद् वृद्ध्यभावः। तुमितिड्.कृदतिदिष्टेष्विति। आदिष्टएवातिदिष्टो विवक्षितः। उपलक्षणं चैतत्।
तद्धितादेशेष्वपि न प्राप्नोतीति लैंगवापन इति। अत्र हि स्वाश्रयमजादित्वं स्यानिवद्भावात्तद्धितत्वं॥ ॥×पिबेरत्र स्यानिवद्भावादंगसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः

[illegible]

४×
रा०म०
१३२

स्तत·

किं पुनरिति॥ न्यायापेक्षः प्रकर्षः। कः पक्षो न्यायोपपन्न इत्यर्थः॥ आदेशिनीति। प्रत्यासत्तेरिति भावः। यत्कार्यमादेशः स्वतो न प्रतिपद्यते तत्र स्यादतिदेशाकांक्षा। तच्छेष
स्य प्रतिषेधस्तद्वारकं एवाकार्ये युक्तः। अनुदितामित्यत्र त्वादेशस्य स्वतो वलादित्वाभावात्ता अतिदेशाकांक्षा। सार्वधातुकत्वं स्वतो नास्तीति तदेवातिदेशेन प्राप्यते। यथा गुरु
पुत्रो गुरुत्वे सति नातिदेशमपेक्षते तथा वलादित्वं प्रत्यादेशस्य नास्त्यतिदेशापेक्षे सेतावतादृष्टांतः सार्वधातुकत्वं प्रत्यस्त्येवातिदेशापेक्षा। करोतेराविति। अका

तिरूः। अनूदितां। अनुदितं। अनुदितास्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञात्वाश्रयं च वलादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति। तिरूः। रुदतिदिष्टं। भुवनं स्तवनं धुव
नं। स्थानिवद्भावात्प्रत्ययसंज्ञा स्वाश्रयं चाजादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं पुनरत्र ज्यायः। आदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेध इत्येतदेव ज्यायः।
कुत एतत्। तथा ह्ययं विशिष्टं स्थानिकार्यमादेशेतिदिशति गुरुवदु गुरुपुत्र इति यथा। तद्यथा। गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोज
नात्पादोपसंग्रहणाच्चेति। यदि च गुरुपुत्रोपि गुरुर्भवति। तदपि कर्तव्यं भवति। अस्तु तर्ह्यादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधः। ननु चोक्तमादेशग्लि
धिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेध इति। नैष दोषः। करोतेस्तपरनिर्देशात्सिद्धं। पिबिरदंतः। वधकइतिनायं णवुल्। अन्योयमकश
ब्दः क्वचिदौणादिकः रुचक इति यथा। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यं। किं प्रयोजनं तिरूः। ग्रहणेन ग्रहणाय पचतुपचंतु२
थासात्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धं। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिरूः। ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति। तद्यथा श्वाकर्णे पुच्छे वा छिन्नेश्वे

रस्यत्पुकारोमात्रिक एव न्यायः इति प्राप्तांतरेणापि प्राप्तस्य भिन्नकालस्य निरन्तरार्थतपरत्वमित्यर्थः। अन्योयमिति। हनो वध चेति छुन्प्रत्ययः। एकदेशविकृतस्ये
ति। एकदेशेन विकृत इति तृतीयासमासः। तद्यथेति। छिन्नेपि पुच्छे शिष्टावयवसन्निवेशः श्वत्वजातेरभिव्यंजकः। एवं पचन्तु लिसत्र इकारस्य विकारेपि तकारस्तिरूः। त्वस्य
व्यंजकः। तथा चेकारलोपेपि अपचदिति तकारमात्रस्य तिरूः। त्वमर्थप्रतीतिहेतुत्वं चास्ति। नास्म्य इति। अवयवापगमेपि नतस्य जात्यंतरेणायोगः किंतर्हि श्वत्वेन व्यवहारः॥

भा०कै०प्र०
१३३
133

अनित्य विज्ञानमिति। अवस्थिते तकारे इकारस्य उकार इत्यनित्यत्वं श्रुतइव प्राप्नोतीति भावः। उपसंख्यानेतु क्रियमाणे नास्त्यनित्यत्वं। एऌरिति स्थान्यादेशाभ्यां तिपादृतु
शब्दयोरनुमीयमानत्वात्तेः प्रसंगे तो विधानात्। तत्रादेशग्रहणं उपसंख्यानात्प्राग् आनुमानिकरूपापादेशस्य स्थानिवद्भावः सिद्धः। नचेमे इति। तुशब्दादयः। एऌरित्यत्र साक्षा
त्समुदायानुपादानात्। रूपान्यत्वाच्चेति। यद्यप्यवयवादेशे रूपं न भिद्यते तथापि देवप्रत्यभिज्ञानात्तिङ्‌त्वे यतस्तु भेदको रूपांतरमान्नास्तीति तिङ्‌त्वमिति भावः। योत्रादेश

अनित्यविज्ञानं तु॥ अनित्यविज्ञानं तु भवति। नित्याः शब्दाः नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारि
भिः। तत्र स एवायं विकृतश्चेत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते। तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। भारद्वाजीयाः पठंति। एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं। एकदेशवि
कृतेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यं। किंप्रयोजनं। पचतु पचंतु तिङ्‌ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। अनादेशत्वादादेशः स्थानिवदिति उ
च्यते। नचेमे आदेशाः॥ रूपान्यत्वाच्च। अन्यत्खल्वपि रूपं पचतीति अन्यत्पचत्विति। इमेप्यादेशाः। कथं। आदिश्यते यः स आदेशः॥ इमे चाप्या
गा२ दिश्यंते। आदेशः स्थानिवदिति चेन्नाश्रितत्वात्। आदेशः स्थानिवदिति चेत्तन्न। किं कारणं। अनाश्रितत्वात्। योत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चा
श्रीयते नासावादेशः। नैतन्मंतव्यं समुदाये आश्रीयमाणेऽवयवो नाश्रीयत इति। अभ्यंतरो हि समुदायस्यावयवः। तद्यथा वृक्षः प्रचलन्स
हावयवैः प्रचलति। आश्रय इति चेदल्विधिप्रसंगः। आश्रय इति चेदल्विधिरयं भवति। तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति नैष दोषः। नैवं सति
"कश्चिदनल्विधिः स्यात्। उच्यते चेदमनल्विधाविति। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो योल्विधिरिति कश्च साधीयः॥ ॥

इति॥ इकारस्य उकारः नासावाश्रीयते पदसंज्ञायां साहि तिपशब्दनिबंधनावयवनिबंधना यश्चेति। तुशब्दः साक्षाद्विधानान्नादेशः पदसंज्ञानिमित्तभावेन चाश्री राम०
यत इत्यर्थः। ननु नोत्तरमाह। नैतदिति। तिपतस् झि इति तिपस्त्रिवेश इकारतकारावपि सन्निविष्टाविती कारस्यति ङ्‌त्वान्नादेशस्य प्युकारस्य तिङ्‌त्वमिति सिद्धा पदसंज्ञा। १३३
अल्विधिप्रसंग इति। इकारस्य पदसंज्ञानिमित्तत्वादल्विधिः पदसंज्ञास्यादित्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

यत्रप्राधान्येनेति। यत्रसाक्षादत्वनिर्दिष्टः तत्र प्रतिषेधो नानुमीयमाने संभवमात्रेणेत्यर्थः। प्राधान्यग्रहणं प्रत्यक्षोपलक्षणं आदेशमात्रमिति। आनुमानिक-
मपीत्यर्थः। अनुपपन्नमिति। एकदेशविकारेऽपि यत्र नित्यत्वहानिस्तत्र सर्वविकारे कुतो नित्यत्वं। यत्रान्वयोऽपि कस्यचिन्नास्तीत्यर्थः। सोमस्येति। सोमस्तृणविशेषः। तद-

यत्रप्राधान्येनाल्लाश्रीयते। यत्र नांतरीकोल्लाश्रीयते नासावल्विधिरिति। अथ यथोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनं। आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यादि-
ति। अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वात्। स्थानी आदेश इत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते। किं कारणं। नित्यत्वात्। स्थानी हि नाम भूत्वा यो न भवति। आदे-
शो हि नाम योऽभूत्वा भवति। एतच्च नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते। यत्सतो नाम विनाशः स्यादसतो वा प्रादुर्भाव इति। सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेषु
भूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगात्। सिद्धमेतत्। कथं। यथा लौकिकवैदिकेषु कृतांतेषु अभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगो वर्त्तते। लोके तावदुपाध्यायस्य
स्थाने शिष्य इत्युच्यते न च तत्र उपाध्यायो भूतपूर्वो भवति। वेदेऽपि सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुणुयादित्युच्यते। न च तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति। कार्य-
विपरिणामाद्वा सिद्धं। अथवा कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत्। किमिदं कार्यविपरिणामादिति। कार्या बुद्धिः सा विपरिणम्यते। ननु च कार्याविपरिणामादि-
ति भवितव्यं। संति चैवोत्तरपदिकानि ह्रस्वत्वानि। अपि च बुद्धिः संप्रत्यय इत्यनर्थांतरं। कार्या बुद्धिः कार्यः संप्रत्ययः कार्यस्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः
कार्यविपरिणामः कार्यविपरिणामादिति। परिहारांतरमेवेदं मत्वा पठितं कथं चेदं परिहारांतरं स्यात् यदि भूतपूर्वे स्थानशब्दो वर्त्तते॥ ॥

सन्निधौ पूतीकतृणानि प्रतिनिधीयंते। कार्या बुद्धिरिति। अन्यस्यात्र विपरिणामासंभवात्सामर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गृह्यते ननु कार्यशब्दो बुद्धिपर्यायः संतीति। इत्यापोरि
॥ सत्रबहुलग्रहणात्॥ ॥ श्री॥ ॥७॥ ॥

भूतपूर्वे चापीति॥ न च नित्यत्वविरोधः। बुद्धिधर्मोः केवलमर्थेषु प्रतिपन्नवशादारोप्यंते न तु तद्वशादर्थानां तथा च स्थानं। प्राचीनमिति। प्राचि देशे प्राक्। ततो विभाषांचेरदिक्
स्त्रियामिति स्वार्थे खः। तत्र सप्तम्यपर्थे स्यामि हि तत्वादंतर्भूतत्वाच्च प्रथमैव कृता। आम्रबुद्ध्या इति। अस्या अनंतरमित्यर्थः। अपवादप्रसंगस्त्विति। बुद्धिविपरिणाममात्रेय
दि स्थान्यादेशभाव इतिभावः। कर्मण्यणीति। सर्वत्राणबुद्धिः प्रसक्ता। आतोनुपसर्गे क इति कबुध्या निवर्त्यते इति केप्यणकृतप्रसंगः। विषयेण त्विति। तुशब्दः पुनरर्थे।

भूतपूर्वे चापि स्थानशब्दो वर्त्तते। कथं बुद्ध्या। तद्यथा। कश्चित्कंचिदुपदिशति। प्राचीनं ग्रामादाम्रा इति। तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता। ततः पश्चादाह। ये
क्षीरिणो वरोहवंतः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा इति। स तत्राम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते। स ततः पश्यति बुद्ध्या आम्रांश्चापकृष्यमाणान् न्यग्रोधांश्
चाधीयमानान्। नित्या एव च स्वस्मिन्विषये आम्राः। नित्याश्च न्यग्रोधाः। बुद्धिस्तस्य विपरिणम्यते। एवमिहाप्यस्तिरस्मायविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्व
त्रास्तिबुद्धिः प्रसक्ता सोस्तेर्भूरिसनेनास्तिबुध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते। स ततः पश्यति बुद्ध्या अस्तिं चापकृष्यमाणं भवतिं चोपादीयमानं। नित्य
एव च स्वस्मिन्विषये अस्तिर्नित्यो भवतिश्च। बुद्धिस्तस्य विपरिणम्यते। अपवादप्रसंगस्तु स्थानिवत्त्वात्। अपवादे उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति। कर्मण्यण्
आतोनुपसर्गे कः इति केपि अण्कृतं प्राप्नोति। किं कारणं। स्थानिवत्त्वात्। उक्तं वा। किमुक्तं। विषयेण तु नानालिंगकरणात्सिद्धमिति। अथवा सि
द्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथं। षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति वक्तव्यं। तत्र हि षष्ठीनिर्दिष्टस्य ग्रहणं कर्त्तव्यं। न कर्त्तव्यं।
प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतं। षष्ठी स्थानेयोगेति॥ ॥ ॥

यदयं गापोष्टगिति कापवादस्य टकः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयति नोत्सर्गकृतमपवादे भवतीति। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। न चापवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते नाभिनवं
चेत्साद्वैषष्ठ्याः स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति षष्ठी। विश्रवणरवणौ सन्नत्तुभ्याह्वांतरं प्रत्ययविषयं विज्ञेयं। यथोक्तं। बालवायो विदूरं च प्रकृत्यंतरमेव वा। विश्रवः शाह्वात्वन
भिधानात्प्रत्ययाभावः॥ ॥श्री॥ वेति ॥

यद्यमिति॥ न च पित्त्वनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं शित्त्वं। अपनो नित्वाज्ज्ञापकात् सित्त्वनिवृत्तेः सिद्धत्वात्। नस्य त्रपि त्त्वं नित्त्वस्य वा विशेषोस्तीति चेत्। भिद्रूकुः। तदयुक्तं तास्थीत्यादौ चानवि
नित्त्वं प्रकृतेरा घुट्त्वार्थं स्यात्। तस्मादिष्टसिद्धये सामान्ये न ज्ञापकं शित्त्वमाश्रीयते अपवादे उत्सर्गकृतं न भवतीति। कनिति ञितीति। परिहारान्तरं सञ्ज्ञावाच्य षट् स्वस्रादिभ्यः

अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति। यदयं अपत्यादीन् कांश्चित् शितः करोति। अपत्यं श्नम् श्ना शप् श्नुरिति। तस्य दोषस्तयादेशे उभ
यप्रतिषेधः। तस्यैतल्लक्षणस्य दोषः। तयादेशे उभयप्रतिषेधो वक्तव्यः। उभये देवमनुष्याः। तयपो यग्रहणे न ग्रहणं जसि विभाषा प्राप्नोति। नैष दोषः। उप
पच्छ्रस्ययान्तरं। यदि अस्य यान्तरं उभयीति ईकारो न प्राप्नोति। मा भूदेवं। मात्रजि सेवं भविष्यति। कथं मात्रजिति। नेदं प्रसयग्रहणं किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणं। क्व
सन्निविष्टानां प्रत्याहारः मात्रशब्दात् प्रभृत्याऽऽयचश्चकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं। कतितिष्ठति इत्यत्रापि प्राप्नोति। अपर इति वक्तव्ये। एवमपि तैलमात्रा घृतमा
त्राऽत्रापि प्राप्नोति। सदृशस्याप्यसन्निविष्टस्य न भविष्यति प्रत्याहारे ग्रहणं। जातिसंख्यायां वचनादेशे स्थानिवद्भावप्रतिषेधः। जातिसंख्यायां वचनादेशे स्था
निवद्भावप्रतिषेधो वक्तव्यः। व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। अर्थातिदेशात् सिद्धमिति। ह्रस्वग्रहणोऽदीर्घः। ह्रस्वग्रह
णेऽदीर्घे आदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। निष्कौशाम्बिः ह्रस्वग्रहणे [illegible] न ग्रहणात् तु लोपो मा भूदिति। ननु च दीर्घादिसु च्यते।
तत्र वक्तव्यं [illegible] भवति। किं पुनरत्र ज्यायः स्थानिवत्प्रतिषेध एव ज्यायान्। इदमपि सिद्धं भवति अतिखट्वाय अतिमालाय याडापः इति याण्न भ
वति। अथेदानीं असत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते पिच्छा सोऽभूत एवं इतिकृत्वा याडाप्स्मान्न भवति॥ ॥ ॥

तिप्रतिषेधो वनोऽकः। तैलमात्रेति। चकारस्य प्रत्याहारार्थस्योपादानात् तस्याविशेषकत्वान्मात्र अवृत्मात्रयग्रहणप्रसंगः। सदृशस्येति। प्रसयानुकरणं मात्रशब्द इतिप्रातिपदिक
स्याग्रहणमित्यर्थः। जातिसंख्यायामिति। एकस्मिन्प्राप्ते एकवचनं तस्य प्रसंगे बहुवचनमादेश इति कल्पनाश्रयेणादेशोपन्यासः। भूतपूर्व इति। अनुबन्धकार्ये सर्वत्र भूतपूर्वगत्या
॥ अयणां दाइति च रूपसञ्ज्ञावात्॥ ॥ ॥

भा॰कै॰प्र॰ १३५ 135

लक्षणेति। अत्र चांतराङ्गत्वेकृते सम्बायमिति बुद्धेर्विच्छेदः। कृल्लादिरिति। णल्लादिषु यत्ले वभूतपूर्वो कृल्लादिरिति भावः। आर्थिमितिति बादयो हि सर्वे कृल्लादय इति। णल्लादयो भू

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। ननु चेदानीमस्यापि स्थानिवद्भावे एतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुं। नेत्याह। न तर्हीदानीं क्वचिदपि स्थानिवद्भा
वः स्यात्। न तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धं। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयं। ई ई ई कारान्तात् आ आ पृ आकारान्तात् इति। आहिभुवो रीट्प्रतिषेधः॥
आहिभुवो रीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। आत्थ। अभूत्। अस्ति ब्रूग्रहणेन ग्रहणाद्रीट् प्राप्नोति। आहेस्तावन्न वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाहे =
रीट् भवतीति। यदयमाह स्थ इति कृल्लादिप्रकरणेपि स्थं शास्ति। नैतदस्ति। ज्ञापकं। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं। किं। भूतपूर्वगतिर्यथा वि
ज्ञायेत। कृल्लादिर्यो भूतपूर्व इति। यद्येवं वचनमनर्थकं स्यात्। आर्थिमेवायमुच्चारयेत् ब्रुवः पंचानामादित आथो ब्रुव इति। भवतेश्चापि न वक्तव्य
ः। अस्तिसिचोऽपृक्त इति द्विसकारको निर्देशः। अस्तेः सकारान्तादिति। वृध्यादेशो वृद्धिनत्वप्रतिषेधः। वध्यादेशो वृद्धिनत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः।
वधकं पुष्करमिति। स्थानिवद्भावाद्वृद्धिनत्वे प्राप्नुतः। नैष दोषः। उक्तमेतत्। नायं ण्वुल्। किं तर्हि। सोयमकृशाद्धृः कितौ णादिकः। कृत्वुक् इति यथा। इड्वृधि
भ्यां इड्विधेयः। आवधिषीष्ट एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरः प्रकृतिस्व
रस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत आवधिषीष्टेति। नैष दो
षः। आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवंतीत्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु। तत्रार्द्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति। आकारां

[illegible]

तपूर्वो कृल्लादय इति भावः। आवधिषीष्टेति। पंच्छकृत्प्रयोगः यदावधिषीष्टेति भवति तदा तिङुः तिङ् इति निघातः प्राप्तो निपातेयेद्यदीतिप्रतिषिद्धस्तदैतदुदाहरणं क्वचित्तु ॥
दप॰ ॥यदावधिषीष्टेति पाठः॥ ॥श्री॥

एम॰ १३५

आकारान्तानुक्पुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । विलापयति । भापयते । लीभीग्रहणेन ग्रहणान्नुक्पुकौ प्राप्नुतः । लीभि योः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धं । लीभि योः
प्रश्लिष्टनिर्देशो यं । ली ई ईकारान्तस्य । भी ई ईकारान्तस्येति । लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः । लोडादेशे एषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिष्टा
त् । हतात् । भिन्तात् । कुरुतात् । स्तात् । लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एत्वमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यं लोडादेशः
क्रियतामेते विधय इति । किमत्र कर्तव्यं । परत्वात्लोडादेशः । अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात्कस्मादेते विधयो न भवन्ति । सकृद्गतौ
विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा । त्रयादेशे स्रंतप्रतिषेधः । त्रयादेशे स्रंतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तिसृभावे कृते त्रेस्त्रय इति त्रयादेशः
प्राप्नोति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यं तिसृभावः क्रियतां त्रयादेशः कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । आ कृता २
मविधौ च । आमविधौ च स्रंतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतसृभावे कृते चतुरनडुहोरामुदात्त इत्याम्प्राप्नोति । नैष दोषः ॥ इद
मिह संप्रधार्यं चतसृभावः क्रियतां चतुरनडुहोरामुदात्त इत्यामिति । किमत्र कर्तव्यं । परत्वाच्चतसृभावः । अथेदानीं चतसृभावे कृते पु
नः प्रसंगविज्ञानात्कस्मा[redacted]दाम्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा ॥ ॥ श्री ॥ ॥१॥ ॥
×त्रयादेश इति । किमत्र कर्तव्यं । परत्वात्तिसृभावः । अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनः प्रसंगविज्ञाना ×४ ॥ श्री ॥ ॥०॥

उकारान्तम्भृतीति॥ तन्नादिलृन्म्पुउरि सतः। तत्र वसुरं तन्मूर्तः। यदीति। आप्रत्ययस्य प्रत्याहारेणं न भोवात्। शानाय इति। न चात्र म्नाशातुः कृत इत्यनुमेव शानाम्मु
चतेति। शत्रेन तस्य सनुम्कृत्वादितिभावः। तस्मादागमग्रहणेपि शानेवविशेषणीय इति प्रत्याहारग्रहणेपि सएव विशेष्यत इत्यदोषः। सर्वत्रेति। प्रकृतिभावो ने

स्वरेवस्वादेशे। स्वरेवस्वादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः। विडुषः पश्या शातुरनुमोन द्य ज्ञादीन्नंतोदान्तादि सेषस्वरः प्राप्नोति। नैषदोषः। अनुम इति
प्रतिषेधो भविष्यति। अनुम इत्युच्यते न चात्रनुमं पश्यामः। अनुम इति नेदमागमग्रहणं किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणं। क्व सन्निविष्टानां
प्रत्याहारः। उकारात्प्रभृत्यानुमो मकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं लुनतां पुनतां अत्रापि प्राप्नोति। अनुम्ग्रहणे न न शत्रंतेविशेष्यते
किं तर्हि शानेव विशेष्यते। शानायोः नुम्कृइति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं। आगमग्रहणे हि सति इह प्रसज्येत। मुंचता मुंचते इति। गोः
पूर्वणित्वात्त्व स्वरेषु। गोः पूर्वणित्वात्त्वस्वरेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। चित्रग्वग्रं शबलग्वग्रं। सर्वत्र विभाषा गोरिति विभाषा पूर्वरूपत्वं प्राप्नो
ति। नैषदोषः। एङ् इति वर्त्तते। तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति। एवमपि हे चित्रगो अग्रं अत्र प्राप्नोति। णित्वं। चित्रगुः चित्रगू
चित्रगवः। गोतो णिदिति णित्वं प्राप्नोति। आत्वं। चित्रगुं पश्य शबलगुं पश्य। औतोम्शसोरित्यात्वं प्राप्नोति। नैषदोषः। तपरकरणात्सिद्धं।
तपरकरणसामर्थ्यात्सिद्धात्वे न भविष्यतः। स्वरः। बहुगुमान्। न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। कृएनेति पिबसोः प्रतिषेधः। क
रोतिपिबसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुरु पिबेति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणः प्राप्नोति। उक्तं वा। किमुक्तं। करोतौ तपरनिर्देशात्सिद्धमिदं

नविधीयतेनत्तु पूर्वरूपत्वं। तस्मादेङः पदान्तादतीति पूर्वरूपं प्राप्नोतीति वाच्यायदा सप्रकृतिभावस्तदायं प्रसंग उक्तः। उत्तरं त्वल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावः एम०
१३६

"कुरुगुमानिति। अत्रापिसमाधानं अभ्यमोदीर्घादिस्तनोमङ्कान्तुक्त्सादीर्घादिसस्य संबंधादीर्घनामोषाद्यादितिव्याख्यानादपोषः। नचैवमपि चित्रगूनामित्यत्रदोषः। लाक्षणिकत्वात्" ३– ॥१॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

-अपंचाष्टवार्त्तिकन्यासः ३-

अचः परस्मिन्। अल्विध्यर्थमिदं। तथा हि। व्रश्चेति उरदत्वे कृते तेन संप्रसारणे संप्रसारणमिति विकारस्य संप्रसारणनिषेधः स्यादल्लाश्रयः। एवम् चिनीकः बुकु
चिनीकुः इति चिनोतेः कपीति दीर्घे कृते ह्रस्वान्तेसातुग्वेमिति स्यादल्लाश्रयः स्वरो स्यादुदचनाद्भवति। वार्णनिमसुराहरणं निकानिचिच्छकम् इति विधानानीति प्रश्नः।
अच इति किमर्थमिति। अंतरंगत्वादिति। अत एव युगपत्प्राप्त्यभावाद्धारणे द्वंगबलीय इत्येतदत्र नास्ति। यत्र हि युगपदंगबाह्यणयोः प्राप्तिः। यथा कारक इति हृदि
यणादेशयोः यथा चक्रिरतः किरतीति यणित्वयोः। तत्रैतदुपतिष्ठते। तत्रायं यत्नः। च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति चकारछकारयोः समुदायनिर्देशात्तत्तुक् छ
कारः स्थानी समुदायनिर्देशसामर्थ्याद्यालोंसस्येतस्यानुपस्थाने। अनर्थकत्वाद्वा। एवं च नञो दि.त्करणं विश्न इत्यत्र गुणप्रतिषेधार्थमर्थवद्भवति। स्थाश्र

- सृता-

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ॥ अच इति किमर्थं। विश्नः प्रश्नः द्यूत्वा आकाष्ठां आगसा प्रश्नो विश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकः
तस्य स्थानिवद्भावात् छे चेति तुक् प्राप्नोति। अच इति वचनान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनं। क्रियमाणेपि चाज्ग्रहणे वश्पमत्र तुगभावे
यत्नः कर्त्तव्यः। अंतरंगत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति। इदं तर्हि द्यूत्वा स्यूत्वा वकारस्य ऊठ् परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद् चीति यणादेशो न
प्राप्नोति। अच इति वचनाद्भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। स्थाश्रयमत्राच्त्वं भविष्यति। अथवा योत्रादेशो नासावाश्रीयते यस्याश्री

यमिति। न स्थानिदेशे न स्थाश्रयधर्मो निवर्तते। यथा ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्जितमिति क्षत्रियस्य क्षत्रियधर्मः। वाय्वोरित्यादौ तु स्थाश्रयेप्यसत्त्वपिबल्लेबहिरंगत्वा
द्यणोसिद्धत्वाद्वलिलोपाभावः। द्यूत्वेत्यत्र तु नाजानंतर्ये इत्यसिद्धत्वनिषेधाद्यणः प्रवर्त्तते। ऊठः स्थानिवत्त्वाद्वलोः कथं न शंकित इति चेत्। योनादिष्टादच इत्येवमर्थस्याज्ग्र
हणस्य स्थाप्यियमाणत्वात्। योत्रादेश इति। समुदायरूपऊठ्। यच्चाश्रीयते। यणविधावच्। नासावादेश इति। समुदायस्यादेशत्वात्। न चावयवस्यादेशोगस्यते। मुख्य
संभवे गौणग्रहणस्यायुक्तत्वात्। स्वाम्नादीनां तस्येतुबंधविमुक्तानां धातुसंज्ञापादेशावयवत्वान्न प्राप्नोति। घत्वादेशस्य त्र दित्वाददः. र्था ज्ज्ञापकाद्धानुकार्याणि म

९ विषंतीसदोषः॥ देश२ ॥ ॥

भा०कै०प्र० युवजानिरिति। अयुसन्नत्वादुणादीनां जायाशब्दाकारस्य लोपो न भवति। अन्यथा ऽकारस्य निर्दिष्टत्वे यल्लोपे च निरुः स्थानिवद्भावात्स यत्वादकारलोपः स्यात्।
१३८ नचाक्षिद्रुवदत्रा भादिसाकारलोपे कृतेऽप्येऽसिद्धत्वस्याश्रयत्वात्। पुनरिति। यस्येति लोपे सिद्धे पादशब्दस्येस्तत्र पुनर्लोपवचनं स्थानिवत्त्वनिषेधार्थं। पुनर्लोपव

तमा॰

137

इदं तर्हि प्रयोजनं। आकाष्टां सिचो लोपः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावात् षढोः कः सीति कत्वं प्राप्नोति। अचः इति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। वक्ष्यत्येतत् पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। इदं तर्हि प्रयोजनं। आगत्य अभिगत्य अनुनासिकलोपः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावात् ह्रस्वस्येति तुङ्न प्राप्नोति। अचः इति वचनाद्भवति। अथ परस्मिन्निति किमर्थं। युवजानिः द्विपदिका वैयाघ्रपद्यः आदीध्ये। युवजानिः वधूजानिरिति जायाया निङ् न परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्वलीति यलोपो न प्राप्नोति। परस्मिन्निति वचनाद्भवति। नैतदस्ति प्रयोजनं। स्वाश्रयमत्र वल्त्वं भविष्यति। अथवा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः। इदं तर्हि प्रयोजनं द्विपदिका त्रिपदिका पादस्य लोपोऽपरनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात्पद्भावो न प्राप्नोति। परस्मिन्निति वचनाद्भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावो न भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं। वैयाघ्रपद्यः। ननु चात्रापि पुनर्लोपवचनसामर्थ्यादेव न भविष्यति। अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनं। किं। यत्र भसंज्ञानाश्रयात्श्येनपादिति। इदं चाप्युदाहरणं। आदीध्ये आवेव्ये इकारस्य एकारो न परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपः प्राप्नोति परस्मिन्निति वचनान्न भवति॥ ॥

चने सति लुप्यत एवाकारः कार्येणाश्रीयते इत्यर्थः। ननु चात्रापीति। यस्येति लोपे सिद्धे पादस्य लोप इति पुनर्लोपवचनादित्यर्थः। आदीध्ये इति। इटएत्वे कृते लोपः प्राप्नोति राम०
विकरणस्य तत्र निमित्तत्वात् विकरणः तस्य लुक्। एरनेकाच इति यण् न प्रवर्तते किंतु गुणपधात्वं चङ्परनिर्ह्रासकुत्वे ष्विति स्थानिवत्त्वनिषेधात्॥ ॥ १३८

यदयमिति॥ अग्नेर्वायोरिति स्थानिवत्त्वाद्ध्रस्वादिसेर्वल्लोपः सिद्धः। खट्वे माले इत्यादौ हल्ङ्याब्भ्य इति। नयत्यादीनां विजन्तानां गुणे नेल्लोपो इति कथं संबुद्धिलोप इति चेन्नै
तेभ्यो विच् दृश्यते। बाभ्रवीया इति। सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्घ्रशब्दस्य सन्निपातनिमित्तो वान्तादेशो यलोपनि[मि]मित्ततां प्रतिपद्यते। योन्त्रादेश इति। वान्तः समुद्र

अथ पूर्वविधाविति किमर्थं। हे गोः बाभ्रवीयाः नैधेयः। हे गौरिति औकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावादेङ् ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपः प्राप्नो
ति। पूर्वविधाविति वचनान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनं। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न संबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति। यदयमेङ् ह्रस्वात्सं
बुद्धेरित्येङ्ग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकं। ओऽर्थमेतत्स्यात्। यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति। इतरथा ह्यो ह्रस्वादित्येव ब्रूयात्। इदं तर्हि प्रयोज
नं। बाभ्रवीयाः माधवीयाः वान्तादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्धलन्तत्वात्तद्धितस्येति यलोपो न प्राप्नोति। पूर्वविधाविति वचनाद्भवति।
एतदपि नास्ति प्रयोजनं। स्थाश्रयमत्र हलन्तत्वं भविष्यति। अथ वा योन्त्रादेशो नास्ति वाभ्रवीयते यश्चाश्रीयते नासौ वादेशः। इदं तर्हि प्रयो
जनं। नैधेयः। आकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्द्व्यज्लक्षणो ढक् प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति। अथ विधिग्रह
णं किमर्थं। सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत। पूर्वस्माद्विधिः पूर्वे विधिः पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिरिति। कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानि
वद्भावस्य प्रयोजनानि॥ ॥ ॥

यः यश्चेति। लोपं प्रति निमित्तत्वेन वकारः। नैधेय इति। स्थानिवद्भावात्त्र्यच्त्वव्यपदेशो सति विरोधात्स्वाश्रयं द्व्यच्त्वं अलभ्यं। यदविरुद्धं स्वाश्रयं तदतिदेशेन न बाध्यते विरुद्धं
तु बाध्यते एव। संख्याकृतस्तु व्यपदेशः परस्परपरिहारेण लोके स्थितः। न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते॥ अथेति। अचः परस्मिन्पूर्वस्येति षष्ठ्या विध्यर्थ आक्षिप्तः
पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये इति। कार्यं च विधिरिति प्रश्नः॥ ॥ ॥

वेभिदितेति॥ वेभिद्य शब्दान्तच्। निसत्वात् अल्लोपयल्लोपौ। ततएकाच इतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। उपदेशग्रहणं द्वयोरपि विशेषणं। उपदेशे योऽकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति द्विःप्रयोगश्च
द्विर्वचनं। अल्लोपस्य तु स्थानिवत्त्वेऽप्यवधानादिट्प्रतिषेधाभावः। मातिथिक इति। यदा ठस्येक इति संघातग्रहणं तदा स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति वर्णनिर्देशे त्वल्विधित्वा
त्कादेशस्याप्रसंगः। सन्निपातपरिभाषया वा नाश्रितेत्युक्तं। अपीपचन्निति। ऐरिति णौ इतीकारलोपे कृते एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति णेरेवायं तत्रांतादेशे कृते चङः अकारस्य च पररूपे

वेभिदिता॥ मातिथिकः। अपीपचन्॥ वेभिदिताचेच्छिदिनेति। अकारलोपे कृते एकाच्त्वलक्षण इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। माति
थिक इति। अकारलोपे कृते तांतात्क इति कादेशः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। अपीपचन्नित्येकादेशे कृते अभ्यस्तात् झेर्जुस् भवतीति जुस्भावः
प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। नैतानि संति प्रयोजनानि। प्रातिपदिकनिर्देशोऽयं प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतंत्रा भवंति न कांचित्प्राधान्येन
विभक्तिमाश्रयंति। तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा सा आश्रयितव्या। इदं तर्हि प्रयोजनं। विधिमात्रे स्था
निवद्यथा स्यात्। अनाश्रीयमाणायामपि प्रकृतौ वाय्वोः अध्वर्य्वोः लोपो व्योर्वलीति लोपो मा भूदिति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति।
अपरविधाविति तु वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात्। कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि॥ ० ॥

कृतेन स्यादिवद्भावाज्जुस् प्राप्नोति। स्थानिवद्भावे तु णिलोपस्य पररूपस्य च व्यवधानान्न भवति। ननु पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावे कथं हे गौरित्यादि सिध्यति। उच्यते। अचः पूर्व
त्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादित्याश्रयणात्। तथाहि गोशब्दे ओकारात्पूर्वो गकारः न च तस्मादत्र विधिरस्ति। विधिमात्र इति। अचः परस्मिन्पूर्वस्येत्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पुन राम०
र्विधाविति वचनं नियमार्थं। स्थानिवदेव यथा स्यान्मा भूत्स्वाश्रयमि सर्वथा। अनाश्रीयमाणायामिति। कार्यनिमित्तत्वेनेत्यर्थः॥ ॥ ॥ १३८

आयन्निति। अजादेरेवाद्विधानात्स्वविधिरादृद् धत्रेति। पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवद्दिसेतरत्रेनास्ति। नस्प्रदोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेपिसत्रसंयोगादिलोपस्यसंयो
गांतलोपोपलक्षणार्थत्वात्। पदांतविधिंप्रतिनेत्ययमपिनिषेधोनास्ति। पदांतेविधातव्येतप्रतिषेधः। नचल्लोपोऽभावात्मकत्वात्स्थानः। चक्रनुरिति। अत्रसाचक्रस्यद्वि
र्वचनमितिस्वविधिर्भवति। नतस्यद्विर्वचनेचीसेतत्ववत्कृत्यंभवति। ननुचापरविधाविसुच्यमानेकथंवेभिदितेत्यादयः संगच्छंते। उच्यते। निमित्तापेक्षयाऽपरत्वविवि
ज्ञानात्। तथाहि। वेभिदितेत्यत्राकारलोपस्यनिमित्तमार्द्धधातुकंनचतस्मात्परस्यविधिरस्ति किंतर्हितस्यैवेतिसिद्धः स्थानिवद्भावः। एवंमातिथिकोपीपचन्नितिबो

आयन्नासन्धिन्वंतिकृण्वंति। दध्यत्रमध्वत्रचक्रनुः चक्रुः। इहतावदायन् आसन् इति इणस्त्योर्यणल्लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाडजादी
नामित्याण्नप्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति। धिन्वंतिकृण्वंतीतियणादेशेकृतेनेवल्वादिलक्षणइट् प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्नभवति। दध्यत्रमध्वत्रे
तियणादेशेकृतेसंयोगांतलोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्नभवति। चक्रनुश्चक्रुरितियणादेशेकृते नच्छत्वाद्विर्वचनंनप्राप्नोति। स्थानिवद्भा
वाद्भवति। यदितर्हि स्वविधौ स्थानिवद्भावोभवति द्वाभ्यांदेयंल्लवनं। अत्रापिप्राप्नोति। द्वाभ्यामित्यत्रात्वस्यस्थानिवद्भावाद्दीर्घत्वंनप्राप्नोति।
देयमितीत्वस्यस्थानिवद्भावाद्गुणोनप्राप्नोति। लवनमितिगुणस्यस्थानिवद्भावादवादेशोनप्राप्नोति। नैषदोषः। स्वाश्रयाएतेविधयोभवि
ष्यंति। तत्रहिवक्तव्यमपरविधाविति नवक्तव्यं। पूर्वविधाविसेवसिद्धं॥ ॥

द्वाभ्यांहेगौरिअत्रतुस्थानिवद्भावः प्राप्तः एङिति प्रसाहारग्रहणान्नभवति। वाप्रथीयाइत्यत्रयोत्वादेशोनासावाश्रीनइतिपरिहारः। नैधेयइत्यत्रतुनिमित्तात्पूर्वस्यढकोवि
धिरिति [redacted] स्थानिवद्भावः। स्वाश्रयाइति। विधिग्रहणंस्वाश्रयनिवृत्त्यर्थंव्याख्यातमितिस्वाश्रयाइत्यन्यथाव्याख्यायतेशब्दानांस्वलक्षणेनेनज्ञापकाश्रयाइत्यर्थः। द्व्योरे
कस्यउत्तराचूर्देयम्गोकिरतौलवनेइत्यादिज्ञापकमादेशाश्रयकार्यभावस्य॥ ॥श्री॥ ॥

भा०वै०प्र०
१३९
139

निमित्तमिति। ष्ठायन्निसादिषु निमित्तात्पूर्वस्य विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः। मूर्द्धाभिषिक्तमिति। सर्वे ह्यत्र निपूर्वा ह्तन्त्वात्। पटु ई ङीप् इति स्थिते परयणादेशेनाकार
स्य व्यवधानात्प्रश्नः। व्यवहितेपीति। पूर्वशब्दस्य साक्षान्निर्दिष्टात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे तस्यानुपस्थानमिति भावः। भावसाधनस्येति। भावसाधन एव विधिशब्दो व्या

कथं न पूर्वग्रहणेन आदेशोभिसंबध्यते। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवतीति। कुतः पूर्वस्य। आदेशादिति। किं
तर्हि निमित्तमभिसंबध्यते अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवतीति कुतः पूर्वस्य। निमित्तादिति। अथ निमित्ते
भिसंबध्यमाने यत्तदस्य योगस्य मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति। बाढं संगृहीतं। ननु च ईकारयणाव्यवहितत्वान्ना
सो निमित्तात्पूर्वो भवति। व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तते। तद्यथा। मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिति। अथ वा पुनरस्त्वादेश एवाभिसं
बध्यते। कथं यानिस्त्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि नैतानि संति। इह तावत् आयन् आसन् धिन्वंति कृण्वंतीति अयं विधिशब्दो
स्त्येव कर्मसाधनः विधीयते विधिरिति। अस्ति भावसाधनः विधानं विधिरिति। तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानेन सर्वं मिष्टं
संगृहीतं भवतीति। किं त्वाभावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानं विज्ञायते। पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्थानिवद्भवतीति। एवं स्यादिति
माऽभविष्यति। इद्धं न भविष्यति। दध्यत्र मध्वत्र चक्रतुः चक्रुरिति परिहारांतरं वक्ष्यति॥ कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि॥ ॥

किं पुनस्तत् प्रयोजनमिति

पकत्वादाश्रीयते। पूर्वस्येति षष्ठीसंबंधसामान्ये विज्ञायते। इद्धं चनेति। विधिग्रहणं स्वाश्रयनिरासार्थं इति इड भावः॥ ॥श्री॥ ॥७॥

राम०
१३९

स्तोष्यामीति। कथयिष्यामीत्यर्थः। पादिकमिति। पादोऽस्यास्तीति ठन्। दीव्यत्यादिष्वर्थेषु अकाठकं। चरत्यर्थे तु पादिकं इत्येव भवति। उदकं वहतीत्यण्। संज्ञायामुदभावः। उपसेदु
ष्। भ्यो भूतिनो मत्शिष्यः। तस्या मंत्रणं शानत पानत शब्दाभ्यां गौरादित्वान्ङीष्। नेतारा विति। शिष्ययोरामंत्रणं। नयेते गुरुम् त्वा च्छात्राचार्यमिति नेतारौ धारणा वुणा। शा

स्तोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः भ्योभूते शानती पानती च। नेतारा वाग छतं धारणिं रावणिं च ततः पश्चात् स्तंस्यते ध्वंस्यते चाइह नावत्सादिकं इत्यौदवा
हिं शानती पानती धारणिं रावणिं मिति अकारलोपे कृते पद्धौ ऊठ् अल्लोपष्टितोप इत्येते विधयः प्राप्नुवंति। स्थानिवद्भावान्न भवंति। स्तंस्यते ध्वं
स्यते णिलोपे कृते। निदितां हल उपधायाः क्ङितीति नलोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। नेतानि संति प्रयोजनानि। असिद्धवदत्राभादि
त्यनेनाप्येतानि सिद्धानि। इदं तर्हि प्रयोजनं। याज्यते वाप्यते णिलोपे कृते यजादीनां कितीति संप्रसारणं प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भव
ति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। यजादिभिरत्र किति विशेषयिष्यामः यजादीनां यः किदिति। कश्च यजादीनां कित्। यजादिभ्यो यो विहित इति।
न चायं यजादिभ्यो विहितः। इदं तर्हि प्रयोजनं पट्व्याम् दृध्येति। परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति ईकारयणा व्यवहितत्वात्। स्थानिवद्भा
वाद्भवति। किं पुनः कारणं परस्य तावद्भवति न तु पुनः पूर्वस्य। नित्यत्वात्। नित्यः परयणादेशः। कृते पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। नित्य
त्वात् परयणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। असिद्धं बहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षणे इत्यसिद्धत्वा
द्बहिरंगलक्षणस्य परयणादेशस्यांतरंगलक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्यति॥ ॥

लक्षण
शब्दाभ्यां इत्त्र। असिद्धं बहिरंगमिति। निसादप्यंतरंगं बलीय इति न्यायात् प्रथमं पूर्वस्य यणिति भावः॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥

अवश्यं चेति। स्थानिवद्भावाश्रयणेपीत्यर्थः। कर्त्तव्येति। कृत्ते ईत्वमिति स्थिते यदि निमित्तत्वात् पूर्वं[पूर्वं] यणादेशः न तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य यण्, ततउदात्तयणो नेन स्वा
कारो न भवतीति उदात्तत्वे न स्यात्। यदा त्वन्तरंगत्वात् पूर्वं पूर्वयणादेशस्तदा ङी प उदात्तयण उस्युदात्तत्वं न स्यापि यणि कृते आकारस्योदात्तत्वमिति सिद्धमिष्टं। अनेना
पीति। स्थानिवत्त्वे पूर्वयणादेशस्यापि निमित्तत्वादित्यर्थः। अपर आह। परयणादेशोपीति। सप्रेव आह। परश्वासाविति। शाब्द परविप्रतिषेधात्स एव प्राप्नोति। एकमपि
सति

अवश्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या स्वरार्थं। कथो हर्त्र्येति। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति एष स्वरो यथा स्यात्। अनेनापि सिद्धः स्वरः कथं। आरभ्य
माणे नित्योसौ। आरभ्यमाणे त्वस्मिन्योगे नित्यः पूर्वयणादेशः कृतेपि परयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि। परयणादेशोपि नित्यः। कृतेपि पूर्व
यणादेशे प्राप्नोति अकृतेपि। परश्चासौ व्यवस्थया। व्यवस्थया चासौ परः। युगपत्संभवो नास्ति। न चात्रियोगपद्येन संभवः। कथं च सि
ध्यति। बहिरंगेण सिध्यति। असिद्धं बहिरंगलक्षणमन्तरंगलक्षणे इत्यनेन न सिध्यति। एवं तर्हि योसावुदात्तयण् तदाश्रयः स्वरो भविष्यति।
ईकारयणा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति। स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानं। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या। ननु चेयमपि क
र्त्तव्या असिद्धं बहिरंगलक्षणमन्तरंगलक्षणे इति। बहुप्रयोजनैषा परिभाषा अवश्यमेषा कर्त्तव्या। सा चाप्येषा लोकतः सिद्धा। कथं। प्रसं
गवर्त्तीलोकोदृश्यते। तद्यथा। पुरुषोयं प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिशरीरं कार्याणि तानि तावत्करोति ततः सुहृदां ततः संबंधिनां॥ ॥

यणलक्षणं पूर्वेपरविषयमेदाद्भिद्यते। एकस्य च कार्यित्वनिमित्तयोर्विरोधात्सर्वत्वे न व्यवस्था। प्रसंगवर्त्तीति। प्रत्यासन्नवाची प्रसंगशब्दः। अंगाद्यर्थे न प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते
। अंगानां प्रत्यासन्नत्वात्। अंगमंगं प्रतीति प्रसंगं इत्यव्ययीभावः। प्रतिशरीरमिति। शरीरस्य भोगायतनत्वात्। सुहृदामिति। सौहार्दस्यासन्निहेतुत्वात्। ततः संबंधिनामिति। राम०
१अवश्यकर्त्तव्यत्वात्॥ ॥ ॥ १४०

सामान्यभूत इति॥ निसे विशब्दार्थसंबंधे ऽक्रमेणार्थे प्रतिपादने उपायभावेनास्य समपेक्षं प्रकृत्या सार्थे चाश्रिसोपेयव्यवस्थापनात्। तत्र नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बु
द्धिरुत्पद्यते इत्यादौ सामान्यमभिधीयते। ततस्तदनुरक्ते द्रव्ये प्रतीतिः। लिंगसंख्याशक्तीनां चाश्रयो द्रव्यमिति तत्पूर्वमभिधातव्यं। ततः संख्यापेक्षया लिंगसमास तन्नमि
ति तदभिधीयते। द्व्यादिसंख्या हि वस्त्वन्तरापेक्षोपजायते। एकत्वसंख्यापि वस्त्वन्तरापेक्षद्वित्वादिव्यवच्छेदं करोतीति बहिरंगा सापि सजातीयपदार्थापेक्षत्वादन्तरं

प्रातिपदिकं चाप्युपदिष्टे सामान्यभूतेऽर्थे वर्त्तते। सामान्ये वर्त्तमानस्य व्यक्तिरूपजायते। व्यक्तस्य सतो लिंगसंख्याभ्यामन्वितस्य बाह्येनार्थेन
योगो भवति। यथैव चानुपूर्व्यार्थानां प्रादुर्भावः तथैव शब्दानामपि तत्कार्यैरपि भवितव्यं। इमानि तर्हि प्रयोजनानि। पटयति लघयति।
अवधीत् बहुखट्वकः पटयति लघयतीति टिलोपे कृते उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। अवधीदिसकारलोपे
कृते नोहलादेर्लघोरिति विभाषावृद्धिः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। बहुखट्वक इति आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कृते ह्रस्वान्ते सान्त्यपूर्वे
मिति एषः स्वरः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। इह वैयाकरणः सौवश्व इति य्वोः स्थानिवद्भावादायावौ प्राप्नुतः। तयोः प्रतिषे
धो वक्तव्यः। अचः पूर्वत्वविज्ञानादेतयोः सिद्धं। यो नादिष्टादचः पूर्वः तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वः। किं वक्तव्यमेतत्। न
हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। अच इति पंचमी। अचः पूर्वस्य यद्येवमादेशस्य विशेषितो भवति। आदेशश्च विशेषितः। कथं। न ब्रूमो य
त्षष्ठीनिर्दिष्टमजग्रहणं तत्पंचमीनिर्दिष्टं कर्त्तव्यमिति। किं तर्हि। अन्यत्कर्त्तव्यं। अन्यच्च न कर्त्तव्यं॥ ॥ ॥

गा। क्रमो दीनित्युविजातीयक्रियापेक्षणाद्बहिरंगानीति न्यायप्राप्तः क्रमः। बाह्येनेति। क्रमेत्यादिना। तद्धि क्रियापेक्षत्वाद्बाह्यं। यो नादिष्टादच इति॥ अकृतए
वादेशेऽचः पूर्वोऽयं इत्यर्थः। अजपेक्षस्य पूर्वत्वस्येहाश्रयणात्। आदेशनमादिष्टं तद्यस्य नास्ति सोनादिष्टः। आदेश इति। ततश्च हलादेशोऽपि स्थानिवत्स्यात्॥ ०॥

यदेशाइति॥ सा दृष्टपादेवमुक्तो। अङ्गांतरमेव तु पंचम्यंतमपेक्षते। तद्यथेति। यथादेशापेक्षया पूर्वत्वे आश्रीयमाणे विभक्तिविपरिणामस्तथा स्थान्यपेक्षयापीत्यर्थः। धिन्वंती
सचोकारात्पूर्वं यदंगं तस्मान्निमित्तत्वेनाश्रिताद्धिधिरितिसिद्धः स्थानिवद्भावः। वैय्याकरणाइत्यत्र तु तन्न भवति। नहीकारात्पूर्वो यो वकारः स कश्चिन्निमित्तत्वेनाश्रितः। तत्रे
ति। अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्यते न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते। भाष्यकारेणातु विधिग्रहणात्स्वाश्रयकार्याभावः साधितः। उत्सर्गेति। उत्सर्गः स्थानीस स्यादेशे नापवादे

यदेवादः षष्ठी निर्दिष्टमज्ग्रहणं तस्य दिक्शब्दयोगे पंचमी भवति। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति कुतः पूर्वस्य। अचइति। तद्यथा। आ
देशः प्रथमानिर्दिष्टः तस्य दिक्शब्दयोगे पंचमी भवति। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य। आदेशात्। तत्रादे
शलक्षणप्रतिषेधः। तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वाय्वोः अध्वर्य्वोः। लोपो व्योर्वलीति लोपः प्राप्नोति। असिद्धव
चनात्सिद्धं। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो भवतीति वक्तव्यं। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः। असि
द्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः कर्तव्यः। पट्व्यामृद्व्येति। ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धं। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्ना
न्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। न ह्यन्यस्यासिद्धत्वादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति। तद्यथा। नहि देवदत्तस्य हंतरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति।
तस्मात्स्थानिवद्वचनं। तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। असिद्धत्वं च। पट्व्यामृद्व्योस्तत्र स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। वाय्वोः अध्वर्य्वोः असिद्धत्वं॥ ॥
×असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नत्र किं कारणं। नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः।×२

नेव निवर्त्यते। नन्वीकारयणोः सिद्धत्वाद्विभक्त्यावेवयणभविष्यति। नैतदस्ति। पूर्वविधावसिद्धत्वमुच्यते न त्वानंतर्ये। लोकिके यथाप्रयोग इति नास्ति विभक्तेरानंतर्यं।
अनुदेश इति। अतिदेश इत्यर्थः। ननु चैतदपीति। शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात्। नान्यस्येति। कार्यासिद्धत्वाश्रयमेतत्॥ ॥श्री॥ ॥

उक्तं चेति॥ शास्त्रासिद्धत्वमाश्रीयते इत्यभिप्रायः॥ नदेवेति॥ सकलसाठापेक्षयैतदुच्यते विषयभेदात्तु भेदाश्रयणाद सिद्धत्वमाश्रीयते॥ नेहभागेस्तीति॥ नह्यभावातिदेशोधिकं सूत्रे पठनीयं विधिशब्दश्चोत्तरेणाभिधास्यति॥ अधीनमिति॥ अधुनैतस्य तद्विधानादप्युत्तरत्र आयन्नार्थं इन्निरधीनशब्दः॥ तद्यथेति॥ पैनोप माने यवानां सन्ना वगना सन्तीति वाक्यशेषं कल्पयति॥ असन्ना वगतोनुन सन्तीति॥ एवमस्यापि लक्षणस्य प्रतिलक्ष्यं भेदात्क्वचिद्भावोति दिश्यते क्वचिदभावः॥ किं पुनरिति॥ अमीषां ब्राह्मणानां

उक्तं वा॥ किमुक्तं॥ स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वादिति॥ विषम उपन्यासः॥ युक्तं तत्र यदेकादेशशास्त्रं तुक्शास्त्रे सिद्धं स्यात् अन्यदस्मिन्॥ इह पुनरयुक्तं॥ कथं हि तदेव नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात्॥ तदेव चापि तस्मिन्नसिद्धं भवति॥ वक्ष्यति ह्याचार्यः॥ चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात् तलोपस्य चासिद्धत्वादिति चिणो लुकि चिणो लुक्येवासिद्धो भवति॥ काममतिदिश्यतां वासज्ञासत्त्वापिनेहभागेस्ति॥ कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं च वक्त्रधीनं हि॥ अथ वा वतिनिर्देशोयं॥ कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुं॥ तद्यथा उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति॥ मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति॥ एवमिहापि स्थानिवद्भवति स्थानिवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्याम है॥ इहतावत् पट्व्याः मृद्व्येति यणादेशो भवति एवमादेशोपि भवतीति॥ इहेदानीं वाय्वोः अध्वर्य्वोरिति यणादेशस्थानि नियलोपो न भवति एवमादेशोपि न भवतीति॥ किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आहोस्वित् पूर्वमात्रस्य॥ कश्चात्र विशेषः॥ अनन्तरस्येति चेदेकाननुदात्तद्विगुरुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानं॥ अनन्तरस्येति चेत् एकाननुदात्तद्विगुरुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ एकाननु

मध्येस्मात्पूर्वमानयेस्त्रानन्तरे पूर्वं प्राद्धोदृष्टः मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिस्त्रत्रतुल्य व्यवहिते इति प्रश्नः॥ तत्र यदाविषयभेदात् लक्षणमभिधीयते तदा यादृशं यत्र पूर्वत्वं संभवति तादृशं तत्राश्रीयते इति व्यवहितस्यापि ग्रहणं॥ यदा त्वेकमेव लक्षणं तदा किमिस्त्र व्यवहितम् एवं संभवेद्व्यवहितमाश्रीयते इत्यनन्तरस्यैव ग्रहणेन भाव्यं॥ ॥

स्था०

ल्लुनीह्यत्रेति। हेरपिल्लाउदात्तत्वं। तत्रयणादेशेकृतेउदात्तस्याभावाद्दूर्ध्वमान स्वरोनस्यात्। स्थानिवद्भावान्तुयणि निमित्ते भवत्येवमादेशोपीति सिद्धः स्वरः। पंचा
रत्न्य इति। जसादिषु छंदसिवावचनेप्राङ्. णौचङ्युपधाया इति जसिगुणंकृत्वा इति विकल्पितत्वान्न भवतीतियणि कृते इंगंतत्वाभावात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्रसंगः।
यत्रलुनीह्यत्रेति। यच्छब्दप्रयोगेनिघातप्रतिषेधार्थः। तत्रयणिकृतेउदात्तस्याभावादृतिनिघातस्याप्रसंगः। एतच्चसर्वमनाश्रित्यांतरंगबहिरंगभावमुक्तं। म्लेच्छा३

त्लुनीह्यत्र। पुनीह्यत्र। अनुदात्तंपदमेकवर्जमितिशेषस्वरोनप्राप्नोति। द्विगुस्वरः। पंचारत्न्यः दशारत्न्यः इगंतकालेति शेषस्वरोनप्राप्नोति। गतिनिघातः। यत्रलुनीह्यत्र यत्रपुनीह्यत्रेति। तिङि चोदात्तवतीति शेषस्वरोनप्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य। पूर्व मात्रस्येति चेदुपधाहूस्वत्वं। पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाहूस्वत्वंवक्तव्यं। वादितवंतंप्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्यति। योसौणौणिलुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति। गुरुसंज्ञा च। गुरुसंज्ञा च न सिध्यति। म्लेच्छा३ घ्न। पिता३ घ्न। दा३ ध्यश्व। मा३ ध्यश्व। हलोनंतराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरनृत इति प्लुतो न प्राप्नोति। ननु च यस्याप्यनंतरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः तस्याप्यनंतरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा विधेया। न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणं। संयोगस्यापूर्वविधित्वात् न पूर्वविधिः संयोगः किं तर्हि पूर्वपरविधिः संयोगः॥ ॥श्री॥ ॥७॥

घ्न इति। कार्यित्वात्संयोगसंज्ञाया व्यवहितस्यात्र प्लुतविधिरिति पूर्वः पक्षः। ननु चेति। यथोद्देशपक्षे प्रत्येकं च संयोगसंज्ञेति पक्षे दोष इत्यर्थः। न वेति। समुदायः संज्ञीति भावः। पूर्वमात्रस्येति। पक्षोत्रस्थितः। अवीवददिति तु चङ्परनिर्ह्रासेस्थानिवत्त्वनिषेधो वक्ष्यते॥ ×आनंतर्याश्रयणेपि×१ ॥

एकादेशस्येति। परस्मिन्निति सेत्तदवधारणार्थमुपात्तं। तथाहि। अनुपादीयमाने परस्मिन्निति सेत्तस्मिन्परनिमित्तकस्यस्यानिवद्भावो लभ्यत एव। तत्रानेन यथा परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो निवार्यते वैय्याघ्रपद्यः आदीध्ये इति। एवं परस्मिन्नेव यदादेश इत्यवधारणादुभयनिमित्तस्याप्राप्तिरिति भावः। आयमादिभ्यो णौ ते भ्यः औमसयेह ते एकादेशे च तस्यादिवद्भावानुमामौ प्राप्नुतः। पाटेऽउदवाहे इत्यत्र ड्वेकादेशे कृते आदिवद्भावाड्डुसंज्ञायां सत्यां पद्भाव ऊठ् च प्राप्नुतः। अचो ञ्णितीति। अच इति गुण

एकादेशस्योपसंख्यानं। एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यं। आयसौ। गौमतौ। चातुरौ। आनडुहौ। पाटे। उदवाहे। एकादेशे कृते नुमामौ पद्भावऊठित्ये ते विधयः प्राप्नुवंति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। उभयनिमित्तत्वात्। अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते। उभयनिमित्तश्चायं। उभयादेशत्वाच्च। अच आदेश उच्यते। अचोश्चायमादेशः। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते उभयनिमित्तत्वादिति। इह यस्य ग्रामे नगरे वा अनेके कार्यं भवंति शक्नोऽसौ ततोऽन्यतरद्व्यपदेष्टुं। तद्यथा। गुरुनिमित्तं वसामः अध्ययननिमित्तं वसाम इति। यदप्युच्यते। उभयादेशत्वाच्चेति। इहयोर्द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसंगे भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशं। तद्यथा। देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति। अथ हलचोरादेशः स्थानिवद्भवत्युताहो न। कश्चात्र विशेषः। हलचोरादेशं स्थानिवदिति चेद्द्विंशतेऽस्ति लोप एकादेशः। हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्द्विंशतेऽस्ति लो
(प एकादेशो वक्तव्यः॥ ॥

त्वादेकत्वसंख्यायाः प्रभुनायजेनेति वद्विवक्षितत्वात्। इह यस्येति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वावधारणाद्भवतेर्वै निमित्तता। अयोगव्यवच्छेदेन परस्मिन्नादेश इति विशेषणात्। द्वयोरिति। वर्णग्रहणेनावज्जातिग्रहणान्नास्ति संख्याविवक्षा। भवतु वा न तथापि न दोष इति भावः॥ हलचोरिति। उभयथा व्यवहारदर्शनात्प्रश्नः। उरण् परइत्यत्राणनरासमुदाययोः कृतादिरादेशोऽरपरो न भवति। नास्तोऽपीसत्त्वत्वराजदिति हलकोलौ पे। स्तोपित्वा अयणा उपधाह्रस्वत्वनिषेधः। अस्ति ह्यत्राकोऽदेशे नमि
परस्य॥ (ति॥ ॥७॥ ॥

भा० कै० प्र०
१४३
143

विंशकः इति। विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्। विंशकमिति। शदन्तविंशतेश्चेति डः। विंशक इति। तस्य शब्दरशोरह्। स्थानीयानिति गुणाल्लोपयोस्तुल्यकालत्वाद्गुणस्य कथमनादिष्टादचः पूर्वत्व
मिति चेत् स्थानिनो नादिष्टादचः पूर्वत्वात्तद्द्वारेण गुणस्यापि भविष्यतीत्यदोषः। तत्र स्थानिवद्भावे सति लशब्देन व्यवधानाद्वादेशाप्रसंगः। कैकेय इति। नन्वज्मात्रे गुणे वि
धीयते नलजादौ तेन यो नाश्रीयते नासावादेशः पश्चादेशः नासावाश्रीयते इति न्यायात्त्राप्ति दोषः। नैतदस्ति। स्थानिवत्त्वं भवतीत्यभावातिदेशाश्रयणपक्षे दोषः स्या
देव परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वाद्धेतन्नाश्रितं। दधिसक्तव इति। समानाधिकरणाधिकारे कृत्स्नतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्चेति लोपस्य परनिमित्तता। यद्यप्यत्र

विंशकः। विंशं शतं। विंशः। स्थूलादीनां यणादिलोपेऽवादेशाः। स्थूलादीनां यणादिलोपे कृतेऽवादेशो वक्तव्यः। स्थवीयान्। कैकयमित्रय्वोरियादेश एत्वं।
कैकयमित्रय्वोरियादेशे एत्वं न सिध्यति। कैकेयः मैत्रेयः। अचीत्येत्त्वं न सिध्यति। उत्तरपदलोपे च। उत्तरपदलोपे च दोषो भवति। दध्युपसिक्ताः सक्त
वः दधिसक्तवः। अचीति यणादेशः प्राप्नोति। यङ्लोपे यणियङुवङः। यङ्लोपे यणियङुवङो न सिध्यन्ति। नेन्यः चेच्यः चेक्षियः। चेक्रियः लोलु
वः पोपुवः। अचीति यणियङुवङो न सिध्यन्ति। अस्तु तर्हि न स्थानिवत्। अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धिप्रतिषेधः अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुण
वृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। लोलुवः पोपुवः मरीसृपः मरीमृज इति। नैष दोषः। न धातुलोप आर्धधातुके इति प्रतिषेधो भविष्यति। किं पुनराश्री
यमाणायां प्रकृतौ स्थानिवद्भवति आहोस्विदविशेषेण। कश्चात्र विशेषः। अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः। अविशे
षेण स्थानिवदिति चेत् लोपयणादेशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति। ग्लेष्मा३घ्न। पित्रा३घ्न। दा३ध्यश्व। मा३ध्वश्व। हलोऽनन्तराः संयोग इति संयोग
संज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति॥ ॥ ॥

पदान्तविधौ नेति सिध्यति तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वादेतच्चोक्तं। नेन्य इति। उनो चीत्येतदनाश्रयणादुपन्यासः। अस्तु तर्हीति। अचश्च इत्सु पादानात् साक्षादेव यस्माद्यथा
नि चेत्त्वे नोपात्तस्तस्यैव स्थानिवद्भावः। ननु हलजादेशस्य सर्वथः। किं पुनरिति। यत्र कार्ये स्थान्याश्रितः किं तत्रैव स्थानिवद्भाव उत यत्राप्यनाश्रित इति प्रश्नः। गुरुविधिरिति। राम०
कार्यार्थत्वात् संयोगसंज्ञायागुरुविधिरित्युच्यते। लोपयणादेशयोः स्थानी संयोगसंज्ञायां नाश्रीयते॥ ॥ ॥ १४३

यङो चिचेति सूत्रे भाष्येऽस्य प्रमेत·

द्विर्वचनादयश्चेति। द्विर्वचनादावपि स्थानीनाश्रीयते। अनचीति पर्युदासाश्रयणात् न तत्सदृशस्यैव हलो द्विर्वचनादावाश्रयणं न त्वचः। एवं यलोपे पिवरेल्लकारलोपे विधीयमा
ने प्रकृतिरा[श्रि]त्ये वाचिक्रिं नीति। भाष्ये तु वरेशादेपि पठितं तत्रायं भावः। यङः एव समुदायस्य प्रत्ययत्वेन नत्वयवस्याकारस्येस जातौ प्रत्यये आकारस्य लोपविधानादत्राप्रसं
गएवेति। अपदुग्धेति। क्तस्यात्लोंसस्येति लोपे कृते तेन तस्य स्थानिवद्भावात् लोपे ति लोपो न स्यादिति लुग्वचनं। अदुद्रूहीत्येवमर्थं त्ववश्यं वक्तव्यो वकारस्याऊत्वात्

द्विर्वचनादयश्चप्रतिषेधे। द्विर्वचनादयश्चप्रतिषेधे वक्तव्याः॥ द्विर्वचनवरेयल्लोप इति [redacted]। क्सलोपे लुग्वचनं। क्सलोपे लुग्वक्तव्यः।
अदुग्ध। अदुग्धाः। लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्य इति। हंनेघेत्वं। हंते श्च घत्वं वक्तव्यं। घ्नंति घ्नंतु अघ्नन्। अस्तु तर्हि आश्रीयमाणायां प्र
कृतौ इति। ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेत् जग्ध्यादिष्वादेशप्रतिषेधः। ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेत् जग्ध्यादिष्वादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। निराद्याम
माद्य। अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति जग्धिभावः प्राप्नोति। यणादेशे युलोपे त्वानुनासिकात्वप्रतिषेधः। यणादेशे युलोपे त्वानुनासिकात्वा
नां प्रतिषेधो वक्तव्यः। यत्लोपः। वाय्वोः अध्वर्य्वोः। लोपो व्योर्वलीति यणादेशे लोपः प्राप्नोति। उलोपः। अकुर्व्याशां। अकुर्वीशां। निसंकरणे तः ये
चेत्तुकारलोपः प्राप्नोति। ईत्वं। अलुनि आशां अलुन्याशां। ईहल्यघोरितीत्वं प्राप्नोति। अनुनासिकात्वं अजनि आशां अजन्याशां ये विभा
(षेत्यनुनासिकात्वं प्राप्नोति॥ ॥ ॥

नकारो

तीति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् नकारो नंतरो न भवतीति घत्वाप्रसंगः। वचनसामर्थ्यादव्यवधानाश्रयणे तु हननादिष्वतिप्रसंगः। निराद्येति। आदयते र्णिचि लोपे कृते एकदेशवि
कृतस्यानन्यत्वात् दादेरिवायमिति जग्धिः प्राप्नोति। न च जग्धौ णिराश्रितः आदिग्रहणाद्बासादिति लिङ्। वधादेशप्रसंगः। यणादेश इति। बहिरंगपरिभाषानाश्रयणे नैतदु
(च्यते। अजनीति। जनजनने इत्यस्माद्यङ्त्यये नात्मनेपदं जनी प्रादुर्भावे इत्यस्माद्दोषपन्न् छांदसत्वाच्च॥

भा०कै०प्र० सौर्यीति॥ तेनैकदिगित्यण्। ततो मत्वर्थीय इनिः। सौर्ये इस त्वतु यलोपो न प्राप्नोति। यस्येति चेत्यादौ अपां प्रतिषेध इति वचनात्। सूर्ये मत्स्ययोर्ङ्यामिति परिगणनान्नाश्रयणे नै
१४४ न उच्यते। गार्गीभ्यामिति। गोत्रे ञिया इति ण। संघाङ्कलक्षणेष्विति ण्व। अनातीति प्रसज्य प्रतिषेधाश्रयेण चोद्यं। पर्युदासाश्रयणात्तु हशान्तद्धिताश्रयेण परिहारः। सर्वेषामि
१५५ ति। आश्रीयमाणायां प्रकृताविखेतस्मिन्पक्षे आश्रीयमाणो विधिग्रहणात् अधिकाद्यन्तास्त्वाश्रयनिहृस्वसर्वोऽस्ति ध्वनितीभावः। अत एव पक्षांतरोपन्यासः। अथवेति॥

रायात्वप्रतिषेधश्च। रायः आत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। राय्यि आशंराय्याशां रायो हलीत्यात्वं प्राप्नोति। दीर्घे यलोपप्रतिषेधः। दीर्घे यलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः। सौर्ये नाम हिमवतः शृंगे तद्वान्सौर्यी हिमवानिति। सौर इनाश्रये दीर्घत्वे कृते ईतिय लोपः प्राप्नोति। अतो दीर्घे यलोपवचनं। अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः। गार्गीभ्यां। वात्साभ्यां दीर्घे कृते आपत्यस्य च तद्धितेनातीति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आश्रीयनेन त्र प्रकृतिस्तद्धित इति। सर्वेषामेष परिहारः। उक्तं विधिग्रहणस्य प्रयोजनं विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यात्। अनाश्रीयमाणायामपि प्रकृताविति। अथवा पुनरस्त्वविशेषेण स्थानिवत् इति। ननु चोक्तं अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशेगुरुविधिर्द्विर्वचनादयश्च क्तलोपे लुग्वचने हृन्तेर्घत्वमिति। नैष दोषः॥ यत्तावदुच्यते। अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिरिति। उक्तमेतत्। न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वादिति। यदप्युच्यते द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्या इति। उच्यंते न्यास एव। क्तलोपे लुग्वचनमिति क्रियते न्यास एव। हृन्तेर्घत्वमिति समाने परिहारं वक्ष्यति॥ ॥ ॥

न वा संयोग[illegible]स्येति। संयोगसंज्ञायाः समुदायाश्रयत्वादपूर्वविधित्वं। उच्यंते इति। अत एव लिंगादविशेषेण स्थानिवद्भावः। क्रियत इति अप डुद्धृत्थेमवश्रंपवक्तव्यमिति राम०
भावः। सप्तम इति। श्रुतिकृतमानंतर्यमाश्रीयते स्थानिवद्भावकृतं तु व्यवधानं वचनसामर्थ्यादविघातकं॥ ॥ हिलेवम ॥ १४४

नपदान्तद्विर्वच॰ ॥ चेतस्वानिति। भावसाधनविधिशब्दाश्रयेणोक्तदुच्यते। तत्र चेतस्वशब्दात्कुमुदनड्वेतसेभ्यो ड्मतुबिति ड्मतुपि टिलोपे कृते स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पूर्वं पदमिति पदसंज्ञायां सकारः पदान्तत्वं प्रतिपद्यते इति पदान्ततया विधीयमानत्वात्स्यानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वप्रसंगः। तसौमत्वर्थे इति। तदस्मिन्नस्तीत्यस्मिन्नर्थे ड्मतुप्रत्ययान्तत्वे नादिष्वनभिधानादित्याश्रित्यैवमुच्यते। अकारान्तमिति। भसंज्ञां प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाभावात्सकारान्तत्वाभावान्नास्ति भसंज्ञा। पदान्तत्वे तु विधानत्वे स्थानिवत्त्वनिषेधात्सकारान्तस्य पद॰॰त्वाद्रुत्वप्रसंगः। ननु चेति। स्थानिवत्त्वनिषेधादिना यः सिद्धः पदान्तः तस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः यथा कानि सन्तिकौ

नपदान्तद्विर्वचनवरेयल्लोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ॥ पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्युच्यते। तत्र चेतस्वानिति रुः प्राप्नोति। नैष दोषः। भसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति। तसौमत्वर्थे इति। अकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रति। पदसंज्ञां प्रति सकारान्तं। ननु चैवं विज्ञायते यः सं प्रति पदान्त इति। कर्मसाधनविधिशब्दस्योपादानेऽ एतदेवं स्यात्। अयं च विधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः विधीयते विधिरिति अस्ति भावसाधनः विधानं विधिरिति। तत्र भावसाधनविधिशब्दस्योपादाने एष दोषो भवति। इह च ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै धकारस्य जश्त्वं प्राप्नोति। अस्ति पुनः किंचि-द्भावसाधनविधिशब्दस्योपादाने सति दोषसंग्रहीत आहोस्विद्दोषान्न मेव। अस्तीत्याह कानि सन्ति यानि सं॰ तिकौ स्तः यौ स्त इति यो सौ

(पदान्तो यकारो वकारो वा श्रूयेत स न श्रूयते ॥ ॥ ॥

स्त इति। इह तु सकारं स्थानिवद्भावनिषेधादिना पदान्तत्वेनासिद्ध इति भवत्येव स्थानिवद्भाव इत्यपदान्तत्वात्सकारस्य रुत्वाभावः। ब्रह्मबन्ध्वेति। ब्रह्मबन्धुशब्दाद्टा-नूङोरेकादेश आदिवद्भावाद्ङू यह टो नगत्यते इति तस्मिन्नादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां धकारस्य पदान्तता विधेयेति स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं स्यात्। भसं-ज्ञां प्रति तु एकादेशस्य स्थानिवत्त्वादुकारान्तमेतदिति भित्त्वाद्वधिकत्वान्नास्ति भयदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावः। यणादेशोच्चारणे चातन्त्रमेकादेशस्येवोदाहर-णं तु कानि सन्तीति। पक्षद्वयसाधारणमिदं प्रयोजनं भावसाधनपक्षे विशिष्यते वे॰॰॰॰ सुपन्यस्तं। यकार इति। यकारवकारौ विधीयमानावेव पदान्तौ भवत-

त्वा॰

मा०कौ० पृ०
१४५
145

इदानीमसाधारणं प्रयोजनमाह। षडिति। षडङ्गुलिः षड्दन्त इति षड्ढूचो मनुष्यनामत्त्वं। जितिरिति षोडशेति विश्लुतेष्ठा जाहाद्वूर्ध्वमिति दुः लिषवृतस्य लोपे यस्येति चेति लोपे च षष्ठिस
यं शब्दोन्तर्वर्ति न्यायविभक्त्याश्रित्य सिद्धः पदान्तत्वेनेति पदान्तताया अविधीयमानत्वात् नास्तिस्या निवृत्त्वनिषेध इत्सकारलोपस्य स्यानिवत्त्वादकारान्तस्य भसंज्ञा पूर्वसंज्ञात्वे नवर्व
र्त्तिविभक्त्याश्रयेणापकारान्तस्येति सिद्धं जश्त्वं। कर्मसाधनेनुषषः षकारः पदान्तत्वेन सिद्ध इति स्यानिवत्त्वनिषेधात्सकारान्तस्यैव भसंज्ञेति तुल्यावधिक याभसं
ज्ञया पदसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकाराद्बाधनाज्जश्त्वासिद्धिः। वाचिक इति। चकारस्य पदान्तत्वात् कुत्वप्रसंगः। कथं पुनः षडिक इति सिद्धिः यावता कं यो सौ पदान्तो यका
र इति न द्वि हि हापि इकारस्य पदान्तस्य विधेयत्वासदान्तताया विधिरिति स्यानिवत्त्वनिषेधप्रसंगः। नैषदोषः पूर्वमेव जश्त्वेन इकारस्य निष्पन्नत्वात् न्नेदानीं विधिरि

षडिकश्चापि सिद्धो भवति। वाचिकस्तु न सिध्यति। अस्तु तर्हि कर्मसाधनः षडिको न सिध्यति। अस्तु तर्हि भावसाधनः वाचिको
न सिध्यति। वाचिक षडिकौ न संवदेते। कर्तव्योत्र यत्नः। कथं ब्रलवं ध्याब्रलवंध्वै। उभयत्र आश्रयणोनं ता दिवुदिति। कथं वेतस्वा
न्। नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः पदान्तविधिं प्रतीति। कथं तर्हि पदेन्तः पदान्तः पदान्तविधिं प्रतीति। अथवा यथैवान्यान्यपि पदका
र्याणि उपलवंते रुत्वं जश्त्वं च। एवमिदमपि पदकार्यं उपल्पोष्यते किं भसंज्ञा नाम॥ ॥ ॥

ति भावसाधने षडिकसिद्धिः। कर्मसाधनेनु उकारस्य पदान्तत्वेनप्रसिद्धस्य भत्वासदृत्त्वनिवृत्तौ षकाररूपापत्तिर्विधेयेति स्यानिवत्त्वनिषेधात्तुल्यावधिक [illegible]
[illegible] याभसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वनिवृत्तौ षडिकासिद्धिः। नच भावसाधने षकाराणां पत्तिर्भाव्येति शक्यते वक्तुं। तस्या
अपदान्तरूपत्वात् पदान्तत्वे हि तन्निजश्त्वं स्यात्। नच जश्त्वविधिनिमित्तः स्यानिवत्त्वनिषेधः। यत्रस्यानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं विधीयते सन्धिर्वेध्यामिति सोस्य विषयः
। इहतु पूर्वमेव जश्त्वं कृतं स्यानिवत्त्वनिषेधाजुतन्निवृत्तिराशंक्यते। एवं त्रासिद्धेन स्यानिवृद्विलसाप्यपमविषयः नत्वत्र पूर्वत्रासिद्धीयं किं चित्कार्यं विधे
यं। कर्तव्योत्र यत्न इति। एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य इति वाचिकः सिद्धः षडिकस्तु ठाजादाविति लोपे यस्येति चेति लोपे सिद्धः॥ ॥ ॥ राम० १४५

उभयत इति। यस्मात्स्वादिविधिस्तस्मादौ पदमिति पूर्वपरो भयाश्रयणं। पदेंत इति। नचउद्यतु प्रत्ययः पदं। एवं पुडिके इकप्रत्ययोन पदमितिनास्ति स्थानिवद्भावनिषेधः। यथे
वेति। यचि भमिति तत्र तसो मत्वर्थे इतत्रच पदमिति वर्जनेनेन पदे सङ्कुसंज्ञे भवतीतिलब्धे पदत्वेन चिबे धनरूत्वप्रतिबंधार्थो भसंज्ञा तद्विषयत्वात्सदंन विधिरिति स्थानिवत्व
निषेधाद्वा [redacted] दुत्वाभावः सिद्धः। कंडूयतेरिति। कण्डूंतात्क्विप्। यगंतात्क्विप्भवति। उक्तं हि भाष्ये। नैते भ्यः क्विप्क्रियतइति। सौरीति। एकोः एपकारलोपो द्वितीयई कारे।

=मत्वयः पदमिति। नचैवमपि मन्निभानि तत्रजश्र विधौ स्थानिवत्वनिषेधाद्यवतादवस्थ्यं। गसंजयोंतत्स्थानमहणसरस्मात् एवनतातिदेशिकपदं ते ओपेनयत्वमस्मिति विज्ञानात्। एवं चपदत्वाभिरीयमपिन आपमितिसोप्रिनिषेधोन प्रवर्तते। संयोगादिलोपादौ तदमहत्तमेतस्य

वरेयल्लोपविधिंप्रतिन स्थानिवद्भवतीत्युच्यते। तत्रने प्रत्युयाया वरः प्रवपेतपिंड्डान्। अवर्णलोपं प्रतिस्थानिवत्स्यात्। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते वरेयलो
पविधिंप्रतिस्थानिवद्भवतीति। कथंतर्हि वरेः यल्लोपविधिंप्रतीति। किमिदमयल्लोपविधिंप्रतीति। अवर्णलोपविधिंप्रतियल्लोपविधिंप्रतीति। अ
यवायोगविभागः करिष्यते। वरे लुप्तं न स्थानिवत्। ततोयल्लोपविधिंप्रतिन स्थानिवदिति। यल्लोपे किमुदाहरणं। कंडूयतेरप्रत्ययः कंडूरि
ति। नैतदस्ति। कौलुप्तं न स्थानिवत्। इदंतर्हि सौरीबलाका। नैतदस्ति। उपधात्वविधिंप्रति न स्थानिवत्। इदंतर्हि प्रयोजनं। आदिसः। ने
तदस्ति। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्। इदंतर्हि कंडूतिः वल्गूतिः। नैतदस्ति कंडूयावल्गूयाइतिभवितव्यं। इदंतर्हि कंडूयतेः क्तिच्ब्राह्मणकंडू

ति। तिः क्षत्रियकंडूतिः॥ ॥ ॥ ॥

सिद्धत्वा
तयोः स्थानिवत्त्वाद्यकारस्योपधात्वं न स्यात्। स्थानिवत्त्वनिषेधे द्वितीयलोपस्यसमानाश्रयत्वादसिद्धत्वादणिलोपस्याश्रयत्वाद्यकारस्योपधात्वाल्लोपः सिध्यति। आदि
स इति। अदितेः सास्य देवतेत्यर्थे एयः। हलोयमामिति यल्लोप इष्यते सच स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिध्यति। ब्राह्मणकंडूतिरिति। षष्ठीसमासः। कर्मधारये कंडूतिशब्दस्यपूर्वनिपा
ततोऽभवादावर्थे द्वितीयोऽणयः। ११ तप्रसंगः॥ ॥ [redacted] ॥ ॥

आकर्षिक इति॥ चर सर्थे आकर्षोस्त्विति ष्ठल्। यस्येति लोपः तस्य स्थानिवद्भावात्ककारात् आकारस्योपदेशत्वं न स्यात्। ककार इत्संज्ञो च स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति व्यंजन
स्याविद्यमानत्वादनंतरस्य स्वरभाजः संभवात्तत्र व्यवधाने न स्यात् यत्र तु व्यवहिते पूर्वशब्दो वर्त्तते तत्राप्यव्यवधिमतो गौनर्यासंभवादंतरालस्थानस्तनोप्यर्थान्न्यूनादृष्टव्यव
हारः। यत्र त्वानंतर्यसंभवः तत्र व्यवहितं नाश्रीयते। इष्टलोलिकरणाद्यवधाने मविष्यतीति चेत्। आकारस्यापि पक्षे स्यादिति स्थानिवत्त्वनिषेधः कर्त्तव्यः। प्रतिदीव्ने
ति। रेफवकारांतस्य भस्य न भकुर्छुरामिति दीर्घत्वनिषेधः इत्यत्र न प्रवर्त्तते। इहहिलोपोपीति। प्रकृतः प्रस्कृतः। आनुपूर्व्येणेति। तत्र पदार्थो नासमन्वयावगमात्। इहतु लो

प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्। प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद्भवतीति वक्तव्यं। स्वरे। आकर्षि
कः। चिकीर्षकः। जिहीर्षकः। योत्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति पंचारत्यो दशारत्य इति। स्वरे। दीर्घे। प्रतिदीव्ना। प्रतिदीव्ने। योत्यन्य आदे
शः स्थानिवदेवासौ भवति कियोंगिर्योरिति। दीर्घे। यल्लोपे। ब्रास्तरणाकंड्रतिः क्षत्रियकंडूतिरिति। योत्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति वा
य्वोः अध्वर्योरिति। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। इहहिलोपोपि प्रकृतः आदेशोपि विधिग्रहणमपि प्रकृतं अनुवर्त्तते दीर्घादयोपि निर्दिश्यंते।
केवलं तत्राभिसंबंधमात्रं कर्त्तव्यं। स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति। आनुपूर्व्येण संन्निविष्टानां यथेष्टमभिसंबंधः शक्य
ते कर्त्तुं न चैतान्यानुपूर्व्येण सन्निविष्टानि॥ अनानुपूर्व्येणापि सन्निविष्टानां संबंधो भवति। तद्यथा॥ ×यथेष्टमभि× ॥ ॥

पोयथाहेन संबंद्धः सक्तश्च शुनोद्विधाचास्योपयोग इष्यते। स्वरदीर्घयल्लोपास्त्वविक्षिप्तास्ते कथं समुच्चीयंतामिति भावः। अनानुपूर्व्येणापीति। लोपशब्द आवर्त्यते। तत्र
लोपाजादेश इति विज्ञायते। तत्र द्विर्वचनवि[illegible]धौ लोपाजादेशस्यासंभवात्। सवर्णे विधौ तस्यैव संभवान्न तत्रादेशस्य लोपो विशेषणं। परांतेतु यद्यपि संभवव्यभिचारौ
स्तस्तानि संतिकानियंतीति तथापि न परांतेतियोगविभागात्तद्विधौ लोपो न विशेषणमिति पारिशेष्यात्स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति विज्ञायते। स्व
निशास्त्रत्वाच्चास्य एतावंतोर्थाः सन्निहिता इत्येतावत्प्रतीयते। ग्रहणकवाक्यानुलक्ष्यसंस्कारकं प्रक्रियावाक्यमुपलभ्यते इति सिद्धमिष्टं॥ ॥ ॥

अंतरंगत्वेनन सिद्धिः पूर्वोत्तरप देति निषेधादिति के-

अनड्वाहमिति। पाठक्रमादर्थः क्रमो बलीयानिति यथेष्टमत्राभिसंबंधः। लौ रिति। णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्वृद्धिर्न स्यात्। अपकृत्येति। एवं ह्यो पुवियङ्. यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः
पूर्वविप्रतिषिद्धमिति णिलोपस्ततो वृद्धिः। आयावादेशो यणोऽश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति। यथा गोहितमित्यवादेशः। एतच्चांतरंगमनाश्रित्योक्तं। तत्र त्वाश्रितेंऽतरंग
बहिरंगयोर्विप्रतिषेधाभावः। लवमाचष्टे इति। क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति स्थानार्थस्य प्रदर्शनायेदमुदाहृतं। इदं तु क्वौ लुप्तस्योदाहरणं देवयतेर्द्यूरिति। बिंबमिति। बिंबीबदरी
शब्दाभ्यां ङीषंताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञ्। तस्य फले लुक्। लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक्। तस्य स्थानिवद्भावाद्यस्येति लोपः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते। तद्धितस्य स्थानि

अनड्वाहमुदहारियात्वं हरसिशिरसा कुंभं भगिनि साचीनमभिधावंतमद्राक्षीरिति। तस्य यथेष्टमभिसंबंधो भवति। उदहारि भगिनि या त्वं कुंभं हर
सि शिरसा अनड्वाहं साचीनमभिधावंतमद्राक्षीरिति। क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यं। क्वौ किमुदाहरणं। कंडूयतेः प्रत्य
यः कंडूरिति। नैतदस्ति। यल्लोपविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि पिपठिषतेः प्रत्ययः पिपठीः नैतदस्ति। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि लाव
यतेर्लौः पावयतेः पौः। नैतदस्ति। अपकृत्याव्यावादेशौ णिलोपः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति। इदं तर्हि लवमाचष्टे लवयति लवयतेः प्रत्ययः लौः पौः।
स्थानिवद्भावात्स्यूठ्न प्राप्नोति। क्वौ लुप्तमिति वचनाद्भवति। एवमपि न सिध्यति। कथं। क्वौ णिलोपः णावकारलोपः तस्य स्थानिवद्भावादूठ् न प्राप्नोति
। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति। लुकि किमुदाहरणं। बिंबं। बदरं। नैतदस्ति। पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धं। इदं तर्हि। आमलकं। एतदपि ना
× न स्थानिवदिति कथं तर्हि क्वौ विधिं प्रति × स्ति। वक्ष्यत्येतत्। फले लुग्वचनमनर्थकं प्रकृत्यंतरत्वादिति॥ ॥ ॥ ॥

नः परत्वाल्लुकोऽपि परत्वाश्रयणात्स्वरनिमित्तकत्वं स्त्रीप्रत्ययलुकाऽऽश्रीयते। अन्यथाऽभावे नपौर्वापर्याभावात्तु नः परनिमित्तकत्वं। अथवा बुद्धिपरिकल्पितमभावेनापि
पौर्वापर्याश्रयणं। पुंवद्भावेनेति। भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावः। अत्र च भाषितपुंस्कत्वं नाश्रीयत इत्येवमुक्तं। तदाश्रये तु नास्ति पुंवद्भावः। आमलकमिति। ह्रद्भुत्वान्म
यटो विधानाद्भुत्वाभावः। प्रकृत्यंतरत्वादिति। बिंबबदरामलकादयो नयौगिकाः शब्दाः किं तर्हि विशिष्टजातिवाचिन इत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥

भा०कै०प्र० पंचभिरिति। आ ह्वोदिति ठक्। तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक्। अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति यणादेशः पूर्वं न प्रवर्त्तते। कृते तु लुकि तस्य स्था
१४७ निवद्भावाद्यणः प्रसंग इति स्थानिवत्त्वनिषेध उच्यते। अथ विकल्पायेनैंठग्भविष्यतीति चेत्स तिप न्निगो रव प्रसंगः। वर्णाश्रय इति। यद्यपि पुंवद्भावे सिद्धे प्रत्ययविधावि
147 त्यस्तित्त्वापि यत्र भाविमत्त्वं तत्र पुंवद्भावः। इह तु लुकि भत्वाभावात्तुतः पुंवद्भावः। किं तर्ह्यन्येपीति। यत्र पुंवद्भावो नास्ति। पंचेन्द्र इति। सास्य देवतेत्यण्। द्विगोर्लुगनपत्य इति
लुक्। ततो ङीषो लुक्। तस्य स्थानिवद्भावान्ङीषासन्नियुक्त आनुक् श्रूयेत तयथेन्द्राणीति। तथा पंचाग्न्यो देवता अस्य पंचाग्निरिति सैकारः श्रूयेत। समानायामाकृतौ

इदं तर्हि पंचभिः पद्वीभिः क्रीतः पंचपटु देशपटुरिति। ननु चैतदपि पुंवद्भावे नैव सिद्धं। कथं पुंवद्भावः भस्याढे [redacted] तद्धिते पुंवद्भवतीति। भस्येत्युच्यते नाय
जातौ च भं भवति। न चात्र यजादिपश्यामः प्रत्ययलक्षणेन यजादिः। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। एवं तर्हि ठक्छसोश्चेत्येवं भविष्यति। ठक्
छसोश्चेत्युच्यते। न चात्र ठक्छसौ पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन। न लुमतातस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। न खल्वप्यवश्यं ठगेव क्रीतप्रत्ययः
क्रीताद्यर्था एव वा तद्धिताः। किं तर्हि अन्येपि तद्धिता ये लुकं प्रयोजयंति। पंचेन्द्राण्यो देवता अस्येति पंचेन्द्रः। शतेन्द्रः। पंचाग्निः शताग्निः। उपधात्वेकि
मुदाहरणम्। पिपठिषतेः प्रत्ययः पिपठीरिति। नैतदस्ति। दीर्घविधिं प्रति तस्य स्थानिवत्। इदं तर्हि सौरीवलाका। नैतदस्ति। यलोपविधिं प्रति तस्य स्था
निवत्। इदं तर्हि पारिखीयः चट्‌ पर निर्ह्रासे चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। वाढितवंतं प्रयोजितवान्‌ वीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्यति। योसौ णौ णि
लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति। ननु चैतदपि उपधात्वविधिं प्रति तस्य स्थानिवदित्येव सिद्धम्। विशेषत एतद्वक्तव्यं क्व। प्रत्ययविधाविति। इहमा
भूत्। पट्यतिलघयतीति। कुत्वे चोपसंख्यानं कर्तव्यं। अर्चयतेरर्कः मर्चयतेर्मर्कः। नैतद्व्यन्तं औणादिकः एष प्रत्ययः तस्मिन्नाष्टमिके कुत्वमेतदपि णिचाम

मापितपुंस्कत्वाभावाद्दर्णाश्रयत्वाद्वत्वाभावाच्च पुंवद्भावो नास्ति। अपथ्यायस्येति लोपप्रसंगः लुकि च स्थानिवत्त्वनिषेधाद्दाही ध्व इति परस्मिंस्त्रिसस्य पूर्वसूत्रे प्रत्युदा
हरणमुपपद्यते। शत्रुकि कृते टेरेत्वस्य स्थानिवद्भावात्स्यव धानाच्च लोपप्रसंगात्। पारिखीय इति। परिखाशब्दाच्चातुरर्थिके ण्ये कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्सारि राम०
\ खेमवरतिहृद्धाहकेकांत रखो पधादिति छो न स्यात्॥ " र " ॥ १४७

स

क्सलोप इति। अदुहूर्थे लुग्वचनं कर्त्तव्यमेव न तदर्थे लुग्ग्रहणं नेति छेदं कुर्वन्ति। कर्त्तव्यं भवतीत्युत्तरं। अवश्यं कार्यमित्यर्थः। चकारो न कर्त्तव्य इति। रूपं न स्यात् पूर्वेण सि-
द्धत्वात्। पापक्तिरिति। किं च। संयोगान्तलोपादयः पदान्तविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् सिद्धा इति भाष्ये नोदाहृताः। स्कन्दयतेः स्कन्क्ताष्टं न क्षंतीति काष्ठतक्षूः स-

आ२

पूर्वत्रासिद्धे च। पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। क्सलोपः सलोपे। क्सलोपः सलोपे प्रयोजनं। अदुग्ध। अदुग्धाः। लुग्वा
दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दंत्य इति लुग्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। धकारलोपे आदिचतुर्थत्वे प्रयोजनं। धत्से धध्वे धद्ध्वं इति। दधस्तथोश्चे-
ति चकारो न कर्त्तव्यो भवति। हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनं। आदित्यः। हलो यमां यमि लोपः सिद्धो भवति। अल्लोपणिलोपौ संयोगान्त-
लोपप्रभृतिषु प्रयोजनं पापच्यतेः पापक्तिः। यायज्यतेर्यायष्टिः। द्विर्वचनादीनि च। द्विर्वचनादीनि च नारब्धव्यानि भवंति। पूर्वत्रासिद्धे
नैव सिद्धानि भवंति किमविशेषेण। नेत्याह। वरे यलोपस्वरवर्ज्जं। वरे यलोपं स्वरं च वर्ज्जयित्वा। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु। त-
स्येतस्य लक्षणस्य दोषः। संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु। संयोगादिलोपे। काकस्यर्थं वास्यर्थं। स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति लोपः प्राप्नोति। लत्वं। नि-
गाल्यते निगार्यते। अचि विभाषेति लत्वं न प्राप्नोति। णत्वं। माषवपनी। व्रीहिवपनी। प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति णत्वं प्राप्नोति॥ ०

पाचयतेः पाक्तिः याजयतेर्याष्टिः।२

योगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वचनात् संयोगादिलोपे स्थानिवत्त्वात्तद्भावात्तत्र संयोगान्तलोपः। द्रोहयतेर्धौक्। लेहयतेर्लेट्। उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् क्रियोः गियो-
रित्यत्र दीर्घाभावः। माषवपनीति। समासान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानं अच्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् ङीप्सु सन्नेः प्राक्समासविधानात्प्राप्नोति॥ ० ॥

भा०कै०प्र० द्विर्वचनेचि॥ ॥ अचः परस्मिन्निति सूत्रयोनादिष्टादचः पूर्वत्व इति स्थितं। सा चक्रसद्विर्वचनमिति पूर्वविप्रतिषिद्धत्वाभावादप्राप्तं स्थानिवत्त्वं विधीयते। अथापि निमित्तात्पूर्वत्वे इत्य
१४८ स्मिन्पक्षे प्राप्तिः स्यात्। तथापि न पदांतद्विर्वचनेति प्रतिषेधप्रसंगादिदं वचनं। आदेश इति। कार्यातिदेश इति पूर्वः पक्षः। चक्रतुरित्यत्र यणादेशे कृते एकाचो विधीयमानं द्वि
148 र्वचनं अनच्कत्वादप्राप्तमिति स्थानिवत्त्वादाद्यपुक्तस्यैव प्राप्नोति। अथ यहीति। कार्यातिदेशे हि धर्मी धर्मीति भाव्यमेव द्विर्वचनेनेति किमज्ग्रहणेन। नन्वन्यदज्ग्रहणस्य

द्विर्वचनेचि॥ आदेशो स्थानिवदनुदेशात्तद्वतो द्विर्वचनं। अपादेशो स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः किं वतः आदेशवतो द्विर्वचनं प्राप्नोति। तत्र को दोषः।
तत्राभ्यासरूपं। तत्राभ्यासरूपं न सिध्यति। चक्रतुः चक्रुरिति। अज्ग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य। यदयमज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या
चार्यः रूपं स्थानिवद्भवतीति। अज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं। इह मा भूत् जेघ्रीयते देध्मीयते। यदि च रूपं स्थानिवद्भवति ततोऽज्ग्रहणमर्थवद्भ
वति। अथ हि कार्येनार्थोज्ग्रहणेन। भवत्येवात्र द्विर्वचनं। तत्र णाङ्प्रतिषेधः। तत्र णाङः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अधिजगे। इवर्णाभ्यासता
मा प्राप्नोति। न वक्तव्यः। गाङ् लिटीति द्विलकारको निर्देशः। लिटि लकारादाविति॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

प्रयोजनं नामसेः क्वसौ घसिभसोर्हलि सुपधालोपे कृते द्विर्वचनं माभूदिति। नैतदस्ति। ससससतिवाद्द्विर्वचने स्थानित्वस्य नो विशेषाभावात्। छांदसत्वेवोपधालोपः। छं
दसि च दृष्टानुविधिः। रूपस्थानिवत्त्वे च नित्यनुरिस्तत्र पूर्वमियङादेशे कृते स्थानिरूपातिदेशात्नीनीति द्विर्वचनं। एरनेकाच इति यणा बाधितत्वात्सुनरियङ्। न भवत्वर्त्तेतेऽ णम०
धिजगे इति। कृते एशो देशो गाङिति प्रक्रियाश्रयेण चोद्यं। ङकारस्यानुबंधत्वादिकारस्य गाङ् भवस्य जादेशः॥ ॥ ॥ १४८

हृसे जंतेति। अचियोगः जादेशः सद्विर्वचने कर्त्तव्ये स्थानिवदिति सूत्रार्थे मात्रिसोच्यते। जा रत्न इति। शिरस्त्रपदशेष्वात्मितिपक्षे। यंदोषः। द्विर्वचननिमित्त इति। अ
स्मिन्पक्षे जस्त इस चा परिहृतं। उत्तरत्तु परिहरिष्यते। दधित्रपुसमिति। समाहारद्वंद्वः कर्मधारयो वा। दध्येव विशिष्टत्वस्यायुक्तं त्रपुसमुच्यते। तत्र द्विर्वचननिमित्त

हृसे जंतत दिवादिनाम धातुष्वभ्यासरूपं। हृसे जंतत दिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति। कृति। अचि कीर्त्तत। हृति। एजंतत्। जयन्नेमम्लोा एजं
ता। दिवादिः। उद्यूषति। सुस्रूषति। दिवादिनामधातुः भवनमिच्छति भवनीयति। भवनीयतेः सन् बिभवनीयिषति। एवं तर्हि प्रसय इति वक्ष्यामि।
प्रसय इति चेत् हृसे जंतत नामधातुष्वभ्यासरूपं। प्रसय इति चेत् हृसे जंततनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति। दिवादयस्त्वेके परिहृताः। एवं तर्हि
द्विर्वचननिमित्ते। चि अजादेशः स्थानिवदिति मित्रशब्दं निमित्तार्थो गम्यते तद्यथा। दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः। ज्वरनिमित्तं इति गम्य
ते। नड्वलोदकं पादरोगः। पादरोग निमित्तमिति गम्यते। आयुर्घृतं। आयुषो निमित्तमिति गम्यते। अथवा कारो मत्वर्थीयः। द्विर्वचनमस्ति
अस्मिन्सोयं द्विर्वचने कर्तव्ये इति। नस्य नैद्विर्वचने स्थानिवन्न भविष्यति। एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सोनुवर्तिष्यते। क्व प्रकृतः। न पदांत
द्विर्वचने इति। द्विर्वचननिमित्ते चि अजादेशो न भवतीति। एवमपि न ज्ञायते कियंतं कालमसौ आदेशो न भवतीति यः पुनराह द्विर्वच
र्वचनः द्विर्वचन इति। एवमपि न ज्ञायते कियंतमसौ कालं स्थानिवन्न भवतीति। यः पुनराह द्वि[illegible]मि। सत तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः। न ह्यंतरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते। अंतरेणापि नि×

त्तत्रूपारोपेणाजेव द्विर्वचनमुच्यते। अथ वा द्विरुच्यतेस्मिन्निति। अधिकरणे ल्युट्। एतदप्रतिपद्यमानं प्रतिपरिहारांतरमाह। अथवा कार इति। एवमपीति।
एकत्वाद्द्विर्वचनशब्दस्य तस्य चाजविशेषणे उपयुक्तत्वात्कालावधारणाभावः। एवं तर्हीति। स्थानिवदिति नानुवर्त्तत इति भावः॥ ॥ ॥

प्रत्ययश्चेति। द्विर्वचनेन प्रत्ययस्याक्षिप्तत्वात् तद्विशेषणं द्विर्वचनं अचीत्येतच्च। तस्य तदादिविधिर्भवत्यजादाविति। कथं पुनरिति। विरुद्धत्वादनयोरर्थयोरेकेन द्विर्वचनर त्वेनेन पदेनानुपादानादिति भावः। एकशेषनिर्देश इति। सहविवक्षाभावेपि सरूपाणामित्येकशेषः संज्ञापरिभाषावल्लक्षणांगत्वान्नस्येति प्रागेवोक्तं। विभक्तं तयोश्चै कशेषविधानादप्राप्तिपरिहृतत्वाच्च द्विर्वचनाभावः। अपि वैकशेषेण समानफलत्वात्तं च माहृत्ति बाललक्ष्यते। ओः पुयण्जि ष्विति। नहि णौ कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण

एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं च। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यं। लभ्यमित्याह। कथं। एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशोऽयं। द्विर्वचनं च द्विर्वचनं च द्विर्वचनं। द्विर्वचने च कर्तव्ये द्विर्वचने चि प्रत्यय इति। द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति चेत् णौ स्थानिवद्वचनं द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति चेत् णौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। अवनुनावयिषति। अवचुक्षावयिषति। न वक्तव्यः। ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य। यदयमोः पुयण्ज्यपर इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति णौ स्थानिवदिति। यद्येतज्ज्ञाप्यते अचिकीर्तत् अत्रापि प्राप्नोति। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकाः पुयण्जयः। कथं जातीयकाश्चैते। अवर्णपराः। कथं जस्तेमत्ये। अनैमित्तिकमात्वं शितितु प्रतिषेधः। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। पपतुः पपुः। तस्थतुः तस्थुः। जग्मतुः जग्मुः। आटिटत्। आशिशत्। चक्रतुः चक्रुरिति। आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु कृतेषु अनच्कत्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति। एतानि संति प्रयोजनानि॥ ॥ ॥

पुयण्जिषु सर्वेष्ववर्णपरेष्ववर्णान्तोऽभ्यासः संभवति। पिपविषति पिपविषते इत्यत्रैवानेन स्थानिवद्भावात् तत्र पुनर्निवर्गग्रहणाद्यणीति प्रत्याहारग्रहणाज्जग्रहणाच्च ज्ञापकाण्णौ कृतस्य स्थानिवद्भावोऽनुमीयते। ननु तत्र णाविति नास्ति तत्कथं तत्रैव स्थानिवत्त्वानुमानं ननु निनवनीयिषति। दिद्रवनीयिषतीत्यादावपि। नैतदस्ति। येन नाव्यवधानमित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणात् सेरेव केवलस्य व्यवधायकत्वसंभवात्। कानि पुनरिति। अन्यथासिद्धत्वात्प्रश्नः॥ ॥

विषय२

पूर्वविप्रतिषेधेनापीति। अपूर्वो वा चनिकः पूर्वविप्रतिषेधो न हि नित्यानामाल्लोपादीनामनित्येन द्विर्वचनेनान्याय्यो विप्रतिषेधः। अथ नित्यत्वं तु निकृष्यं। न ह्यत्रेयङ्. परिगणितः
एवं तर्हि प्रकल्प्य चापवादं मिति। न्यायाद्यणाबाधाव्यमितीयङ्. न प्रवर्त्तते इति द्विर्वचनेकृते परत्वे काच इति यणासिद्धं। ओदौदादेशस्येति। ओदौतो रादेशो यस्मिंस्त्रंगे तस्यायोभ्यासः
उ उ तु शाराः। तस्य योः कारस्तस्योकारादेशो भवतीत्यर्थः। यथा तु श्रावयिषति ऊर्णुनावयिषति नुनावयिषति शुश्रावयिषति पुस्फारयिषति। अत्र च्युस्फुरोर्णाविति ओकार
स्यात्वं। अत्र च यद्यपि रुयः शोषेकृते। भ्यासे शारादित्वं नास्ति तथापि स्यभ्यासं संज्ञा प्रवृत्तिकाले स्ति। एते षं तरंगत्वात् आगेवद्धिर्वचनाद्व्याद्वादेशयोः प्रवर्त्तनादिवर्णोनतो या
मभ्यासस्य प्राप्नायामुत्त्वं विधीयते। ननु चल्लयापीति। ओः पुयण् ज्यिपरेति ज्ञापनार्थमवश्यं वाच्यमित्यर्थः। उत्त्ववादी त्वोः पुयणज्यितिन पठति। सन्नन्तरङ्गतीत्त्वस्य सिद्धत्वात्
परार्थमिति। इत्वार्थं। प्रसंगानुज्ञापकं। त्वयात्वपूर्वं वक्तव्यमित्यर्थः। ममापीति। उत्त्वमप्यन्यार्थं वक्तव्यं न देशाधिकविषये उपजीव्यत इत्यर्थः। न त्वायं न्यासः। उत्तरस्यातः। निच्॥

पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि। कथं। वक्ष्यति ह्याचार्यः। द्विर्वचनं यणयवायावाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्त्वेभ्य इति। स पूर्वविप्रतिषेधो न
वक्तव्यो भवति। किं पुनरत्र ज्यायः। स्थानिवद्भाव एव ज्यायान्। पूर्वविप्रतिषेधे सति हीदं वक्तव्यं स्यात्। ओदादेशस्य उ इवति चुडुतुशारादेरभ्यासस्येति। ननु चल्लया
पीत्त्वं वक्तव्यं। परार्थं मम भविष्यति। सन्यत इद्भवतीति। ममापि तर्ह्युत्त्वं परार्थं भविष्यति। उत्तरस्यातः। निचेति। इत्त्वमपि त्वया वक्तव्यं। यत्समानाश्रयं तदर्थं। प्रथमे पादे ऽष्ट
उत्तपिपविषतेऽसंयियविषतीत्येवमर्थं। तस्मात् स्थानिवदित्येष एव पक्षो ज्यायान्॥ ॥इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य ममाह्निकं॥

ओदौदादेशस्य चुडुतुशारादेरिति। अभ्यासस्येति वर्त्तते। इत्त्वमपीति। यत्रांतरंगत्वं नास्ति। समानाश्रयत्वात्। पचतेर्यौते श्वस निस्मिप्रङ्. रं ज्वशांसनि सनीवंतर्द्धि तिचेदित्कृ
ते परत्वाद् गुणो पूर्वविप्रतिषेधादचादेशान्पूर्वं द्विर्वचनमितीत्त्वं वक्तव्यं। तथा जिजावयिषतीत्यत्र उत्त्वं बाधनार्थं वक्तव्यं। तस्मादिति। नन्वसत्यस्मिन्सूत्रे ओः पुयण्जीति ज्ञापक
मेवं समर्थयिष्यते। अंतरंगो नित्यश्च विधिर्द्विर्वचनेन प्रतिषिध्यत इति। तत्र द्विर्वचने कृते यथा प्राप्तं भविष्यति। तदयुक्तं। यदि सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते अचिकीर्तदि
त्यत्रापि पूर्वं द्विर्वचनप्रसंगादनिष्टरूपापत्तिः। अथ तुल्यजातीयापेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते यथोक्तं भाष्यकारेण। तथा च सति चङ्क्रतुरित्यादि न सिध्यतीति सूत्रमेवक्त
र्तव्यं। यत्तु तेन न सिध्यति तदर्थं ज्ञापकमाश्रयणीयं तुल्यजातीयापेक्षमिति सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्या
ध्यायस्य प्रथमे पादे ऽष्टममाह्निकम्॥ ०॥

अदर्शनं लोपः ॥ अर्थस्येति । स्वं रूपमिति वचनात् शब्दस्यैव संज्ञा प्राप्नोतीति भावः । इतरेतराश्रयमिति । विधिप्रदेशेषु एतज्ज्ञो यं नानुवादे चादिलोपे विभाषेत्यादौ । इतिकरण इति । इहापि सएवानुवर्त्तते लोप इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वा अर्थस्य संज्ञा न शब्दस्य सर्वप्रसंगस्त्विति । यदि स्वभाववतोः प्रयुक्तस्यान्वाख्यान

अदर्शनं लोपः ॥ अर्थस्य संज्ञा कर्त्तव्या शब्दस्य माभूदिति । इतरेतराश्रयं च भवति । का इतरेतराश्रयता । सतोऽदर्शनस्य संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चादर्शनं भाव्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्प्यन्ते । लोपसंज्ञायामर्थसतो ह्युक्तं । किमुक्तं । अर्थस्य तावदुक्तं । इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थ इति । सतोऽप्युक्तं । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु सतोऽदर्शनस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयाऽदर्शनं भाव्यते । सर्वप्रसंगस्तु सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात् । सर्वप्रसंगस्तु भवति [redacted] सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति । किं कारणं । सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात् । सर्वो हि शब्दः यो यस्य प्रयोगविषयः स ततोऽन्यत्र न दृश्यते अत्र पुजतु इत्यत्राणोऽदर्शनं तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः नैष दोषः । त्रिणि संगस्याचो वृद्धिरुच्यते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेंऽगं भवति । यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये परतः यच्चात्र अचो ञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति [redacted] प्रत्यये परतः न तस्मात्प्रत्ययविधिः ॥ ॥ श्री ॥ ॥

मूलेन क्रियते तदा सर्वस्य स्वविषयादन्यत्राप्रयोगाददर्शनमिति लोपसंज्ञाप्रसंगः । त्रिणि संगस्येति । अंगसंज्ञा च विधान प्रति वद्धा न चात्र प्रत्ययस्य त्रिणितो विधानं । यस्माच्चेति । त्रपुशब्दात्तस्योर्विधानं । न तत्प्रत्यये परत इति । त्रिणिति वृद्धिनिमित्ते इत्यर्थः । यच्चेति । पुशब्दो न तस्मादिति । तस्मात्रपुशब्दात्तोरन्यस्याणो विधानं नास्तीत्यर्थः ॥ ॥

अनांगकार्यं चोदयति। क्विप इति। अपुक्तस्य क्विपो ऽदर्शनमस्ति। सचलुगिति लुक्प्रसंगः। सिद्धं त्विति। शास्त्रादर्शनात् प्रसक्तस्य यदर्शनं तल्लोपसंज्ञं भवति। स्थान
ग्रहणमिहानुवर्त्ततेस्थानं च प्रसंगो यदर्शनमिति लभ्यते। ग्रामणीरिति। अर्थोपपदधातुसन्निधानादर्थाच्छास्त्रात् णः प्रसंगोस्तीति भावः। षष्ठीनिर्दिष्टस्ये

संगःप्र २

क्विपस्त्वर्थदर्शनं तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति। तत्र को दोष इति तत्र प्रस [redacted] यलक्षणप्रतिषेधः। तत्र प्रसयलक्ष
णं कार्यं प्राप्नोतीति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक्प्राप्नोति। सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्। सिद्धमेतत्। कथं
। प्रसक्तस्य दर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं। यदि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते। ग्रामणीः सेनानीः अत्र वृद्धिः प्राप्नोति। प्रस
क्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य। यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते चा हल्लोप एवं सर्वधातूनां। चादिलोपे विभाषा अत्र लोपसंज्ञा
न प्राप्नोति। अथ प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यमाने कथमेवैनत्सिध्यति। को हि शब्दस्य प्रसंगः। यत्र चार्थो गम्यते। न च प्रयु
ज्यते। अस्तु तर्हि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्येव। कथं ग्रामणीः सेनानीः। योऽत्र णः प्रसंगः क्विपा सो बाध्यते॥ ॥

ति। षष्ठीग्रहणमप्यनुवर्त्तते। चादिलोप इति॥ तत्र चशब्दमुत्सृज्य द्वाभ्यां भवन्ति श्वेनागाच्छा ज्याय दुहन्तीति निघातविकल्पो न स्यात्। अथेति। अत्रापि चादीनां शा
स्त्रान्नास्ति प्रसंगः। क्विपा सौ बाध्यत इति। सत्सूद्विषेति क्विपो विधानादणोत्र प्रसंगाभावः॥ ॥ श्री॥ ॥ ९॥ ०॥

भा०कै०प्र० प्रत्ययस्य ॥ ॥ प्रत्ययग्रहणमिति। लुगादिविधौ क्वचित्प्रत्ययः साक्षान्निर्दिश्यते क्वचिदनुवर्त्तते क्वचित्सामर्थ्यात्प्रतीयते इति प्रश्नः। अप्रत्ययस्येति ह्यवि-
१५१ द्यमानः प्रत्ययो यस्मिन्न दृश्यते तदप्रत्ययं ॥ गोरपीति। पञ्चेन्द्र इत्यादौ तु निर्दिश्यमानस्यादेशा इति वचनात्स्त्रीप्रत्ययस्यैव लुग्भविष्यतीति न तदन्तस्य गोः। तद्धि-
(51) तलुकीत्यत्र गोर्लुकि कृते पञ्चगुरित्यादौ गोस्त्र्यन्तत्वाभावात्समासान्तस्याप्राप्तावतद्धितलुकीति प्रतिषेधो नर्थकः स्यादिति चेत्। कृते समासान्ते लुक्स्यादि-

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थं। लुमतीति प्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधार्थं। लुमतीति प्रत्ययग्रहणं क्रियते। अप्रत्ययस्यैताः संज्ञा मा भूवन्निति। किं प्रयोजनं। प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपरशव्ययोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थं। तद्धि-तलुकि गोनिवृत्त्यर्थं। कंसीयपरशव्ययोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थं। लुक् तद्धितलुकि गोरपि प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणान्न भवति। कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्चेति प्रकृतेरपि लुक् प्राप्नोति प्रत्ययग्रहणान्न भवति। गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः। योगविभागात्सिद्धं। योगविभागः करिष्यते। गोः। उपसर्जनस्य। गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति। ततः स्त्रियाः। स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति। ततो लुक् तद्धितलुकीति। स्त्रिया इति वर्त्तते गोरिति निवृत्तं ॥ ०॥

सर्थवाने व प्रतिषेधः। न तु स्वभावतो ऽप्रवृत्तस्यादर्शनं लुक्संज्ञं। न च तत्र गोशब्दस्य स्वभावतो ऽप्रवृत्तिः। नैष दोषः। शास्त्रानुसारि मिरस्यार्थस्य उत्सर्जनत्वात्। राम०
प्रकृतेरपीति। समुदायस्य षष्ठीनिर्देशात्। योगविभागादिति। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिरिति तत्प्रकारान्तरेण प्रतिपाद्यते ॥ ०॥ १५१

विशिष्टनिर्देशादिति। छ्यतावेवात्र निर्दिष्टत्वाविसर्थः। उणादय इति। अतः कृकमिकंसकुंभेतिकंसशब्दस्य भेदेनोपादानात् क्वचिदुणादयोऽव्युत्पन्नप्रातिपदिकार्थेन लभंत इत्यर्थः। यत्रत्वनो

स्तु विधानसामर्थ्यात्तु गाभावः। एषो नन्वार्थ इति। प्रकृतिनिवृत्त्यर्थत्वेनानुप्रसयांतरनिवृत्त्यर्थोपीत्यर्थः। षष्ठीनिर्देशार्थत्वेति। विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य स्थाने योगत्व

कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशात्सिद्धं। कंसीयपरशव्ययोरपि विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः। कंसीयपरशव्ययोर्यञ्ञौ भवतः छ्यतोश्चलुगभ

वतीति। सचावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः। क्रियमाणेपि वै प्रत्ययग्रहणे उकारस्य कारयोर्मा भूदिति। कमेः सः कंसः। परान्छृणातीति परशु

रिति। नैषदोषः। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। स एषोऽनन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यं। उक्तं वा। किमु

क्तं। ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमंगभपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्थमिति। षष्ठीनिर्देशार्थं तु। षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यं। षष्ठी

निर्दिष्टेणोयथा प्रकृत्स्येत। अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः। अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे [redacted] षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात्। कस्य। स्थाने योगत्वस्य। किं पुनरिह षष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः प्रत्ययग्रहणे

न। यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते। आलिजोः नद्राजस्य यञञोः श्यापइति। इह न कश्चित्षष्ठी जनपदे लुबिति। अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनु

वर्त्तते। किं प्रकृतं। प्रत्ययः परश्चेति तत्र प्रथमानिर्दिष्टं। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येषा पंचमी प्रत्यय इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रक

ल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयं। न च प्रत्ययविधौ पंचम्यः प्रकल्पिका भवंति। नायं प्रत्ययविधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्त्तते॥

स्य निर्देशार्थमित्यर्थः। असति प्रत्ययत्वे सप्तम्याः कश्चिद्वानंतर्यादिः संबंधः स्यात्। ततश्च जनपदे लुबिति पंचालानां शोभना इत्यादौ जनपदवाचिनोऽनंतरस्य शोभनादेरपि लु

क् स्यात्॥ ॥ ॥

सर्वादेशार्थं वेति। षष्ठीनिर्दिष्टार्थत्वं स्थितमेवेति वार्त्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्द उक्तः। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र हि यदि लुगनुवर्त्तेत तदा एकैकस्य त्र्यच आदेशः। अपयनानुव
र्त्तेत द्वावेवादेशौ विधीयेतेत तदा गस्त्यादेशेन सर्वत्र भाव्यमिति आगस्तीया छात्रा इति न सिध्यति। अवृद्धत्वात्प्रकृतेः। प्रत्ययस्येति तूच्यमाने गोत्रे लुगचीति लुक्प्रसक्ति षिद्धे सन्नियो
गशिष्टत्वाल्लुगभावादगस्त्यादेशाभावात्तदा गस्तीया इति सिध्यतीति षष्ठीनिर्दिष्टार्थप्रत्ययग्रहणं। भाष्यकारस्तु नञर्थे वाशब्दं व्याचक्षाणः षष्ठीनिर्दिष्टार्थत्वं नेच्छति।
स द्वेवं मन्यते। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते लुगिति च। तेनागस्त्यकौण्डिन्ययोर्यो गोत्रे विहितस्तस्य लुक् परिशिष्टस्य तु प्रकृति
भागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचावादेशाविति सूत्रार्थः। अपयक्रियमाणेपीति। अलोन्त्यस्येति वचनात्प्रत्ययस्यान्त्यस्य तस्यैव प्राप्नुवन्तीति भावः। वचनप्रामाण्यादि

सर्वादेशार्थं वा वचनप्रामाण्यात्। सर्वादेशार्थेन तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यं। लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा यथा स्युः। अपक्रियमाणेपि प्रत्ययग्रहणे कथ
मिव लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा लभ्याः। वचनप्रामाण्यात्। प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लुक्श्लु
लुपः सर्वादेशा भवन्तीति। यदयं लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्य इति लोपे प्रकृते लुकं शास्ति। उत्तरार्थं तु। उत्तरार्थेन तर्हि प्रत्ययग्रह
णं कर्त्तव्यं। क्रियते तत्रैव प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति द्वितीयं कर्त्तव्यं। कृत्स्नस्य प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात्। एकदेशलोपे मा भूदि
ति। आघ्नीत संरास्पोषेण ग्मीयेति॥ ॥ ॥

ति। प्रत्ययस्येति वचनसामर्थ्यादलोन्त्यस्येति बाध्यते। वचनप्रामाण्यादिति ब्रुवतो वार्त्तिककारस्यापि षष्ठीनिर्दिष्टार्थत्वमनवस्थितं। तदर्थत्वे हि प्रत्ययस्येत्यस्य चरितार्थत्वात्कथ
मलोन्त्यविधिर्बाध्येत। यदयमिति। विपर्ययस्तु न प्रकल्प्यते। अनुपसंजातविरोधित्वात्लोपस्तावदंत्यादेशः स्थितः। ततो लुगारभ्यमाणो यद्यन्त्यस्य स्यात्तल्लोपानुहत्स्यैव
सिद्धत्वात्लुकं न विदध्यात्। विहितस्तु सर्वादेशत्वस्य ज्ञापकः संपद्यते। द्वितीयमिति। लोपविशेषणापेक्षया द्वितीयं पाठापेक्षया तु तृतीयं भवति। एकदेशलोप इति। अ एम०
वयवक्रियासमुदायेपि व्यप[illegible]दिश्यते यथा पटो दग्ध इति। अवयवेपि पटाख्योऽवयवी समवेत इति तस्याप्यसौ ग्रहः। न त्वयं गौणव्यपदेशः। गौणत्वे सति मुख्यस्यैव संप्रत्यया १५२
त्कर्त्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात्। आघ्नीतेति। परस्मादुपधालोपे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानाद्दनुनासिकलोपः स्यात्॥ ॥ ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्॥ ॥प्रत्ययग्रहणमिति। प्रत्ययनिमित्तं कार्यं लोपेऽपि भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोप इति विज्ञास्यत इति भावः। सौरथीति। प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं प्रादुर्भाव इत्यर्थे परिकल्प्यमान उच्यते। सुरथस्य विहितस्य चापत्यसंयोगे ऽस्त्रीति इञ्। कृते मकारनकारयोर्भावे यथा गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् भवति एवं लोपेऽपि स्यात्। प्रत्ययग्रहणे तु सति विरूढत्वान्न्यायमर्थो भवति प्रत्ययलोपे कृते न तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव इति एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात्। तस्मात्प्रत्ययनिमित्तं कार्यं प्रत्ययलोपेऽपि भवतीति वाक्यार्थो ज्ञास्यते। नैवमिति। सन्देहेऽपि व्याख्यानात्करणसाधनो लक्षणशब्दो ज्ञास्यते। अन्यथा क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे भावसाधनाशंकान

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्॥ ॥प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। लोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यमाने सौरथी वैहती गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते लोपे प्रत्ययलक्षणं भवति प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति। किं तर्हि प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य तल्लुप्तेऽपि भवतीति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सति प्रत्यये यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात्। लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति। किं प्रयोजनम्। ग्रामणि कुलं सेनानि कुलम्। औत्तरपदिके ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति स मा भूदिति। यदि तर्हि यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तन्न भवति॥ ॥ ॥

निवर्त्तते। प्रत्ययलोपे प्रत्ययान्तरस्य प्रादुर्भाव इति। यथा ग्रामणीरिति क्विपो लोपे स्याद्युत्पत्तिः। ततश्चाघोगित्यत्र पदसंज्ञा न स्यादिति करणसाधनत्वे व्याख्यानमेव शरणमिति भावः। लक्षणशब्दोपादानसामर्थ्याद्धि करणसाधनो लक्षणशब्दः। अन्यथा लोपे प्रत्यय इत्येव वक्तव्यं स्यात्। सति प्रत्यय इति। प्रत्ययशब्देनात्र लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते। तेन प्रत्यये सति यत्कार्यं दृष्टं तल्लोपेऽपि भवति। न च ग्रामणीरित्यत्र क्विपि सति तुगदृष्टः ह्रस्वाभावात्। कृते क्विपो लोपे ह्रस्वत्वे च तुक्प्राप्तिः॥ ॥

जगदिति॥ द्युतिगमि जुहोतीनां द्वे चे ति गमेः क्विप्। अंतरंगत्वात् पूर्वं विलोपः। गमः क्वौ वि सयं त्लोपो ग विधौ षापेक्षत्वाद् बहिरंगः। भिन्न विषयत्वाच्चा ये न ना प्राप्त इस पि न्यायो न भव
ति। सति त्व स्मिन्न्याये नैव विलोपः स्यात्। तस्मात्स ति क्विपि नात्र तुकः प्राप्तिः अपि तु विलोपे कृते। अन्यतर दिति। एकमेव प्रत्यय ग्रहणं सामर्थ्यात् कृत्स्न प्रत्यय स्य लोप
प्रतिपादने समर्थं। वर्णलक्षणमिति। प्रत्यय लोपेन लक्षणमिसुच्यमाने प्रत्यय प्रत्यय त्र कार्ये निमित्तत्वभावः प्रत्यय त्व रूपाश्रये णाव र्णरूपाश्रयेण वा तत्संर्वे [redacted] सा
त्। सर्वेनाम्नो वस्तु मात्र परामर्शित्वात्। प्रत्यय ग्रहणे तु सति प्रत्यय निमित्तमेव कार्यं प्रत्यय लोपे पि भवति न वर्णरूपता निमित्तं रै कुलमिति। अवयव द्वारेणात्र प्र

जगत् जनगत् इस त्र तुड् न प्राप्नोति। लोपो त्तर कालं ह्य त्र तुगागमः तस्मान्नार्थे एवमर्थेन प्रत्यय ग्रहणेन। कस्मान्न भवति ग्रामणिकुलं
सेनानिकुलं। बहिरंगत्व स्वत्वे ऽपंतरंग स्तुक्। असिद्धं बहिरंगमंतरंगे। इदं तर्हि प्रयोजनं। कृत्स्न प्रत्यय लोपे प्रत्यय लक्षणं यथा स्यात्। एकदे
शलोपे मा भूदिति। आघ्नीत। संरायस्पोषेण ग्मीयेति। पूर्वस्मिन्न पि योगे प्रत्यय ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमुक्तं अन्यतरच्छक्य मकर्तुं। अ
र्थाद् द्वितीयं प्रत्यय ग्रहणं किमर्थं। प्रत्यय लक्षणं यथा स्याद् वर्णलक्षणं मा भूदिति। गवे हितं गोहितं। रायः कुलं रै कुलमिति। किमर्थं पुनरिदमु
च्यते। प्रत्यय लोपे प्रत्यय लक्षणवचनं सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। प्रत्यय लोपे प्रत्यय लक्षणमि सुच्यते। सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। सच्छास्त्रे

त्य यस्याप्यायादेशं प्रति निमित्तत्वमस्त्येव। प्रत्यया श्रयत्वायादेशो न भवतीति न प्रवर्त्तते। अनेनैव न्यायेन न धातुलोप आर्द्धधातुक इति षिन्विकृणव्योर्वि चिलोपेव्यो
र्वेलीतिवत्लोप स्य वल् निमित्तत्वाद् आर्द्धधातुक निमित्तत्वाभावाद् गुणनिषेधो न भवति। तेन सुधे सुकरीति न तु सुधी सुकरीरिति। किमर्थमिति। स्थानिवद्भावे न सिद्धमि
ति भावः। सदन्वाख्यानादिति। शास्त्रं कर्त्तृकरणं वा शेषत्वेन विवक्षितमिति षष्ठी कृता। सच्छास्त्रेणेति। शास्त्रेण करणेनाचार्येः स्मर्त्तास द्विद्यमानं वस्तु निमित्तत्वे नान्वा
॥ चष्टे॥ ॥

स्तो वेति। एतद्धस्यैवाविच्छेदे न प्रकर्त्मे मा नस्य सुतं तत्र त्वमन्वाख्याने इति पूर्वस्माद्व्याख्यानाद् सविशेषः। न चस्या निवृद्धावे न सिध्यति। अन्तरङ्गेऽसादावल्विधित्वात्। लुक्युपसं
ख्यानमिति। तत्र कौंडिन्यन्यायेन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञाभिर्बाधनादिति भावः। लुग्ग्रहणस्य लोपलक्षणार्थत्वात् श्लुलुपावपि ग्रह्येते। नवादर्शनस्येति। अदर्शनमात्रस्य लो
पसंज्ञा विधीयमाना लुगादिसंज्ञाविषयमप्यवगाहते। न च संज्ञानां बाध्यबाधकभावः समावेशादर्शनान्नासामिति कृतारस्त्वेव क्षमः। लोपस्य संज्ञिलोपसंज्ञितस्य भावो लो

स्तो वा शास्त्रमन्वाख्यायकं भवति। सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोरितीहैव स्यात्। गोमन्तौ यवमन्तौ गोमान्यवमानित्यत्र
न स्यात्। इष्यते चस्मादिति तद्व्यान्तरेणायत्नं न सिध्यति। अतः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं त
र्हीति। लुक्युपसंख्यानं। लुक्युपसंख्यानं कर्तव्यं। पंचसप्त। किं पुनः कारणं न सिध्यति। लोपे हि विधानं। लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधीयते। ते
न लुकि न प्राप्नोति॥ न वादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्। न वा कर्तव्यं॥ किं कारणं। अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्। अदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते।
लुमत्संज्ञाश्चाप्यदर्शनस्य क्रियन्ते। तेन लुक्यपि भविष्यति। यद्येवं प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञं। प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञमपि प्राप्नोति। तत्र
को दोषः। तत्र लुकि श्लुविधिप्रतिषेधः। तत्र लुकि श्लुविधिरपि प्राप्नोति। स प्रतिषेध्यः। अत्ति हंति। श्लाविति द्विर्वचनं प्राप्नोति॥ ॥

पसंज्ञित्वं तस्मादित्यर्थः। प्रत्ययादर्शनं त्विति। लुक्श्लुलुप्संज्ञानां संकरः प्राप्नोतीत्यर्थः। तत्र लुकि श्लुविधिरिति। उपलक्षणं चैतत्। तेन श्लावपि लुग्विधि
: प्राप्नोति जुहोतीति उतो वृद्धिर्लुकि हलीति। लुप्यपि लुग्विधिप्रसंगः हरीतकीनि लुक्त्विन लुकीति। तथा लुकि लुब्विधिः लवणः सूपइति युक्तवद्भावः॥ ॥

भा०कै०प्र० १५४ 154 नवाष्टपयिति। एकयैवसंज्ञयाप्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायने सिद्धे नेकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणं विज्ञायते। तत्राश्रितस्वरूपप्राणवालुगादयआश्री
यन्ते आवृत्तिर्वा लुगादिशब्दानामाश्रीयते इति तद्भावितग्रहणं सिध्यति। विधिप्रदेशेषु चैते राश्रयदोषानवतारः। निरवशब्दाश्रयणाद्भाविसंज्ञाविज्ञानाद्वा। यथैवेति।
निरवणां संज्ञानां विधानसामर्थ्यात्परस्परविषयावगाहनं तासां मा भूत्। लोपसंज्ञाविषयेतु ताः प्रवर्त्तेरन्। गोमतीभूतेति। चेल्लोपेकृते लुक्संज्ञायां सत्यां लुक्त
द्धितलुकीति प्राप्नोति। पुंवद्भावस्तु न भवति। वैयधिकरण्यात्। महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु भवति सामानाधिकरण्यात्। इत्यत्राद्धिशब्दानां क्वचिद्धिकारस्यज

नवाष्टपयक्तंज्ञाकरणात्। नवाए षदोषः। किंकारणं। एषयक्तंज्ञाकरणात्। एषयक्तंज्ञाकरणसामर्थ्यात्। लुकिश्लुविधिर्न भविष्यति।
तस्माददर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते यथैव तद्यदर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञालुमत्संज्ञा अवगाहते एवं लुमत्संज्ञा
अपि लोपसंज्ञामवगाहेरन्। तत्रकोदोषः। अगोमती गोमती संपन्ना गोमतीभूता लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुक्प्रसज्येत। ननुचात्रापिन
वाष्टपयक्तंज्ञाकरणादित्येव सिद्धं। यथैव तर्हि एषयक्तसंज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्ते एवं लोपसंज्ञापि लुमत्सं
ज्ञां नावगाहेत। तत्रस एव दोषः। लुक्युपसंख्यानमिति। अस्त्यन्यल्लोपसंज्ञाकरणे प्रयोजनं। किं लुमत्संज्ञास्तु य उच्यते तल्लोपमात्रे पाः प्रथमसंख्या२
मा भूदिति। लुमति प्रतिषेधार्थं वा। अथवा परयं न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य्यः भवति लुकि प्रत्यय
ल्लक्षणमिति। सतो निमित्ताभावात्सदसंज्ञाभावः। सप्रत्ययोयेषां कार्याणां न निमित्तं॥ ॥

निकर्त्तृत्वं क्वचित्प्रकृतेः। ननुचात्रापीति। लुगादिसंज्ञानां भेदेनोपादानं तद्भावितग्रहणमित्यर्थः। अस्त्यन्यदि[illegible]ति। प्रत्ययाप्रत्ययादर्शनस्य लोपसंज्ञायथा स्यादिति। राम०
लोपमात्रे माभूदिति। यथा गोमतीभूतेति चेल्लोपे कृते लुक्तद्धितलुकीति न भवति। तस्माल्लोपसंज्ञायां नास्ति तद्भावितग्रहणं। सतो निमित्ताभावादिति निमित्तशब्देन नि १५४
मित्तत्वमुच्यते तेन यस्य सतः कार्यं प्रति निमित्तत्वं नाभूत्तस्य लोपेपि निमित्तं स्यात्॥ ॥श्री॥ ॥

राज्ञ इति॥ सति द. सिभसंज्ञायां स्वादिष्विति पदसंज्ञा बाधिते तेन नलोपो नाभूदल्लोपश्चाभूदिति लुप्तेपि तस्मिन्नलोपो न स्यादल्लोपश्च स्यात्। अस्तु न स्यादिति द्वे चात्र पदसंज्ञे। एका स्वादिष्विति अवयवस्य सा च भसंज्ञया बाधिता। द्वितीया सुबन्तत्वेन समुदायस्य सा चल्लुप्तेपि स्थितैव। अल्लोपस्तु न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधान्न भवति। सत्येतदिति। कालविप्रकर्षप्रतिपादनापानघ्नतनप्रत्ययप्रयोगः। राज्ञ इत्यत्रावधिभेदाद् भसंज्ञयावयवस्यैव पदसंज्ञा बाध्यते न समुदायस्य सुबन्तत्वनि

५८

राज्ञः पुरुष इति। लुप्तोप्यनिमित्तं स्याद्राजपुरुष इति। अस्तु तस्याः अनिमित्तं या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा या तु सुबन्तमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति। सत्येतत्प्रत्यये आसीत् अनया भविष्यसन्यानभविष्यति। लुप्त इदानी प्रत्यये यावत एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत एव सुबन्तं पदमिति। अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन यजादिपरतेति कृत्वा भसंज्ञा प्राप्नोति। नुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात् पथीरिति। नुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते। क्व। पथीरिति। किं कारणं। एकयोगलक्षणत्वात्। एकयोगलक्षणे हि नुग्दीर्घत्वे इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्ययाश्रयाणि कार्याणि पर्यवपन्नानि भवन्ति। तान्येतेन प्रत्यस्तु स्याप्यन्ते। अनेनैव तु गनेनैव च दीर्घत्वमिति। न देकयोगलक्षणं भवति। एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्प्यन्ते॥ ॥

=शास्त्रस्य प्रदेशाः प्रसज्जकरणेष्वनानेन विधीयेते स्वर्वः।१८=

मित्तालुप्ते तु प्रत्यये वधिभेदाभावात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नया भसंज्ञया द्वे अपि पदसंज्ञे बाधितव्ये। एकापवादत्वे न द्वितीया परत्वेनेति भावः। अनयेनिपदसंज्ञाद्वयमनेन न दर्शितं। भसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयापि भवति। यथा अत्तेरिति नीमागमः। नुग्दीर्घत्वयोश्चेति। अनेनैव प्रत्ययनिमित्तानि कार्याणि लुप्तेपि प्रत्यये विधीयन्त इति क्रमाभावात्सोर्वापर्यं न प्रकल्प्यते। कार्यस्य प्राधान्यान्नानेन शास्त्र[redacted] प्रदेशो विधीयन्ते॥ ॥ ॥

भा०कौ०पू० सिद्धं भवति॥ अन्यो भावोऽन्यद्वस्तु स्थान्यपेक्षया आदेशः अन्यभाव एवान्यभाव्यं स्वार्थे ष्यञ्। तत्र परिवीरितिस्थानिनः क्विपो या संज्ञा यो व्यपदेशः पित्त्वतस्म
१५५ सयइत्यादिः सलोपस्या [illegible] नेन विधीयते न तस्तच्चिबंधनं शास्त्रं प्रवर्त्तते इति सिद्धो विप्रतिषेधः। सत्तामात्रमिति। कृदादिव्यपदेशस्येत्यर्थः। यद्येवमि
155 ति। हन्तिस्वरूपेणोपादायात्मनेपदं विधीयते। ननु कोऽपि संज्ञामाश्रित्येति भावः। नहीति। यद्यपि धातुसंज्ञास्ति तथापि न तदुपादानेनात्मनेपदं विधी

सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशादनन्यभावस्य। सिद्धमेतत्। कथं। स्थानिसंज्ञा अन्यभूतस्य भवतीति वक्तव्यं। किं कृतं भवति। सत्तामात्रमने
न क्रियते। यथाप्राप्तेन्तु दीर्घे भविष्यतः। तद्वक्तव्यं भवति। यद्यप्येतदुच्यते। अथ वैतर्हि स्थानिवद्भावो नारभ्यते। स्थानिसंज्ञान्यभू
तस्यानल्विधाविति वक्ष्यामि। यद्येवं आङो यमहनः आत्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्याद्वधेर्न स्यात्। नहि काचिद्धन्तेः संज्ञास्तिया
वधेरप्यतिदिश्येत। हन्तेरपि संज्ञास्ति। का हन्तिरेव। कथं। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात्स्वरूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि
हन्तिः संज्ञा भविष्यति। भसंज्ञा ङीप्यष्टगोऽण्त्वे षुच्च सिद्धं। भसंज्ञा ङी प्यष्टगोऽण्त्वे षुच्च सिद्धं भवति। भसंज्ञा। राज्ञः पुरुषो राजपुरु
षः। प्रत्ययलक्षणेन य चि भमिति भसंज्ञा प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति। ङीप्। चित्रायां जाता चित्रा।
प्रत्ययलक्षणेनाणन्तादिति ङीप् प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति। ष्ट। वतण्डी। प्रत्ययलक्षणेन यञन्ता
दिति ष्फः प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति॥ ॥ ॥

यते। हन्तेरपीति। आङो यमहन इति सूत्रोपात्तो हन्तिः संज्ञा प्रयोगस्थस्तु संज्ञीति वधेरपि हन्तिसंज्ञातिदिश्यते। चित्रायां जातेति। चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुप राम०
संख्यानं इत्यणो लुक्। टिड्ढाणञिति सत्रान इत्यधिकारान्ङीपो गल्विषित्त्वं। वतण्डीति। यथा आवट्याय नीति चापं वा ष्टित्वात्सर्वत्र ग्रहणं प्रकृत्यात्फो भवति एवं शार्ङ्गर १५५
वादिपाठात्तु ङीनं बाधित्वा प्राचां ष्फः स्यात्। अत इत्यधिकारादल्विधिः ष्फः॥ ॥०॥

गच्छतीति। अ्पौतोम् शसोरिसत्राचीसनुवर्त्तनादल्विधिरत्वं। चर्म्मेत्विति। सुपांसुलुगितिडे. लुक्। अत्र भसंज्ञाया अभावान्न लोपः प्राप्नोतीतिनडि. संबुध्योरिति वक्तव्यं
जायते। परत्वाद्दीर्घत्वमिति। सतिप्रसये यत्कार्यं दृष्टं तल्लुक्यपि भवतीति सूत्रार्थः। परिवीये त्याद्यौ च सतिप्रसये दीर्घो दृष्टो न तु गितिपरिवीसत्रापि दीर्घ एव भवति॥

गोतृत्वं। गामिच्छति गव्यति। प्रसयलक्षणेनामि ऊौतोम् शसोरिसात्वं प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञान्म भूतस्यानल्विधावितिवचनान्न भवति। तस्य
दोषो ङौ नकारलोपे त्वेमृविधयः। तस्मैतस्यत्वक्षणस्य दोषः। ङौ नकारलोपः। आर्द्रेचर्मन्लोहितेचर्मन्। प्रसयलक्षणेन यचि भमितिभसंज्ञा
सिद्धा भवति। स्थानिसंज्ञान्म भूतस्यानल्विधावितिवचनान्न प्राप्नोति। इत्वं। आशीः। प्रसयलक्षणेन हलीति इत्वं सिद्धं भवति। स्थानिसंज्ञा
न्म भूतस्यानल्विधावितिवचनान्न प्राप्नोति। इमा। अपतृणोट्। प्रसयलक्षणेन हलीतीमसिद्धो भवति। स्थानिसंज्ञान्मभूतस्यानल्विधावितिवच
नान्न प्राप्नोति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं सतो निमित्ताभावात्सद संज्ञाभावः तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेक
योग[illegible] लक्षणत्वात् परिवीरिति। नैषदोषः। वक्ष्यति अत्र परिहारं। इहापि परिवीरितिशास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यति। कानि
पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनमहृक्शिलोपे नुमामौ गुणवृद्धिदीर्घत्वे मडाड्ग्मविधयः। अपहृक्लोपे शिलोपे च कृतेनुम्
आमामौ गुणवृद्धी दीर्घत्वं इम अडाटौ ग्मविधिरितिप्रयोजनानि नुम्। अग्नेत्रीनेवाजिनात्री पृथस्तातातापिंडानांनुम्॥ ॥

प्रयोजनमिति। यद्यप्यत्र विध्यर्थमत्रलोडिसाद्दौतथापिविशेषविहितत्वान्नुमाद्योप्यस्यैवोदाहरणानीति भावः॥ ॥श्री॥ ॥७॥
मि६९ १ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

मा०कै०पृ० १५६ अनडुह्निति। पूर्वं संबुद्धिलोपमाश्रित्यैतदुक्तं। यदि तु विशेषविहितत्वात् अम् संबुद्धाविति पूर्वममः प्रवर्त्तेत तेन दा संबुद्धिलोपो न स्यात्। ऐय इति। इयर्त्तेर्लङ् सिप् शपः श्लुः द्वि
वचनं। अर्त्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं। अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ्। औन इति। उन्देर्लङ् सिप् श्नम् श्नान्नलोपः रुश्चेति रुत्वं। न च लोप इति। दिशि रूपं चारणक्रियो न च लोप उच्चार्यते अ

[illegible]

अपमामो। अनड्वन् अनड्वान्। गुणः। अधोक्। अलेट्। वृद्धिः। न्यमाट्। दीर्घत्वं। अग्नेवीते वाजिनावीषघस्ता। नानापिङ्गानां। इम्रा अन्नणोद्। अजरा
टौ। अधोक्। अलेट्। ऐयः। औनः। श्नम् विधिः। अभिनोत्। अच्छिनोत्। अपृक्तस्य लोपयोः कृतयोः एते विधयो न प्राप्नुवंति। प्रत्ययलक्षणे
न भवंति नैतानि संति प्रयोजनानि। स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि। न ति ध्यंति। आदेशः स्थानिवदिति च तेन च लोप आदेशः। लोपोप्यादे
शः। कथं। आदिश्यते यः स आदेशः। लोपश्चाप्यादिश्यते। दोषः खल्वपि स्यात् यदि लोपो नादेशः स्यात्। इहा च परस्मिन्पूर्वविधाविसेन तस्य
योगस्य भूयिष्ठानि लोप उदाहरणानि तानि न स्युः। यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः। क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति। यो
ल्विधिः। किं प्रयोजनं। प्रयोजनं ङ्योन कारलोपेत्वेम विधयः। भसंज्ञा। ङी पृथ्वग्गोराल्वेषु च दोषो भवति। भसंज्ञा यां तावन्नदोषः। आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा भवतीति। यदयं नङिसंबुध्योरिति ङौ प्रतिषेधं शास्ति। ङीप्यपि नैवं विज्ञायते। एतं तादकारां

तादिति कथं तर्ह्यणो ऽकार इति॥ ॥ ॥

भावरूपत्वात्। लोपोपीति। प्रतिपादनक्रियोत्र दिशिरिति भावः। अणोकार इति। अकारेणाणं तं न विशेष्यते किं तर्ह्यणेवा सर्वश्चाणा अकार एवेति विशेषणसामर्थ्यात् प्र — एम०
यमाणाकार रूपादणाइति विज्ञायते। अथ वाणो ऽकार इति अणा अकारो विशेष्यत इति वर्णनिमित्तो ङीप्न तु प्रत्ययनिमित्त इति प्रत्ययलक्षणाभावः॥ ॥ १५६

[illegible]

यन्त्रयोः कार इति॥ अकारावयववदुत्सर्पेः। अभ्यवायन्त्रवयवेयन्त्र शब्दोऽत्र वर्त्तते। यन्त्रवयवयोयोः कार इत्यर्थः। पूर्ववदेतदपि व्याख्येयं। अच्यमीति। अत्र प्रधानं तद्विशेष
णममीतितदादिविधभावः। तत्रवर्णो निमित्तमात्रं न प्रत्ययनिमित्तमितिदोषाभावः। क्रियतएतदिति। त्वयापिज्ञापनार्थमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः। शास इत्त्व इति। कृते
प्यस्मिन्सूत्रे नियमार्थमेतद्वक्तव्यं। आशास्त इत्याद्योमाभूत्। अकृते तु विध्यर्थमाशास्त इत्यादौ तु न। शास्तु अनुशिष्टाविसस्यैव ग्रहणात्। प्रत्ययं गृहीत्वेति। पूर्वानि

ष्केपि नैवं विज्ञायते। यन्त्रेतादकारांतादिति। कथं तर्हि। यन्त्रयोः कार इति। गोराज्ञेपि नैवं विज्ञायते अभ्यचीति कथं तर्हि अच्यमीति। प्र
योजनान्यपि तर्हि नेतानि संति। यत्राव उच्यते ङौ नकारलोप इति। क्रियत एतन्न्यास एव। नरि. संबुध्योरिति। इत्त्वमपि। वक्ष्यसे ननु। शास
इत्वे आशासः क्वाविति। इमृविधि रपि। हलीति निवृत्तं। यदि हलीति निवृत्तं तणहानीसत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्ह्युचिते नेसप्यनुवर्त्तिष्य
ते। ननु हीदानीमयं योगो वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनं। प्रत्ययं गृहीत्वाय उच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् शर्ङ्गगृहीत्वा य उ
च्यते तेन प्रत्ययलक्षणेमाभूदिति। किं प्रयोजनं। शोभनादृषदो अस्मस्तुदृषद्भ्रात्मणः सोर्मेन सी अल्लोमो पसीसे पस्वरेमाभूदिति॥ ॥

वद्भावे सिद्धे सत्ययं योगो नियमार्थः। प्रत्यय एव प्रत्ययलक्षणं न प्रत्ययलोपे यथा स्यात्। सोर्मेन सी सत्र लुक्प्रनिन स्मन्यग्रहणं निचेति वचनाद् स्प्रत्ययपञ्चाप्रत्यय
श्चगत्यते इति सुदृषदि सत्र स्यानिवद्भावां ङुत्तरपदाद्युदात्तत्वाभावेन न अस्तु भ्यामिसंनो हा न त्वं भवति। तत्रचोत्तरपदादिरित्यधिकारादसंतमुत्तरपदं गत्यते इति सु
नर भावा (। दृषदित्यत्रापि स्यानिवद्भावादसंतत्वमुत्तरपदस्यस्यात्॥ ॥श्री॥ ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ ॥ लुमतीति। लुमत्संज्ञया प्रतिपादितमदर्शनं लुमत् तत्रायं प्रतिषेधः तस्मिन्नित्सर्थे। एकपदस्वरस्येति। एकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्येत्यर्थः। यस्तु परस्य पदादिति परद्वयाश्रयः स्वरस्तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव। दधितिष्ठति। तिङ्। तिङ इति निघातः। अङ्गस्येत्यङ्गाधिकारनिर्देशात् ञ्नित्किस्वरस्य चानङ्गत्वात् प्रतिषेधस्याप्राप्तिरिति मा वृः। सर्वस्तोम इति। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं तदेव बहुव्रीहौ प्रकृत्येति विधीयत इत्येकपदस्वरो भवत्येव। सर्पिरिति। सर्पिः शब्दोन्तोदात्तः प्रत्ययस्वरेण घृतादित्वाद्वा। स च पराङ्गत्वेऽपि घृतादित्वादन्तोदात्तः। नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे विशेषो न स्यात्। माहि दात्तामिति। गातिस्थाघुपाभूभ्य इति सिचो लुक्। लेरेव लुकि विधानत्वे सिचो

न लुमताङ्गस्य ॥ ॥ लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानं। लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं। एकपदस्वरे च लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं नेति वक्तव्यं। किमविशेषेणैतत्। सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्ज्जं। सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिज्लुक्स्वरं च वर्ज्जयित्वा। सर्वस्वरः। सर्वस्तोमः। सर्वपृष्ठः। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। आमन्त्रितस्वरः। सर्पिरागच्छ। सप्तागच्छ। आमन्त्रितस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। सिज्लुक्स्वरः। माहि दात्तां। माहि धातां। आदिः सिचोऽन्यतरस्यामित्येष स्वरो यथा स्यात्। किं प्रयोजनं। ञ्नितिकित्स्वराः। ञ्नितिकित्स्वराः लुकि प्रयोजयन्ति। गर्गाः। वत्साः। विदाः। उर्वाः। उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुः। ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं माभूदिति। इह च त्र्ययः। कित इत्यन्तोदात्तत्वं माभूदिति ॥ ॥ ॥

लुग्विधानं प्रत्ययलक्षणार्थं ञ्नितिकित्स्वरा इति। इकार उच्चारणार्थः। ञ्नितिकितां प्रत्ययानां लुकि कृते स्वराः निवर्त्तमानतया प्रयोजनमिति पदानां संबन्धः। भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे ञ्नितिकित्स्वरा इति प्रतिषेधमिति शेषः। उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुरिति। देवपथादित्वात् कनो लुप्। असंज्ञायां चेत्युदाहरणं। संज्ञायां तु संज्ञायामुपमानमिति भवितव्यमाद्युदात्तत्वेन। त्र्यय इति। राशदिभ्यां त्रिप् इत्यदेत्त्रिनिष्ठेति त्रिवन्तो त्रिशब्द आद्युदात्तः ॥ ॥ ॥ एम०
१५८

पथिप्रियो मथिप्रिय इति॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तौ पथिमथिशब्दौ भवतः॥ अहर्द्दद्गातीति। अस्तुपीति प्रसज्यप्रतिषेधः। पर्युदासे तु दीर्घो हा नि दाघ इत्यत्रापि सुप्सद
शो निदाघशब्दे परतो रत्वं स्यात्। रूत्वं चेष्यते। लोपशब्देन सो लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेन सुपि नेति रत्वप्रतिषेधात् उत्वे यत्वे तस्य च लोपे दीर्घो हा निदाघ इति सिध्यति। लु
कि तु प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् द्रुत्वे सत्युत्वाभावादहर्द्दद्गातीत्यादि सिध्यति। उत्तरपदत्वे चेति। उत्तरपदमुत्तरशब्देनोच्यते पदैकदेशत्वोपात्। तेनोत्तरपदस्य पद

पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयोजनं॥ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यं॥
पथिप्रियः मथिप्रियः। पथिमथोः सर्वनामस्थाने इत्येष स्वरो माभूदिति। अह्नो रविधौ। अह्नो रविधाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न
भवतीति वक्तव्यं। अहर्द्दद्गाति अहर्भुङ्क्ते। रोऽसुपीति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो माभूदिति। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ। उत्तरपदत्वे
चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यं। परमवाचा परमवाचे। परमगोदुहा परमगोदुहे। परमश्वलिहा प
रमश्वलिहे। पदस्येति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि माभूवन्निति। अपदादिविधाविति किमर्थं॥ ॥ ॥

त्वे पदस्य पदे शेषेकत्वे मे प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः। परमवाचेति। समासार्थाया विभक्तेः कृतान्तं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य पदत्वनिबन्धनानि कुत्वादीनि प्राप्नु
वन्ति। भसंज्ञा तु यस्मादचजादिविधिरिति समुदायस्यैव न त्ववयवस्य॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥

भा०कै०प्र०
१५८
158

दधिसेचाविति। दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः। उपपदसमासे तु प्राक् सुबुत्पत्तेः समासविधानात् सेचशब्दस्य पदसंज्ञाया अभावात् सत्वादिस्त्वं सकारस्य न स्यात्। अनभि
धानाच्च सोपपदात् क्विज् भावात् दधिषेचाविसादिप्रयोगाभावात्। कर्त्री वर्त्री लक्षणादिति। नन्वपदादिविधावि सुच्यते स्वरश्चायं पदादिविधिः। ककारो त्वादिर्नेत्वकार
इत्यदोषः। स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवन्नत्वादिपदे शे। तत्त्वे चासमासार्थं स्यात् कर्त्री शब्दादर्शः आद्यचि कृते मुक्तः कर्त्री इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। यदि
पुनरिति। तेन पूर्वस्मिन्पर चचभवते वप्रत्ययलक्षणं। राजकुमार्याविति। इकोऽसवर्णे इत्यनेन उः पदान्तादतीत्यतः पदान्तग्रहणमनुवर्तते। तत्र प्रत्ययलक्षणेन पदान्त

दधिसेचौ दधिसेचः॥ सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधो यथा स्यात्। यद्यपदादिविधावित्युच्यते उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेत। तत्र को दोषः। कर्त्री वर्त्री
लक्षणादिसेवमादिविधिर्न सिध्यति। यदि पुनर्नलोपादिविधौ प्रत्युक्तेन लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्यते। नैवं शक्यं। इह हि राजकुमार्यौ
राजकुमार्य्य इति शाकलं प्रसज्येत। नैष दोषः। यदेतत्सिति शाकलं नेति एतत्प्रत्यये शाकलं नेति वक्ष्यामि। यदि प्रत्यये शाकलं नेत्युच्यते दधि अ
धु नाम धु अधुना अत्रापि न प्रसज्येत। प्रत्यये शाकलं न भवति कतरस्मिन्यस्मादयः प्रत्ययो विहित इति। इह तर्हि परमदिवा परमदिवेदिवउदित्व
त्वं प्राप्नोति। अस्तु नत्वं विशेषेण। ननु चोक्तमुत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेतेति। वचनादुत्तरपदाधिकारो भविष्यति॥ ॥ ॥

सा शाकलप्रसंगः। दधि अधुनेति। अधुना प्रत्यय इदमो विधीयते। ततश्चेदम इश्। यस्येति चेति लोपः। यस्मादय इति। प्रत्यासत्तेरिति भावः। राजकुमार्याविसत्र
यद्यपि समुदायाद्विहितस्तथाप्यवयवादप्यसौ विहित इति बुद्धिर्भवत्येव। समुदाये द्विर्वचनेऽवयवद्विर्वचनबुद्धिवत्। उत्वमिति। उत्वविधावेङः पदान्तादतीति पदा
धिकारेऽवचनादिति। समासे तूत्तरं पदं भवति। न च कर्त्री शब्दोऽप्रत्ययान्तोऽस्ति। अर्थवदाद्रिदुहि स्वांगाड्डीनादिति पठ्यते। तेन रवं जादिभ्य एव ही न स्वांगवाचिभ्यो एम०
ऽप्रत्ययो भवति। न च कर्त्री शब्दो ही न स्वांगवाची॥ ॥ ॥ १५८

तर्न्हीति। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति तत्तु यथा चित्रमिति। ततश्च परमवाचेत्यत्र वाक्शब्दस्य मत्वा सदत्वाभावः। इह तर्हीति। अत्र सर्वनामस्थाने इति प्रसज्य
प्रतिषेधं मन्यते। ततश्च सर्वनामस्थाने परतो यस्मात्स्वादिविधिस्तदादिस्सुबन्तं च पदसंज्ञं न भवतीति प्रसज्यलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् सदन्तत्वनिषेधा

तर्न्हि वक्तव्यो। न वक्तव्यं। अनुवृत्तिः करिष्यते। इदमस्ति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये इति। सुप्तिङन्तं पदं यस्मात्सुप्तिङ्‌विधिः
तदादि सुबन्तं च। नः क्ये। नान्तं क्ये पदसंज्ञं भवतीति यस्मात्क्यविधिः तदादिस्सुबन्तं च। सिति च। सिति च पूर्वं पदसंज्ञं भवति यस्मात्सि
द्विधिः तदादिस्सुबन्तं च। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति यस्मात्स्वादिविधिः तदादिस्सुबन्तं च।
यचि भं। यजादिप्रत्यये पूर्वं भसंज्ञं भवति यस्माद्यजादिविधिः तदादिस्सुबन्तं च। इह तर्हि परमवाक्। अत्र सर्वनामस्थाने इति प्रति
षेधः प्राप्नोति। अस्तु नस्मात् प्रतिषेधः यास्वादौ पदमिति पदसंज्ञा या सुबन्तमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति। सत्येतत्प्रत्यये आसी
दनया भविष्यत्सन्नया न भविष्यतीति। लुप्ते इदानीं प्रत्यये यावत एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत एवावधेः सु
बन्तं पदमिति। अस्ति च प्रसज्यलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वे तन्निमित्तप्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नाप्र
तिषेधात्। नायं प्रसज्य प्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति किं तर्हि पर्युदासोयं। पदन्यत्सर्वनामस्थानादिति सर्वनामस्थाने। व्यापा
॰रः पदिके नचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति। पूर्वेण च प्राप्नोति॥ ॥ ॥

लुक्त्वा प्राप्तिः। सत्येतदिति। अवधिभेदात्संज्ञिनां भेदात्। बलीयांस इति। विध्युन्मूलकत्वात्॥ ॥ ॥७॥ ॥

भा० कै० ७०
१५७
157

एवं तर्हीति योगविभागे सति सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते इति दोषाभावः। असर्वनामस्थान इति नञः क्रियापदेन संबन्धात् उत्तरपदेनासंबन्धो यचीत्येतच्चास
र्वनामस्थानविशेषणम्। तेनायमर्थो भवति। यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भवतीति। हलादौ तु सुप्यत्रे भवत्येव। भाष्येतु वस्तुमात्रमुप

अप्राप्तेर्वा। अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। पूर्वा प्राप्तिर
प्रतिषिद्धा तया भविष्यति। ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्। यद्येवं परमवाचौ परमवा
च इति स्तुप्तिङ्. न्तं पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततः सर्वनामस्था
नेऽयचि पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततो भं। भसंज्ञं भवति यजादावसर्वनामस्थाने इति। यदि तर्हि सावपि पदं भवति एचः प्लुतविकारे
पदान्तग्रहणं चोदयिष्यते इह मा भूत् भद्रं करोषि गौरिति। तस्मिन्क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति। वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं नत्। इह तर्हि दधि
सेचौ दधिसेचः सात्पदाद्योरिति पदादिलक्षणः षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति। माभूदेवं पदस्यादिः पदादिः पदादेर्नेति। कथं तर्हि पदादा
दिः पदादिः पदादेर्नेति एवं भविष्यति। नैवं शक्यं। इहापि प्रसज्येत अक्षद्युवा अक्षद्युत्वक्षद्युकुमारी द्युक्रिशोरीष्विति। सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः
स्वादिपरत्वेन येषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति। इह तर्हि बहुसेचौ बहुसेचः बहुजयं प्रत्ययः। अत्र पदात्पदादिः पदादिः प
दादेर्नेत्युच्यमानेऽपि न सिध्यति। एवं तर्हि उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुमताऽलुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति वक्ष्यामि तन्नियमार्थ

[illegible]

न्यस्तं सर्वनामस्थानेऽयचीति। यजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञाया निषेधात्सामर्थ्यादयमर्थः संपद्यते। अयजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति। वाक्य एम०
पदयोरिति। गोरिसौ कारो वाक्यान्तो न भवतीत्याप्तुतो न भवतः। पदादादिरिति। पंचमीति योगविभागात्समासः॥ ॥ ॥ १५७

कथं बहुसे चाविति। समासाभावात्वोत्तरपदत्वं नापि पूर्वस्य पदत्वं। द्वंद्वे संस्येति। उत्तरपदत्वे चेसनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं मंसस्येवेति। मध्यमपदस्यापि पूर्वप
दापेक्षयोत्तरपदत्वसंभवात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधप्रसंगात्। मुख्ये उत्तरपदे संभवति कथं मध्यमपदस्य ग्रहणं स्यादिति चिंत्यमेतत्। आकारप्रकरणादिति।
आकारस्य नियमार्थत्वेन प्रस्तावादित्यर्थः। अथवा आकारे प्रकरणादात इत्यत्र सिचः प्रकृतत्वादित्यर्थः। इति युष्मसु त्र इति। पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोरादेशवि

१२

कथं बहुसे चौ बहुसे च इति। बहुच्पूर्वस्य च पद्धादिविधावेव न परांतविधाविति। द्वंद्वे संस्या। द्वंद्वे संस्यलुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यं।
वाक्यत्वं लक्ष्चं। इहाभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुसभावः प्राप्नोति। सिचि जुसो ऽप्रसंग आकारप्रकरणात्। सिचि जुसः अप्रसंगः। किंकारणं। आका
रप्रकरणात्। आत इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। आत एव च सिज्लुगंतान्नान्यस्मात्। इह इति युष्मत्सु त्रो ददाति इत्यस्मत्सु त्रो ददातीत्यत्र प्रत्य
यलक्षणेन युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावादयः प्राप्नुवंति। युष्मदस्मदोः स्थग्रहणात्। स्थग्रहणं तत्र क्रियते तच्छ्रूयमा
णविभक्तिविशेषणं विज्ञास्यते। अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्य प्रयोजनं। किं। सविभक्तिकस्य वान्नावादयो यथा स्युरिति। नैतदस्ति प्रयोजनं। प
दस्येति वर्त्तते विभक्त्यंतं च पदं। तत्रांतरेणापि स्थग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यति। भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यंतं पदं॥ ॥ ॥

प्रानादिति शब्दप्रयोगः। श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति। षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्विति सेव सिद्धे स्थग्रहणे सत्ययमर्थो भवति। नात्सु येत्त्ववस्थिते युष्मदस्मदी इति। श्रूयमा
णासु चावस्थानं संभवति न लुप्तासु। लुप्तस्याधारत्वासंभवात्। अस्त्यन्यदिति। निष्ठितिरहा नो वर्त्तते। यथा तथा सिस्थितः। तपो न जहातीत्यर्थः। तथा समयेति एतु ग्रीवेति
समयं माहासीरिति गम्यते। तेन सति स्थग्रहणे तत्सहितयोः कार्यं विज्ञायते। अथ वा यथा रथ॥ ॥ ॥

भा०कौ०प्र०
१६०

स्य स्थानीयत्वात् मिलुकेऽपर स्थानीयतेन यथा षष्ठ्यादि संहितयोर्युष्मदस्मदोः कार्यं भवतीति विज्ञायते। परस्येति वचनेन इति। केवलयोः पदत्वाभावान्न दवयवं पदं गृह्यते इति भावः। यत्र त्विति। अत्र हि ते एव पदे इति तयोरेवादेशप्रसंगः। सर्वग्रहणमपीति। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वे लब्धे सर्वग्रहणमनुवर्त्तमानं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यमानं सर्वस्य पदस्य प्रयोगार्हस्य विभक्त्यन्तस्य स्थानित्वमवगमयतीत्यर्थः। याजयांचकारेति। परत्वान्निबादिषु कृतेषु आम इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन याजयामिस स्तिङ्. तदन्तमिति पूर्वः पक्षः। आमि लिलोपादिति। नाप्राप्तेषु तिबादिषु लुगारम्भमाणस्तेषां बाधकः। अंगाधिकार इति। अंगस्येति स्वर्यते। तेनांगाधिकारविहितं यत्र तु खलु विभक्तौ परं तत्र न सिध्यति। ग्रामो वां दीयते ग्रामो नौ दीयते। सर्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्तते। तेन सविभक्तिकस्यैव भविष्यति। इह च स्यादेवाम् याजयांचकारेति तिङ्. तिङ् इति तस्य च निघातः तस्माच्चानिघातः प्राप्नोति। आमि लिलोपात्तस्य चानिघातः तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति। अंगाधिकारे इद्विधिप्रतिषेधौ। अंगाधिकारे इटो विधिप्रतिषेधौ न सिध्यतः। जिगमिषुः संविवृत्सा। अंगस्येतीटो विधिप्रतिषेधौ न प्राप्नुतः॥ क्रमेर्दीर्घत्वं च। किं च इट् श्च विधिप्रतिषेधौ। नेत्याह। आदेशः यं चः पठितः। क्रमेश्च दीर्घत्वं उक्रामसं क्राम इति। इहाकिंचिदंगाधिकारे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन भवति। किंचिच्चान्यत्र भवति॥ ॥ ॥१॥ ॥

त्कार्यं तल्लुमता लुप्ते प्रत्ययेन भवतीति सूत्रार्थे दोषोपन्यासः। जिगमिषेति। अतो हेरिति लुकि कृते गमेरिट् परस्मैपदेष्विति इट् न प्राप्नोति। संविवृत्सेति। न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इति इट् प्रतिषेधः। क्रमेरिति कार्यस्य मीपे श्रूयमाणश्चकारः कार्यमेव समुच्चिनुयादित्यभिप्रायेण हकिंचेति। आदेश इति। कार्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावात्सामर्थ्यात्प्रकृतिसमुच्चयपर इत्यर्थः। किंचिच्चेति। जिनिकित्स्वराः॥ ॥श्री॥ ॥ रा०प्र०
१६०

नलुमतातस्मिन्निति। लुमता यो लुप्तः प्रत्ययः तस्मिन् प्रत्ययकार्यं आङ्गं अनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः। अत्र य इत्यत्र स्वरो न भवतीति न द्वितस्यैव कि तेनोनोद्दान्तत्वविधानात् लु
कि कृते कार्यिणोः सत्वात् प्रत्ययलक्षणं यदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपेपि भवति। न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि न हि वचनेनासतः कार्यं शक्यते प्रतिपादयितुं। न
द्विशेषणमिति। विशेषणग्रहणं षष्ठीणत्वात् कार्यं प्रति निमित्तभावो नास्तीत्यर्थः। हनिणिङादेशाइति। लुकालुङो विषयस्यापहारात् द्विषयस्य प्रत्ययाश्रयणोप्य

यदि पुनर्न लुमता तस्मिन्निति सूच्येत। अथ न लुमता तस्मिन्निति सूच्यमाने किं सिद्धमेतन्न भवति इटो विधिप्रतिषेधौ। क्रमेर्दीर्घत्वं च। बार्हं सिद्धं। नेटो विधिप्र
तिषेधौ परस्मैपदे हि सूच्येते। कथं तर्हि सकारादाविति। तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणं। न खल्वपि क्रमेर्दीर्घत्वं परस्मैपदे हि सूच्यते कथं तर्हि शितीति
तितद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणं। न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणिङादेशास्तल्लोपे। न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणिङादेशास्तल्लोपे न सिध्यन्ति।
अवधि भवतादस्युः अगायि भवताग्रामः। अध्यगायि भवतानुवाकः। न लोपे कृते लुङीति हनिणिङादेशा न प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। न लुङीति ह
निणिङादेशा उच्यन्ते किं तर्हि आर्द्धधातुक इति। तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणं। इह च सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वे स्वस्तुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। न चापि व
क्तव्यं। न वक्तव्यं। न लुमताङ्गस्येत्येवं सिद्धं। कथं। न लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते। किं तर्हि यो सौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तत्प्रत्ययका
र्यं तन्न भवति। एवमपि सर्वस्वरो न सिध्यति। कर्त्तव्योऽत्र यत्नः॥ ॥ ॥

सिद्धिः। तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणमिति। तेन लुङ्परे चिण्णादेशविधानं। न लुमतेति। अङ्गस्येत्यस्य स्वरितत्वात् प्रतिज्ञानात् अत्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य
यत्कार्यं प्रत्ययाश्रयमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः। कर्त्तव्योऽत्रेति। सर्वशब्दार्थं वचनं कर्त्तव्यं॥ ॥ ॥

भा॰कै॰प्र॰ १६१ 161

अलोंत्यात्पूर्व उपधा॥ किमिदमिति। प्रथमा पंचमी वेति संदेहात्प्रश्नः। एवमिति। प्रथमायामभिप्रेतायामसंदेहार्थं अलि सेकवचनं वक्तव्यं स्यात्। अंत्यादिति पंचमीसा हचर्याच्चालइत्यपि पंचम्यंतमिति भावः। अलन्त्यग्रहणमिति। निर्दिश्यते ऽभिधीयते ऽनेनेति निर्देशः। यथैतत्स्थः प्रत्याप्यते इत्यर्थः। संघातप्रतिषेध इति। एवं सत्यविशेषितत्वात्समुदायावयवसन्निधौ च समुदायस्यैव कार्यित्वात् एकाज्द्विर्वचनवदिति भावः। अंत्यविशेषणत्वे वर्णनिर्देशो जातिग्रहणेप्यल इत्युपादानसामर्थ्यात्संख्या

अलोंत्यात्पूर्व उपधा। किमिदमल्ग्रहणमंत्यविशेषणं। एवं भवितुमर्हति। उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमंत्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेधः। उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमंत्यनिर्देशश्चेत्संघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। संघातस्योपधासंज्ञा प्राप्नोति। तत्र को दोषः। शास इदङ्हलोः। शिष्टः। शिष्टात्। संघातस्येत्त्वं प्राप्नोति। यदि पुनरलंत्यादित्युच्यते एवमप्यंत्यविशेषितो भवति। तत्र को दोषः। संघातादपि पूर्वस्योपधासंज्ञा प्राप्नोति। तत्र को दोषः। शास इदङ्हलोः। शिष्टः। शिष्टा [redacted] त्। शकारस्येत्त्वं प्रसज्येत। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तमुपधासंज्ञायामल्ग्रहणमंत्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेध इति। नैष दोषः। अंत्यविज्ञानात्सिद्धं। सिद्धमेतत्। कथं। अलोंत्यस्य विधयो भवंतीत्यंत्यस्य भविष्यति॥ ॥

विवक्ष्यते। यदि पुनरिति। अत्राप्यल्ग्रहणसामर्थ्यात्संख्या विवक्ष्यते। पिबेरदंतत्वप्रतिज्ञानाच्च लिंगादल्समुदायस्य हि संज्ञित्वे गुणस्य प्राप्तिरेव नास्ति किमदंतत्वप्रतिज्ञानेन। सूत्रं चेति। अलंत्यादिति पठ्यमाने इत्यर्थः। अंत्यविज्ञानादिति। उपधाया इति षष्ठ्यंतसमर्थनीयन इत्यर्थः॥ ॥ ॥ प्र॰ १६१

अनभ्यासविकार इति। अभ्यासो नर्थकः यङ्लुगन्तस्य ह्यावृत्तिर्नार्थस्य। अव्यक्तानुकरणस्येति। अव्यक्तानुकरणस्य योच्छब्दः तस्येतौ पररूपमिति सूत्रार्थः।
पटयमिति। वा म्रेडितस्येत्येव वक्तव्यं स्यात्। घसोरिति। अनभ्यासविकारप्रतिषेधो रूपवत्तादेशे लोपस्तनीरूपः। तथा च पस्पशायां लोपागमवर्ण

अंसविज्ञानात्सिद्धमिति चेन्नानर्थकेलोंत्यविधिरनभ्यासविकारे। अनर्थकेलोंत्यविधिर्नेत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कि
मविशेषेण। नेत्याह। अनभ्यासविकारे। अभ्यासविकारान्वर्जयित्वा। भत्रामित्। अत्रिपिपर्त्यो श्चेतिकान्येतस्याः परि
भाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात इतौ। अंत्यस्य प्राप्नोति। अनर्थकेलोंत्यविधिर्नेति न दोषो
भवति। नैतदस्ति प्रयोजनं। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नांत्यस्य पररूपं भवतीति। यदयं ना म्रेडितस्यांत्यस्य तु
वेत्याह। घसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। घसोरेद्धावभ्यासलोपश्चांत्यस्य प्राप्नोति। अनर्थकेलोंत्यविधिर्नेति न दोषो भ
वति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति॥ ॥श्री॥ ॥

विकारज्ञ इति लोपविकारो भेदेन निर्दिष्टो। पुनर्लोपेति। लोपो यीत्यतो लोपग्रहणेनुवर्त्तमाने इति भावः। तत्र घसोरेद्धावभ्यासस्य चेति वक्तव्यं।
तत्र व्याख्यानादभ्यासस्य लोप एव भविष्यति। न त्वेत्वं। योगविभागो वा करिष्यते। घसोरेद्धौ ततोभ्यासस्येति। अत्र च लोपोनुवर्त्तिष्यते। तत्र पुनर्लो
॥ पवचनसामर्थ्यादलोंत्यस्येति बाध्यते॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० द्विशकारकोनिर्देश इति। लोपश्शास्त्वलन्तानां संज्ञिनोर्थेनार्थवत्वाद्विभक्तौ कृतायां शकारः अन्तनिर्दिश्यते। तस्य चेत्संज्ञायां सत्यां सर्वादेशो लोपो भव
१६२ 162 ति। इत्संज्ञोपदेशप्रवर्त्तनेन। तत्कार्ये न प्रयोग इत्येष सिद्धान्तः। निष्ठितिसूत्रमिति। लक्ष्यलक्षणभावस्याविवक्षितत्वान्निष्ठत्सूत्रमिति न कृते। तत्रायमर्थः

अथवा शिल्लोपः करिष्यते। शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। सत्तर्हि शकारः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः। क्रियते न्यास एव द्विशकार
कोनिर्देशः। घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति। आपि लोपोकोंनचि। निष्ठितिसूत्रमन्यथा व्याख्यायते। आपि हलि लोप
इत्येतत्स्याप्नोति। अनर्थके लोंत्यविधिर्नैति न दोषो भवति। एतदपि न। अन एव लोपं वक्ष्यामि। तदनो ग्रहणं कर्त्तव्यं
व्यं। प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतं। अनाप्यक इति। तद्वै प्रथमा निर्दिष्टं। षष्ठी निर्दिष्टेन चेहार्थः। हलीत्येषा सप्तमी। अ
नितिप्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यतितस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। अत्र लोपोभ्यासस्य। अन्त्यस्याप्नोति। नान
र्थके लोंत्यविधिरिति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्॥ ॥ ॥श्री॥

। निष्ठितिसूत्रं न प्रसाख्यायते। तत्त्वन्यथा व्याख्यायते। तत्रानचीत्यनेन हलीत्यस्यार्थो व्याख्यातः। अनाप्यक इत्यनुवृत्तिर्दर्शिता। अन एवेति। अ राम०
नाप्यक इति सामान्येनानादेशं विधाय हलादौ तु तस्यैव लोपो विधास्यत इत्यर्थः। येन नाव्यवधानमिति सदाद्यत्वेन व्यवधानमाश्रीयते॥ ॥ १६२

अवग्रहणसामर्थ्यादिति। मीमांसादीनामधिकारादेव सिद्धेः अवग्रहणादयमर्थ आश्रीयते योऽभ्यासन्नत्वेन निर्ज्ञातस्तस्य समग्रस्य लोपो न त्वलोऽन्त्यस्येति। यथा
जातीकौस इति। एतच्च ब्रुवता पंचमीपक्ष एवाश्रितः। षष्ठीप्रथमयोरपि न दोषः। षष्ठीपक्षे निर्द्धारणे षष्ठी। निर्द्धारणं च तुल्यजातीयस्य भवतीति अलां मध्ये

अवग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। अस्त्वन्यदवग्रहणस्य प्रयोजनं। किं सत्त्वधिकारोऽपेक्ष्यते। इह माभूत्। दधौ ददौ। अंतरेणाप्यव
६२ ग्रहणं सत्त्वधिकारमपेक्षिष्यामहे। संस्तर्हि सकारादिरपेक्ष्यते सनि सकारादाविति। इह माभूत्। जिज्ञपयिषतीति। अंतरेणाप्यवग्र
हणं सनं सकारादिमपेक्षिष्यामहे। प्रकृतयस्तर्ह्यपेक्ष्यंते। एतासां प्रकृतीनां लोपो यथा स्यात्। इह माभूत्। पिपक्षति यियक्षति।
अंतरेणाप्यवग्रहणमेताः प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे। विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते। मुचोऽकर्मकस्य गुणो वेति। इह माभूत् मुमुक्षति गामिति। अंत
रेणाप्यवग्रहणमेतं विषयमपेक्षिष्यामहे। कथं। अकर्मकस्येत्युच्यते तेन यत्रैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति। तस्मान्नार्थो
लों नया परिभाषया। नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति। अंत्यात्पूर्वो लुपधेति वा। अथवाव्यक्तमेव पठितव्यं अलः। अंत्यात्पूर्वो लुपधासंज्ञो
भवति। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धं। अंतरेणापि वचनं लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत्। तद्यथा लोके अमीषां
ब्राह्मणानामंत्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयकोंऽत्यस्तथाजातीयकोंऽत्यात्पूर्व आनीयते॥ ॥

योंऽत्योल् तस्मात्पूर्व उपधासंज्ञक इत्यले वोक्तन्यायात्प्रतीयते। प्रथमाबहुवचनपक्षेऽप्ययमर्थः। अंत्यात्पूर्वो लुपधासंज्ञ इति। अल इति जातौ बहुवचनं।
॥ अवधिमत्तुल्यजातीयकस्यावधिरिति॥ ॥ ॥

तेन

तस्मिन्निति॥ किमुदाहरणमिति। इतिकरणस्य गौरित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकत्वस्य व्यापकत्वदर्शनात्तस्मन्नः। दृष्टान्ते नि। यदि तस्मिन्नणि चेति तस्माच्छ
स इति चात्रैवैते परिभाषे उपास्थास्येतां तत्रैव पूर्वग्रहणमुत्तरग्रहणं चाकरिष्येतामिति भावः। अत्र च व्यवच्छेद्यमस्ति। यौष्माकीणं अस्मभ्यं देहि। आस्माकी
न युष्मभ्यं दीयतामिति। खञः परयोर्युष्मदस्मदोरादेशो न भवतः। वृक्षानित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घीभूताच्छसः पूर्वस्य षकारस्य नत्वं न भवति। अथ शस इति

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य॥ तस्मादित्युत्तरस्य। किमुदाहरणम्। इह तावत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति इको यणचीत्यत्र
मध्वत्र। इह तस्मादित्युत्तरस्येति द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईत्। द्वीपम्। अन्तरीपम्। समीपम्। अन्यथाजातीयकेन निर्देशः क्रियतेऽन्यथा
जातीयकमुदाह्रियते। किं तर्ह्युदाहरणम्। इह तावत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ इति। त
स्मादित्युत्तरस्येति तस्माच्छसो नः पुंसीति। इदं चाप्युदाहरणम्। इको यणचि द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईदिति। कथं॥ ॥

स्यान षष्ठीतिव्याख्यानात्सकारस्य न भवतीत्युच्यते एवमप्युच्चरतम्पान् उपलभत इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घात्पूर्वस्य शसो नत्वं व्यवच्छेद्यमेवा अन्यथाजा
तीयकेनेति। इतिकरणात्स्वरूपेणैव भाव्यमिति भावः। यावत्प्रकारमात्रमभिधीयत इति तद्वृत्तोभिधानाय जातीयर्प्रत्ययः कृतः। लौकिके प्रयोगे लाघवा
नादरप्रदर्शनाय प्रत्ययद्वयप्रयोगः। केवलेनापि जातीयरा प्रकारवान् गम्यत एव। इदं चापीति। सिद्धान्तवादी। इतिकरणेस्य जात्यर्थनिर्देशार्थ एव स्वं रूपमिति राम० १६३
ग्रहणे २ ''वचनात्स्वरूपग्रहणे प्राप्ते॥ ॥ ॥

सर्वनाम्नायमिति। सूत्रान्तरोपात्तस्य तस्मिन्नित्यस्य तस्मादित्यस्य च नैनत् तदनुकरणं किं तर्हि सर्वनाम्ना निर्देश इत्यर्थः। तेन यत्र सप्तम्यर्थे निर्देशः पंचम्यर्थे निर्देशश्च तत्रोभयोरुपस्थानं। विशेषाश्चापीति। अपिः संभावनायां न समुच्चये। न हि विशेषपरित्यागेनेह शास्त्रे सामान्यमस्ति य उदाहरणं स्यात्। तस्मात् सर्वे विशेषा इहोदाहरणमित्यर्थः। सामान्यस्य सर्वविशेषेषु भावात्। किं पुनरिति। सामान्यविशेषभावस्यानवस्थानात्प्रश्नः। कदाचिद्दूराद्गोत्वमा

सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते। सर्वनाम च सामान्यवाचि सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अपि निर्दिष्टा भवन्ति। किं पुनः सामान्यं को विशेषः। गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः। न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं गौर्विशेषो भवति। भवति च। यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषः विशेषोऽपि सामान्यं। सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते। कल्पेते च। कथं। विवक्षातः। यदास्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषणत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः। यदास्य कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन तदा कृष्णः सामान्यं गौर्विशेषः।

॥ अपर आह। प्रकल्पेते च। कथं॥ ॥ ॥

त्रस्य ग्रहणं पश्चात् कृष्णादिविशेषावगमः। कदाचित्तु पूर्वं कृष्णादेर्ग्रहणं पश्चाद्गोत्वादेः। गौः सामान्यमिति। यद्विशेष्यं प्रधानेन तत् सामान्यं। यत्तु विशेषणत्वेन परोपकारितया निर्दिश्यते स विशेष इति तात्पर्यं। इहापि तस्मिन्नित्यनेन सप्तम्यर्थमात्रं सामान्यं निर्दिष्टं। अचि हल्लीत्यादयस्तु विशेषाः॥ ॥

पिता पुत्रवदिति। जन्यजनकशक्तिद्वययोगवदेकस्यैव विशेषणविशेष्यशक्तिद्वययोगात्कदाचित्काचिच्छक्तिराश्रीयते। सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येत्येव कस्मान्नोच्यत
इत्याह। एते खल्वपीति।। नैर्देशिकानां निर्देशप्रयोजनानां मध्ये वार्त्ततरकायुक्ततरका इत्यर्थः। भाष्यकारवचनप्रामाण्यादन्तरप्रत्ययः। तमपाद्यभावे
।एतैर्हीति। यदि हि सप्तमीनिर्दिष्टे इत्युच्येत तदा सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रतीयेतेति भावः। किमर्थमिति। किमर्थमुपसर्गयुक्तस्य धातोर्निर्देशः क्रियते।

पितापुत्रवत्। तद्यथा। स एव कंचित्प्रति पिता भवति कंचित्प्रति पुत्रो भवति। एवमिहापि स एव कंचित्प्रति सामान्यं कंचित्प्रति विशेषः। एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्ततरका भवन्ति। ये सर्वे नाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते। एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते। अथ किमर्थमुपसर्गेण निर्देशः क्रियते। शब्दे सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात्। अर्थे मा भूत्। जनपदे आतिशायने इति। किं गतमेतदुपसर्गेणाहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यं। गतमित्याह। कथं। निरयं बहिर्भावे वर्तते। तद्यथा निष्क्रान्तो देशान्निर्देश इति बहिर्देश इति गम्यते। शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतः अर्थोऽबहिर्भूतः।। ॥ ॥

तस्मिन्निति पूर्वस्येति कस्मान्नोच्यत इति प्रश्नः। न पुनर्दिष्ट एवोच्यतामिति प्रश्नः। केवलस्य दिशेर्देशनार्थत्वादिहानुपयोगात्। शब्द इति। अन्तरेणापि निर्दिष्टग्र- प्र० १६४
हणं तस्मिन्निति पूर्वस्येति निर्दिष्टत्वे लब्धे पुनर्निर्दिष्टशब्द उपादीयमानो बहिर्भावं गमयति। शब्दाच्च बहिर्भूतः शब्द एव भवतीति। जनपद इति। अत्रायम-
र्थः स्याज्जनपदवाचिनि शब्दे परतश्चातुरर्थिकस्य लुब्भवतीति।। ॥ ॥श्री॥ ॥

अथेति। ननु प्रयोजनस्योक्तत्वात्पुनः प्रश्नानुपपत्तिः। अयं भावः। जनपदे लुबित्यत्रार्थेन पौर्वापर्यासंभवाज्जनपदे य उत्पन्नः प्रत्ययस्तस्य लुब् भवति तथा आतिशायनैन्तमपादय इत्यर्थे निर्देशेऽप्यस्यानंतरं भविष्यति। यदि चैतत्प्रयोजनं तदा तस्मिन्निति निर्देशे पूर्वस्येति वक्तव्यं। निर्दिष्टग्रहणमिति। पूर्वोक्तप्रयोजनाभावादिति भावः। निःशब्दश्चानैरंतर्ये वर्त्तते इति विश्लिष्योच्चारणा क्रियते। तेन निरंतरोच्चारिते कार्यमिति लभ्यते। समिधाविति। ननु

वर्त्तमाना२

अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थं। निर्दिष्टग्रहणमानंतर्यार्थं। निर्दिष्टग्रहणं क्रियते।
आनंतर्यार्थं। आनंतर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात्। इको यणचि। दध्यत्र मध्वत्र। इ-
ह मा भूत्। समिधौ समिधः दृषदौ दृषदः। किमर्थं पुनरिदमुच्यते॥ ॥

संहितायामित्युच्यते न च व्यवहितयोः संहितास्ति। अचीति चाधिकरणमौपश्लेषिकं निर्दिष्टं। न च व्यवहिते उपश्लिष्टो भवति। नैष दोषः। वर्णानां परः सन्निकर्षः संहिता। सा चात्रास्ति। अचीति सत्सप्तमी विज्ञायते। व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्त्तते इति यत्र विषये यथाभूत इक् संभवति अनंतरो वा व्यवहितो वा तत्र तथाभूतस्यैव यणादेशः स्यात्। किमर्थमिति। किन्नियमार्थमथ षष्ठीप्रक्लृप्त्यर्थमिति प्रश्नः॥ ॥श्री॥ ॥ ॰ ॥

भा० कै० प्र० पूर्वोत्तरयोरिति। कर्मणि षष्ठी। योगः संबंधः। तदयमर्थः। अमुष्मिन्निर्दिष्टस्येकोयणामादेशः। यथाच परस्मिन्पूर्वे उपश्लिष्टस्य पार्श्वे पूर्वस्मिन्नपि परः। तिङ्ङ्ति
१६५ ङः इत्यत्रापि यथाः तिङ्. तास इति ङ्. तेम भवति एवं पूर्वमपि। तत्र षष्ठी प्रकृति प्रक्षेपपक्षानुवर्त्तयितव्येति गोरवप्रसंगान्नियमार्थमिदमुक्तं। अथ वा योगयोरिति युः
165 ज्मेते इतियोगौ कर्मणि षष्ठ्यन्त्र। अचीति सप्तमी पक्षेप्यनियमप्रसंगः। अचि पूर्वस्येति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीतिन्यायादधिकरणसप्तमीह

तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगाविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदनं। तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्निय
मार्थोयमारंभः। ग्रामे देवदत्तः पूर्वः पर इति सन्देहः। ग्रामाद्देवदत्तः पूर्वः पर इति संदेहः। एवमिहापि इकोयणचि दध्युदकं पचत्योदनं
उभाविकौ उभावचो अचि पूर्वस्याचि परस्येति संदेहः। तिङ्ङ्तिङ् इति अतिङः पूर्वस्यातिङः परस्येति संदेहः। इष्यते चात्राचि पूर्वस्यास्या
त् अतिङः परस्येति। तच्चान्तरेणयत्नं न सिध्यतीति नियमार्थमेवमर्थमिदमुच्यते अस्तिप्रयोजनमेतत् किं तर्हीति। अथ यच्चोभयं
निर्दिश्यते किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवत्याहोस्वित्परस्येति॥ ॥ ॥

तानन्तु दिग्योगलक्षणा पंचमी। तत्र दध्युदकमित्यादौ पर्यायप्रसंगः। नहि युगपदेकस्य स्थानित्वं निमित्तत्वं चोपपद्यते इति नियमार्थं वचनं पूर्वस्यैवानंतरस्यै
व भवति। द्वयं चानेन क्रियते परनिवृत्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च। संदेहस्तु पक्रमन्मात्रतयोपन्यस्तः। नहि संदेहादलक्षणमिति न्यायात्पर्यायप्रसंगात्। अथ यच्चे राम०
ति। यथा बहोर्लोपइत्यत्र। युगपच्चैकस्य कार्यित्वं निमित्तत्वासंभवात् प्रश्नः॥ ॥श्री॥ ॥ ॥ १६५

~~क्रिमर्थमिति। दृष्टमात्रोऽभिप्रायः। शब्देनार्थगतेरिति। कात्यायनवचनप्रामाण्यादस्त्रियामिति प्रतिषेधस्य। मिस तत्रिमा घागुणे। अस्त्रियामिति पंचमी। तद्योगपतात्तस्य णेन संबं~~

~~धेन संज्ञोऽर्थे प्रसाधयति। याकुरलोपिपगुरप संदेक्तामां चउदंचोभरत्नाद्भपर्थ एव नन्द्यते। अत्रेर्दगिसा हौतुत्र पर्थपसयेन पौर्वापर्यासंभवा~~ विप्रतिषेधादिति। सूत्रपाठा

पेक्षया परस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः। किं प्रयोजनमिति। विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वाद्दृष्टमात्रोऽभिप्रायः। संदेह इति। संदेहाच्च पर्यायप्रसंगः। इष्ठे

उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पंचमीनिर्देशः। उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पंचमीनिर्देशो भविष्यति। किं प्रयोजनं। प्रयोजनमतोल्
सार्वधातुकानुदात्तत्वे। वक्ष्यति। ता[redacted]स्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थ इति। तस्मिन्क्रियमाणे। तास्यादिभ्यः परस्य ल
सार्वधातुकस्य लसार्वधातुके परतस्तास्यादीनामिति संदेहः। तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य। वहोरिष्ठादीनामादिलोपे। वहोरुत्तरेषा
मिष्ठेमेयसामिष्ठेमेयस्सु परतो वहोरिति संदेहः। वहोरुत्तरेषां इष्ठेमेयसां। गोतो णित्। गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनामस्थाने पर
तो गोत इति संदेहः। गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य। रुदादिभ्यः सार्वधातुके। रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य सार्वधातुके परतो रुदादीनामि
ति संदेहः। रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य। आने मुक्। ईदासः। आस उत्तरस्यानस्य। आने परत आस इति संदेहः। आस उत्तरस्यानस्य। आमि
सर्वनाम्नः सुट्। सर्वनाम्नः परस्यामः आमि परतः सर्वनाम्न इति संदेहः। सर्वनाम्न उत्तरस्यामः। घेर्ङिति। आण्नद्याः। नद्याः परेषां ङितां ङितः सुप
परतो नद्या इति संदेहः। नद्या उत्तरेषां ङितां। याडापः। आप उत्तरस्य ङितः। ङिति परत आप इति संदेहः। आप उत्तरस्य ङितः॥ ॥

मेयःस्विति। तदा च बहुशब्दस्य लोपभूभावौ प्राप्नुयातां। गोतो णिदिति। यदि गोशब्दस्य णित्त्वं स्यात्तदा निष्ठनिगौरीस्त्वत्र वचनसामर्थ्यादङ्गस्यापि
वृद्धिः स्यात्॥ ॥ ॥ ॥

ङमो ह्रस्वादिति। ङमोङमुड्डागमे सति कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रसंगः पदस्य चैकोन कार्यो ननु द्वावपि इति पदान्तस्येति णत्वप्रतिषेधो नास्ति। विभक्तौ तिसृर्वोपान्ते पुसूत्रे पुसप्तमीनिर्देशस्य क्वचित्पूर्वार्थत्वात्क्वचिदुत्तरार्थत्वात्सावकाशत्वं। पंचमीतु निरवकाशेति परस्य कार्यित्वं बोधयिष्यतीति भावः। यथार्थं वेति। यथा विषय

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं। सांङमउत्तरस्याचः ह्रस्वपरतो ङम इति सन्देहः। ङम उत्तरस्याचः। विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वा

विर द प्रतिषेधः। विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तोयं विप्रतिषेधः। सर्वत्रैवात्र कृतसामर्थ्यात्सप्तमी अकृतसामर्थ्या पंच

मीति कृत्वा पंचमीनिर्देशो भविष्यति। यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः। यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्त्तव्यः। यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पू

र्वस्य षष्ठी कर्त्तव्या। यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्त्तव्या। सत हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः। अपने नैव प्रक्लृप्ति

र्भविष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी। तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठीति। तत्र हि षष्ठीग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं। प्रकृतमनुवर्त्तते क्व प्र

कृतं। षष्ठी स्थानेयोगेति। प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभावः। प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः। उक्तं चैतन्नियमार्थो यमारंभ

११ ॥इति॥ ॥

मित्स्यर्थः। प्रदेशेषु कार्यिणः षष्ठ्यैव निर्देष्टव्याः। प्रकल्पकमिति चेदिति। यत्र षष्ठी नास्ति तत्रा(?)स्याः प्रक्लृप्तिः क्रियते। यत्र तु षष्ठ्यस्ति इकोयणचीत्यादौ तत्रानेन
नियमो न क्रियते। न ह्यापारद्वयमुपपद्यते येन षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तस्या नियमश्चेति भावः॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

इत्संज्ञेति। आदेशस्योपदेशाभावान्नस्येत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः। स्थानी चोक्तत्रिकाल एव निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्संज्ञा नास्ति।
यणीति प्रथमाया इति। ततश्चैकः स्थाने यण् न लभ्यते। इको यणन्य आदेशः स्याद्गुणो यणन्य इत्यभिमतस्थान्यादेशभावव्यवस्था न स्यात्। उभ

प्रसज्यविधौ खल्वपि पंचम्यः प्रकल्पिकाः स्युः। तत्र को दोषः। गुप्तिज्किद्भ्य इत्येषा पंचमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठी
प्रकल्पयेत् तस्मादित्युत्तरस्येति। अस्ति न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तेनान्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति। नैवं श
क्यं। इत्संज्ञा न प्रकल्पेत। उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते। प्रकृतिविकाराव्यवस्था च। प्रकृतिविकारयोरव्यवस्था न प्र
कल्पते। इको यणचि इत्यचीत्येषा सप्तमी यणीति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। पं
चमीसप्तम्योरभावादुभयत्र षष्ठी प्रक्लृप्ता। तत्रोभयकार्यप्रसंगः। सप्तमीपंचम्योरभावादुभयत्रैव षष्ठी
प्राप्नोति। तास्यादिभ्य इत्येषा पंचमी त्सार्वधातुक इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मादित्युत्तरस्येति। त्सा
र्वधातुक इत्येषा सप्तमी तास्यादिभ्य इति पंचम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। तत्र को दोषः। तत्रो
भयकार्यप्रसंगः। उभयोः कार्यं न तत्र प्राप्नोति। नैष दोषः॥ ०॥

यकार्यप्रसंग इति। विरोधाभावाद्यौगपद्येनोभयोः कार्यं प्राप्नोति॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥७॥

माभून्नियम इति। षष्ठीप्रकॢप्त्यैव तत्स्थलस्य लब्धत्वादिति भावः। यत्र षष्ठी नास्ति तत्रासौ प्रकल्प्यते। यत्र त्वस्ति इको यणचीति तत्रापि पूर्वस्यैव षष्ठी न परस्येति
प्रकल्प्यते। कृतायामित्संज्ञायामिति। हलन्त्यमेवोच्चारितस्येत्संज्ञेति प्रयोगे सशब्द एव सन्निति कार्यं लभत इत्यर्थः। अथवेति। परत्वविशिष्टस्य सनउत्सादने

यत्राव उच्यते प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभाव इति। माभूत्स्य न्नियमः सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पंचमीनिर्दिष्टे पर
स्य। यावता सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पंचमीनिर्दिष्टे परस्य। नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य कार्यं भवितुं नापि
पंचमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य। यदप्युच्यते। प्रत्ययविधौ पंचम्यः प्रकल्पिकाः स्युरिति। सन्तु प्रकल्पिकाः। ननु चोक्तं गुप्तिज्किद्भ्यः स
न्निति षा पंचमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मादित्युत्तरस्येति। परिहृतमेतत्। न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दि
श्यते तत्रान्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति। ननु चोक्तं नैवं शक्यं। इत्संज्ञा न प्रकल्प्येत उपदेश इतीत्संज्ञोच्यत इति। स्यादेषदोषः
यदीत्संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति। उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यते। अथवा
नानुसन्नेसनि प्रक्लृप्त्या भवितव्यं। यदा चोत्सन्नः सन्नतदा कृतसामर्थ्या पंचमीति कृत्वा प्रक्लृप्तिर्न भविष्यति॥ ॥

उपश्लयात्प्रवृत्तसंतराभावान्नास्ति पंचम्याः प्रकल्पकत्वमित्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥५॥ ॥

प्रकृतो षष्ठीति॥ इकोयणचीतिश्रुतयोरेव स्थान्यादेशभावोपपादनान्नास्ति षष्ठीप्रकल्पनमपेक्षायाऽभावादिति भावः। यदयमिति। यच्छुभयनि
र्दिशे परं स्य षष्ठीप्रकल्पने सति ग्रहणं कवाक्याद्वाक्यांतरमनुमीयते तास्यादिभ्योऽल् सार्वधातुके स्यल्सार्वधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं भव

सर१

यस्येत्येपुते। प्रकृतिविकारभावव्यवस्था चेति। तत्रापि कृता प्रकृतो षष्ठी इक इति विकृतो प्रथमा यणिति। यत्र च नाम सौ
त्री षष्ठी नास्ति तत्र प्रकृत्स्याभवितव्यं। अथवा अस्तु तावदिकोयणिति यत्र नाम सौत्री षष्ठी यदि चेदानीं अचीति से
षा सप्तमीयणि प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। अस्तु न कश्चिदन्यत्रादेशः प्रतिनि
र्दिश्यते। तत्रांतर्यतो यणो यणो वा भविष्यति। यदप्युच्यते। सप्तमी पंचम्योस्तु भावादुभयत्र षष्ठी प्रकॢप्ति
स्तत्रोभयकार्यप्रसंगः इति नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति। य
दयमेकः पूर्वयोरिति पूर्वग्रहणं करोति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्य॥ ॥

पर१ पर१

तीति। नदान्त्रा डुरण इत्यादावपि तथैव प्रकॢप्तिर्भविष्यतीति किं पूर्वपरयोरित्यनेनेत्यर्थः। तत्र परत्वादनवकाशत्वाद्वा नियमपक्षे वस्तु षष्ठी प्र
कल्पनपक्षेऽव्यवस्था। दीर्घाच्छे तुग् भवतीत्यत्र तु षष्ठीस्थानेऽव्यवस्थये न पंचमी व्याख्यानात् स्तु राच्छायेत्वादेर्वा तापकाद्दीर्घस्येतुग्भवति न तुछ
१कारस्य॥ ॥ ॥

×पद्यमानासामान्यप्रतिबद्धेवप्रति×५

भा०कै०प्र० स्वं रूपं॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परिभाषेति केचिदाहुः॥ अन्ये तु लिंगाभावाद्विध्यंतरशेषभावाभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु संज्ञासूत्र

१६८ मिदमिति प्रतिपन्नाः। देवदत्तादयश्च संज्ञानियमार्था इति सिद्धांतः। सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तियुक्तश्चार्थ इति व्यवहारा

168 यनियमः क्रियते। रूपशब्देन चेहाग्निशब्दत्वादिकं शुकसारिकापुरुषोदीरितभिन्नशब्दव्यक्तिसमवेतं सामान्यमभिधीयते। तत्र व्यक्तेः सामान्यं संज्ञा

सामान्यस्य वा व्यक्तिः संज्ञेति व्याख्याने कामचारः। व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्यते। सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यते इति फलेन कश्चि

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा॥ रूपग्रहणं किमर्थं। न शब्दस्य स्वमित्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यति। न ह्यन्यत्स्वं शब्दस्यास्ति

अन्यदतो रूपात्। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अस्त्यन्यद्रूपात्स्वं शब्दस्येति। किं पुन

स्तत्। अर्थः। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति परिभाषा न कर्तव्या भवति॥ ॥

द्भेदः। रूपग्रहणमिति। प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादंतरंगत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपमेव ग्रहीष्यते। अर्थो हि संबंधग्रहणमपेक्षते। अनुकरणशब्दे

षु नार्थः प्रतीयते। साधारणश्च पर्यायैरपि प्रत्यायनात्। न चार्थः संज्ञा शक्यते वक्तुं। संज्ञित्वे चास्य सूत्रमनर्थकमिति प्रश्नः। एवं तर्हीति। यत एवेह रूपग्रहण एम०

स्याव्यावर्त्यं नास्ति तत एव ज्ञापकं। सति तु व्यावर्त्ये तत्रैवोपक्षयान्न ज्ञापकं स्यात्। अर्थवद्ग्रहण इति। अर्थयुक्तं रूपं गृह्यते इत्यर्थः। तेन काशे कुशे वंशे इत्यत्र १६८

शे इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति। यत्र चार्थवत्ता रूपेण शब्दो नाश्रीयते तत्रेदं नोपतिष्ठते। यथा वर्णग्रहणे षुटेरेत्वे चेति। पचेते इत्यत्रानर्थकस्यापि टेरेत्वं भवति॥

तथावाक्यान्यपीति शास्त्रस्याप्यर्थवद्धिगतत्वमित्यर्थः अथवेति केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगाभावाद्धा।
त्वादीनां च शुद्धानां पाठात् तत्स्वतात्त्ववर्णानां न कश्चिद्दोषः यानितानीहीति इत्यादीनि एतेषामपीति शिष्टप्रयु

अथवाइदंतावदयंप्रष्टव्यः केमेसंवृतादयः श्रूयेरन्निति आगमेषु आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते विकारेषु
तर्हि विकाराः शुद्धाः पठ्यन्ते प्रत्ययेषु तर्हि प्रत्ययाः शुद्धाः पठ्यन्ते धातुषु तर्हि धातवोऽपि शुद्धाः पठ्यन्ते प्रा।
तिपदिकेषु तर्हि प्रातिपदिकानि शुद्धानि पठ्यन्ते यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि एतेषामपि स्वरव
र्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः शशः षष इति मा भूत् पलाशः पलाष इति मा भूत् मंचको मंजक इति मा।
भूत् आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः ॥ ॥ इति श्री
मद्भ-वत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाह्निकं ॥ ॥

त्वेनोणादीनां पृषोदरादीनां च साधुत्वाभ्यनुज्ञानात्सर्वेषामत्र संग्रहः ॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महा
भाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकं ॥ शुभं भवतु ॥ ॥ ॥ ॥